ИСТИНАТА
САМО
ЦЯЛАТА

779

МАКЕДОНИЯ

ИСТОРИЯ
И
ПОЛИТИЧЕСКА СЪДБА

Том I

Дарник
13 III 1997 сп доц Д Гоцев

проф. д-р Петър Петров, проф. д-р Дойно Дойнов,
доц. к.и.н. Йордан Ванчев, доц. к.и.н. Стоян Германов,
доц. к.и.н. Димитър Гоцев, проф. д-р Добрин Мичев,
доц. к.и.н. Трендафил Митев, доц. к.ф.н. Иван Кочев

МАКЕДОНИЯ

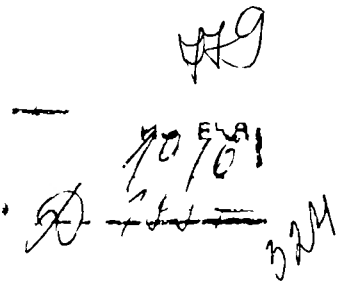
История и политическа съдба

Под редакцията на
проф. П. Петров
доктор на историческите науки

Том I

ИЗДАТЕЛСТВО
"ЗНАНИЕ" ООД
1994

Посвещаваме книгата на всички, които искат да знаят историята и политическата съдба на Македония и на всички, които се бориха, страдаха и дадоха живота си за нейната свобода!

Авторите на книгата са научни сътрудници на Македонския научен институт - София.

19-000017460

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор - проф. д-р П. Петров 5

Македония - название и територия
- проф. д-р П. Петров..... 7

Дял първи. Македония през античността и средновековието

Глава първа. Македония през Античността
проф. д-р П. Петров..... 16
1. Предисторически период..... 16
2. Древна Македония..... 18
3. Македония под римска власт..... 27

Глава втора. Македония през ранното Средновековие
/VI-XI век/ - проф. д-р П. Петров..... 32
1. Нападения и заселване на славяните в Македония /VI-VII век/..... 32
2. Куберовите българи в Македония..... 39
3. Македония в пределите на българската държава /IX-XI век/..... 42
4. Славянобългарската писменост и книжнина в Македония /края на IX - началото на X век/..... 49
5. Богомилството..... 55
6. Македония - средище на българската държава /971-1018 г./..... 59
7. Материална и духовна култура /X - началото на XI век/..... 72

Глава трета. Македония през същинското средновековие
/XI-XIV век/ - проф. д-р П. Петров..... 78
1. Македония под византийска власт /XI-XII век/..... 78
2. Македония отново в пределите на българската държава..... 87
3. Македония под византийска и сръбска власт..... 97
4. Феодални владетели в Македония..... 100
5. Материална и духовна култура..... 109

Дял втори. Македония под турска власт

Глава първа. Македония през първите векове на робството
/XV-XVIII век/ - проф. д-р П. Петров..... 117

1. Положението на Македония в Османската империя.....117
2. Хайдутство, въстания и бунтове против турската власт.....129
3. Културен живот.....138

Глава втора. Социално-икономическо развитие на Македония през Възраждането
проф. д-р Д. Дойнов.....149
1. Промени в земеделието.....150
2. Навлизане на капиталистически елементи в земеделието и скотовъдството.....153
3. Развитие на търговията и занаятите.....156

Глава трета. Борба за народна българска просвета и църковно-национална самостоятелност -
доц. Й. Ванчев.....163
1. Обществени и културни предпоставки.....165
2. Борба за национална просвета.....174
3. Противопоставяне на чуждите пропаганди.....180
4. Борба за църковно-национална независимост.....183

Глава четвърта. Национално-революционни борби -
проф. д-р Д. Дойнов.....193
1. Хайдутството - борческо наследство и традиции.....193
2. Г.С.Раковски - основоположник на единно за българите от Мизия, Тракия и Македония национално-революционно движение.....194
3. Л. Каравелов, В. Левски и национално-революционното движение в Македония през 70-те години на XIX век.....201
4. Априлското въстание и македонските българи. Разловско въстание.....206
5. Освободителната Руско-турска война и македонските българи.....223

Глава пета. Македония до Балканските войни /1878-1912/ -
доц. Ст. Германов.....231
1. Съпротива против решенията на Берлинския конгрес...231
2. Организирано националноосвободително движение в Македония.....238
3. Илинденско-Преображенското въстание.....256
4. Македония по време на реформената акция.....269
5. Македония в навечерието на Балканските войни.....281
6. Просветно и културно развитие.....288

Географски указател - проф. д-р П. Петров..... 300

Предговор

Тази книга е написана въз основа на настоятелната молба на група интелектуалци от гр. Скопие. Желанието им е в нея да бъдат научно-документално отразени историята и политическата съдба на Македония. Нещо, което старателно е било прикривано или фалшифицирано от добре платени от Белград скопски историци. С тази книга ще се даде възможност на гражданите на република Македония и особено на младото поколение, да научат истината за своите родови и езикови корени. Да се освободят от близо 70-годишната манипулация и дезинформация, която сръбската пропаганда, а по-късно и скопските им наложници, провеждаха в Македония. По този начин те реализираха една от главните цели на сръбската национална доктрина, изградена от Гарашанин и Новакович за денационализация чрез македонизация на българското население в Македония. За осъществяване на тази цел особена помощ им оказа решението на Коминтерна от 1934 г. за създаването на „македонска нация." Това решение ще изиграе злокобна роля по-късно при денационализирането на българското население, чрез фалшифициране на историческите факти, чрез създаването на просръбска азбука, която е чужда на фонетиката и морфологията на езика,който говори населението на Македония. Провежда се активна антибългарска пропаганда, с която се поставя една изкуствена преграда между българското население от двете страни на Беласица и Огражден. Съпротивата, която оказа това население и особено неговата национал-революционна част- дейците на ВМРО, струваше скъпо. 140 000 души бяха интернирани, а над 20 000 умряха със смъртта на героите пред олтара на своето единствено отечество - България.

Днес, когато Република България първа в света призна независимостта и суверинитета на Република Македония, по стар навик и инерция пресата и радиото на Скопие продължават да провеждат, ако не открита антибългарска, то във всеки случай и недружелюбна политика към народа на Република България. Всичко това показва колко голямо е значението, което отдават българските патриоти в Република Македония за написването на една история на Македония, не като някаква самостоятелна исторически обособила се единица, а като неразделна част от историята на България и българския народ.

За написването на тази книга са ангажирани най-добрите български историци и специалисти по македонския въпрос. Днес те могат без цензура и без натиск да напишат това, което в продължение на

години старателно са събирали и натрупвали, за да кажат истината, самата истина и цялата истина за историята и политическата съдба на Македония.

Надяваме се, че тази книга ще бъде морална опора на македонските българи, за да могат да отстояват жизнеността на българския дух и идеалите на българската нация в борбата им срещу опитите за денационализация, чрез македонизация.

МАКЕДОНИЯ – НАЗВАНИЕ И ТЕРИТОРИЯ

Македония е географска област в центъра на Балканския полуостров. Тя обхваща басейните на реките Бистрица, Вардар, Струма и Места. Нейното име и териториалният ѝ обхват през вековете често са се променяли. Причините за това са исторически, политически и демографски.

Названията Македония и македонци не се срещат в „Илиадата" на Омир. Там обаче областта между реките Вардар /Аксий/ и Бистрица /Халиакмон/ е позната под името Ематия - елинизирана форма на по-старо тракийско название. Вероятно това название трябва да се свърже с името на митичния тракийски владетел Ематион /Ематий/.

Названията Македония и македонци за пръв път се срещат на гръцки език в края на VII век пр.н.е. В духа на античната традиция древногръцките автори персонализират събитията, като извеждат имената на областите от митични личности. Специално за названията Македония и македонци те са оставили две версии. Според първата, Македония е получила името си от Македон, син на Зевс и на Тия - дъщеря на Девкалион. Този именно Македон и брат му Магнит обитавали областта между планините Олимп и Пиерия в Тесалия и били *„страстни конеукротители"*. Според втората версия, Македония получила името си от Македон, син на Еол - митичен владетел на остров Еолия. Първата версия е по-популярна, тъй като названията Пиерия и Ематия се отнасят до една и съща област.

Названието Македония най-вероятно произлиза от гръцката дума makednòs, означаваща „висок, дълъг, снажен, едър, строен". С това название древните гърци са обозначавали планинския характер на областта, т.е. пренесли са представата си както за страната, така и за нейните жители.

Географското понятие Македония в описанията на древните гръцки автори непрекъснато се променяло с оглед на променящата се политическа обстановка. Първоначално с името Македония била обозначена само равнината, която се спускала на юг към Олимп и Халкидическия полуостров: на запад тя се простирала до планината Докса /Бермий/, на север до Нидже планина, а на изток от Вардар достигала до Беласица и Осогово.

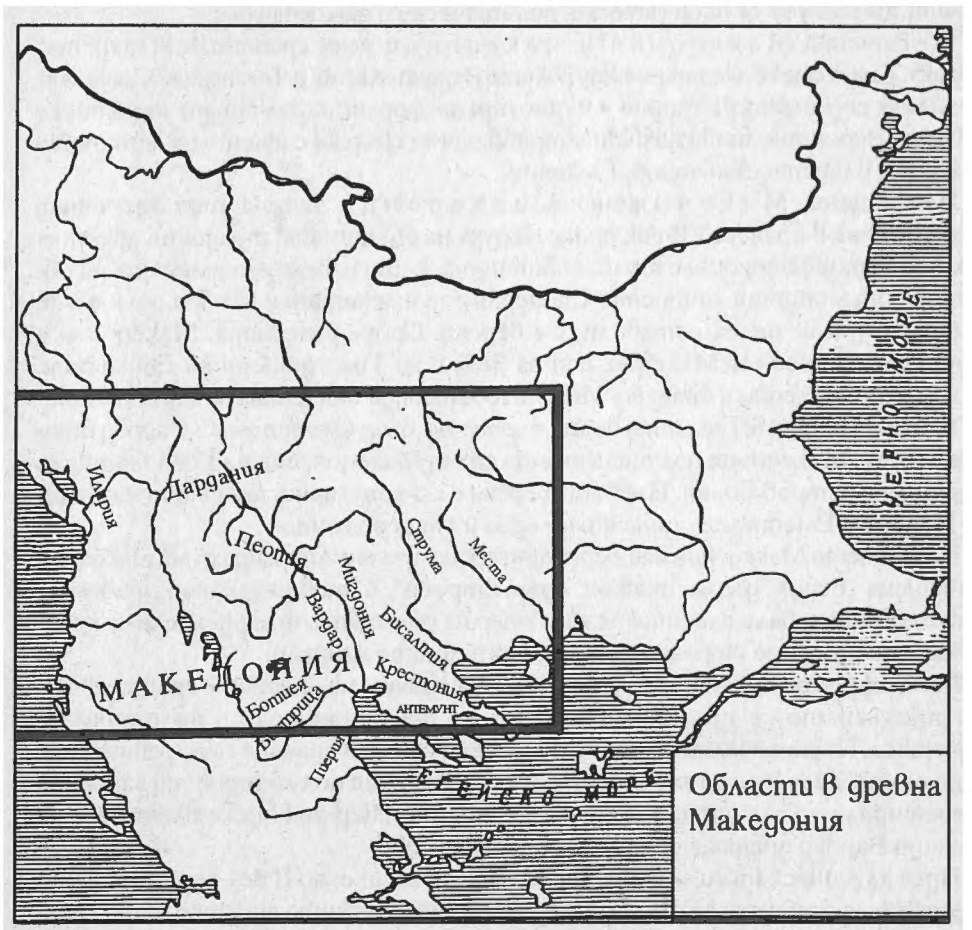
През класическата и елинистическата епоха, т.е. до II век пр.н.е., когато съществувала древната Македонска държава, географското понятие Македония също се разширявало. Според древните автори областта се деляла на Долна, Горна и Източна Македония.

Долна Македония обхващала старата Ематия, т.е. областта между Вардар и Бистрица и достигала на юг до Пиерия и Солунския залив. Тя включвала областта Ботиея /между долното течение на Вардар и Бистрица/, Пиерия /от Олимп до р. Пеней/, Анфакситида /между реките Галик и Вардар/ и Алмопия

/долината, северно от Еге, дн. Верги/.

Горна Македония, присъединена към Македонската държава едва при Филип II /359-336 г. пр.н.е./, обхващала областите Елимея /на юг от Островското езеро/, Орестида /на север от планината Грамос/, Девриоп /по течението на р.Черна/, Дасеретида /от Охрид до Берат в Албания/ и Бордея /между Битоля и Воден/.

Източна Македония обхващала земите между Вардар и Струма. Тук се намирали тракийските области Мигдония /между Вардар и Круша планина/, Бисалтия /достигаща на изток до Струма/, Крестония /на север от Мигдония/ и Антемунт /долната част на Мигдония/.

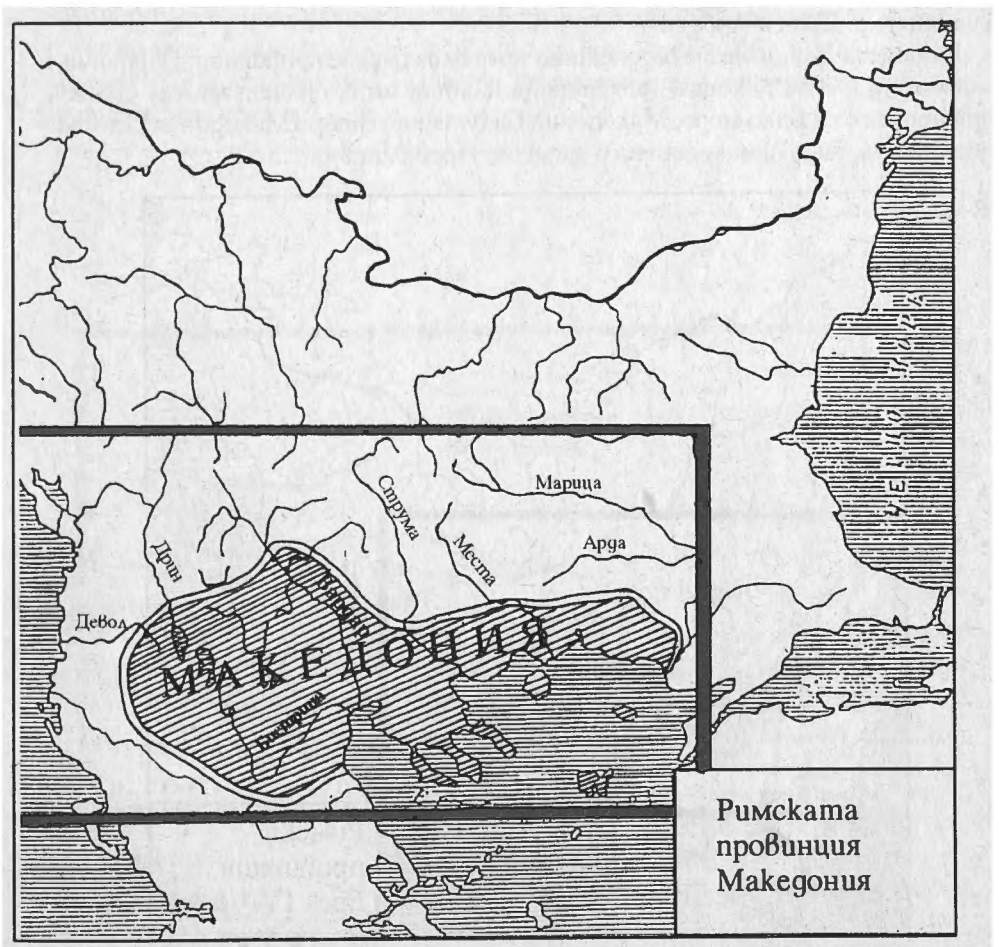

С течение на времето всички тези названия на области изчезнали, за да остане едно-единствено и обобщаващо - Македония. Що се отнася до древната държава Македония, в зависимост от политическата ѝ мощ, тя обхващала ту отделни райони от географската област Македония, ту излизала далеч извън нея: при Александър Велики /336-323 г.пр.н.е./ например тя достигнала на запад

до Адриатическо море, на север - до Дунава, на изток обхванала Мала Азия и Персия, а на юг се простряла чак до Египет.

Особено големи промени ставали в административното деление на Македония след падането ѝ под римска власт в 168 г. пр.н.е. Първоначално страната била разделена на четири самостоятелни области, отделени една от друга и подчинени на Рим. Първата, с главен град Амфипол /дн.Орфано/, обхващала земите между Места и Струма, и Беломорието до р. Марица. Втората, с главен град Солун /Тесалоника/, се простирала между долното и средното течение на Струма и Вардар. Третата, с главен град Пела, обхващала Долна Македония, между реките Вардар и Пеней. Четвъртата, с главен град Битоля /Хераклея Линкестийска/, обхващала Горна Македония и някои от съседните ѝ области.

През 148 г. пр.н.е. от посочените четири области била образувана провинция Македония - първата римска провинция на Балканския полуостров. През 133 г. пр. н. е. към тази провинция бил придаден и Галиполският полуостров /Тракийски Херсонес/, а през 45 г. пр.н.е. земите на изток от р. Места били

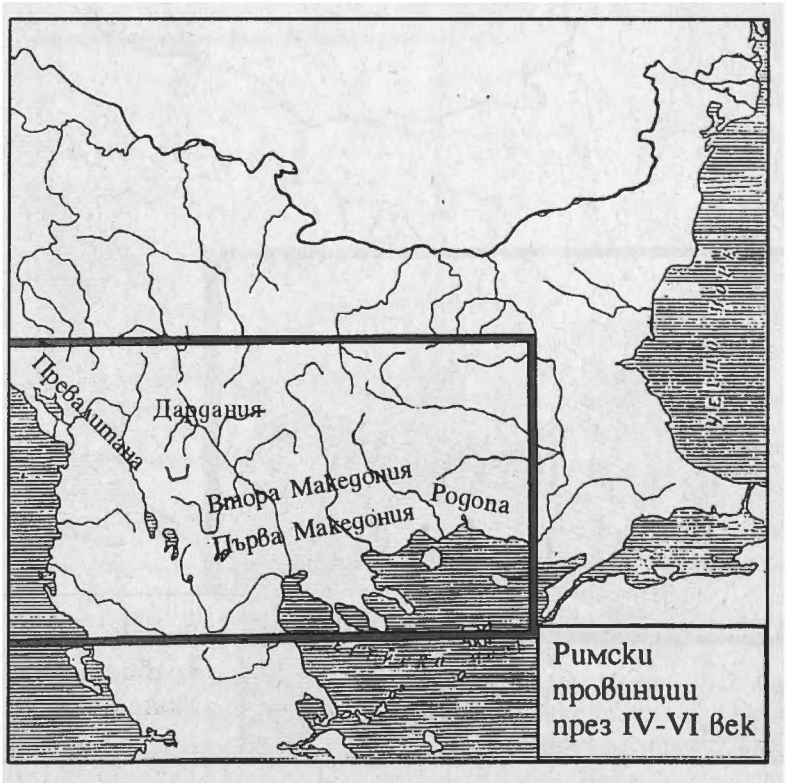
откъснати от провинция Македония и присъединени към новообразуваната провинция Тракия.

От провинция Македония и след това били откъсвани територии и присъединявани към други провинции, а в края на III век тя за известно време влязла в диоцеза Мизия.

В началото на IV век западната част на Балканския полуостров била обособена в нова административна единица - префектура Илирик, центърът на която се местел последователно от Сирмиум /Срем, дн.Сремска Митровица/ в Солун, а през VI век за кратко време и в Юстиниана Прима. Тази префектура имала два диоцеза: Дакия - от Шкодренското езеро и София до Панония; Македония - от Шкодра до Коринт.

Първоначално Македонският диоцез обхващал шест провинции: Ахея, Македония, Крит, Тесалия, Стари Епир, Нови Епир и част от Македония Салутарис. Последната е известна още като Втора Македония, с главен град Стоби /при Градско/. По-късно към диоцеза била присъединена и провинцията Превалитана, която била част от Втора Македония /обхващала западните области до р. Дрин и Албания/.

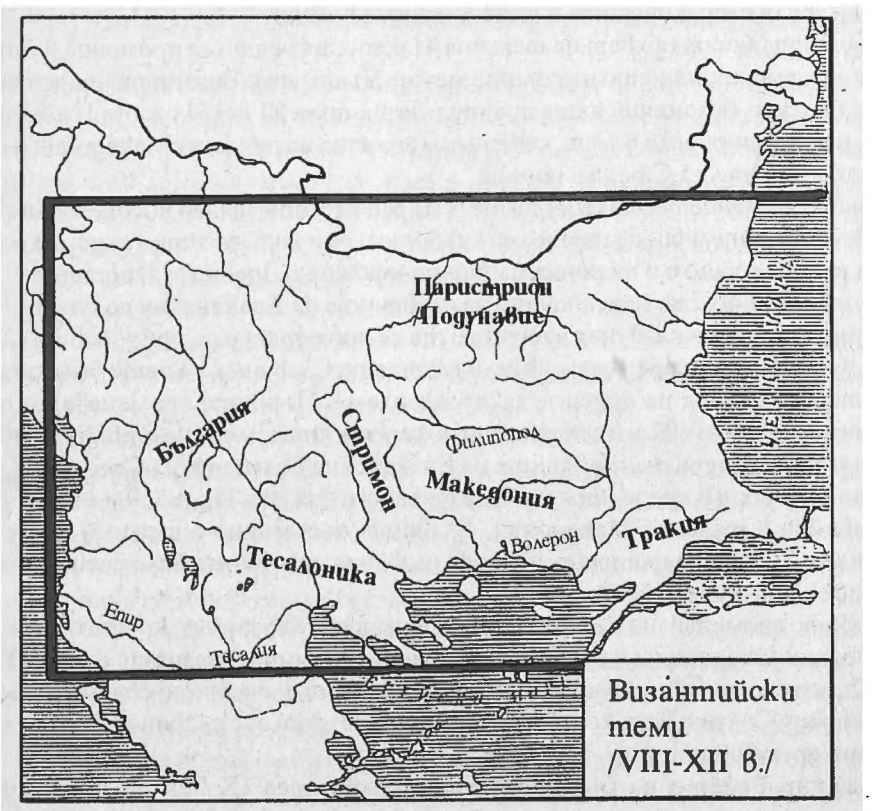
В диоцеза Дакия от македонските земи влизали две провинции: Дардания, с главен град Скупи /Скопие/, обхващаща планинската област между Дунава, Адриатическо и Бяло море; Македония Салутарис /Втора Македония/, към която по-късно била присъединена и част от Превалитана.

Това административно деление се запазило и във византийско време, чак до края на VIII век.

Църковното устройство на македонските земи през периода VII-IX век обхваща три епархии: Първа Македония с център Солун и с архиепископ; Втора Македония с център Филипи /между Кавала и Драма/ и с митрополит /към нея спадали и Средните Родопи с център Смолян/; Дардания с център Скупи и с епископ.

През първата половина на VII век във Византия започнало да се провежда ново административно деление - създаване на военно-административни области /теми/. Това деление започнало от Мала Азия, а от края на VII век - и в разнебитената от славянските нашествия византийска власт на Балканския полуостров. Още по време на създаването на българската държава /680 г./ в земите на юг от Стара планина била създадена темата Тракия. За защита на Солун срещу славянските племена по поречието на р.Струма първоначално била създадена клисурата Стримон /клисурата е по-малка единица от темата/, прераснала по-късно в тема Стримон. Префектурата Илирик постепенно загубила повечето от териториите си и се оформила в тема Тесалоника /Солун/, като в нея влязла голяма част от Македония. Южната част на Македония пък по едно време била обозначена с името Тесалия и дори в изворите се говори за Първа и Втора Тесалия.

Все по това време, в края на VIII век, в Югоизточна Тракия с център Одрин /Адрианопол/ била създадена темата Македония. Тя обхващала средното и долното течение на реките Марица и Арда. Тази тема, заедно с темата Тракия, трябвало да преграждат пътя и да спират нашествията на българите към столицата Цариград /Константинопол/. При това на темата Македония се отдавало по-голямо значение: нейният военен управител /стратег/ получавал годишна заплата 30 фунта злато, докато стратегът на темата Тракия вземал по 20 фунта.

Темата Македония многократно се споменава в изворите, особено във връзка с българо-византийските войни - от времето на хан Крум /802-814/ чак до цар Самуил /997-1014/. Така например за хан Крум се съобщава, че през 812 г. взел връх над византийците в темите Тракия и Македония, а през 813 г. превзел и Одрин. От този град той изселил „благородните македонци" и ги настанил в отвъддунавските български земи. Сред тези изселници бил и малкият Василий, бъдещият византийски император Василий I Македонец. Прозвището Македонец и основаната от него Македонска династия носят имената си от темата Македония - той бил от едно от одринските села.

Войските, които били набирани от темите Тракия и Македония, били назовани тракийци и македонци. Поради това разбираемо е защо в изворите се говори, че българите често опустошавали тракийските и македонските градове, че се сражавали с тракийските и македонските войски.

Териториалният обхват на темата Македония често се променял в зависимост от съотношението на силите между България и Византия, от промяната на българо-византийската граница. Едва през XI век, когато България паднала под византийска власт, северната граница на темата Македония достигнала до билото на Стара планина.

И така, названието Македония от VIII век насетне имало чисто административно значение и било лишено от каквото и да е народностно съдържание. То нямало нищо общо и в териториално отношение с Древна Македония.

Същевременно, със заселването на славяните на Балканския полуостров, някои от античните названия започнали да се променят и да придобиват славянско звучене. Най-напред се появило названието Славиния, с което била обозначена територията на дадено славянско племе. Първите споменавания на Славинии са от 586 и 602 г. и се отнасят до славянските племена отвъд Дунава, т.е. преди заселването на славяните на Балканския полуостров. След 680 г. за Славинии се говори в пределите на българската държава. През 759 г. се говори и за Славинии в темата Македония. Славинии несъмнено е имало и в други населени със славяни територии, но това название никога не е било специфично за географската област Македония.

Първото споменаване на названието Берзития /Вĕрзития/, което се отнася до Средна Македония и е свързано с племето берзити /верзити/, е от 773 г. През 867 г. се споменава да епископия Другувития, т.е. очевидно става дума за област между Солун и Бер, която трябва да се свърже със славянското племе драговичи /другувити/.

С разширяването на българската държава през IX век по посока на

Беломорието, Македония и Албания започнали да се налагат български названия за тези области. По времето на княз Борис I /852-889/ Македония и Южна Албания са описани като *„третата част от българското царство"* и са наречени с общото име Котокий. През 886 г. пък, когато Климент бил изпратен като книжовник и проповедник в тези области, от областта *Котокий* била отделена Южна Албания /от Охридското езеро до Адриатика/ и като отделна административна единица била наречена *Кутмичевица*. В епископската титла на Климент са записани още две географски области - Велика и Дрембица /Дебрица/. Освен тези названия, за Македония се говори като за неразделна част от българската държава чак до падането ѝ под византийска власт в 1018 г.

След 1018 г. била създадена темата *България* в земите, които Византия завладяла след 1014 г. Това била обширна област, простираща се от София до Албания и от Костур до Белград. Към нея били присъединени и земи от Драчката тема, така че на запад тема България достигнала чак до Адриатическо море. Средището ѝ бил градът Скопие, при все че понякога управителят ѝ отсядал и в други градове. Името си тази тема получила от това, че тя обхващала български земи, с българско население, принадлежащи на завладяната българска държава. Поради това понятно е, че върху същите земи била създадена и *Охридската българска архиепископия*.

През цялото време на византийската власт в Македония /XI — нач. на XIII век/ в изворите се говори за *„българска земя"*, а населението ѝ се назовава *„българи"*.

След премахването на византийската власт и присъединяването на областта към България, за Македония вече е възприето названието *Долна земя* - явно за отграничаване от Северна България, която била Горна земя. Названието *„Долна земя"* се среща в една грамота на българския цар Константин Асен /1258-1278/, дадена на манастира „Св. Георги Бързи" при Скопие. Същото название, *„Долна земя"*, се среща и в добавките към българския превод на Манасиевата хроника от XIV век.

В някои сръбски и венециански извори през XIII век България бива наречена *Загора*, а владетелят ѝ Иван Асен II /1218-1241/ - загорски император /цар/. Затова и изпратеният след 1230 г. за управител на Скопската област български болярин Прибо е наречен *„загорски протосеваст"*.

С включването на Македония в състава на българската държава през 1202 г. тук било приложено българското административно деление на области /хо̀ри/. В югозападните земи били създадени четири такива области - Скопска, Прилепска, Девolска и Арбанаска /Албания/. Охридският архиепископ продължавал да носи в титлата си епитета *„български"*. В изворите за населението на областта се говори само за българи.

За Македония се говори като за българска земя, с българско население и през XIV век, когато тя вече не е в пределите на българската държава. Затова понятно е, че през средата на XIV век, когато сърбите завладели Македония, крал Стефан Душан прибавил към титлата си и *„български"* владетел.

По същото време названието Македония продължавало да се отнася към

Югоизточна Тракия и няма нищо общо с днешните македонски земи. Така например за войните на цар Калоян около Одрин се казва, че станали в *„Македония"*; същото се среща и при книжовника Исай Серски, когато описва битката при Черномен /до Одрин/ през 1271 г., както и в „Българската хроника" от XV век, в която се разказва за завръщането на султан Баязид от походи из Балканския полуостров; за заточаването на патриарх Евтимий през 1394 г. в Бачковския манастир /недалеч от Пловдив/ също се пише, че станало *„в Македония"*.

Завладяването и продължилото няколко века турско господство довело до сериозни промени в именната система - на бившите държави, на областите и дори на населението. Всички те били отдадени на забрава. Целият Балкански полуостров бил включен в еялета Румили. Макар и да ставали много административни промени, на практика се боравело само с названията вилаети, санджаци, кази, нахии. Избягвали се и народностите названия. Населението на Османската империя било разделено по религиозен признак на правоверни /мохамедани/ и неверници, гяури /християни, евреи и др./. Само в отделни документи, и то много рядко, се употребява и етническото определение: напр. в султанска заповед от 1689 г. се говори за *„българи гяури"* по долината на р. Струма.

В тази коренно променена обстановка на първо време, поне през първата половина на XV век, по традиция продължавали да се употребяват старите названия: Македония за Югоизточна Тракия, и България - за днешните македонски земи. Названията *„България"* и *„български"* се запазили трайно обаче в титулатурата на Охридския архиепископ чак до 1767 г., т.е. до разтурването на архиепископията. Към титлата на архиепископа по това време се добавяло: *„на всички българи"*, *на „цялата българска земя"*, *„на цялата българска страна"*. В титлите на някои митрополити също така се срещат подобни добавки: костурският бил *„първопрестолник на цяла България"*, а струмишкият - *„екзарх на българска Македония"*.

През XVII и XVIII век в Западна Европа се развива византологията като клон от историческата наука. Това е времето на Ренесанса, когато се проявява особен интерес и се възражда античното културно наследство. Тогава именно влизат отново в употреба античните названия Македония, Тракия, Мизия, Дардания и т.н., и то с оглед на някогашния им териториален обхват, без да се държи сметка за настаналите демографски и други промени.

В светлината на горното става ясно, защо българите биват наричани мизи, сърбите - трибали и т.н. Названията мизиец вече означават *„българин от Мизия"*, т.е. от Северна България; тракиец - *„българин от Тракия"*; македонец - *„българин от Македония"* и т.н. При това положение понятно е, защо напр. Кирил Пейчинович през 1816 г. казва, че написал книгата си „Огледало" на *„български език от Долна Мизия"*, т.е. от Македония. А в книгата му „Утешение" от 1820 г. се казва, че е написана на *„български език скопски и тетовски от Долна Мизия"*. Още по-ясно се вижда това от Рилската поправка на Паисиевата „История славянобългарская" от 1825 г., където, под заглавието *„Българската земя се разделя на четири части"*, е казано: *„Първата част Мисиния или Загорие"* с 33 града; *„част втора - у Тракия"* - 44 града; *„част трета Макидония"* с 38 града, като изрично се отбелязва, че те са между Доспат и

Гърция и са *„български"; „част четвърта, колко градове български има в Дардания"* - посочени са 21 града, като сред тях са Битоля, Прилеп, Тетово, Дебър и т.н.

През XIX век името Македония бива наложено окончателно за областта от Западните Родопи до Албания и на юг до басейна на р. Бистрица. Това название се употребява винаги като една от българските области, а населението ѝ - като българи. Затова все по-често в писмените извори започва да се среща названието *„македонски българи"*. В *„Апела"* пък македонските българи до великите сили от 19 февруари 1878 г. са положени много печати, на които стои надпис *„българска община"*: Скопие, Прилеп, Неготин, Гевгели, Кукуш, Солун, Тетово, Куманово, Щип, Серес, Драма и т.н.

Все през XIX век за Западна Македония, където имало много албанци, се употребяват и названията *„Арнаутлук"* и *„арнаутска страна"*.

Десетилетия наред сръбски учени се опитваха да оспорват северната граница на Македония и дори и самото ѝ име. Още през 1880 г. някои от тях се опитаха да преместват границата на Стара Сърбия на юг от Шар планина, а след това обявиха цяла Македония за *Стара Сърбия*. Така бе до 1913 г. След Първата световна война пък, т.е. от 1918 до 1941 г., Македония бе обявена за *Южна Сърбия*, а населението ѝ - за южни сърби.

Що се отнася до политическата история на Македония, тя е свързана с най-сложни перипетии: в пределите на Османската империя до 1912 г.; разделяне между Сърбия, България и Гърция след 1913 г.; формиране на отделна република във Вардарска Македония през 1944 г., а през 1991 г. - и на самостоятелна държава.

И така името Македония през вековете се е отнасяло до различни области - по-големи и по-малки. Променял се е териториалният обхват на областта Македония. Изменял се е и демографският ѝ облик. Сложна и противоречива е била нейната политическа съдба. Затова, когато се говори за Македония, трябва ясно да се разбере, че става дума за една точно определена географска област.

Литература

1. **Иширков, А.** Македония. Име и граници.- Мак.преглед, 1927, № 1, с. 1-22.

2. **Коледаров, П.** Името Македония в историческата география. С., 1985.

3. **Коледаров, П.** Народният дележ на „Горна" и „Долна" земя и схващанията у българите за единната цялост на своята родина. - Мак.преглед, 1991, №1, с. 84-99.

Дял първи

МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Глава първа

МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

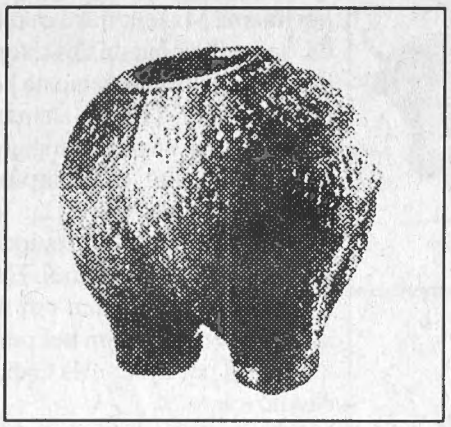
Македония е област, в която винаги са съществували благоприятни условия за живот и развитие на населението, за високи културни достижения. Разнообразието на надморска височина, топъл климат, изобилие на планински води и горещи минерални извори - всичко това създава разнообразие на растителния и животинския свят. Освен това тук преминават естествените пътища от Адриатическо море към Тракия и Черно море, от Дунава, по долината на реките Морава и Вардар, към Бяло море. По този начин Македония не само се оказва област, заобиколена от страни, в които рано разцъфтели високи култури, но и кръстопът за контакти на множество племена и народи, на техните култури.

1. Предисторически период. Благоприятните условия за живот дават основание да се твърди, че Македония е била населена още от най-дълбока древност. Поради недостатъчни проучвания обаче, засега не са открити следи от старокаменната епоха /палеолит/, а данните от среднокаменната епоха /мезолит/ са съвсем оскъдни.

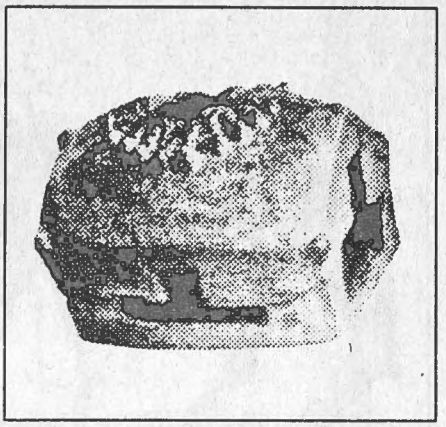
Новокаменна епоха /неолит/. Това е период, който обхваща времето от 7000 до 5000 г. пр.н.е. В Източна Македония и долината на р. Вардар от тази епоха най-добре са проучени находките от Връшник при с. Таринци, Щипско, което дава основание да се говори за обособена връшничка неолитна група.

Връшничката група отразява продължителен живот и в трите периода на неолита - ранен, среден и късен. Носителите на тази култура се занимавали предимно със земеделие: открито е голямо количество пшеница. Земята се обработвала със завързани на дървени дръжки обработени каменни оръдия; жътвата се извършвала със сърпове от животински рога с жлеб, в който били закрепени кремъчни резци. Развито било също така и животновъдството - отглеждан бил едър и дребен добитък. Ловът продължавал да бъде поминък, доставящ месо и кожи - открити са сферични глинени предмети за хвърляне с прашка, а така също и каменни брадви. Керамиката е груба. Особено характерни са глинените антропоморфни фигурки /идоли/.

Връшничката неолитна група стои в най-тясна връзка с неолитната култура в Тракия, най-добре проучена в неолитната селищна могила при с. Караново,

Неолитна антропоморфна ваза от Връшник при с. Тиринци, Щипско

Модел на неолитна къща от Породин, Битолско

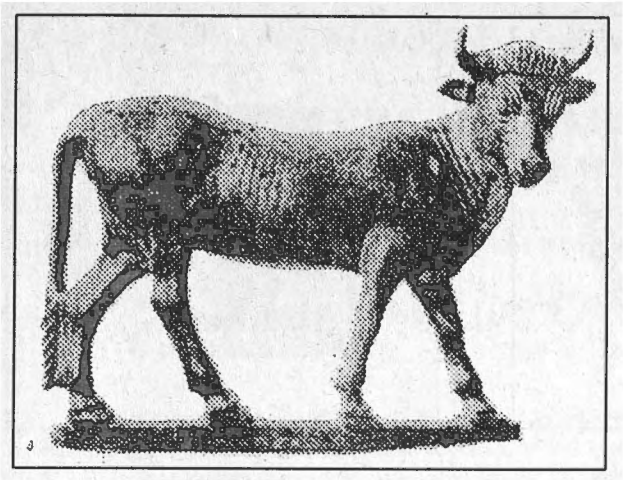
Новозагорско, както и с ранните културни групи в Мала Азия. Освен това, многобройните проучвания на неолитните групи в днешна България /Пирдопско и Златишко, Софийско и въобще в Северозападна България/ показват, че връзките им със съответните неолитни групи в Македония са осъществявани по долината на р. Струма и притоците ѝ. А това вече е сигурно доказателство, че носителите на неолитните култури в Тракия и Македония са едни и същи племена - тракийските.

Известни особености се откриват в неолитните находки от с. Породин, Битолско, където селищните могили са били обитавани от оседнало земеделско население, живеещо в къщи с четвъртита форма. Някои от елементите на тази неолитна група имат прилика с културата в Тесалия и долината р. Бистрица. В основата си обаче тя е обща с културата на Източна Македония и Тракия.

Бронзова епоха. На Балканския полуостров тя обхваща времето от 3000 до 1200 г. пр.н.е. Характеризира се с умението да се смесва медта с друг метал и да се получава бронз. А той, както е известно, се топи при по-ниска температура, отлива се в калъпи и не се дообработва с коване. Това е времето, когато бил опитомен конят и изнамерено колелото - така възможностите за придвижване станали по-големи. Все по това време по-голямата част от населението на Балканския полуостров, в това число и на Македония, вече може да се определи като тракийско.

На територията на Македония бронзовата култура засега е проучена на няколко места - на Скопското кале, в с. Чърнобуки, Кравари и Барешани /Битолско/ и др. Особено характерна е керамиката - сива и тъмнокафява. Тази керамика определено се свързва с рисуваната графитна керамика от източната част на Балканския полуостров - Тракия и Подунавието.

Желязна епоха. Обхваща времето след 1200 г. пр.н.е. Това е време, когато Македония е въвлечена в големите исторически събития: обществено-политическото консолидиране на тракийските племена, създаването и развитието на

Бронзова апликация от с. Требенище, Охридско

древната Македонска държава, засилването на гръцкото влияние, нашествието на келтите и т.н. От желязната епоха досега на територията на Македония са открити многобройни находки - в Скопско, Битолско, Охридско, при Демир Капия и т.н. Найхубавите материали от желязната епоха са от некропола при с.Требенище, на Охридското езеро.

2. Древна Македония.

Произход на древните македонци. По въпроса за произхода на древните македонци в научната литература съществуват големи спорове, взаимно изключващи се становища. Едни смятат, че те са клон от северногръцките племена, като се позовават на гръцките имена на владетелите им. Други ги считат за обособена в народностно отношение племенна група, разграничаваща се от гърците, траките и илирите.

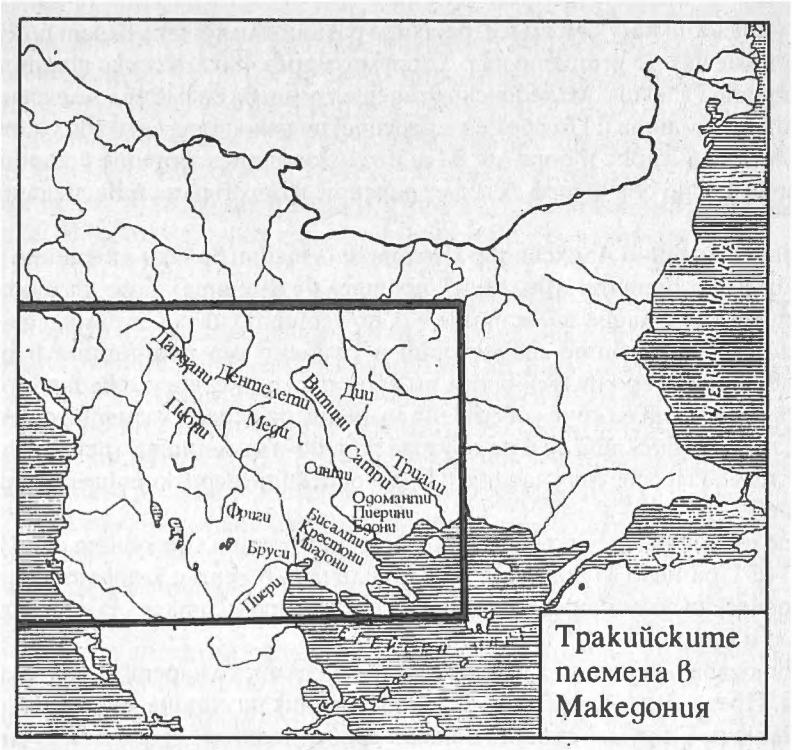
Наличните сведения не дават възможност да се говори за чист в етническо отношение етнос. Видни гръцки представители като Демостен и Исократ гледали на македонците като на варвари, т.е. не гърци.

В края на бронзовата и в началото на желязната епоха населението на днешна Македония било много пъстро в етническо отношение, с подчертан тракийски облик. През първото хилядолетие пр.н.е. между долното течение на Вардар и Струма живеели тракийските племена мигдони, крестони, бизалти, а малко по̀ на изток - меди, едони, одоманти, синти и други.

Същевременно от юг проникнали гръцки елементи, което довело до елинизация на политическата върхушка в областта. Забелязва се проникването и на илирийски елемент.

И така, етническата принадлежност на обитателите на древна Македония се оказва сложен проблем. И все пак - основният състав е тракийски, със силни примеси на гръцки елемент и елинизация на политическата върхушка. Поради всичко това на древна Македония трябва да се гледа като на историческа и етнокултурна общност, различаваща се от съседните ѝ Гърция и Тракия.

Създаване на държавата и ранна история /VII-VI в. пр.н.е./. Ядро на древномакедонската държава станала областта по горното течение на р. Бистрица, между реките Мъгленица и Вардар, т.е. Долна Македония. Тук още в началото

на I хил. пр.н.е. се развили същите социално-икономически и политически процеси, както и в съседните Тракия и Северна Гърция: обособяване на една богата племенна върхушка и все по-изпадащи под нейна зависимост селяни-общинници. Всичко това, както и външната заплаха от съседните страни, довело до създаването на държавна организация.

Началните десетилетия на древномакедонската държава са забулени в мрак и имат легендарен характер. Като пръв македонски владетел се сочи Пердика /средата на VII век пр.н.е./, който произхождал от Аргос в Пелопонес. Оттук и цялата династия е известна под името Аргеади. След него легендата споменава имената на още петима владетели - Аргей, Филип I, Аероп, Алкета и Аминтаl.

Политиката на Аргеадите била насочена предимно на юг, към областта Антемунт и бреговете на Солунския залив. Тяхна царска резиденция станала Еге, а по-сетне Едеса /Воден/ и Пела. Цялото им управление било съпътствано от остри династически борби и опити за преодоляване сепаратистичните стремежи на силната родово-племенна аристокрация. Все по това време Аргеадите се вплели във войни с илирите, а Филип I дори загинал във война с тях. Аминта I пък през 513 г. пр.н.е. приел върховенството на Персия и останал неин васал до края на живота си.

Отношения с Гърция, Персия и Тракия през V - средата на IV век. Древна Македония се изявява по-определено като държава по време на гръко-персийските войни.

В началото на V век пр.н.е. персите разширили своята власт по Егейското крайбрежие чак до устието на р. Струма, а през 480 г. Ксеркс предприел голям поход против Гърция. Македонски владетел по това време бил Александър I /498-454/, син на Аманта I. По време на персийския поход той се изявил като ревностен васал на Ксеркс и дори му били възложени преговорите с гърците. Една година по-късно обаче той скъсал с персите и отхвърлил зависимостта си от тях.

Същевременно Александър I поддържал тайни връзки с гърците и това му спечелило прозвището „Филелен" /приятел на елините/. Това, разбира се, не му попречило да завладее областите чак до устието на р. Струма и да превземе гр. Пидна. От новите територии и особено от рудниците в района на Бутковското езеро той добивал по един талант сребро ежедневно. Това му дало възможност да сече собствени монети, да укрепи хазната, да осигури издръжката на войската си и да обуздае родово-племенната аристокрация. Той дори успял да си осигури участие в Олимпийските игри, което го приравнявало с елините.

Наследник на престола след Александър I станал неговият син Пердика II /454-414/. При него Македония била въвлечена в остър конфликт с Атина за Халкидическия полуостров и с тракийския владетел Ситалк - за областта между Струма и Вардар.

Дотогава владенията на Одрисkото тракийско царство достигнали до р. Места. През 429 г. обаче Ситалк, като съюзник на Атина, настъпил на запад в басейна на р. Струма, където воювал срещу пеоните. Това пък предизвикало конфликт с Македония, която се домогвала да разшири владенията си на изток от р. Струма.

Ситалк настъпил в Македония с огромна за времето си войска - 150 хиляди души, от които една трета били конници. Той достигнал чак до р. Вардар, но поради тежките зимни условия прекратил похода и сключил мир. С това обаче напрежението между двете страни не било премахнато. Ситалк държал при себе си Филин, брат на Пердика, като поддържал неговата кандидатура за македонския престол.

Походът на Ситалк в Македония дал възможност на Атина да уреди спора за Халкидическия полуостров в своя полза. Въпреки това обаче Пердика II продължил да използва противоречията между гръцките градове-държави и особено между Атина и Спарта, за да извлече максимална изгода за себе си. В последна сметка, в една крайно сложна политическа обстановка, той успял да запази целостта на държавата си.

При наследника на Пердика II, Архелай I /413-399/, Македония укрепнала вътрешно. Били изградени нови крепости, построени прави пътища, реорганизирана и усилена войската. При този именно владетел столицата била пренесена в Пела, което показало явен стремеж за разширение към морето. Към Македония била присъединена и областта Тесалия, с нейния главен град Ларисa. Все при този владетел към двора били привлечени гръцки архитекти, писатели и художници, което довело до елинизация на управляващите кръгове в държавата.

След Архелай I в Македония започнали междуособици. За четири

десетилетия, от 399 до 359 г., на престола се сменили 9 владетели. От тях единствено Аминта III /390-370/ управлявал по-продължително - цели две десетилетия. През това време страната се вплела във войни с почти всичките си съседи: илирите от запад и Халкидския съюз на юг. Тиванците си възвърнали Тесалия и взели много заложници, сред които бил и синът на Аминта III - бъдещият владетел на Македония Филип II. През 359 г. в сражение с илирите загинал Пердика III, като оставил сина си Аминта IV под настойничеството на Филип II.

Македония при Филип II и Александър Велики. През средата и втората половина на IV век пр.н.е., когато запада Одриската тракийска държава, Македония се издига като първа политическа и военна сила на Балканския полуостров.

През 359 г. пр.н.е. войската тържествено провъзгласила за македонски цар Филип II /359-336/. Той се възползвал от съществуващите благоприятни условия и фактори, които позволили да се укрепи още повече държавата и да се наложи водещата ѝ роля в отношенията със съседите. Тези условия били: средищното положение на страната и нейните природни богатства; проведените по-рано финансови, военни и градоустройствени реформи; централизирането на властта; благоприятната външнополитическа обстановка. Всичко това ставало по време, когато елинизацията на царския двор и управляващата върхушка била много напреднала, което се оказало решаващо за въвличането на Македония в сложните общогръцки взаимоотношения.

Самият Филип II продължил тази политика на реформи. Особено важни се оказали две - финансовата и военната.

Монета на Филип II /359 336/

Финансовата реформа се състояла в пускането в употреба на златна македонска монета /статер/ в големи количества, което довело до силно ограничаване на циркулиращата дотогава в Източното Средиземноморие персийска златна монета /дарейк/. Наред с това укрепнало икономическото състояние на страната. Усилило се и нейното икономическо и политическо влияние извън границите ѝ.

Военната реформа се свела до структурни промени във войската. Главна ударна сила станала тежковъоръжената пехота - македонската фаланга. С това била ограничена ролята на конницата, в която служела македонската аристокрация. Реформата предвиждала още сериозно и постоянно обучение на войската, въвеждане на нови видове оръжие /включително обсадно/, усъвършенстване на бойната тактика чрез комбинирани действия на пехотата и конницата и т.н.

Били проведени и други реформи, които ограничили влиянието на старите аристократични родове, пресекли техните сепаратистични стремежи, засили-

ли централизацията и ролята на централната власт, а това несъмнено довело до укрепване на държавата и възможностите ѝ да провежда активна външна политика.

Във външната си политика Филип II проявил изключителна гъвкавост: с едни от страните сключвал договори и се съюзявал, мира с други спечелвал чрез подкупи, трети нападал.

Веднага след възкачването си на престола, Филип II започнал успешна война с пеонците и илирите, в резултат на което разширил властта си чак до Охридското езеро. На следната година той насочил вниманието си на юг и нахлул с войските си в Тесалия. После започнал да овладява градовете по Беломорското крайбрежие, за да осигури излаз на Македония на море. От 357 до 354 г. един след друг в македонски ръце паднали важните градове Амфипол, Пидна, Потидея и Метоне. След това той насочил вниманието си към тракийското крайбрежие, завладял селището Крениди при планината Пангей /Кушница/, изпратил тук заселници и нарекъл новия град на свое име - Филипи. Тук започнала експлоатацията на пангейските рудници, от които били добивани по 1000 таланта злато годишно, а това осигурило сеченето на златни статери и провеждането на монетната реформа.

Настаняването на Филип II в Беломорието застрашило сигурността на тракийската държава. Затова през 356 г. тракийският цар Кетрипор сключил съюз с илирийския цар Граб, пеонския цар Ликей и Атина против Македония. С енергични действия обаче Филип II успял да ги застави един по един да сключат с него сепаративни споразумения.

Две години по-късно, когато отряд от Тива като персийски наемници преминавали през Тракия, Филип II се присъединил към тях и проникнал чак до р. Марица. Целта на този поход била не толкова завоюването на нови територии, колкото да се предизвика военен конфликт между Тракия и Атина.

На следната 353 г. Филип II предприел изненадващ поход в Тесалия и достигнал чак до Термопилите.

И все пак първо трябвало да бъде усмирена Тракия, за да може да се насочи всецяло вниманието на юг - към гръцките градове-държави. Затова през 352-351 г. Филип II предприел поход в Тракия и достигнал чак до Византион /дн. Цариград/ и Мраморно море. В този си поход той бил улеснен от раздорите между тракийските владетели: Адамок минал на негова страна, а Керсеблепт се видял принуден да сключи мир, да върне спорните земи на Византион и Перинт и дори да даде един от синовете си за заложник.

След това, от 351 до 348 г., Филип II насочил вниманието си към Халкидическия полуостров. След продължителна обсада той превзел тукашния главен град Олинт и го разсипал до основи. Една част от жителите му били избити, други продадени в робство, а трети били преселени в различни области. Завладяването на Халкидическия полуостров било тежък удар за Атина и само след две години, в 346 г., тя се видяла принудена да сключи т.нар. „Филократов мир". Така ръцете на Филип II за военни действия срещу Тракия и Гърция били развързани.

Войните за завладяването на Тракия започнали веднага след овладяването

на Халкидика. Тук Филип II разчитал на помощта на Терес, противник на Керсеблепт. Македонската войска начело с Антипатър навлязла в Тракия. Скоро към нея се присъединил и самият Филип. Македонците преминали р. Марица и прогонили атинските крайбрежни гарнизони.

Решителният двубой за Тракия станал между 342 и 339 г. Филип II предприел няколко похода против Керсеблепт по поречието на Марица и Тунджа, обсаждал Перинт и Византион, нападнал атинските владения в района на Галиполи. В хода на тези бойни действия Терес се отметнал от Филип II и се съюзил с Керсеблепт. Това дало възможност на траките да издържат натиска на далеч по-силната македонска войска.

През 342-341 г. Филип II бил принуден да презимува в Тракия, а през пролетта с нови сили подновил бойните действия и завладял важната в стратегическо отношение област между Марица и Тунджа. Тук той заселил колонисти, а древния тракийски град Пулпудева нарекъл на свое име - Филипопол /дн. Пловдив/. Въпреки постигнатите известни успехи обаче Филип II не успял да покори Тракия. Македонската власт се разпростряла единствено по Егейското крайбрежие, по поречията на Струма и Места, а на север - по поречията на Марица и Тунджа.

Филип II се опитал да спечели съюзници в тила на траките. Той сключил съюз с гетския цар Котела и се оженил за дъщеря му. С негова помощ успял да отблъсне нашествията на скитския цар Атей от долнодунавските земи. На връщане обаче той бил спрян от трибалите в един от старопланинските проходи, водещи към Софийското поле. В битката загинали много македонци. Била им отнета и взетата от скитите плячка - 20 000 роби и много добитък. Самият Филип II бил ранен в бедрото, а конят му - убит.

След като уредил работите си на север и си осигурил тила откъм траките, Филип II насочил цялото си внимание към гърците. Той се възползвал от враждебните отношения между гръцките градове-държави, които Демостен в своите речи отчаяно призовавал да се обединят против „македонския варварин". Все пак била организирана силна антимакедонска коалиция от Атина, Тива и други градове. В решителната битка през 338 г. при Хайронея /в Беотия/ македонската войска спечелила пълна победа. След това в Коринт бил свикан общогръцки конгрес, където бил обявен общ мир и бил формиран съюз, начело с Филип II. Така била установена пълна хегемония на Македония над Гърция. Скоро съюзът обявил война на Персия.

В 336 г. Филип II бил убит - при неизвестно какви обстоятелства. Престола заел неговият син Александър /336-323/, който с още по-голяма настойчивост продължил политиката на своя баща.

Преди да се впусне в големите си военни походи, още с възкачването си на престола Александър Велики трябвало да потушава въстанията, избухнали при вестта за гибелта на неговия баща. След това последвал поход до Дунава: от една страна, за да отмъсти за поражението на своя баща, от друга - да си осигури тила при предстоящите бойни действия срещу персите.

През пролетта на 335 г. Александър Велики предприел похода през Тракия, преминал Стара планина и достигнал Дунава. Трибалите, начело със своя цар

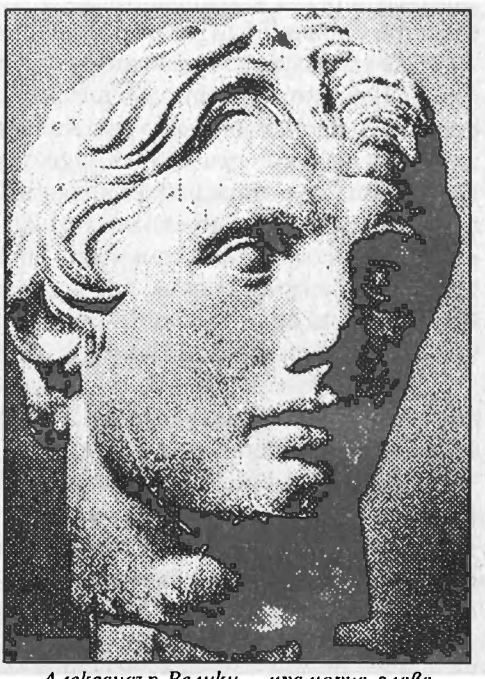
Монета на Александър Велики

Сирм, се оттеглили, като скрили жените и децата си на о. Певка, в делтата на Дунава. През Черно море и по Дунава пристигнала флота, която трябвало да подпомогне войските за двоен удар против трибалите. Опитът да се дебаркира на о. Певка обаче излязъл неуспешен. Не била извоювана решителна победа и в сражението на сушата.

След това Александър Велики предприел демонстративен поход срещу гетите отвъд Дунава: с кораби, лодки и кожени палатки той успял да прехвърли през реката 1500 конници и 4000 пехотинци. На македонците се удало да унищожат едно селище на 5-6 км навътре. По-нататък обаче те не се решили да отидат. Макар и да не постигнал решителен успех, Александър Велики все пак успял да респектира тракийските племена, преди да предприеме похода си против персите.

Походът на изток започнал през 334 г. Още в самото начало била завладяна цялата западна част на персийската държава. Последвали две решителни победи при Граник /334 г./ и при Ис /333 г./, които дали възможност към Македония да бъдат присъединени малоазийските гръцки градове. След това походът продължил по южния бряг на Средиземно море: през 332 г. бил обсаден и превзет гр. Тир, а на следната година паднала и Газа. С това пътят на Александър Велики към Египет и Северна Африка бил открит. В Египет той влязъл като победител и освободител, била му предадена хазната и властта, като дори бил провъзгласен за син на египетския бог Амон.

През 331 г. при Гавгамела във Вавилония станала кървава битка, в която македонците излезли победители. Тази битка решила съдбата на персийската държава. Персийският цар Дарий III трябвало да се спасява с бягство. Вавилония, подобно на Египет, приела Александър като освободител и цар на Вавилон. След това походът продължил до Суса, където били заграбени богатите съкровища на персийските царе. Скоро македонците превзели и столицата Персепол, като ограбили и разрушили ве-

Александър Велики - мраморна глава

ликолепния дворец на Ксеркс. Походът на изток продължил и през следващата година, докато най-сетне на Александър Велики бил предаден трупът на цар Дарий.

Успешният поход в Средна Азия подхранил у Александър Велики идеята да създаде „световна държава", още повече че той вече бил стигнал до Индия, а според тогавашните представи граничещият с нея океан бил краят на света. Тази идея обаче ставала все по-нереална и трудно осъществима, тъй като тукашните племена оказвали ожесточена съпротива, поради което македонската войска понасяла големи загуби и се придвижвала все по-бавно. При това, през 330 г. във войската бил разкрит заговор, което показва, че политиката на царя предизвиквала сериозно недоволство.

Независимо от възникналите трудности, Александър Велики не се отказвал от идеята си да завладее Индия. Той продължил похода си на изток, успял да завоюва нови територии, но и войската му понесла сериозни загуби. Същевременно противоречията между царя и македонската аристокрация се задълбочавали, в резултат на което били организирани нови заговори. Срещу него се обявили и някои от най-доверените му лица: през 330 г. били ликвидирани Филота и Парменион, а през 328 г. - и Клит. В последна сметка походът на Александър Велики в Индия се провалил, а през 323 г. и той самият загинал трагично в разцвета на своята младост - едва на 33 години.

Идеята на Александър Велики да създаде световна империя се оказала само една неосъществима мечта. Колкото и големи да били неговите победи, колкото и грандиозни да били походите му, в последна сметка катастрофата се оказала неизбежна. Македония понесла огромни загуби в жива сила, разорила мнозинството от своите селяни и занаятчии, оказала се безсилна да обедини в едно толкова много страни и народи.

Разпадане на държавата /III-II в.пр.н.е./. Веднага след смъртта на Александър Велики създадената от него огромна империя започнала да се разпада. Това за сетен път показало колко изкуствено и без вътрешна спойка било създаденото политическо обединение.

След смъртта на Александър Велики държавата в продължение на един век се раздирала от остри междуособни войни: от 323 до 280 г. между неговите пълководци и непосредствени приемници, известни като „диадохи"; и от 280 до 221 г. - между техните приемници, наречени „епигони" /наследници/. Измежду диадохите най-известни са Антипатър, Птоломей, Селевк, Лизимах, Антигон и др.

Първоначално диадохите, макар и да водели борба помежду си за надмощие, все пак се стараели да запазят единството на държавата. И ако към това се стремели най-видните от тях, останалите не се спирали пред нищо в стремежа да разширят териториите си и да получат по-голяма власт: заграбвали чужди земи, сражавали се помежду си, създавали коалиции, прибягвали и до убийства на своите съперници.

Не било спокойно в нито една от провинциите. Така напр. след 323 г. в Тракия, която достигала чак до р. Места, се установил като стратег Лизимах. Той се опитал да се наложи над тракийския цар Севт III, но срещу него се изпра-

вила силна войска: 20 000 пехотинци и 8000 конници. Битката завършила нерешено. Лизимах не успял да се наложи над Централна Тракия, но все пак успял да задържи Черноморското крайбрежие чак до устието на Дунава. Но и тук не било спокойно. През 313 г. черноморските градове на север от Аполония /Созопол/ се вдигнали на въстание и Лизимах със сетни сили едва успял да смаже бунта.

Подобно било положението и в самата провинция Македония. В нейните предели останала цяла Гърция и това било източник на непрекъснато напрежение и войни. Още през 323-322 г. Атина организирала гръцките градове против Македония, но войната завършила с неуспех за коалицията. Няколко десетилетия по-късно, през 266-263 г., отново Атина и Спарта повели гръцките градове от Пелопонес против Македония, като дори получили помощ от Египет. През III век още няколко пъти различните гръцки политически съюзи въставали против Македония. Тази борба продължила чак до римското завоевание на Балканския полуостров.

През 301 г., по време на третата война на диадохите, в битката при Ипс бил победен най-силният от тях - Антигон Еднооки. Победителите си разделили Александровите владения на четири държави:

1. Египет /с Либия, Южна Сирия и някои острови в Егейско море/, начело с Птоломей;

2. Азия /с Палестина, части от Сирия и Мала Азия чак до р. Инд/, начело със Селевк;

3. Македония /с Гърция/, начело с Касандър;

4. Тракия /с части от Северна Мала Азия/, начело с Лизимах.

В началото на III век пр.н.е. Балканският полуостров бил подложен на опустошителни нападения от страна на келтите. През 298 г. Касандър направил безуспешен опит да ги спре при Стара планина. Особено силно било келтското нашествие през 280-279 г., като обхванало Тракия, Македония и Гърция. Келтите, които нахлули в Тракия, достигнали чак до Византион и дори имали намерение да преминат в Мала Азия. Те основали свое царство в областта между Бургаския залив и Тунджа със столица Тиле /дн. Туловo, Старозагорско/. Тази държава просъществувала чак до 212 г. пр.н.е. В борба с тези келти през 279 г. загинал и египетският владетел Птоломей II Керавън.

Келтите пък, които нахлули в Македония, проникнали в Гърция, ограбили Делфи и опустошавали страната до 276 г. На връщане през Македония те извършили страхотно опустошение: разрушавали градове, оплячкосвали населението, отвеждали хора в робство. Едва на цар Антигон Гонат /277-239/ се удало да ги победи и да ги изтика от страната. Същият този Антигон Гонат основал македонската династия Антигониди, управлявала страната чак до падането ѝ под римска власт.

Стълкновенията между диадохите продължили и след това. Така през 281 г. в битката при Киропедион Селевк бил победен и земите му преминали към Лизимах. И макар че основните държави на диадохите намалели с една и станали три, наред с тях продължили да съществуват и други по-малки.

По време на диадохите икономическото положение на Македония се подоб-

Сребърна тетрадрахма на Лизимах

рило значително. От изток били прехвърлени огромните богатства на персийските царе, а така също били изпращани много роби. От гръцките градове били наемани опитни бойци. Засилил се търговският обмен. Били изградени нови градове. Страната, и особено управляващата върхушка, все повече се елинизирала и изпаднала под гръцкото културно влияние.

Такова било най-общо обществено-политическото състояние на Македония в навечерието на римското завоевание.

3. Македония под римска власт

Македоно-римските войни. В края на III век пр.н.е. отношенията между Македония и Римската империя видимо се влошили. През 219 г., когато Рим водел втората си илирска война на Балканския полуостров, македонският цар Филип V /221-197/ се намесил на страната на Димитър Фарски, наместник на Илирия, и дори му дал политическо убежище. Четири години по-късно, през 215 г., македонският цар се намесил в конфликта между Рим и Картаген, като сключил съюз с последния. При това положение сблъсъкът между двете големи държави - Македония и Рим, станал неизбежен. Военните действия се разразили през 205 г. в Илирия, която римляните наскоро били завладели. Без да бил постигнат някакъв особен военен превес, Рим трябвало да сключи неизгоден мир и да се оттегли от Илирия. Мирът обаче попречил и на Македония да се намеси по-решително в помощ на Картаген.

През 200 г. пр.н.е. на Рим се удало да изгради антимакедонска коалиция от гръцките държавници Пергам, Родос и Атина. На Македония бил даден ултиматум да върне земите в Илирия, взети по договора от 205 г. Последвал отказ и нахлуване на римските войски в Илирия. Първоначално те извършили голям и опустошителен поход: прекосили цяла Илирия, дошли в района на Охридското езеро, проникнали и в Битолско, след което се върнали отново на Адриатическия бряг. Същевременно от север дарданците, които били съюзници на Рим, нахлули в Пеония. Във войната се намесили и другите съюзници на

Монета на Филип V /221-179/

Рим от антимакедонската коалиция - илири, етолийци и ахейци. Решителната битка между римляни и македонци станала през 197 г. в Тесалия, при Киноскефале. Македонската фаланга била разбита и Филип V понесъл тежко поражение, след което трябвало да приеме наложените му тежки условия на мира: да се откаже от всички територии извън границите на Македония, да намали броя на войската си до 5000 души, да предаде флотата си на Рим и да му заплати тежки контрибуции. На следната година Македония трябвало да преглътне още един горчив хап: в Рим тържествено било обявено освобождаването на гръцките градове-държави. Македонският владетел бил застaвен да се откаже от всякакви претенции към тях и да признае независимостта им.

Мирът от 197 г. явно не можел да продължава дълго и Филип V тайно се готвел за война. До сблъсък с Рим обаче се стигнало при неговия син Персей /179-168/. Той не само подготвял нови военни контингенти, но и организирал антиримска коалиция от различни племена и държави: илирския цар Гентий, тракийския /одриски/ цар Котис и някои от градовете на Ахея. От своя страна и Рим започнал преговори с Македония, които протакал, докато успял да разстрои създадената против него коалиция.

Военните действия между Рим и Македония започнали през 171 г. Първоначално македонците постигнали редица успехи. Решителната битка станала в 168 г. при Пидна и в нея македонците претърпели съкрушително поражение. Тази битка решила по-нататъшната съдба на Македония. Тя престанала да съществува като държава, а нейният цар със семейството си бил отведен като пленник в Рим. Римският консул Павел Емилий само от епирските градове отвел 150 000 души, които били продадени като роби. Военният триумф в Рим заедно с огромната плячка траел цели три дни.

Римско владичество. През 167 г. пр.н.е. римският консул Павел Емилий свикал в Амфипол събрание на представителите на македонските градове, на което тържествено обещал, че македонците ще бъдат свободни както по-рано и че дори ще плащат на Рим само половината от данъка, даван преди от македонските царе. Същевременно Македония била разделена на четири области с главни градове Амфипол, Тесалоника, Пела и Хераклея Линкестийска. На всяка област било предоставено правото да сече собствени монети. Това било направено с цел да се разбие политическото и икономическото единство в страната. Така на практика била приложена изпитаната в Рим система „разделяй и владей".

Споменът за миналото величие на Македония не могъл да бъде забравен така лесно. Не могла лесно да се приеме и чуждата власт. В недрата на македонското общество тлеело недоволство и трябвало да дойде само удобен момент, за да се излее в открит бунт.

През 149 г. в Македония се явил човек на име Андриск, с неясен произход, който се представил за син на Персий и който е известен като Псевдо-Филип. Той успял да вдигне на борба народните маси, да събере войска и се провъзгласил за цар. Андриск бил подкрепен решително и от тракийския цар Терес, който чувствал римската заплаха и над собствената си страна. Той признал Андриск за цар и му изпратил войска на помощ. Помощ въстаниците получили и от някои елински колонии, които също така не искали да попаднат под римска

власт.

Въстанието на Андриск в Македония взело доста широки размери. Първоначално то постигнало известни успехи и дори един римски легион бил разбит. След това обаче римляните взели връх, подпомогнати и от предателството на хора от най-близкото обкръжение на Андриск. В помощ на Рим участвали и войски от Пергам. След поражението си Андриск избягал при траките, като се надявал на нова помощ от тяхна страна, но един от техните аристократи го предал и той бил убит.

Още на следната година след потушаването на въстанието, т.е. през 148 г., Македония била обявена за провинция - първата римска провинция на Балканския полуостров. Тук била настанена постоянна римска войска, чиновници, търговци и лихвари. Провинция Македония станала изходна база на римляните за завладяването на целия Балкански полуостров.

Няколко години след потушаването на въстанието на Андриск в Македония били направени още два опита за отхвърляне на римската власт. И сега това било свързано със самозванци: единият, Александър, се представял за втория син на Персей, а другият бил Псевдо-Филип. Това всъщност били последните опити за откъсване от Рим. След това в продължение на векове Македония останала част от Римската империя.

По-късно административните граници на провинция Македония били прекроявани многократно, като към нея ту добавяли нови територии, ту отнемали цели области: през 27 г. пр.н.е. Македония била обявена за сенатска провинция и подчинена направо на Рим; между 2 и 6 г. от н.е. от Македония била отделена Мизия; в 15 г. от н.е. Македония била обединена с Ахея в императорска провинция; по-късно от Македония били отделени Илирия и Тракия и т.н.

Под римска власт Македония претърпяла големи промени във всички области на обществено-политическия живот. Преди всичко тук настанали големи демографски промени. Още по времето на македонските царе населението намаляло и страната силно се елинизирала. Сега пък Рим заселвал тук колонисти от Италия и провинцията силно се романизирала. На територията на Македония продължавали да живеят траки и илири, а по-късно тук се заселили и някои варварски племена.

Като римска провинция Македония трябвало да доставя помощни военни отряди за римската армия, населението ѝ било обложено с тежки данъци за издръжка на римската войска и администрация, природните ѝ богатства били подложени на засилена експлоатация. В новите условия много от старите градове западнали.

Времето на римското владичество на Балканския полуостров е свързано с изграждане на нови градове, на пътища и пътни станции. Ето данни зачаст от пътя Виа Егнация, преминаващ от Драч през Македония и Тракия до Цариград: „От Лихнида /Охрид/ до Никея /Велушина, Битолско/ 34 мили, до Хераклея /Битоля/ 11 мили, до Целе /неуточнено/ 34 мили, до Едеса /Воден/ 28 мили, до Пела /Постол, Ениджевардарско/ 28 мили, до Тесалоника /Солун/ 27 мили, до Мелисургион /Кукушко/ 20 мили, до Аполония /Полина/ 17 мили, до Амфипол /при устието на Струма/ 30 мили, до Филипи /развалини между Кавала и Драма/

33 мили, до Неапол /Кавала/ 12 мили, до Аконтисма /проход, западно от устието на Места/ 9 мили, до Топир /до устието на Места/ 17 мили" и т.н.

Провинция Македония преживяла много от събитията, които обхващали Римската империя. На нейна територия се разразила борбата между Цезар и Помпей, войната на Брут и Касий и т.н. Дотук достигнали и нападенията на костобоки, вестготи и хуни, а по-късно и на славяни, авари и прабългари.

Нашествия на готи и хуни /IV-V век/. От края на II век от н.е. цялата северна граница на Римската империя била подложена на нападенията на различни варварски племена, а някои от тях проникнали далеч навътре в нейните предели. От тези нападения не била пощадена и провинция Македония, макар че се намирала в средата на Балканския полуостров.

През 170 г. изворите съобщават за нападение на костобоки. Те преминали Дунава, оплячкосали обширни райони на Балканския полуостров, включително и Македония, проникнали и в Гърция.

Особено много зачестили варварските нападения през средата на III век. Готи и маркомани, в съюз с карпи, борани, бургунди и сармати кръстосвали цяла Тракия, завладели Македония, навлезли и в Гърция. В продължение на 15 години, чак до 268 г., готите се разпореждали в Македония, Илирик и Гърция като в собствена страна. През 267 г. те дори обсаждали Солун и Атина. На връщане от Атина те отново опустошили Македония и едва при р. Места на император Галиен /253-268/ се удало да ги разбие и да унищожи около 3000 души техни бойци. Изгонването им от балканските земи станало при следващия император - Клавдий /268-270/.

През 330 г. столицата на Римската империя била преместена от Рим във Византион, наречен по името на императора Константин I Велики - Константинопол /Цариград/. Все по това време започнало и разпространението на християнството по целия Балкански полуостров, особено след като през 313 г., с т.нар. „Милански едикт", то било признато за официална религия. Всичко това несъмнено в най-голяма степен засягало и Македония.

През втората половина на IV век балканските провинции на Римската империя отново станали жертва на варварски нашествия. През 376 г. огромни маси източни готи /вестготи/, притиснати от хуните, изоставили местоживелищата си в Южна Русия и със съгласието на императорската власт, като федерати, се настанили в различни райони на Балканския полуостров. Част от тях се заселили и в Македония. По-късно в земите на юг от Дунава нахлули източни готи /остготи/ и хуни, които заедно с тукашните вестготи продължили да оплячкосват пределите на империята. Император Валенс /364-178/ се опитал да ги прогони, но в сражението при Адрианопол /Одрин/ на 9 август 378 г. претърпял страхотно поражение и сам намерил смъртта си в битката.

Новият император Теодосий I /379-395/ се видял принуден да разреши пребиваването на вестготите в балканските провинции на империята като федерати. Те получили пълна автономия, получавали високо заплащане, били им предоставени отговорни служби. Те станали основна сила в римската войска, а това засилило влиянието им в живота на империята.

През 395 г. Теодосий I разделил Римската империя между синовете си на

Западна и Източна. Начело на Източната Римска империя, известна под името Византия, застанал неговият син Аркадий /395-408/. Готската политика на неговия баща сега дала своите горчиви плодове. Под водачеството на Аларих вестготите опустошавали целия Балкански полуостров от цариградските стени чак до Южна Гърция. За да го умилостиви, цариградската власт му предоставила командването на римската войска и дори му разрешила да влезе с отрядите си в столицата. Едва през 407 г. вестготите напуснали Балканския полуостров и заминали за Италия, където през 410 г., след тригодишна обсада, превзели Рим.

През 40-те години на V век Балканският полуостров преживял още по-страшни нашествия - този път от хуните. От 441 до 445 г. огромни маси от хуни, под ръководството на Атила, заливали земите на юг от Дунава чак до Бяло море и Термопилите в Гърция. Те разрушавали градовете, избивали и поробвали населението, плячкосвали имуществата му, опустошавали всичко по пътя си. На няколко пъти империята се виждала принудена да сключва временни споразумения, да плаща все по-тежки данъци, докато най-сетне Атила заминал на запад.

За готски нападения на Балканския полуостров и дори временно настаняване в Македония се съобщава в изворите и през втората половина на V век: 461, 476, 478 и особено през 479-482 г., когато в техни ръце се намирали седем македонски града.

От готите балканските провинции на империята си отдъхнали едва когато Теодорих /454-526/ ги отвел в Италия.

Още неокопитила се от нашествията на готи и хуни, Империята трябвало да отбива ударите на славяни, прабългари и авари.

Литература

1. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949.

2. Историја на македонскиот народ. Кн. I, Скопие, 1969, с. 17-55.

3. История на България. Т. I, София, 1979.

Глава втора

МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ /VI-XI ВЕК/

1. Нападения и заселване на славяните в Македония /VI-VII век/

Произход, прародина и заселване в отвъддунавските земи. Славяните са от индоевропейски произход. Към същата езикова група принадлежат още германските, романските, иранските, келтските и други народи. Роднинската терминология у всички тези народи произлиза от един и същ корен и води към времето на матриархата. По всичко личи, че прародината на индоевропейците се е намирала в Централна и Северна Европа. Общата терминология за домашен добитък пък е указание, че старите индоевропейци са се занимавали предимно със скотовъдство. Наред с него основни поминъци били ловът и пчеларството. Земеделието все още не било познато.

Славянската общност се обособява към края на II хилядолетие пр.н.е. Анализът на общославянския език показва широка употреба на термини за езера, гори, блата и определени дървета, а така също липсата на общи названия за морета и планини. Това дава основание да се твърди, че прародината на славяните се е намирала в Централна Европа - в басейна на Одер и Висла, в Южна Белорусия и междуречията на Днепър и Буг. Върху тази територия славяните усвоили земеделието, поради което селскостопанската терминология е обща за всички славянски езици.

През периода I-IV век от н.е. славяните обитавали обширните области от Карпатите до Балтийско море и от р. Висла до Днепър. Занимавали се със земеделие, скотовъдство, лов и риболов. От занаятите най-развити били ковачеството, грънчарството, дърводелството и кожарството. Били многобожници, като на особена почит бил Перун - бог на гръмотевицата.

През IV-V век огромната славянска общност се разпаднала на три дяла, със собствени имена: западен - *венети*, обитаващи земите на изток от р. Висла; източен - *анти*, между Днепър и Днестър; южен - *славини*, заемащи цялото пространство на север от Карпатите - от Днестър до Панония.

Още през IV век славяните започнали да се разширяват в териториите на изток, запад и юг. Венетите достигнали чак до р. Елба, която нарекли със славянското име Лаба. Антите достигнали до р. Ока и горното течение на Волга. Славините прекосили Карпатите и започнали да се настаняват в земите на север от Дунава. През първата половина на V век за славяни вече се говори в Дакия и Панония. След смъртта на хунския вожд Атила през 453 г. те масово се заселили в областта между Дунава и Карпатите, поради което някои автори започват да ги наричат и *„дунавци"*. Тук те са описани като свобо-

долюбив народ - *„непокорни, независими, не търпят господар“.*

Нападения и заселване на славяните на Балканския полуостров. Карпатите разделяли южните славяни на две групи, известни в науката като дакийски и панонски славини. Най-голяма активност във войните с Византия проявили дакийските славини. Те нападали почти целия Балкански полуостров, чак до Егейско и Адриатическо море. Панонските славини предприемали набези предимно в северозападната част на полуострова. Анти също така нападнали Балканския полуостров от североизток.

Първите нападения на славяни /славини и анти/ на Балканския полуостров започнали още в края на V век и първоначално, до времето на император Юстиниан /527-565/, били извършвани ту заедно с прабългарите, ту самостоятелно. При едно от тези нападения /през 517 г./, славяни и прабългари пребродили Първа и Втора Македония, Тесалия, Епир и достигнали чак до Термопилите.

Големият двубой между славяните и Византия се разразил по времето на Юстиниан I, който си поставил за цел с всички средства да защити балканските граници на империята. Освен големите военни усилия и огромното крепостно строителство, в политиката на Византия намерили широко приложение и познатите на нейната дипломация похвати: привличане на славяни на ромейска служба, всяване на раздори между отделните славянски племена, използване на други народи като съюзници на империята и т.н.

Още в първите години на Юстиниановото управление прабългари, славини и анти многократно преминавали Дунава и нанасяли *„непоправими пакости на ромеите“.* През 530 г. императорът назначил за стратег на диоцеза Тракия славянина Хилвуд с поръчение да пази дунавската граница. В продължение на три години наистина чуждите нападения били спрени и дори византийски войски преминавали на север от Дунава, но през 533 г. самият Хилвуд бил разбит и паднал в сражение. След това славяните вече преминавали голямата река когато пожелаели, без да срещат някаква особена съпротива.

След провала на опита с Хилвуд, Юстиниан I прибягнал до огромно крепостно строителство: били построени или възобновени над 600 крепости, като във всяка от тях били поставени многобройни военни стражи. Тази укрепителна система била разположена в няколко пояса - от Дунава до Цариград, Солун и Термопилите. Тя обаче, колкото и величествена да изглеждала по мащаб, била израз на слабост. Империята трябвало да премине окончателно към отбрана. Византийските войски, разпръснати на много места, не могли да оказват решителен отпор, особено на по-големи славянски сили, а още по-малко били в състояние да спрат тяхното придвижване навътре в полуострова.

Успоредно с това крепостно строителство, което продължило повече от 30 години, Византия прибягнала и до дипломацията. Около 540 г. византийците успели да предизвикат война между славини и анти. В започналата междуособица антите претърпели тежко поражение. Скоро обаче междуособицата била прекратена и славянските нападения над Балканския полуостров продължили.

Около 545 г. византийската дипломация направила още един опит да про-

тивопоставили славянските племена едни на други. На антите било предложено да се заселят като федерати в района на гр. Галац и Дунавската делта, били им обещани *„много пари"*, а те от своя страна трябвало да възпират нашествията на прабългари и славини. Но и този опит се провалил: докато едни племена сключвали мир, други продължавали нашествията си в пределите на империята.

Около средата на VI век, когато Византия водела ожесточени войни с остготите в Италия, славините засилили нападенията си на Балканския полуостров. През 548 г. многоброен отряд от славини преминал Дунава и проникнал чак до Драч. По пътя си те превземали крепости, ограбвали градове и села. Византийска войска от 15 000 души следяла движението им, но не се решила да влезе в бой с тях.

На следната 549 г. славините организирали още по-сериозно нападение. Отряд от 3000 души преминал Дунава, не срещнал никаква съпротива, достигнал до долината на р. Марица и тук се разделил на две части. Опитите на византийците да им се противопоставят завършили неуспешно: едни от ромеите били убити, а другите се спасили чрез бягство. Претърпяла поражение и личната гвардия на императора, водена от пълководеца Асвад. И двата отряда превзели много крепости с обсада - нещо, което дотогава не били правили, тъй като избягвали боя в равнината.

По време на нападението през 549 г. един от отрядите на славините стигнал до крепостта Топир /при устието на р. Места/. Славините превзели града с хитрост: поставили основните си сили в засада, а с малък отряд нападнали крепостните стени, увлекли след себе си гарнизона и го разбили. После се нахвърлили върху стените, преодолели съпротивата на жителите и завладели града. Оттук те взели в плен много жени и деца, отнесли огромна плячка. Славините отвели много пленници и взели плячка и от останалите балкански територии.

През 550 г. славините нахлули в пределите на Византийската империя, и то в такова голямо множество, *„каквото никога по-рано не било виждано"*. Те преминали Дунава, дошли в района на Ниш и имали намерение да превземат Солун и градовете около него. Разделени на три отряда, те разграбили балканските територии на империята и дори презимували тук, без да се страхуват от византийците. Това нападение, извършено в средата на века, съдържа нови моменти в славяно-византийските отношения: първо, славините се чувствали достатъчно силни да превземат такива яки крепости като Солун; второ, те демонстрирали намерение рано или късно да се заселят на Балканския полуостров.

На следната 551 г. през Дунава преминала нова войска от славини и се присъединила към презимувалите тук отряди. Така формираната голяма армия поела към Цариград. Императорът изпратил насреща едни от най-опитните си пълководци. Сражението станало близо до Одрин и завършило с пълно поражение за византийците. Славините взели много пленници, огромна плячка и дори пленили императорското знаме. След това те подложили на грабеж областта Астика, която се намирала недалеч от Цариград и в която дотогава чужди войски не били проникивали. Оттук те взели също така голяма плячка и се върнали отвъд Дунава.

През есента на 551 г. огромно множество славини нахлули в западната половина на Балканския полуостров. И отново в изворите се съобщава, че те *„прекарали дълго време в грабежи"*, взели огромна плячка и се оттеглили на север от Дунава.

Прокопий Кесарийски, съвременник на събитията, в своята книга „Тайна история" обобщава: *„Хуни /прабългари/, славини и анти почти всяка година, откак Юстиниян пое властта над ромеите, нападали Илирик и цяла Тракия - сиреч от Йонийския залив дори до предградията на Византион /Цариград/, а също и Гърция и Херсонес /Галиполския полуостров/ - и извършили непоправими злини на тамошното население. Прочее аз смятам, че при всяко нападение броят на убитите и заробените там ромеи надвишавал двеста хиляди души, така че тази земя естествено била заприличала на скитска пустиня."*

През третата четвърт на VI век славянските нападения над Балканския полуостров временно секнали. През 559 г. на византийската дипломация се удало да предизвика междуособна война между прабългарските племена кутригури и утигури, а така също и да спечели аварите като свой съюзник. Аварите започнали да нападат първоначално земите на антите, след това на славините, а от 562 до 565 г. се заселили окончателно в областта на реките Сава и Драва. Тук те създали голямо племенно обединение, известно под името Аварски хаганат. По време на тези събития аварите преминали през земите на дакийските славини, а след това покорили панонските славини. На два пъти аварският вожд Баян се опитвал да покори и дакийските славини, при това като съюзник на Византия, но и двата опита завършили безуспешно.

През 581 г., като се съвзели от аварския удар, славините започнали да нападат отново Балканския полуостров. Този път изворите съобщават за нападение на около 100 000 души, което обхващало цялата територия на юг от Дунава и което продължило няколко години. За това нападение хронистът Йоан Ефески пише: *„Те преминаха стремително цяла Елада, Солунската област и цяла Тракия и покориха много градове и крепости. Те ги опустошиха и изгориха, взеха пленници и станаха господари на земята. Те уседнаха на нея като господари, като на своя собствена, без страх."*

По време на това нападение, през 584 г. отряд от около 5000 славини обсадил Солун и се опитал да го превземе. От това славянско нападение се възползвали и аварите, превзели от византийците Сингидунум /Белград/ и други градове и достигнали до Цариград.

Славянските нападения над Балканския полуостров продължили и през следващата 585 г. Отряди на славините нападали чак до Дългата стена, намираща се на 30 км пред Цариград. Към края на лятото за славянския княз Ардагаст се съобщава, че в околностите на Одрин *„влачел след себе си големи славянски множества, значителен брой заловени пленници и богата плячка"*.

През 586 г. против Византия било предприето комбинирано нападение: авари нападнали източната част на Балканския полуостров, а славините, на брой около 100 000 души - Солунската област и самия Солун. Първоначално славините се опитали да превземат града с изненада, като изправяли върху крепостните стени предварително приготвени стълби. След това те превзели всички

предградия и укрепления около Солун и пристъпили към методична обсада: срещу крепостните стени били поставени бойни кули, железни овни, каменометни машини и т.нар. *„костенурки"*, с помощта на които къртели камъни и подкопавали основите на стените. Само срещу източната стена били поставени 50 каменометни машини. В залива пък бил направен плот от греди, за да могат чрез него да проникнат в пристанището.

Обсадата на Солун траяла седем дни и причинила голяма уплаха сред жителите му. След седмия ден славините вдигнали обсадата и се върнали по родните си места, тъй като страната им била нападната от антите: и този път на византийската дипломация се удало да насъска славянски племена едни против други.

За голямо нашествие на славините в източната част на Балканския полуостров се съобщава и през 588 г.

От 592 г. Византия решила да спре нашествията на славините като пренесе войната с тях по Дунава и дори да ги напада в собствената им страна. Заредили се ту византийски нападения в земите на славините, ту нашествия на славините в пределите на империята. В този двубой, продължил близо 10 години, и двете страни понесли големи загуби.

Развръзката дошла през 602 г. Византийската дунавска армия отказала да премине и да презимува на север от Дунава, разбунтувала се, издигнала стотника Фока за император и поела към столицата Цариград. Отбраната на дунавската граница рухнала. Славините получили възможност не само да нападнат необезпокоявано, но и да се заселят на Балканския полуостров.

През 602 г. Византия се вплела в тежка война с персите, която продължила чак до 630 г. Това улеснило славините и те само за 10 години, т.е. до 612 г., се настанили веднъж завинаги в балканските територии на империята. А след четири години, през 616 г., славините за трети път обсадили Солун.

През средата на VII век Византия се вплела в остър двубой с арабите, който ангажирал почти всичките й сили. Особено тежко станало положението на империята през 674 г., когато арабите обсадили столицата Цариград - обсада, продължила чак до 678 г.

Още в началото на арабската обсада на Цариград византийците задържали вожда на ринхините Пребънд, който стоял начело на славянските племена около Солун, оковали го във вериги и го отвели като заложник в Цариград. Тази акция явно целяла да държи в покорство славянските племена по време на византийско-арабската война. Пребънд обаче направил два опита да избяга, след което бил наказан със смърт. Това именно предизвикало петата славянска обсада на Солун, продължила чрез действия по суша и по море повече от две години /675-677/.

Стримонци, ринхини и сагудати в продължение на две години така плътно обсаждали Солун, че населението останало без храни. И въпреки че самият Цариград се намирал в критично положение, все пак императорът отделил десет кораба с провизии и ги изпратил на Солун.

През 677 г. славяните плътно обсадили Солун, като към тях сега се присъединило и племето драгувити. И отново в действие били пуснати огненосни

оръжия, каменохвъргачки, разни метателни машини, стълби и т.н. Самият пристъп срещу крепостната стена станал едновременно по суша и по море на 25 юли 677 г. Три дни траял щурмът, но и сега на помощ на града се притекли бойни кораби и обсадата завършила с неуспех.

През 678 г. във византийско-славянските отношения настанал обрат. Византия се справила с арабите и насочила силите си в помощ на Солун. Първоначално била разкъсана обсадата на града, а на следната 679 г. византийците предприели широкомащабни действия в земите на околните славянски племена. Особено силен бил ударът против славянските племена по течението на Струма и Места.

При този обрат на събитията, още докато траели бойните действия, славянските първенци *„поискаха за съдействие всякаква помощ от разни варварски князе"*. Анализът на това сведение и съпоставянето му с данните на други извори показва, че в случая става дума за двете групи прабългари - Куберовите и Аспаруховите: първите навлезли в Македония, а вторите - в Добруджа. Всичко това пък най-непосредствено е свързано със създаването на българската държава.

Обсадата била проведена по суша и по море. При това славините водели със себе си жените и децата си, за да се заселят в града след превземането му. След тридневно разузнаване, на четвъртия ден щурмът започнал от всички страни: едни стреляли с каменохвъргачки, други изправяли стълби по стените, трети палели огън пред градските порти, четвърти обсипвали защитниците с облаци от стрели. Атаката срещу Солун обаче и този път излязла неуспешна: неблагоприятен вятър попречил на лодките еднодръвки по море, а на сушата византийците успели да заловят в плен и да убият вожда на славините княз Хацон.

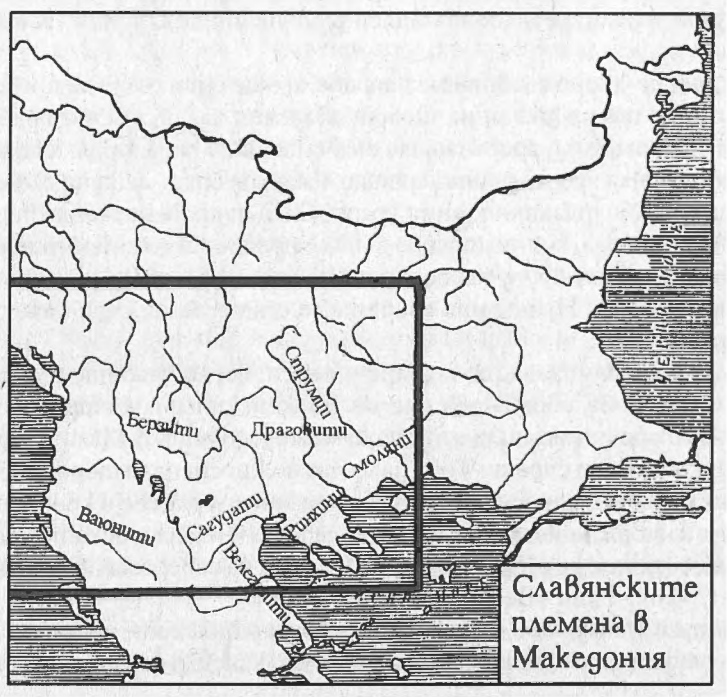
Две години по-късно славините направили още един опит за превземане на Солун. Този път те повикали на помощ аварския хаган, който пристигнал с огромна войска от авари, прабългари и славини. Обсадата траяла цели 33 дни и отново се повторила предходната картина: каменометни машини, железни овни, костенурки, стълби, различни други уреди. Била направена и една висока кула, придвижвана на колела, която трябвало да се приближи до крепостната стена. И този път обаче Солун получил подкрепа по море, което му дало възможност да издържи обсадата. Най-сетне аварите се оттеглили, след като получили богат откуп.

През 626 г. славяни, заедно с авари и перси, взели участие в обсадата на Цариград. След това обстановката на Балканския полуостров коренно се променила. В Аварския хаганат избухнали междуособици. В Мала Азия нашествията на персите били спрени. Това дало възможност на империята да мине в настъпление и да възстанови властта си над много градове и крепости, особено по едни от най-важните направления: на север по Черноморското крайбрежие, на запад по Егейското крайбрежие чак до Солун и на северозапад по пътя Одрин - Пловдив - София - Ниш - Белград.

Славяните в Македония. Сведенията на византийските автори за разположението на отделните славянски племена на Балканския полуостров са оскъдни:

те се отнасят предимно за райони и събития, свързани с военни действия.

Най-много сведения има за славяните около Солун. Във връзка с обсадите на града са споменати имената на редица племена. *Ринхините* обитавали поречието р. Ринхион /Ринхин/ - участвали в обсадата на Солун през 677 г., след като две години преди това техният княз Пребънд бил заловен и убит от византийците. *Сагудатите,* участвали в обсадата на Солун през 616 и 677 г., се споменават и в началото на X век във връзка с арабската обсада на града: обитавали земите на запад чак до гр. Бер. *Драгувитите*, участвали в обсадите през 616 и 677 г., след 680 г. снабдявали с храни Куберовите българи в Битолското поле, в началото на X век заемали областта между Солун и Бер. *Велегезитите*, които също участвали в обсадите на Солун през 616 и 677 г., обитавали областта около Тива и Димитриада в Тесалия. *Ваюнитите*, участвали в обсадата на Солун през 616 г., обитавали Южна Албания и Епир. *Верзитите*, взели участие в същата обсада през 616 г., населявали земите на Охридско и Битолско - територия, известна по-сетне под името Верзития /Берзития/. *Струмците*, участвали в обсадата на Солун през 677 г., през 678 г. били изтласкани от византийците в планините и клисурите около р. Струмица, а в началото на X век са споменати сред племената, намиращи се северно от Солун. В западните Родопи, по долината на Места и в околностите на Сер, живеели *смолянците*. В най-южната част на Балканския полуостров, в Пелопонес, обитавали *милинги /миленци/* и *езерити /езерци/*, заселили се тук около 745 г. За славяни се говори и през 688 г. в областта от Одрин до Солун: едни от тях византийците поробили, а други изселили в Мала Азия.

Основната славянска маса, заселила се на Балканския полуостров, се състояла от дакийски славини. Панонските славини се заселили по-късно и се настанили в северозападните територии, а антите през 602 г. били разгромени от аварите и се оттеглили от Черноморското крайбрежие.

Различията между дакийските и панонските славини се очертали още докато били отвъд Дунава: първите били свободни и независими, вторите - подчинени на аварите. На Балканския полуостров тези различия се задълбочили още повече. От панонските славини след време възникнали сръбската, хърватската и словенската народност. От дакийските славини, смесили се със завареното тракийско население и придошлите прабългари, се образувала българската народност. Границата между двете славянски групи на Балканския полуостров започвала от р. Сава, западно от Белград, на юг стигнала до Шар планина, след което завивала на запад и излизала на Адриатическо море, северно от Драч. Славянските племена в Македония, Епир и Тесалия са от групата на дакийските славини, известна още като група на българските славяни.

2. Куберовите българи в Македония

Куберовите българи в Сирмиум. По време на двете големи обсади на Солун през 616 и 618 г., както и при други нашествия, аварите отвлекли като пленници голямо множество население от балканските провинции на Византия и ги заселили отвъд Дунава, в Панония, с главен град Сирмиум /дн. Сремска Митровица/. В продължение на около 60 години това население се смесвало тук със славяни и авари, в резултат на което се получила една своеобразна етническа група. Сред тях обаче споменът за старата родина не изчезнал и те мечтаели да се завърнат по родните си места.

Около 660 г. под ударите на хазарите се разпаднала „Старата велика България" на Кубрат. Двама от синовете на хан Кубрат поели на запад и се настанили в земите отвъд Дунава: Аспарух между Дунавската делта и долното течение на р. Днепър; Кубер - при аварите в Панония. В Панония Куберовите българи започнали да се смесват със споменатото по-горе население в Сирмиум. За около две десетилетия, от 660 до 680 г., те до такава степен се смесили с него, че цялата тази група станала известна под названието Куберови българи.

Настаняване в Македония. През 679 г., когато балканските славяни отправили призив за помощ, Кубер повел цялото това множество на юг. Движението на преселниците имало антиаварски характер - всички те били недоволни от властта на хагана. От своя страна и аварите не искали да се лишат от това подвластно им население. Стигнало се до въоръжени стълкновения. В няколко сражения аварите били победени и се отказали да преследват преселниците. Тогава именно Кубер преминал Дунава с целия подвластен му народ, проникнал дълбоко на юг във византийските предели и се заселил в Керамисийското /Битолското/ поле.

Куберовите българи се настанили на територията на Византия със силата на оръжието. И тъй като империята не била в състояние да ги изгони,

видяла се принудена да ги приеме и да сключи с тях примирие. По-специално било постигнато съгласие съседното славянско племе драгувити да ги снабдява с храни. Между Куберовите българи и славяните в Македония се установили дружески отношения.

Опит за превземане на Солун. Като се възползвали от уредените отношения с Византия, мнозина от Куберовите българи започнали да се заселват в Солун. Това правели предимно онези от тях, чиито предци били от балканските провинции и които все още имали роднини по тукашните места. Първоначално властите в Солун ги приемали с охота, тъй като мислели, че по този начин отслабвало влиянието на Кубер. Скоро обаче те започнали да се страхуват от големия брой преселници, натоварвали ги на кораби и ги изпращали в Цариград.

Когато всичко това станало известно на Кубер, той решил, че може да се възползва от новосъздадалата се обстановка. След редица съвещания бил разработен план за проникване на голям брой Куберови българи в Солун и опит да се превземе града с двоен удар - отвътре и отвън. Изпълнението на този план било възложено на един от приближените хора на Кубер - българина Мавър. Това бил човек опитен и хитър, който знаел езика на гърците, славяните и прабългарите.

В изпълнението на този план Мавър се явил в Солун, представил се пред властите като беглец и поискал убежище. Той бил така красноречив и убедителен в привързаността си към императора, че му било оказано изключително голямо доверие. И тъй като на Куберовите българи и на околните славянски племена се гледало с недоверие, императорът изпратил писмена заповед за назначаването на Кубер за консул. А като израз на голямо благоволение към него му било разрешено да има и собствено знаме. Според императорската заповед всички бегълци от Куберовите българи трябвало да се записват във войнишките списъци и да се поставят под заповедите на Мавър.

Усилването на властта на Мавър започнало да безпокои някои от солунските първенци и те започнали да го подозират в заговор. Той обаче предприел енергични мерки и наказал противниците си със смърт. Тези негови действия до такава степен респектирали властите в Солун, че дори управителите на града не се решавали да се обявят открито против него.

Мавър се чувствал силен не само благодарение на благоволението на императора към него, но и на военната сила, с която разполагал. Той назначавал за стотници, петдесетници и десетници свои доверени хора, които били съмишленици в замисления план. А издръжката на бойците му ставала от хазната.

Планът за превземането на Солун бил следния: по време на Великденските празници, в събота вечерта, когато всички били заети с тържествата около Възкресение Христово и бдителността намалявала, Мавър заедно със своите опитни във военното дело бойци да започне гражданска война, да предизвика пожари на няколко места и като използва създадената паника, да завладее града.

По същото време обаче, когато се кроели тези планове за превземането на Солун, императорът изпратил стратега на корабите Сисиний заедно с подчи-

нената му морска войска да дойде в града. Тук той трябвало да помага на Мавър да предизвика бягство и на други хора от онези, които все още се намирали под властта на Кубер и имали намерение да го напуснат.

Пристигането на Сисиний в Солун объркало плановете на Кубер и Мавър за предизвикване на гражданска война. Нещо повече, самият Мавър с войската си бил изведен извън града под предлог, че трябва да посреща и приема бегълците от Куберовите българи и славяните.

След време в Солун пристигнала императорска заповед до стратега Сисиний: Мавър и всички бегълци да бъдат натоварени на кораби и да бъдат изпратени в Цариград. Тук Мавър се явил пред императора, бил удостоен с висока чест и запазил положението си на началник над подвластния му народ. След това той бил изпратен за управител някъде в тракийските области. Така планът за превземането на Солун, замислен някъде около 685 г., бил осуетен.

Сермисиани, българи и керамисийци. В изворите и в научната литература тези три названия често се смесват.

За Кубер и Мавър в изворите се говори, че били *„българи"* и че искали да превземат Солун *„с българска войска"*. При това за тези *„българи"* се говори като за една от съставките на нововъзникналия от смешението народ. Поради това не подлежи на съмнение въпросът, че Кубер и Мавър са от групата на онези прабългарски племена, които се намирали в състава на Аварския хаганат.

По-нататък в изворите се говори за образуването на един *„нов народ"* от смешението на прабългари, авари, византийски пленници и други етнически групи в Панония. Всички те, обозначавани като Куберови българи, се заселили в Керамисийското поле и поради съществуващата във Византия практика за назоваване според местоживеенето, те били обозначавани като *„керамисийци"*. С други думи названията *„Куберови българи"* и *„керамисийци"* са равнозначни.

Същевременно изворите разграничават потомците на византийските пленници в Панония от смесилите се с тях други поданици на аварския хаган: едните били ромеи и християни, другите - езичници /авари, славяни, прабългари/. Тези различия са подчертани многократно и те обясняват защо все пак властите във Византия се отнасяли с доверие към голяма част от тези преселници.

В един от печатите на Мавър, когато той вече бил във византийската столица, се казва, че той е *„патриций и архонт на сермисианите и българите"*. Очевидно е, че тук под тези две названия се подразбира част от Куберовите българи или керамисийците. При това едното название е употребено за византийските пленници и потомците им от областта Сирмиум /Сирмий, Срем/, т.е. сермисиани. Другото има събирателен характер за останалите езически племена - *„българи, авари и останали племена"*.

И така, названието *„сермисиани"* се отнася определено към византийските пленници и техните потомци в Сирмиум. Названието *„българи"* се употребява с двояко значение: етническо - за прабългарите, и събирателно - за всички езичници /прабългари, авари, славяни и други групи/. *„Керамисийци"* или Куберови българи пък се отнася до всички преселници - тези две названия имат обобщаващ, събирателен характер.

Връзки с Аспарухова България. Едновременното настаняване на хан Аспарух

и Кубер в балканските територии на Византия, станало по апела на славянските князе, само по себе си говори за съгласувани действия между двамата братя. Тази съгласувана политика продължава и по-късно, особено в конфликта с Византия. В най-стария надпис около каменния барелиев при с. Мадара, Шуменско, колкото и фрагментарен и несигурен да е откъм възстановка, се говори за *„носоотрязания император"* Юстиниан II и за недоверието, което проявявали към него прабългарите в Солунско: в надписа хан Тервел /700-721/ ги нарича *„моите чичовци"*. Що се отнася до проявяваното недоверие от Куберовите българи към императора, то е лесно обяснимо предвид агресивната политика на Византия към керамисийците и славяните.

По-нататъшната съдба на Куберовите българи. Още в края на VII век Мавър с подвластния си народ бил заселен *„в тракийските предели"*. Оттук той продължил да поддържа връзки с Кубер, да се меси във византийските междуособици и да проявява антивизантийските си настроения. За всичко това той бил предаден на императора от собствения си син.

„Тракийските предели", за които става дума, са най-западните области на тогавашната тема Тракия, т.е. поречията на реките Струма и Места. Там те трябвало да пазят подстъпите от север към Солун срещу нападения на славянските племена. Затова по-късно, още през втората половина на VIII век, тази област била обособена в специална административна единица - клисурата Стримон. А населението, настанено в нея, за разлика от околните българи и славяни, в продължение на близо три века бива обозначавано като *„скити"*.

През първата половина на VIII век тези *„скити"* се бунтували против Византия и извършвали нападения. За да ги усмири, императорът Лъв III /717-741/ изпратил против тях сина си, кесаря Христофор. Още в първото стълкновение с тях обаче, византийският престолонаследник *„бил грабнат от смъртта"*, т.е. загинал в битката.

За тези *„скити"*, като враждебно на Византия население, се говори и през първата половина на IX век. Има всички основания да се смята, че проникването на българите по долината на р. Струма и разширяването на България в Македония и Беломорието е станало и с тяхното съдействие.

За Куберовите българи, обозначавани като *„скити"*, се споменава в изворите чак до средата на X век, когато те се заселили в Епир и постепенно се претопили в тамошното население.

3. Македония в пределите на българската държава /IX-X век/

България, Византия и славяните през VII - средата на IX век. През 680 г., след голямата победа на Аспаруховите българи над Византия северно от Дунавската делта, а след това и на Балканския полуостров, империята се видяла принудена да иска мир. Тя признала създадената българска държава, установила с нея обща граница по Стара планина и се задължила да ѝ плаща годишен данък.

Българската държава се изградила като съюз на две военноплеменни обединения - на прабългарите и на славяните. Първоначално и двете обединения

запазили тогавашния си начин на управление: прабългарите разделяли територията си на център и две крила, управлявани съответно от хана, кавхана и ичиргубоила; при славяните всяко племе образувало отделна област, наречена Славиния, начело с наследствен княз. При образуването на българската държава в нея влезли осем славянски племена, с осем Славинии.

Този начин на управление и преобладаването на славяните над прабългарите в количествено отношение все повече и повече придавали на държавата славянски облик. С течение на времето се славянизирали и самите прабългари. Поради това естествен бил стремежът на България да се разширява на юг и югозапад в териториите, населени със славяни от българската група. Така българската държава станала притегателен център за поробените от Византия славяни, а оттук и стремежът на последните да отхвърлят чуждото иго и да се присъединят към България.

От своя страна и Византия виждала, че това славянско население гравитирало към България. И за да укрепи властта си на Балканския полуостров, да ограничи и спре проникването на българите на юг от Стара планина, тя трябвало преди всичко да се справи със славяните на собствената си територия: едни да усмири със силата на оръжието, а други да изсели далеч от родните им места.

Така, в големия конфликт между Византия и България за надмощие на Балканския полуостров, славяните се оказали в центъра на събитията. От тяхното поведение до голяма степен зависел и изходът на самия конфликт.

Още с образуването на българската държава Византия започнала да провежда политика за военно укрепване на северната си граница. Става дума за създаване на военно-административни области /теми/, начело с военни управители /стратези/. Първоначално била създадена темата Тракия, обхващаща източните и централните области на юг от Стара планина. През VIII век, когато България започнала да се разширява на юг, били създадени още две теми - Македония и Стримон. Първата, с център Одрин, обхващала долното и средното течение на реките Марица и Арда. Втората, позната като Струмска област, обхващала поречията на Струма и Места. Така по цялата южна граница били създадени военно-административни области /теми/, в които живеело многобройно славянско население. На практика това била военна граница, по която напрежението не стихвало в продължение на десетилетия и векове.

През 688 г., само осем години след образуването на българската държава, Византия нарушила мира и навлязла с войски в проходите на Източна Стара планина. Спечелила временен успех, на следната година тя предприела голям поход през Беломорието: да усмири тамошните славяни и да отвори сухопътна връзка за Солун. И тук императорът постигнал временен успех: една част от славяните изселил в областта Опсикион в Мала Азия, други преместил в планинските области на областта Стримон, трети признали върховната му власт и останали по родните си места. На връщане обаче българите го причакали в източната част на Беломорието и му нанесли страхотно поражение: голяма част от войските му била избита, а самият император едва не паднал в плен.

През първата половина на VIII век Византия преживяла остра династическа борба, а трябвало да отбива и ударите на арабите в Мала Азия. Всичко това ѝ попречило да прояви някаква особена политическа активност на Балканския полуостров.

През средата на VIII век Византия отново обърнала погледите си към България. През 755 г. империята започнала да подсилва крепостите си в Тракия по българската граница, дори заселила тук като гранично войнишко население сирийци и арменци. С това българо-византийският конфликт избухнал с нова сила и само при императора Константин V Копроним /741-775/ Византия предприела девет похода против България.

Още в самото начало на конфликта, през 759 г., Константин V Копроним смазал славяните в тема Македония: едни *„опленил, а останалите покорил"*. По този начин той ги елиминирал като евентуален съюзник на българите.

Четири години по-късно от Тракия били прехвърлени в Мала Азия голяма група славяни. Византийският хронист патриарх Никифор, който единствен говори за това, съобщава числото 208 хиляди, но всички учени приемат, че то е прекомерно увеличено. Така или иначе, Византия провеждала неотклонно политиката си да намалява и разрежда славянския елемент в близост до българската граница.

През 774 г., когато Византия предприемала най-опасните си походи против България по суша и по море, българският хан Телериг /768-777/ решил да отклони вниманието на империята и подготвил 12-хилядна войска, която да проникне в Македония, в областта Верзития. Византийски агенти в столицата Плиска издали плана и походът бил осуетен. Независимо от неуспеха на замислената акция, показателен е самият факт: вниманието на българите вече се насочвало на югозапад.

През последните две десетилетия на VIII век положението в западните области на империята продължавало да бъде неспокойно. През 783 г. славянските племена около Солун и в Тесалия се разбунтували против Византия. Против тях бил изпратен пълководецът Ставракий, който успял да потуши бунта. След това Ставракий предприел поход на юг през Елада и достигнал чак до Пелопонес, като усмирил и тукашните славяни. А на следната година императрица Ирина, заедно със сина си Константин VI, начело на голяма войска предприела демонстративен поход по южната българска граница и дори преименувала гр. Берое /дн. Стара Загора/ на свое има - Иринопол. Връзката между двете събития е очевидна.

Конфликтът с Византия продължил и в следващите години. И тъй като Византия не преставала с провокациите си в Тракия, българският хан Кардам /777-803/ отговорил с удар в Струмската област. Той изпратил войска през 789 г., която нападнала и разгромила византийците, а пълководецът Филит заедно с много бойци, загинали в станалото сражение.

В края на VIII век, по-точно в 799 г., Македония отново била обхваната от антивизантийски вълнения. Акамир, княз на славяните във Верзития, се обявил против императрица Ирина и застанал на страната на един от синовете на Константин V Копроним, заточен в Елада. Бунтът излязъл неуспешен и по

нареждане на императрицата всички участници в заговора били ослепени.

В началото на IX век новият византийски император Никифор I Геник /802-811/ предприел още по-решителни мерки за защита на българо-византийската граница. Той преселил от Мала Азия население в славянските области на Тракия и Македония, предоставил им земи за заселване и ги задължил да изпълняват военна служба като стратиоти. Тази колонизаторска политика несъмнено преследвала определени политически цели: да се разреди славянското население, да се промени демографският облик на двете области, да се предотврати проникването на българите в тях.

През 805-807 г. на Византия отново се наложило да воюва и да усмирява славянските племена в Елада и Пелопонес. И още през същата 807 г. - нарушаване на мира с българите. Но и сега България отговорила на удара с удар. През 808 г. българският хан Крум /803-814/ изпратил войска в Струмската област, която нанесла страхотно поражение на византийците. В сражението загинали много византийски пълководци и бойци. В български плен паднала и цялата заплата на войската - 1100 литри злато.

Военните действия продължили и през следната 809 г. Сега българите превзели важната крепост Сердика /слав. Срѐдец, дн. София/. С това те овладели центъра на Балканския полуостров: пресекли главния път, водещ от Одрин и Пловдив за Ниш и Белград; отворили пътя за проникване по долините на Места и Струма в Беломорието и Македония.

През 811 г. император Никифор I Геник решил да удари България в самия ѝ център, като предприел поход до столицата Плиска. Походът завършил с разгром за византийците и гибелта на самия император. След това българите овладели Черноморското крайбрежие и само след две години се изправили под стените на Цариград. България вече взела надмощие над своя вековен враг.

През 814 или най-късно в началото на 815 г. между България и Византия бил сключен мирен договор. Две от точките на мира се отнасят до славяните: онези, които оставали във Византия, трябвало да останат така, както били преди избухването на войната, т.е. да не бъдат разселвани; намиращите се пък в крайбрежната част на България също така трябвало да бъдат върнати по родните им места. Така България с един международен договор поела защитата на славяните във Византия и пресякла нейната колонизаторска политика.

Славяните в Тракия и Македония изразили антивизантийските си настроения и през 822-823 г., когато някои от тях подкрепили бунта на византийския пълководец Тома Славянина, насочен против цариградското правителство.

Разширение на България в Македония и Беломорието. Развръзката на българо-византийския конфликт за Македония, Родопския масив и Беломорието станала при българския хан Пресиян /831-852/.

През 837-838 г. Византия била ангажирана в жесток двубой с арабите, които успели да завземат големи територии от Мала Азия. Наложило се империята да изтегли почти всичките си военни сили от Балканския полуостров и да ги прехвърли на арабския фронт. По същото време в Цариград иконоборческото движение избухнало с нова сила, а това допълнително усложнявало и без това нестабилната обстановка във византийската столица.

От тежкото положение на империята първи се възползвали славяните. През 837 г. в Западните Родопи избухнало въстание на славянското племе смоляни, което скоро се разпространило в Беломорието и достигнало чак до Солун. В Житието на Григорий Декаполит, където са описани тези събития, се казва, че управителят /князът/ на тамошната славянска област вдигнал *„немалко въстание"*, че *„настанало голямо кръвопролитие и цялата област била опожарена и изпълнена със смут"*.

На помощ на въстаналите смоляни се притекла българска войска, водена от прославения пълководец кавхан Исбул. Тя прекосила Родопите, навлязла в Беломорието, а след това свърнала на запад към Солун. Срещу нея бил изпратен кесарят Алексий Мозеле, зет на императора. Битката станала близо до град Филипи, между Кавала и Драма, и завършила с победа за българите. В чест на постигнатата победа във Филипи бил поставен надпис със следното съдържание: *„От бога поставеният владетел на многото българи Пресиян изпрати кавхана Исбул, като му даде войска и ичиргубоила и канабоила коловър. Кавханът /отиде/ при смоляните... Който търси истината - бог вижда, и който лъже - бог вижда. Българите направиха много добрини на християните /византийците/, а християните забравиха, но бог вижда."* По всичко изглежда, че за същото събитие се споменава и в един надпис от Плиска, в който се говори за *„битката при Сяр"*.

Победата на българите в Беломорието дала възможност за голямо териториално разширение. Само за една-две години България се разширила на запад чак до Охрид, като включила в пределите си Централна и Западна Македония, а на север - и Косово поле. Към българската държава била присъединена цялата Струмска област чак до Бяло море - между реките Струма и Места. Така в български ръце преминала част от Егейското крайбрежие, с което била прекъсната окончателно сухопътната връзка между Цариград и Солун.

Успехите на българите в Родопите, Беломорието и Македония се дължат не само на прекомерната ангажираност на Византия в Мала Азия. За това несъмнено са спомогнали и местните славянски племена, които отдавна се надигали на борба против империята и които в лицето на България виждали сигурен защитник против византийската власт.

Ново разширение на България в Беломорието и Албания. Две години след покръстването на българите, станало през 864 г., българският княз Борис /852-889/ поставил възпоменателен надпис при с. Балши, в Южна Албания. Този надпис показва, че България вече е била присъединила към територията си Южна Албания между реките Семени и Воюса и била излязла на Адриатическо море между долното течение на тези две реки. Тук, в Южна Албания, три десетилетия по-късно бил изпратен като проповедник Климент, който основал в тези краища прочутата си книжовна школа Все по това време Македония и Южна Албания представлявали *„третата част"* от българската държава.

Изворите не съобщават кога и как е станало това разширение на българската държава на югозапад. Те споменават за набези на българите в Тракия и Македония в началото на управлението на княз Борис, но не говорят за териториални промени. Поради това разширението на България в Южна Албания

трябва да се отнесе или към началните години на княз Борис, т.е. непосредствено след 852 г., или още по-рано - към времето на хан Пресиян, когато българската граница ще да е отишла много по̀ на запад от Охрид.

По-определени сведения за разширението на българската държава на юг и югозапад има при българския цар Симеон /893-927/.

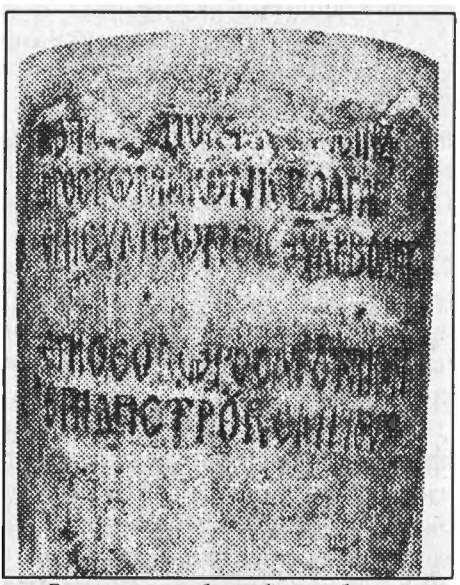
Още с възкачването на Симеон на престола Византия провокирала мирните отношения между двете страни - българското тържище било преместено от Цариград в Солун, което създало условия за произволи и злоупотреби. Последвала неколкогодишна война, завършила с поражение за империята: българските войски достигнали чак до Цариград, а в български плен паднали около 120 000 византийци. По време на тези военни стълкновения България продължила да се разширява и да се утвърждава в Южна Албания: в български ръце преминали 30 крепости на юг и югоизток от Драч. Впоследствие те се превърнали в разменна монета при решаване на българо-византийските гранични проблеми.

През 904 г. араби нападнали и превзели Солун. След като го ограбвали в продължение на една седмица и отвели със себе си 22 000 пленници, те го изоставили. По време на тези събития славянските племена драгувити, сагудати и стримонци, от темите Солунска и Стримонска, не се отзовали на поканата на императора да дойдат на помощ на арабите. Нещо повече. Към изоставения без защита Солун обърнал поглед българският владетел Симеон: той решил да го превземе и да го засели с българи.

Положението станало критично. Империята трябвало да прави териториални отстъпки, за да спечели мира. Въпросът бил къде е по-безопасно. Разширяването на българите в Албания застрашавало Драч, а с това и византийската власт по Далматинското крайбрежие. Териториални отстъпки северно от Солун означавали присъединяването на нови славянски племена към България и непосредствена заплаха за втория по големина град на империята.

Преговорите между двете страни завършили в полза на Солунския вариант. Югозападната българска граница била преместена доста на юг и минавала на 20 км от Солун. За това говори и граничният надпис, открит при с. Наръш. В него се казва: *„В годината от сътворението на света 6412, индикт 7 /=904 г./. Граница между ромеите и българите. Във времето на Симеон, от бога княз на българите, при Теодор олгутархан и при комита Дристра."*

Граничен стълб, маркиращ българо-византийската граница на 20 км. северно от Солун

И така, през 904 г. и славянското население на Южна Македония било присъединено към българската държава.

4. Славянобългарската писменост и книжнина в Македония /края на IX - началото на X век/

Покръстване на българите. Християнството започнало да прониква на Балканския полуостров още през I век на н.е. и разпространението му е свързано с проповедите на апостол Павел в Беломорието. По-масовото му разпространение обаче станало след IV век, когато то било признато за официална религия.

Нашествията на готи, хуни и други варварски племена в пределите на Византия сериозно разстроили християнската църковна организация. Най-голям удар тази организация обаче понесла от нападенията и заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров. На християнството се гледало като религия на завоеватели и политически противници, поради което новите заселници на Полуострова упорито се придържали към старите си езически вярвания и традиции. Всичко това обяснява защо в българската държава в началото на IX век преследвали християните, а сред някои славянски племена старата езическа религия битувала чак до XI в.

Около средата на IX век християнството станало вече необходимо и за българската държава. То постепенно се наложило като общоевропейска религия. Християнски били големите империи Византия и Франкската /по-късно Немската . На самата българска държава християнството било нужно за укрепване на властта, за преодоляване на различията между славяни и прабългари, за приобщаване към европейската християнска култура. Затова именно инициативата за въвеждането на християнството като официална религия излязла от управляващите среди.

Първоначално княз Борис имал намерение да приеме християнството от Немската империя. Една неуспешна война с Византия през 863 г. обаче променила тези намерения и българите приели да се покръстят от Цариград. Самото покръстване станало през 864 г. Византийски мисионери покръстили в Плиска княз Борис и управляващата върхушка, а след това за няколко месеца бил покръстен и целият народ. Този акт, свързан с разрушаване на старите езически капища и заменянето им с християнски храмове, не минал без съпротива. А през 865 г. в страната бил организиран и голям бунт, потушен с най-големи жестокости: 52 боляри с целите си родове били избити.

След потушаването на бунта княз Борис започнал усилени дипломатически преговори за създаване на самостоятелна българска църква. И тъй като срещнал непреодолима съпротива от страна на Византия, през 866 г. той се обърнал към Рим. Оттам дошло папско духовенство, а византийското било изгонено от страната. Така, като лавирал между двата европейски църковни центъра и като използвал противоречията между тях, през 870 г. българският владетел най-сетне успял да издейства независима църква, начело с архиепископ.

На цариградския патриарх тя била подчинена само формално.

Скоро след това била изградена стройна църковна йерархия. Били възстановени някои от старите епископски центрове като Средец, Филипопол, Дръстър и др. А в едно писмо на папа Йоан VIII до княз Борис от 16 април 878 г. са споменати епископските епархии Моравска, Охридска, Брегалнишка, Проватска и Девелтска.

И така, покръстването на населението в Македония и въвеждането на християнството там като официална религия било направено от българската държава. Църковната организация, която била изградена, също била българска. Християнството в Македония се наложило и възприемало като българска вяра.

Създаване на старобългарската писменост. Първите наченки на писменост сред славяни и прабългари се появили още преди образуването на българската държава. Българският книжовник Черноризец Храбър от края на IX век ги нарича *„черти и резки"*, което показва техния примитивен характер. Такива *„черти и резки"* се запазили сред народа и след това за обозначаване на керамични и други съдове. За писменост в истинския смисъл на думата обаче все още не може да се говори.

След образуване на държавата необходимостта от писменост нараснала твърде много: за международна кореспонденция и сключване на договори, за увековечаване делата на владетеля и неговите приближени, за издаване на заповеди и получаване на донесения. Особено голяма станала нуждата, когато се наложило да се издават писани закони и да се приеме новата религия - християнството.

В продължение на два века нуждата от писменост в България била задоволявана чрез употребата на гръцкия език. На този език бил записан първият български летопис - Именника на българските владетели. На този език били написани Крумовите закони, множеството каменни надписи, сключените договори и т.н. При масовата неграмотност на населението обаче и при незнанието на чуждия език въздействието на тази писменост върху населението било нищожно. Страната се нуждаела от писменост на говоримия славянски език.

Създатели на славянската писменост са братята Кирил и Методий. Те са родени в Солун. Методий дълго време бил управител на една славянска област. Кирил завършил прочутата Магнаурска школа в Цариград и бил един от най-образованите хора на своето време. По-късно двамата братя се оттеглили в един манастир в Мала Азия и тук, през 855 г., създали славянската азбука. Тази първа азбука е известна като глаголица.

Новата азбука отговаряла точно на отделните звукове на славянския език и била удобна за ползване. Освен това Кирил и Методий превели първите книги от гръцки на славянски език. Написали и нови книги на славянски. Така те сложили началото на славянската книжнина. Заради всичко това те с право са наречени първи славянски просветители.

През 863 г. Кирил и Методий били изпратени като славянски проповедници във Великоморавия. Тук те продължили да превеждат книги и да ги размножават, обучавали ученици и подготвяли духовници. Скоро те разширили своята дейност и в други славянски страни - Панония, Чехия и Полша.

Кирил и Методий – стенопис от църквата "Св. София" в Охрид

Дейността на двамата братя в Великоморавия предизвикала омразата на немското духовенство. То гледало с подозрение на проповядването на славянски език, който не бил утвърден от християнската църква. Наложило се Кирил и Методий да заминат за Рим, за да защитят правото на славяните да имат писменост и книжнина на своя език. Във Венеция Кирил доказвал на своите противници, че както личите на лицето си приличат всички и вятърът духа за всеки, така всеки народ има право на писменост на своя език. А когато двамата братя пристигнали в Рим, папата ги приел с подобаващо уважение и признал правото на тяхното дело.

Кирил починал в Рим през 869 г. и бил погребан там. Методий се завърнал във Великоморавия и продължил своята просветителска дейност.

Немското духовенство обаче не могло да се помири с проповедите на славянски език, изправило го пред съда и го хвърлило в тъмница, където той престоял 30 месеца. Но и това не сломило духа на смелия просветител. До края на живота си 885 г. той останал верен защитник и разпространител на славянската писменост, просвета и култура.

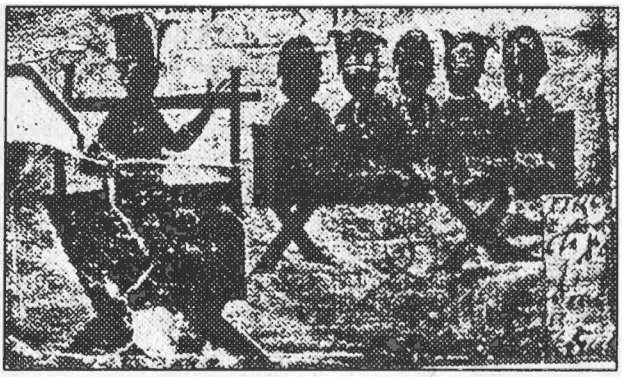
Учениците на Кирил и Методий в България. След смъртта на Методий учениците му били подложени на преследване: хвърляни в тъмница, продавани като роби във Венеция, изтезавани. Трима от тях – Климент, Наум и Ангеларий, се отправили за България. Още при преминаването им през Дунава българският управител на Белград ги посрещнал радушно и побързал да ги изпрати в Плиска, тъй като по думите на житиеписеца знаел, че *„Бог жадува за такива мъже"*.

В Плиска тримата славянски просветители били посрещнати с голяма почит от княза и столичното болярство. Те били настанени при най-доверените хора на княз Борис: Климент и Наум в дома на болярина Есхач, а Ангеларий - в дома на болярина Чеслав. Скоро обаче Ангеларий починал.

Същевременно в България започнали да пристигат и други ученици на Кирил и Методий, прогонени от Великоморавия. Сред тях бил и презвитер Константин. Предполага се, че някои от тези ученици в Цариград са влезли във връзка със сина на княз Борис - Симеон, който се обучавал в Магнаурската школа и се

готвел за глава на българската църква. С негова помощ те били препращани в столицата Плиска.

В Плиска княз Борис имал многобройни срещи и дълги разговори с учениците на Кирил и Методий, на които били обмисляни планове за широка просветителска дейност: съставяне и размножаване на славянски книги, обучение на книжовници и духовници. Така се стигнало до решението да бъдат създадени две книжовни средища - едното в столицата Плиска /преместено след това в Преслав/, а другото в Охрид. Начело на първото застанал Наум, а на второто - Климент.

Училище - миниатюра от X век

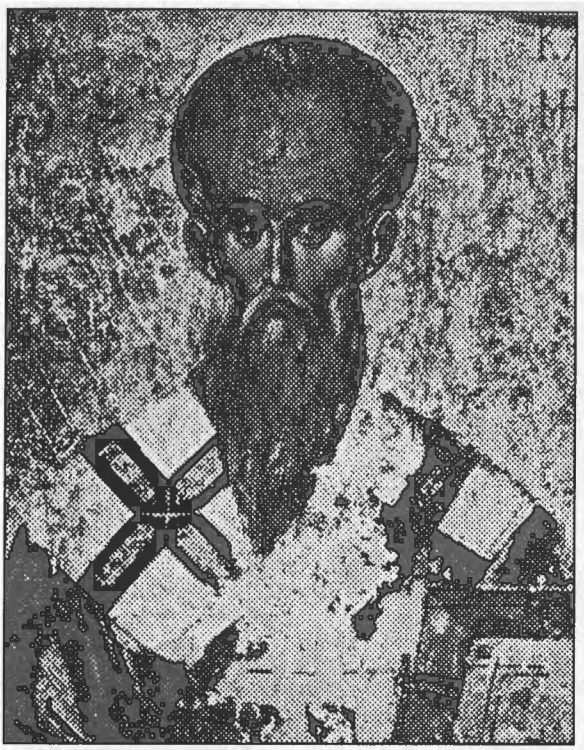
Книжовното средище в Плиска развило огромна книжовно-просветителска дейност. Тук дошъл след завършване на обучението си в Цариград младият Симеон: с неговото име е свързано съставянето на два сборника. Тук дошъл, след оттеглянето си от престола и след замонашването си през 889 г., княз Борис. Замонашили се брат му Докс със сина си Тудор Доксов. Тук работели талантливите книжовници: Черноризец Храбър, автор на съчинението *„За буквите"*; Йоан Екзарх, автор на *„Шестоднев"* и *„Небеса"*; Константин Преславски, автор на *„Историкии"*, *„Азбучна молитва"*, *„Проглас към евангелието"*. Тук били съставяни, превеждани и размножавани много книги, така нужни на българската църква. Тук също така били обучени много книжовници и духовници.

Климент и Наум в Македония. Климент, който по произход бил от българските славяни, заминал за югозападните области като български книжовен и църковен деец. В неговото Кратко житие изрично е казано: *„Този велик наш отец и светилник на България бил по род от европейските мизи, които обикновено народът знае и като българи."*

Княз Борис направил всичко възможно, за да бъде дейността на Климент в Кутмичевица колкото се може по-резултатна. Преди всичко той сменил дотогавашния управител на областта Котокий и на негово място назначил Домета, като му поръчал да оказва пълно съдействие на Климент в неговата дейност. Самият княз подарил на Климент три великолепни къщи в Девол, а така също му предоставил места за почивка в Охрид и Главиница. На населението било наредено да се отнася към него с почит, да му предоставя дарове и всичко необходимо.

За седем години, от 886 до 893 г., Климент развил изумителна дейност. Преди всичко той създал и ръководил прочутата Охридска книжовна школа, в която обучил 3500 ученици. Те били разпределени по 300 души в енория и подпомогнали своя учител в разпространението на старобългарската писменост и книжнина, в проповедите на старобългарски език, в утвърждаването на бъл-

гарското народностно чувство в югозападните български земи. Наред с това Климент се занимавал с книжовна дейност: превеждал книги на старобългарски, сам съставял книжовни трудове, грижел се за тяхното размножение. Освен това с името на Климент е свързано и създаването на нова, по-съвършена азбука - кирилица, наречена така на името на славянския първоучител Кирил. Най-сетне с името на Климент е свързано построяването на църкви и манастири, както и разпространението на християнството сред все още придържащите се към езическите си вярвания и традиции хора от областта.

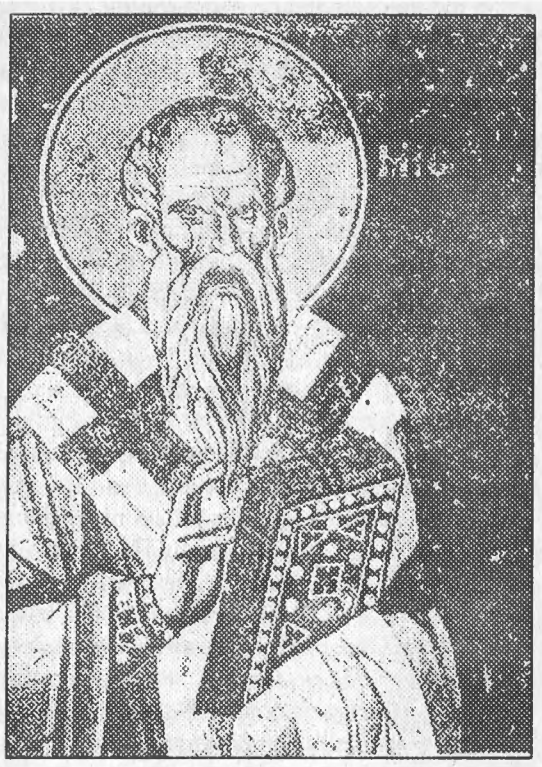
Климент Охридски - икона от XIII-XIV век

През 893 г. в Преслав бил свикан народен събор, който узаконил издигането на княз Симеон за български владетел, преместването на столицата от Плиска в Преслав, въвеждането на старобългарския език като държавен и църковен в цялата страна, замяната на византийското духовенство с българско. Всичко това несъмнено било подготвено от ползотворната дейност на двете книжовни школи. На събора била отдадена специална почит към Климент, който бил ръкоположен за *„пръв епископ на български език“* в областите Драгувития и Велика / с център Струмица/, като му било възложено *„да надзирава и третия дял от българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или Тасипият“*.

След завръщането си в югозападните области Климент продължил своята църковна, просветителска и книжовна дейност. На него се дължи изграждането на българска църковна организация и йерархия в тези области. Изпод перото му излезли още редица съчинения на старобългарски език. А когато годините вече натежали, през 915 г., Климент се явил при цар Симеон в Преслав и поискал да бъде освободен като епископ. На това царят му отговорил, че от него няма по-достоен и не приел оставката му. Така Климент продължил дейността си като български епископ почти до самата си смърт - 27 юли 916 г. Първоначално той бил погребан в църквата на манастира „Св. Пантелеймон“, а в началото на XV век мощите му били пренесени в охридската църква „Св. Богородица Перивлепта“, наречена впоследствие „Св. Климент“.

Наум също произхождал от Мизия /България/. От 886 до 893 г. той развил

със цо така блестяща дейност в Плиска, както Климент в Кутмичевица: разпространявал хр тиянството в североизточните области, обучавал ученици, превеждал и съставял книги. За него в Житието се казва, че бил *„светилник на цялото ми нйско /български население"*.

Наум Преславски и Охридски икони от XIV век

През 893 г., когато Климент бил ръкоположен за епископ, Наум поел ръководството на Охридската книжовна школа. Цели 7 години той оглавявал тази школа, след което през 900 г. се оттеглил в построения от него, но *„със средст за на и повелението на олагочестивия български цар Мих ил Борис и негови я син цар Симеон"* манастир на южния бряг на Охридското езеро. Първоначално този манастир се казвал „Св. Архангел Михаил", а впоследствие бил наречен „Св. Наум". В манастирската църква княз Борис е изобразен като ктитор, а Наум - като кръстник на неговата дъщеря.

В манастира Наум прекарал 10 години и продължил проповедническата си дейност. Починал на 23 декември 910 г. и бил погребан от сподвижника си Климент в манастирската църква.

Формиране на българската народност. Македония се намирала в пределите на българската държ ва по време, когато се формирала българската народност. При това и основните етнически групи от населението и би ли същите, както и в останалите части на България. Всичко това съдействало още в края на IX и X век населението в Македония да придобие българско народностно съзнание, да се формира като част от българската народност.

Основната етническа общност в Македония били славяните от българска група. Затова естествен би л стремежът на тези славяни за присъединяване и приобщаване към българската държава, която по своята същност и външна политика все повече и повече се изявявала като славянска.

Втора по численост била групата на Куберовите българи, които първоначално се намирали в Южна Македония, а през VIII и IX век се разпространили и в района на долните течения на Струма и Места. За тях българската държава също така била естествен притегателен център.

На територията на Македония живеели малки групи от траки, илири, гърци и други Тяхната малочисленост не могла да се отрази на демографския

облик на областта и да влияе върху процеса на формиране на народността.

Както по цялата българска територия въобще, така и в Македония в частност, няколко били факторите, съдействащи за формиране на българската народност. На първо място това е общият етнически произход на основната част от населението. На второ място, обединението му в една държава с еднаква администрация, общ владетел и единна политическа дейност. На трето място, християнизацията през втората половина на IX век: приемането на християнството като българска вяра, с българска църковна йерархия. Наред с това християнството заличавало дотогавашните религиозни различия и съдействало за формирането на общи обичаи и традиции, на общи обреди и народностна култура. Най-сетне за формирането на общата българска народност спомогнало и въвеждането на старобългарския език като държавен и църковен.

В резултат от действието на всички тези фактори, още в края на IX век се формира българската народност с едно общо име - българи, и с едно общо народностно съзнание - славянско. В писмените извори от X век названията *„българско"* и *„славянско"* в българската държава вече имали едно и също значение. Така напр. владетелите през IX век са определени все като *„българи"* - Пресиян, Борис, Симеон. В житието на Климент Охридски се казва, че той предал своите завети за устройство на църквата *„на нас българите"*. Поп Богомил проповядвал новата богомилска ерес *„в българската земя"*. Пак в Пространното житие на Климент Охридски се среща изразът *„родът на славяните, т.е. на българите"*. В Житието на Георги Иверски от IX век жителите на едно село в Южна Македония са обозначени като *„българи, които се наричат славяни"*. В една грамота от X век, дадена на манастира „Св. Йоан Коловос" в Южна Македония, подчинените на манастира селяни са обозначени като *„славяни-българи"*.

Подобни примери има още много. Всички те по недвусмислен начин показват, че в края на IX век и началото на X век населението на Македония се формирало като част от българската народност: с българско име и с чувство за славянска принадлежност.

5. Богомилството.

Още с образуването си България започнала да се развива като феодална държава. Владетелят и болярите, а след покръстването и висшето духовенство, запазили за себе си правото да събират данъци от цялото население на страната, а така също да го принуждават да работи безплатно на своите господари. Целият държавен апарат бил в служба на господарите - войската, съдилищата, затворите, администрацията.

След покръстването на българите в средата на IX век, християнската църква поела ролята на идеен крепител на държавния ред и феодалните отношения. Тя учела, че всяка власт е от бога; че царят, болярите и духовенството са поставени от бога и са негови слуги. Затова всеки християнин трябвало да се подчинява на този ред: неподчинението на господарите и неизпълне-

ието на феодалните задължения се разглеждали като смъртен грях, като богохулно дело и трябвало да се наказват жестоко.

Но нито насилията и притесненията на държавната власт, нито проповедите на духовниците могли да накарат трудовото селячество мълчаливо и безропотно да понася лишенията и несгодите. Хората искали да живеят човешки, поради което непрестанно се борели за по-добър живот. Тази борба, изпълваща цялото Средновековие, вземала най-различни форми: лично неподчинение, неизпълнение на феодалните повинности, бягство от господарските имения, лична саморазправа, отшелничество и т.н. Най-масовата форма на съпротива обаче било богомилството.

Богомилството се появило в България през първата половина на X век, по времето на цар Петър /927-970/. Негов основател и пръв проповедник бил поп Богомил. По негово име и последователите му били наричани богомили.

Още с появата на новата ерес в България цар Петър се обърнал за съвет към цариградския патриарх Теофилакт. Последният препоръчал към по-умерените да се прилагат различни църковни забрани и анатеми, а към по-твърдите - и *„светски закони"*. Скоро след това Презвитер Козма в своята *„Беседа против богомилите"* отбелязва: *„Случи се в годините на правоверния цар Петър в българската земя да се яви поп на име Богомил, а по-точно казано - богумил, който пръв начена да проповядва ерес в българската земя."* За поп Богомил, като начинател на новата ерес *„в българската земя"*, се говори в редица извори чак до XIV век.

Въпросът за мястото на възникване на ереста е предизвикал много спорове в науката. За най-приемливо обаче може да се приеме съобщението в Сръбския синодик от 1221 г., където изрично се сочи: *„В българска Македония, в Пловдив и околните места възникна ереста на богомилите."* Под „Македония" в дадения случай се разбира темата Македония, т.е. Югоизточна Тракия. Впрочем, това сведение е в пълен унисон и с историческите известия за разпространение в тези области и особено в Пловдивско на манихайството и павликянството, от които богомилството е заимствало твърде много.

Богомолството се изявява в три насоки - икономическа, политическа и религиозна.

Целият феодален строй бил изграден върху икономическо потисничество и експлоатация. Затова и съпротивата трябвало да бъде преди всичко икономическа - против данъците и ангариите. А положението наистина било толкова тежко, че дори църковни дейци признавали, че селянинът по цял ден работи на земните си господари, та не му стига време да се моли на бога. Затова българските богомили започнали да учат своите последователи да не се подчиняват и да не работят на господарите си. Нещо повече, те твърдели *„че е омразен на бога всеки, който работи на своя господар"*. А в по-късно време, когато основните задължения на селяните били в натура, тогава и богомилската проповед била насочена против плащането на данъци. В изворите от XIII и XIV век дори се говори за опити да се отнемат имотите на църкви и манастири, за посегателство върху господарската земя.

Държавата защищавала съществуващите порядки с цялата си

администрация. Затова богомилството трябвало да се изяви и като политическо движение, като противопоставяне на властта на царя и на болярите. Презвитер Козма пише изрично: *„Като хулят богатите, учат своите да не се подчиняват на господарите си; ненавиждат царя; ругаят старейшините; укоряват болярите.“* А вече по-късно се преминало и към по-активни действия. В Синодика на цар Борил от XIII век се отправя „анатема трижди“ срещу всеки, който *„чрез каквато и да било хитрина или билки, или чародеяние, или обайване, или вражески влъхвувания, или отрова се опита да увреди на царя, пома ганика господен“*.

Най-сетне богомилството се изявява и като религиозно учение. Богомилите считали себе си за истински християни и водели борбата против църквата в името на християнството.

Богомилите проповядвали, че в света има две сили - бог и дявол. Дяволът бил създател на земята и на всички видими неща. От това следвало, че царят и болярите, патриархът и духовниците били слуги на дявола и никой не бивало да им се подчинява. Данъци, такси и ангарии също така били творение на дявола и трябвало да бъдат отхвърлени. Така богомилите отричали божествения произход на земния ред и в името на бога зовели към отричането на този ред като дяволово творение, призовавали към неподчинение и борба против господарите.

Проповед на поп еретик - миниатюра

Богомилската идеология представлява стройна система от възгледи, при която или се давало друго обяснение на църковните книги, или пък направо се отхвърляли църковните догми като неправилни.

Богомилите се обявявавали против почитането на кръста, като изтъквали, че щом на него е разпънат Исус Христос, то той би трябвало да бъде най-омразен на християните. По същия начин богомилите обявявали причастието за обикновена храна, а не, както учела църквата, че това били кръвта и тялото на Христос. Богомилите не вярвали в библейските разкази за чудеса, отричали почитането на мощите на светците, обявявали се против почитането на иконите, на пророците, на Ветхия завет от Библията. За тях Дева Мария била не божия майка, а обикновена проста жена, която при това била *„сгрешила"* в своя личен живот.

На критика била подложена също така цялата църковна организация. Богомилите не признавали различните литургии и служби, които се извършивали в църквата. Те искали едно опростено богослужение, при което всеки сам да се моли и да произнася молитвата *„Отче наш"* навсякъде, където се намира. При това положение били излишни и църквите като специални места за молитва - за богомилите това били кръстопътица, а извършиваните в тях служби те наричали многодумие. Излишно било и духовенството като посредническо съсловие между човека и бога, при това то водело безпътен живот и било носител на всички смъртни грехове.

Богомилите се опитали да изградят нова организация. Като „истински християни" те основавали свои християнски /богомилски/ братства. Начело на всяко такова братство стоял най-възрастният или най-почитан човек, който извършвал богомилското богослужение. В тези братства всички хора били равни помежду си: всеки можел да бъде слушател, истински вярващ или проповедник /съвършен/. При това богомилите допускали жените на общо основание в братствата като равни - те също можели да стават съвършени. Обредите в тези братства били опростени: четяла се само молитвата *„Отче наш"*, за децата не се признавало кръщението с вода и т.н. Богомилските братства имали обща организация, начело на която стоял *„дедец"* /дядо/: известен е *„Петър Кападокийски, средечки /софийски/ дедец"*. В българските земи били изградени две големи богомилски църковни организации: България и Драговичия /XIII век Има сведения и за по-малки общини: Мелнишка, Средечка и т.н.

Богомилите се противопоставяли на охолния живот на господарите и проповядвали аскетичен начин на живот. Те учели, че трупането на богатство е грях. Говорели с голяма омраза за войните, които носели нещастия за народа. Били против всякакви убийства, дори и на животни. Хранели се с растителна храна и водели скромен живот.

Богомилството се появило в България около средата на X век. И веднага държавата и църквата започнали голямо гонение против ереста: лишавали ги от причастие, отлъчвали ги от църквата, пишели против тях изобличителни съчинения. А когато църковните мерки не помагали, прибягнали до *„затворите и веригите"*. Въпреки това Презвитер Козма е принуден да признае, че те не се отказвали от своите убеждения: защото никой от тях не е преминал към на-

щата вяра, докато много от нашите преминаха към тяхната.

По време на византийското робство и особено в края на XI и началото на XII век богомилството се разраснало неимоверно много, като обхващало всички български области: Мизия, Тракия, Родопската област, Македония и дори проникнало в столицата Цариград. Начело на богомилите стоял българинът Василий Врач, който обикалял страната със своите 13 ученици /апостоли/.

Своята идеология богомилите разпространявали не само чрез устно слово, но и чрез книжнина. Това били просто написани и достъпни разкази, често под формата на приказки, които обяснявали всички онези въпроси, на които църквата не могла да даде правдиво и убедително обяснение. Особено популярна била основната книга на богомилите, позната като *„Тайна книга"* или *„Йоаново евангелие"*. Тази книга, както и останалата богомилска книжнина, били широко разпространени и в други страни.

От България богомилството се разпространило в редица други страни - Византия, Сърбия, Босна, Влашко, Русия. То оказало голямо влияние и върху някои селски движения във Франция, Италия и други западни страни. Чрез богомилството името българин било разпространено в цяла Европа, а някои от западните еретици направо се наричали *„бугри" /българи/.*

И така, богомилството възникнало и се разпространило в България като общобългарска ерес. Такова било то и в Македония, която по това време се намирала в пределите на българската държава и където населението било българско. Затова всеки опит да се приписва на богомилството в Македония друг характер, други цели и стремежи, е лишен от каквото и да било научно основание.

6. Македония - средище на българската държава /971-1018 г./

От средата на IX до втората половина на X век, т.е. в продължение на около 140 години, Македония се оказала покрайнина на българската държава. И тъй като основните политически събития между България и Византия се развивали далеч на изток, покрай Черноморието и в Тракия, югозападните български земи не били въвлечени в някакъв по-сериозен конфликт. Затова тук обществено-политическият живот протичал сравнително спокойно: с изграждане на българска държавна и църковна администрация, със строеж на крепости и църковни сгради, с разпространение на старобългарската писменост.

Обстановката се променила коренно след 967 г., когато Византия нарушила продължилия 40 години мир и предприела сериозни опити за ликвидиране на българската държава. За целта тя спечелила като свой съюзник киевския княз Светослав. Последният предприел два похода против България /през 968 и 969 г./, като при втория поход превзел и столицата Преслав. Междувременно княз Светослав развалил съюза си с Византия и започнал военни действия против империята. При така променената обстановка византийската дипломация потърсила помирение и дори съюз с българите. Такъв съюз бил сключен, било уговорено дори сродяване на управляващите царски родове. По силата на този

мир през декември 969 г. в Цариград пристигнали синовете на българския цар Петър - Борис и Роман.

Същевременно и княз Светослав променил политиката си към българите. Той обявил, че е техен съюзник против Византия, признал законната власт на цар Петър в Преслав и през 970 г. руски и български отряди настъпили против византийците в Тракия.

По време на втория поход на княз Светослав българският цар Петър получил апоплектичен удар и след няколко месеца, на 30 януари 970 г., починал. България останала без цар. Законните наследници на престола, Борис и Роман се намирали в Цариград. В източната част на страната се намирали руски войски. В тази именно обстановка на историческата сцена излезли синовете на комит Никола - Давид, Мойсей, Арон и Самуил, наричани общо „комитопули", т.е. синове на комита Никола.

Комитопулите начело на българската държава. Византийският хронист Йоан Скилица изрично отбелязва, че комит Никола бил един от най-известните и мощни български боляри: *„Давид, Мойсей, Арон и Самуил - синове на един от велемощните комити в България"*. За него се смята, че бил управител на Средецката област /Софийския комитат/ и дори че бил в роднински връзки с преславския царски двор.

През 970 г., когато руски и български отряди се сражавали против византийците в Тракия, четиримата братя застанали начело на свободните български земи в Западна и Югозападна България и се включили в антивизантийската кампания. Някъде около Пловдив те разгромили византийските азиатски войски, водени от евнуха Петър.

Отглас от движението на комитопулите се среща и в едно стихотворение на византийския поет Йоан Геометър /X век/, озаглавено *„На комитопула"*. Като говори за комитопулите в единствено число /*„комит"*/ и като ги оприличава на комета, той казва, че те се явили на света тогава, когато залязъл /загинал/ императорът Никифор Фока, т.е. след 10 декември 969 г. Това още веднъж дава основание тяхното движение да бъде отнесено към началото на 970 г.

Сериозно обезпокоена от руско-българския съюз и от общите действия на българи и руси в Тракия, Византия се опитала да всее раздори между съюзниците. За целта били използвани намиращите се в Цариград български князе Борис и Роман. Като се позовавали на сключения през 968 г. българо-византийски съюз против киевския княз Светослав, византийците ги пуснали да се завърнат в България. С този ход византийската дипломация разчитала да постигне няколко цели: да възобнови съюза между България и Византия; да разстрои съюза на княз Светослав с българската аристокрация; да вбие клин между законните наследници на престола и комитуполутие.

Този ход на византийската дипломация обаче завършил с пълен провал: княз Светослав приел в Преслав и признал на Борис правото да заеме българския престол; комитопулите също така признали новия български цар и запазили пълна лоялност към него. Българо-руската война против Византия продължила с неотслабваща сила през цялата 970 г.

След като конфликтът не могъл да бъде решен по пътя на дипломацията, Византия пристъпила към решителни бойни действия. През 971 г. византийците нахлули в земите на север от Стара планина, превзели столицата Преслав с обсада, а след продължителна обсада превзели и Дръстър /Силистра/, където се бил укрепил княз Светослав. След това византийският император Йоан Цимисхий преименувал Преслав на свое име - Йоанопол, заграбил царската хазна, обявил България за покорена и отвел като пленници в Цариград българския цар Борис II и брат му Роман /971 г./.

На византийците обаче не се удало да покорят напълно България. В българските земи те срещнали достатъчно силен отпор, който не им позволил да завладеят всички български земи. Освен това вниманието на императора било насочено на изток, където арабите настъпили в Мала Азия. Арабският хронист Яхия Антиохийски /X-XI век/ изрично отбелязва, че императорът превзел само Дръстър и съседните му крепости, които русите били завладели преди това, назначил там свои управители и се завърнал в столицата си. Всъщност византийската власт се разпростряла на запад до р. Искър. Останалите български земи от Искър на запад и югозапад останали свободни.

Заставането на четиримата братя начело на държавния живот в свободните български земи не било случайно. В резултат на водените в продължение на две години борби Давид, Мойсей, Арон и Самуил си спечелили славата на последователни борци против Византия. Затова, когато двамата законни наследници на престола Борис II и Роман се намирали в плен и били лишени от всякакви царски прерогативи, четиримата братя се оказали най-подходящи да застанат начело на българската държава и да организират борбите на българския народ за отстояване независимостта на страната. Изобщо на държавата на запад от Искър не трябва да се гледа като на някаква нова формация. Това е старата българска държава, съществуваща на българска територия и управлявана от българска администрация. За да подчертаят, че са продължители не само на политическия, но и на църковния живот на непокорената част от българската държава, комитопулите приели при себе си избягалия от Преслав патриарх Дамян и му дали възможност и занапред да изпълнява задълженията си като глава на българската църква. Чрез приемствеността и по църковна линия още веднъж се подчертавало, че става дума за естествено и непрекъснато развитие на държавния живот на България; разликата се състояла само в преместване на столицата на запад.

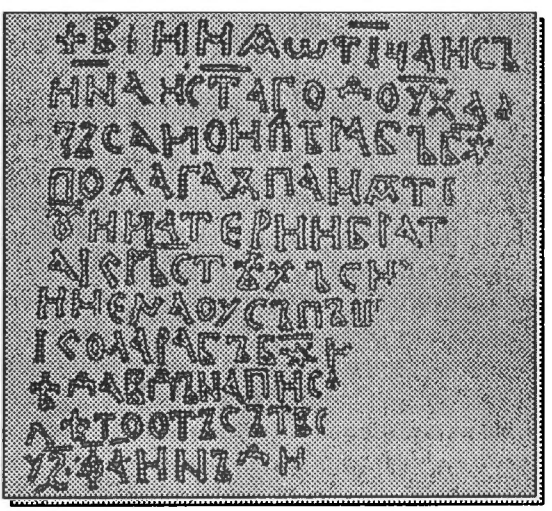
Четиримата братя управлявали страната общо, т.е. било установено своеобразно четиривластие. Най-старият от братята, Давид, управлявал най-южните области. Център на неговите владения били Костур и Преспа. Той трябвало да отбранява територията на българската държава на един от най-опасните участъци - към Солун и Тесалия. Вторият брат, Мойсей, се намирал в Струмица. Оттук той трябвало да воюва в Беломорието и да преграждa пътя на идващите от изток войски. Третият брат, Арон, се намирал в Средец. Той имал задачата да възпира набезите на византийците по големия път Одрин - Пловдив - София - Ниш - Белград, а така също и да напада по посока на Пловдивска Тракия. Най-младият брат, Самуил, имал за седалище Видин.

Управляваната от него територия се простирала до Искър, където и досега при с. Кунино се намират пещери, носещи неговото име. Той трябвало да брани българската държава от вражески нападения от североизток, а така също да организира освобождението на покорената Североизточна България. Споменаването на Давид в някои поменици като български цар навежда на мисълта, че най-старият брат ще да е играл ръководна роля в българската държава през този бурен неколкогодишен период.

В някои западни хроники се съобщава, че през 973 г. при немския император Отон I се явили, наред с други, пратеници и от България. Това пратеничество, дошло две години след завладяването на Североизточна България от византийците, показва, че българската държава продължавала да съществува и да поддържа международни отношения. Тези пратеници - приети тържествено и наградени с богати дарове, несъмнено са били изпратени от четиримата братя.

Съществуват сведения, че борбата на четиримата братя против Византия не е прекъсвала нито за миг след 971 г. За това говори фактът, че от Мала Азия в Пловдивската област били заселени голямо множество павликяни като гранично военно население. По същото време византийският пълководец Варда Склир се занимавал с укрепителни работи в долното течение на р. Вардар. В едно стихотворение на Йоан Геометър също така се твърди, че *„земният комит"*, т.е. комитопулите, опустошавал целия Запад /балканските владения на империята/.

Големият конфликт с Византия избухнал непосредствено след смъртта на императора Йоан Цимисхий /11 януари 976 г./. Византийският хронист Йоан Скилица по своеобразен начин отразява действията на комитопулите. За събитията от 970 г., когато Византия разчитала на законните наследници на българския престол Борис и Роман, целта на императора била да възпре *„напредването на комитопулите, защото Давид, Мойсей, Арон и Самуил замисляли въстание и внасяли смут в българската държава"*. Сега, през 976 г., хронистът вече говори за въстание, което довело до отхвърляне на византийската власт в земите на север от Стара планина: *„Българите въстанали и били определени да ги управляват четиримата братя Давид, Мойсей, Арон и Самуил."*

Самуиловият надпис от с. Герман - 993 г.

Византийските хронисти са записали интересни сведения за развоя на събитията, разиграли се през 976 г. Още в началото на годината най-старият от братята, Давид, бил убит от скитници-власи в местността *„Красивите дъ-*

бове" между Костур и Преспа. Мойсей пък загинал при обсадата на крепостта Сяр в Беломорието. Най-резултатни се оказали действията на север от Стара планина. Още през януари 976 г. тук избухнало въстание начело с двамата български боляри Петър и Боян, подпомогнато от Самуил. За кратко време византийската власт била ликвидирана и единството на българските територии от делтата на Дунава до Албанските планини било възстановено.

Изправена пред сериозно военно поражение, Византия отново прибягнала към дипломацията. Тя влязла във връзка с Арон, като му обещавала да го признае за български цар и да му даде сестрата на императора за жена. Арон се поддал на съблазънта *„сам да обсеби властта"* над българите. Това негово поведение обаче довело до сериозна свада между двамата братя, завършила с кървава саморазправа. На 14 юни 976 г., в м. Разметаница при гр. Дупница, Арон бил убит с целия си род. Спасил се само синът му Иван Владислав, за когото се застъпил Самуиловият син Гаврил Радомир. Така цялата власт в българската държава преминавала в ръцете на Самуил.

Цар Роман и Самуил. След като се провалил опитът за предизвикване на междуособица в България чрез привличането на Арон, византийската дипломация отново прибягнала до помощта на законните наследници на престола - Борис II и Роман. Разчитало се на съперничество между двамата братя и Самуил, борба за власт и предизвикване на междуособна война в България.

Още в края на 976, или най-късно в началото на 977 г., Борис и Роман напуснали византийския лагер в Тракия, където били доведени от императора Василий II, и се отправили към България. Описвайки завръщането им, хронистът Йоан Скилица пише: *„Но като минавали през някакъв гъсталак, Борис бил ударен със стрела от един българин, който го помислил за ромей, защото бил облечен в ромейски дрехи, и загинал. А Роман се спасил."*

В една добавка към горния текст, направена от епископ Михаил Деволски, става ясно, че Роман бил отведен във Видин, където било седалището на Самуил.

За същото събитие подробно разказва и арабският хронист Яхия Антиохийски. Той пише, че след гибелта на Борис II брат му Роман се обадил и обяснил кой е. Тогава българите го отвели със себе си и го направили свой цар. Негов пръв помощник станал Комитопул, т.е. Самуил. Цар Роман *„действал наедно с него и се събрали около него българите и воювали против ромейските страни"*.

От сведенията на хронистите безспорно най-голям интерес представляват данните за посрещането на Роман, за отвеждането му във Видин, за провъзгласяването му за български цар, както и за обединяването на българите около него и Самуил /като негов пръв пълководец/ в борбата против Византия. Тези факти ясно показват пълната приемственост между старата българска държава и новата власт, установена първоначално в западните български земи, а след 976 г. - във възобновената и обединена българска държава. Пълната лоялност на Самуил към представителите на българската династия и издигането на Роман за български цар потвърждават непрекъснатата държавна линия, осъществявана чрез запазване наследствените права на Симеоновата династия над българския престол.

Новият български цар бил скопец. Той не можел да има жена и деца, не бил в състояние да продължи Симеоновия род. По всичко изглежда, че цар Роман оставил държавните дела в ръцете на своя пълководец Самуил, а сам се занимавал по примера на баща си цар Петър с църковни въпроси. Той основал манастира „Св. Георги Бързи" на Виргино бърдо край Скопие, подарил му няколко села и го издигнал до положението на български царски манастир.

Като разказва за събитията след завръщането на Роман в България, хронистът Йоан Скилица съобщава, че Самуил започнал безнаказано да нахлува във всички западни византийски области: в Беломорска и Източна Тракия, в земите около Солун, в Тесалия, Елада и Пелопонес. *„Той завзел много крепости, най-главната от които била Лариса, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на България и като ги зачислил в списъците на своите войници, използвал ги като съюзници срещу ромеите."*

Подробни сведения за обсадата и превземането на Лариса съобщава византийският писател Кекавмен. Според него битката за този град, и изобщо борбата за Тесалия, продължила близо пет години - от 977 до 983 г. От Лариса Самуил взел мощите на св. Ахил, бивш епископ на града и патрон на Тесалия /живял през IV в./, които положил в построената за целта голяма църква на остров Ахил в Преспанското езеро. В Преспа Самуил построил и дворци, откъдето ръководел и направлявал военните действия на юг против Византия.

Успехите на българите в Тесалия предизвикали основателна тревога в Цариград. След съответната подготовка и с цел да отклони вниманието на Самуил от западните области, императорът Василий II решил да започне военни действия в самия център на българската държава.

Походът бил предприет през 986 г. Според хрониста Лъв Дякон, императорът тръгнал против българите, тъй като *„тяхната дързост и жестокост, дишаща убийство, заплашивала ромейската държава"*. Като преминал стръмнините и тесните пътеки на Ихтиманския проход, Василий II се явил под стените на Средец. Последвала 20-дневна безуспешна обсада: българите нанесли големи загуби на императорската армия, извършвали много засади, избили множество войници, заграбили впрегатни животни и коне. Унищожили дори стенобойните машини на византийците. Обсадата се провалила и императорът побързал да се върне обратно в Цариград. В Ихтиманския проход обаче българите направили засада и му нанесли страхотно поражение: почти цялата византийска конница и голяма част от пехотата били унищожени. В български ръце паднал и обозът на византийската армия.

Разгромът на византийците в Ихтиманския проход е описан от редица хронисти. А Йоан Геометър в стихотворението си „За претърпяното поражение в Българската клисура" пише: *„Никога не бих казал, дори и слънцето да би изчезнало, че мизийските /българските/ стрели са по-силни от авзонските /ромейските/ копия. Пропаднете дървета, зловещи планини! Пропаднете мрачни планини! Пропаднете недостъпни скали, там, където лъвът се уплаши да излезе срещу сърните! Слънце, скрий под земята златоблестящата си колесница и кажи на великия дух на императора /Никифор Фока/ това: Истърът /България/ грабна венеца на Рим /Византия/. Вземи бързо оръжието, защото*

мизийските стрели са по-силни от авзонските копия.“

Десетилетието от 976 до 986 г. било ознаменувано с внушителни победи на българското оръжие, с утвърждаването на българската държава и налагането ѝ като голяма сила в живота на Балканския полуостров. За Византия тези години били изпълнени с бунтове, външни поражения и загуба на територии, особено по отношение на българите. Затова и Василий II в една грамота от 4 април 988 г., като говори за законодателството на Никифор Фока, отбелязва: *„От онова време, когато това законодателство влезе в сила, ние до ден-днешен не видяхме нищо добро в нашия живот, а напротив - нямаше такова нещастие, което ние да не изпитахме.“*

През 987 г. във Византия избухнал бунтът на Варда Фока и българите се възползвали от случая, за да нападнат Солун и околностите му. Яхия Антиохийски изрично отбелязва, че император Василий II бил зает с потушаването на бунта и *„българите се възползвали, нападнали ромейската страна няколко пъти и я опустошавали чак до град Солун и правили нападения над онези ромейски области, които са на запад“*. Става дума за продължилите три години смутове, т.е. до 989 г., по време на които българите дошли почти до Солун, превзели някои крепости Верея и Сервия, обходили целия Епир, а на запад стигнали до Адриатическо море и превзели Драчката област.

През 990 г. междуособицата във Византия била прекратена и Василий II могъл да насочи цялото си внимание против българите. И още на следната 991 г. сблъскванията между българи и византийци взели извънредно остър характер. Като съобщава за настъплението на императорските армии, Яхия Антиохийски отбелязва: *„И посрещнал цар Василий българите и ги обърнал в бягство и уловил в плен техния цар /Роман/ и го възвърнал в тъмницата, от която той бе избягал. И спаси се Комитопулът /Самуил/, началникът на неговите войски, и управлявал българската държава. И останал цар Василий да воюва с тях и да напада техните страни в течение на четири години.“*

Българите убиват солунския управител Григорий Таронит - миниатюра от XII-XIII век

През 995 г. Византия била въвлечена в остри стълкновения с арабите в Мала Азия. От това се възползвали българите, за да си възвърнат някои от

загубените територии. А на следната 996 г. Самуил се явил отново с войските си под стените на Солун и успял да залови в плен Ашот, син на солунския управител Григорий. Бащата се опитал да се притече на помощ на своя син, но по думите на Йоан Скилица, *„бил обграден от българите и паднал след храбра и геройска борба"*.

След този голям успех българските войски предприели устремно настъпление на юг. Те преминали цяла Тесалия, преодолели построената при Термопилите защитна стена, навлезли в Беотия и Атика, след което достигнали до Коринтския провлак и проникнали в Пелопонес, опустошавайки всичко по пътя си. На връщане обаче, при р. Сперхей те били изненадани от византийците и в нощно сражение били разбити. Самуил и синът му Гаврил Радомир, ранени в боя, заедно с оцелелите си войски се завърнали в България.

Самуил начело на българската държава. През 997 г. станало известно, че плененият преди няколко години български цар Роман е починал в цариградските тъмници. С неговата смърт се прекратила династията на цар Симеон. Нямало вече законни наследници на българския престол. А войната с Византия продължавала и страната не можела да остане без владетел. Затова изборът паднал върху онзи, който се намирал в най-близки връзки със старата българска династия и който в продължение на много години бил пръв пълководец на цар Роман. Така, през същата 997 г., Самуил бил провъзгласен за български цар. Яхия Антиохийски съобщава кратко: *„Той провъзгласил себе си за цар."* Дуклянският презвитер /XII век/ също така отбелязва: *„По това време в българското племе се издигнал някой си Самуил, който се провъзгласил за цар. Той водил дълги войни с гърците и ги изгонил от цяла България, така че през негово време гърците не смеели да се приближат там."* По всичко изглежда, че тогава именно Самуил се преместил от Преспа в Охрид, който станал столица на България.

Провъзгласяването на нов български цар и поставянето на нова династия на престола трябвало да получат и международно признание. При тогавашната сложна обстановка на Балканския полуостров и непрестанните войни с Византия, признанието можело да се получи единствено от Рим. Актът пък на признание от папския престол означавал сериозен удар върху византийската дипломация на Полуострова. Изглежда че именно по това време Самуил се обърнал към Рим с искане да получи царска корона. Две столетия по-късно, през 1202 г., цар Калоян в писмото си до папа Инокентий III отбелязва, че римският престол бил дал царски корони на неговите предци Петър и Самуил, което означава, че тази външнополитическа акция на новия български владетел се е увенчала с успех.

През 998 г. Самуил, вече като български цар, предприел голям поход на север против сърбите, вероятно за да предотврати евентуален съюз между тях и Византия. Дуклянският презвитер и Житието на Иван Владимир съобщават, че когато българските войски навлезли в далматинските земи, сръбският княз се оттеглил с целия си народ в планината. Цар Самуил оставил част от войските си в полите на планината, а с останалите настъпил навътре и обсадил крепостта Улцин. За да избегне кръвопролитието, той по-

искал от Иван Владимир да се предаде доброволно. След отказа на сръбския княз, Самуил прибягнал до услугите на един сръбски жупан, който предложил помощта си. Когато станало ясно, че всяка съпротива е безполезна, сърбите решили да се предадат. Иван Владимир бил изпратен на заточение в Самуиловите дворци в Преспа.

След неуспешен опит за превземането на Улцин, българските войски пребродили цяла Далмация, настъпили към Котор, овладели го и се отправили към Дубровник. Опитът за превземането на града не сполучил и цар Самуил опустошил предградията и околните села. Българските войски минали през цялото Далматинско крайбрежие до Сплит, Трогир и Задар, след което се отправили на североизток и през Босна и Рашка /Сърбия/ се завърнали в България.

След като княз Иван Владимир прекарал известно време в български плен, той бил оженен за Самуиловата дъщеря Теодора Косара и върнат обратно като владетел на Зета. Неговият чичо Драгомир, доверен човек на Самуил, също бил изпратен обратно за управител на областите Требине и Захълмие. Тези сложни политически отношения Дуклянският презвитер е представил като романтична любов между Самуиловата дъщеря и младия сръбски княз.

По същото време цар Самуил прибягнал до още една политическа женитба. Той омъжил дъщеря си Мирослава за пленения Ашот, след което го изпратил за управител на Драч и областта. И тук хронистът е представил събитията като резултат от голямата любов между двамата млади.

Успешните походи на цар Самуил и политическите женитби на дъщерите му несъмнено укрепили положението на българската държава, временно подкопано от поражението при р. Сперхей. Това личи и от една от българските добавки към Манасиевата хроника, която съобщава, че *„българите царуваха до Охрид и до Драч и по-нататък"*.

Все по същото време, когато цар Самуил се намирал на върха на своята мощ, той влязъл в съюзни отношения с Унгария. Съобразно със съществуващата практика, съюзът бил скрепен с женитба: Самуиловият син Гаврил Радомир взел за жена дъщерята на унгарския крал Геза.

Обратът в българо-византийския конфликт настанал със започване на новото хилядолетие. През 1001 г. византийците покорили отново Североизточна България. На следната 1002 г. превзели Тесалия. Тук едни от българските боляри се предали без бой, други оказали яростна съпротива. Боляринът Добромир, управител на Верея и женен за племенницата на цар Самуил, минал на страната на император Василий II и бил почетен със званието антипат /проконсул/. Димитър Тихон, управител на крепостта Колидрон, по споразумение с византийците се оттеглил без бой. Най-сериозен отпор оказал воеводата Никулица, управител на Сервия. Той дълго и упорито се отбранявал. След превземането на града императорът Василий II изселил българите, а самият Никулица изпратил в Цариград. Непокорният воевода избягал, дошъл при цар Самуил и двамата продължили да воюват за Сервия. Заловен повторно, Никулица бил окован във вериги и хвърлен в една от цариградските тъмници. Почти същата съдба имал и воеводата Драгшан, управител на Воден. След упорита съпротива, градът бил превзет от византийците, а управителят отведен в Солун и оженен за дъщерята на един местен първенец. Непокорният българин обаче не могъл да се примири с положението си, на три пъти се опитвал да избяга в България и накрая завършил живота си с най-тежкото наказание - набиване на кол. Така по време на войната през 1002 г. византийците успели да превземат Тесалия и части от Южна Македония. Същевременно по нареждане на императора много от жителите на тези области били изселени в Беломорието, между долните течения на Места и Марица.

На следната 1003 г. България била въвлечена в унгарската междуособица и загубила част от отвъддунавските си владения. Същевременно византийците се възползвали от това, нападнали Видин и след 8-месечна обсада го превзели.

През 1004 г. военните действия между България и Византия се развивали с променлив успех. На връщане от Видин император Василий II обсадил яката българска крепост Перник, но срещнал решителен отпор от нейния защитник Кракра. По същото време цар Самуил направил набег до Одрин и го превзел, след което предприел поход до Солун и дори успял да залови в плен управителя на града Йоан Халд. В резултат на тези действия положението по фронтовете временно се стабилизирало.

Конфликтът с Византия обаче не стихнал. През 1005 г. византийската дипломация спечелила на своя страна Самуиловия зет Ашот и той предал важната крепост Драч без бой. Откъслечни сражения ставали и след това - чак до 1013 г. Хронистът Йоан Скилица съобщава, че *„императорът не престával*

всяка година да навлиза в България и да опустошава и разорява всичко по пътя си".

Развръзката дошла през 1014 г. с битката при Беласица. Цар Самуил решил да спре нападенията на византийските войски в българските предели, като издигне преградна стена /дема/ в теснината при с. Ключ, недалеч от Петрич. Всички опити на Василий II да премине преградата били отблъснати с големи загуби за византийците. Тогава пълководецът Никифор Ксифий намерил обходен път и нападнал българите в тил. Въпреки съпротивата и геройското държане на Гаврил Радомир, българските войски били разбити, а част от тях попаднали в плен. По нареждане на византийския император заловените български войници били ослепени, като на сто души оставили един с по едно око за водач. Ослепените бойци били изпратени на цар Самуил, който при вида им получил удар и след два дни починал /6 октомври 1014 г./.

Йоан Скилица отбелязва, че ослепените българи били 15 000. В българските добавки на Манасиевата хроника е посочена същата цифра: *„Като разби цар Самуил, този Василий ослепи 15 хиляди българи."* Писателят Кекавмен пък, който също така дава описание на битката при Беласица, определя броя на пленените и ослепени българи на 14 000. Независимо коя от двете цифри е поточна, жестоката постъпка на византийския император му донесла прозвището Българоубиец.

Битката при Беласица била тежко поражение за българите, и то с големи политически последици. Починал българският цар Самуил, чието име станало символ на упоритата борба за запазване на независимостта. И макар заелият още на 15 октомври 1014 г. престола Гаврил Радомир да не отстъпвал по пълководчески дарби на своя баща, прежната сила на българската държава не могла вече да бъде възстановена.

Падане на България под византийска власт. Още с възкачването си на престола Гаврил Радомир се опитал да спре византийското настъпление: устроил засада и разгромил войската на солунския дук Теофилакт Вотаниат. Превесът на силите обаче вече бил на страната на византийците и те в кратко време успели да превземат Битоля, Прилеп, Щип и Воден. Те превзели и Мъглен, където дълго и упорито се бранели воеводата Илица и кавхан Дометиан. Част от жителите на този град били изселени чак в Армения.

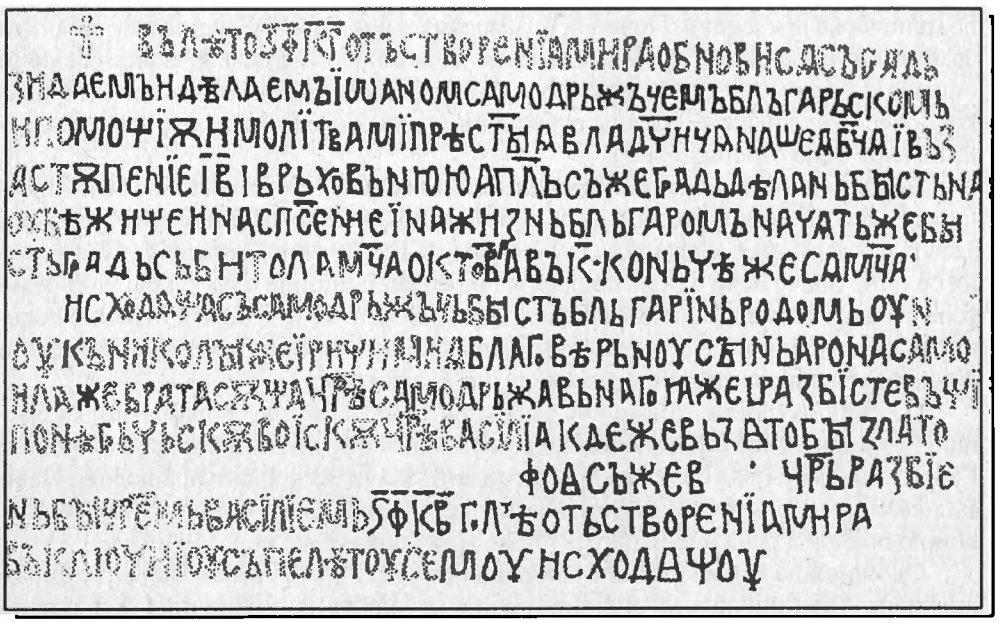
По същото време, когато българските войски водели упорита битка против византийците в Мъгленско, в столицата се разиграли кървави събития: Гаврил Радомир бил убит и на престола се възкачил неговият братовчед Иван Владислав /1015-1018/. В тези събития се чувствала и ръката на Византия, която обещавала на новия цар да върне Драчката област.

Събитията в българската столица през 1015 г. всъщност били държавен преврат. Това проличало още в първите действия на новия цар: жената на Гаврил Радомир била убита, а най-големият му син бил подложен на мъчения и ослепен. С измама бил убит и сръбския княз Иван Владимир, зет на Самуил.

Напразно цар Иван Владислав се опитвал да уреди отношенията си с Византия. Византийската дипломация подклаждала раздори сред българската аристокрация, а императорът Василий II предприел нов подход против България.

Той успял да овладее Остров и Сосk, достигнал до Охрид, превзел крепостта Бояна край София; по пътя си императорът опустошавал всичко, а пленените българи ослепявал.

Безпрепятственото достигане и навлизане на императора Василий II в Охрид накарало цар Иван Владислав да пренесе столицата си в Битоля. Във връзка с възобновяването на крепостта и преместването на столицата в този град е и прочутият надпис на цар Иван Владислав, в който той изрично подчертава, че по произход е българин, че е цар на българите и че новата му столица ще служи за убежище на българите. Самият надпис гласи: *„/През 6523 година от сътворението на света обнови се тая крепост, зи /д/ ана и правена от Йоан самодържец български /и и с/ помощта и с молитвите на пресветата владичица наша Богородица и за /заст/ъпничеството на дванадесетте и на върховните апостоли. Тази крепост бе направена /за уб/ ежище и за спасение и за живота на българите. Започната /беше/ крепостта /Б/ и /т/ ола през /мес/ец октомври в 20 /ден/, а се завърши през месец... в кр/ая. Тоя самодържец/ беше българин по род, у/ну/к /на Никола и на Рипсимия/ благоверните, син на Арон /който е брат на Самуил царя самод/ държавен, и които двамата разбиха /В Шипон гръцката войска на цар Васил/ ий, където бе взето зл/ато/... А този в... цар раз /бит биде от цар Василий в/ 6522 година от сътворението на света /В Ключ и почина в кр/ ая на лятото.“*

Битолският надпис на цар Иван Владислав

В края на 1015 и в началото на 1016 г., когато византийският император се намирал в Цариград, цар Иван Владислав предприел поход на запад, за да си възвърне Драч. За да го отклони от завладявания по Адриатическото крайбрежие, Василий II нападнал важната в стратегическо отношение крепост

Перник. Цели 88 дни той обсаждал тази крепост, но срещнал решителната съпротива на българите и най-сетне се видял принуден да вдигне обсадата и да се оттегли към Беломорието.

През пролетта на 1017 г. Василий II подновил военните действия против българите. Този път походът му бил насочен към Верея и Костур. И отново една част от населението били отведени като пленници, а други били дори предадени на русите. Все по това време воеводата Кракра, управител на Перник и Средецката област, се опитал да привлече като съюзници на българите отвъддунавските печенеги, но византийската дипломация осуетила тази акция.

Стълкновенията между българи и византийци продължили и след това, докато през февруари 1018 г. най-неочаквано пристигнала вест, че цар Иван Владислав е загинал при обсадата на Драч.

Гибелта на цар Иван Владислав послужила като сигнал за разрастване на разложението, обхванало управляващата българска върхушка. Казали своята дума и умората от войните, и интригите на византийската дипломация. И когато през март 1018 г. императорът Василий II тръгнал от Цариград и навлязъл в българските предели, той не срещнал почти никаква организирана съпротива. Дори Кракра Пернишки, този кораб и непреклонен борец против византийските нашествия, с още 35 български воеводи се явил в Сяр, за да заявят на император Василий II, че предават крепостите си. Предал без съпротива крепостта Струмица воеводата Драгомъж, а воеводата Богдан, който бил управител на вътрешните крепости, убил тъста си Матеица, минал на страната на византийците и бил почетен с титлата патриций. Архиепископ Давид пък лично донесъл писмо от българската царица, вдовицата на Иван Владислав, че предава на императора българското царство. В Скопие се предал на Василий II и младият воевода Никулица, един от изтъкнатите Самуилови пълководци.

През Щип и Просек император Василий II достигнал до Охрид и влязъл в града, без да срещне каквато и да било съпротива. Тук той взел съкровищницата на българските царе и приел членовете на царския род: царица Мария със синовете и дъщерите ѝ, както и синовете и дъщерите на Гаврил Радомир. Предали се на императора с дружините си и воеводите Несторица, Лазарица и младият Добромир.

Капитулантските настроения обаче не били обхванали всички. Престонаследникът Пресиян с братята си Алусиян и Арон се оттеглили в близката албанска планина Томор и оттук организирали съпротива. Обградени от всички страни и без изгледи за успех, те прекратили борбата и се предали на императора, който ги удостоил със съответните санове.

Продължил борбата и воеводата Ивац, оттеглил се в крепостта Пронища, също в планината Томор. Цели 55 дни императорът се опитвал да го привлече на своя страна, обещавайки му богатство и почести. Накрая крепостта била превзета с измама. Пак в албанските планини се съпротивлявал и Самуиловият воевода Никулица.

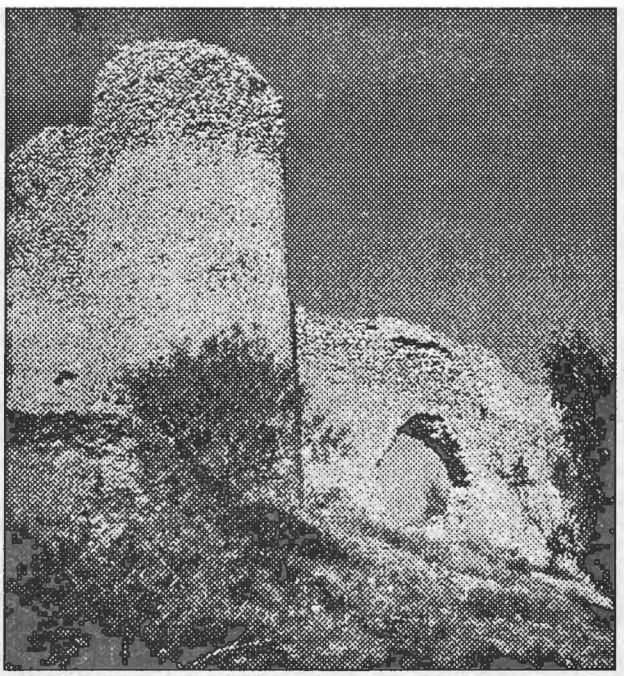
По време на тези събития бил направен и първият опит за въстание против византийската окупация. Начело на бунта застанали българските воево-

ди Гавра и Елемаг. Опитът излязъл несполучлив и Гавра бил ослепен, а Елемаг бил възстановен в прежния си сан. Най-дълго се съпротивлявал воеводата Сермон, управител на Сремската област, но и той бил убит с измама.

Със смазване на последната съпротива в Албанските планини и Сремската област бил сложен край на Първата българска държава. Страната била покорена, но българите не се признали за победени. Тепърва те щели да покажат колко силен е стремежът им да извоюват отново политическата си свобода.

7. Материална и духовна култура /X-нач. на XI век/

Културният живот в Македония през X и началото на XI век се характеризира с всички онези белези и елементи, които съставляват същността на материалната и духовната култура на България през този период. Това се дължи не само на факта, че по това време Македония се намира в пределите на българската държава. То е свързано преди всичко с онези процеси, които дават облика на общобългарската култура, а оттук и на българската народност. Става дума за християнизирането на страната и за разпространението на старобългарската писменост и книжнина - събития, които придават ярък български облик на културния живот по цялата територия на страната. Поради това именно Македония, като част от българската държава, не прави изключение.

Охрид - крепостна кула

Крепости и крепостно строителство. По времето, когато Македония става средище на българската държава, писмените извори са засвидетелствали наличието на голям брой градове и крепости. Става дума по-специално за Скопие, Охрид, Преспа, Битоля, Прилеп, Мъглен, Мелник, Сервия, Воден, Бер, Струмица, Велбъжд /Кюстендил/ и т.н. За първите четири селища се знае, че временно са били и столици на държавата: Скопие при цар Роман, Преспа и Охрид при цар Самуил и Гаврил Радомир, Битоля при цар Иван Владислав.

От строителството в Македония несъмнено най-внушителна е крепостта на гр. Охрид. Тя е разположена на двата хълма над езерото и датира още от античността и ранновизантийската епоха. От времето на цар Самуил датира строежът на цитаделата, чиито внушителни останки са запазени и до днес. Планът на крепостта е според терена. Градежът е от речни волутъци и ломен камък. Крепостта впечатлява с грандиозния си обем: две полукръгли кули фланкират главната порта на крепостта. Площта на дворцовия комплекс е разделена на два двора. Укрепеният дворец имал овален план и опирал до градската стена.

Останки от крепостно строителство има и в Преспа. Под това име през средните векове е бил известен островът, намиращ се в северната част на Малкото Преспанско езеро /Мала Преспа/. Името Преспа било дадено и на двете езера - Голямото и Малкото, а в някои извори - и на цялата околност. В края на X век, когато в Преспа били пренесени от Лариса мощите на св. Ахил, островът започнал да се нарича от местното население със същото име - Ахил /простонародно: Аил/.

Островът Ахил е дълъг 1700 и широк 500 м. В южния му край, който е по-издигнат и носи името Кале, и досега са запазени следи от дебели каменни основи на зидове, ровове и други. На полянката Мрамор, където личат основите на два дебели зида, са се намирали дворците на Самуил. Те са просъществували до 1073 г., когато били разрушени от германски и френски наемници. За това съобщава изрично византийският хронист Йоан Скилица: *„Унищожили останалите в Преспа български дворци."* В голямото Преспанско езеро има два острова: по-големият се нарича Град, а по-малкият - Мали град. И на двата личат следи от средновековни крепости. Изобщо за Преспа може да се говори като за цялостно укрепен район.

От времето на цар Самуил е и прегрaдната стена /дема/, свързана с укреплението при с. Ключ, Петричко. Укрепителното съоръжение преграждa най-тясната част на долината на р. Струмешница, от Беласица до Ограждeн. То е сложна система от самостоятелни укрепления, свързани помежду си с ровове, прегради, дървени съоръжения и зидове. Централно място в укрепителната система заема *„Самуиловата крепост"*. Това е землено укрепление, състоящо се от три вала и два рова, които опасват хълма. Подсилено е с дървена конструкция от напречно и надлъжно поставени греди. От външната страна има каменна облицовка. Вътре в укреплението са открити една голяма и няколко по-малки землянки.

И в Македония, както по цялата българска територия, една част от крепостите били построени върху основите на по-стари, а други - изградени наново. Съществуват сведения за построяване на пътища и мостове, които свързвали крепостите в цялостни отбранителни линии.

Църковно строителство. Непосредствено след покръстването на българите по цялата територия на страната започнало масово изграждане на църковни сгради. На територията на Македония също така са запазени данни за много църкви от този период.

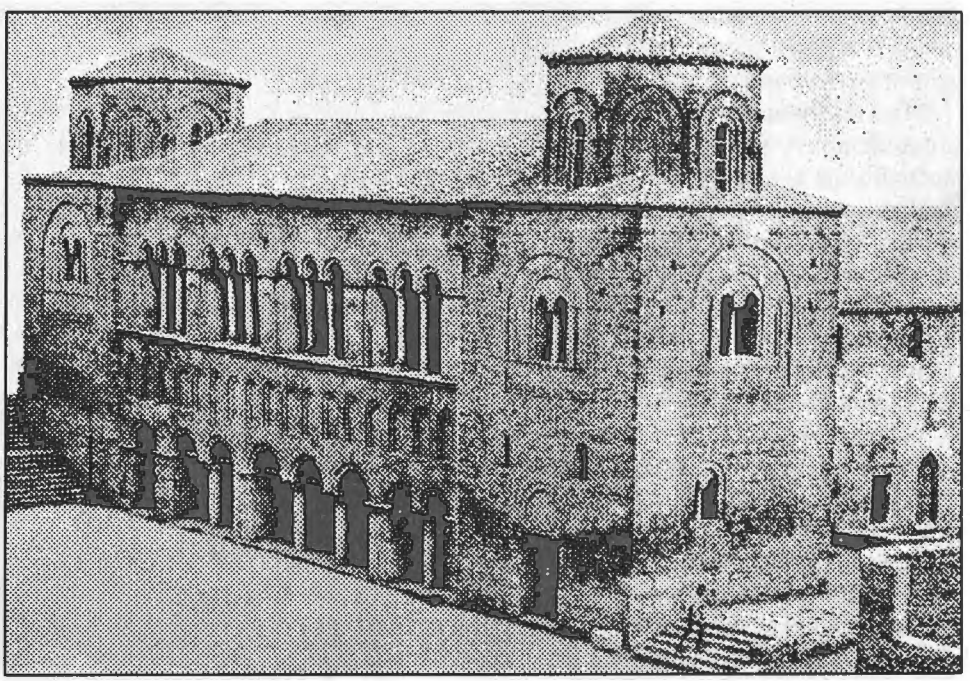
В района на Овче поле, на Долна и Средна Брегалница са запазени останки-

те на много църкви. Една част от тях са от ранновизантийско време, но преустроени от българите. Други пък били построени във времето след покръстването.

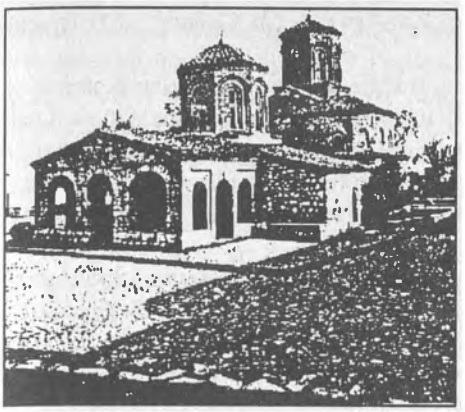
Особено много данни за църкви има от района на големите езера - Преспанските, Охридското и Костурското.

В Преспа, на острова Ахил, се намират останките на пет църкви. Най-голямата от тях е „Св. Ахил", в която били положени мощите на светеца. Това е голяма трикорабна базилика, дълга 44 и широка 22 м. Строена е най-вероятно по времето на княз Борис I и през последната четвърт на X век е била патриаршеска - до преместването на столицата и патриаршията в Охрид. В нея се намира гробница, в която е бил погребан цар Самуил /проучена от гръцкия археолог Н. Муцопулос/. На острова има още четири по-малки църкви: „Св. Георги", „Св. Богородица" /манастирска/, „12 апостоли" и „Св. Димитър". Църкви е имало и на двата острова в Голямото Преспанско езеро, както и в някои от близките села: в с. Царев двор, където има старинна църква; в с. Герман, където в старата църква бе открит Самуиловият надпис от 993 г., поставен в памет на покойните му родители Никола и Рипсимия, и брат му Давид.

В Охрид най-внушителна е базиликата „Св. София". Тя е била построена още по времето на княз Борис I, а след това многократно е била реставрирана и поправяна. В Охрид се издига и църквата „Св.Пантелеймон", построена от епископ Климент. А с името на Наум се свързва построяването на манастира му на южния край на Охридското езеро.

Църквата "Св. София" в Охрид /XI в./

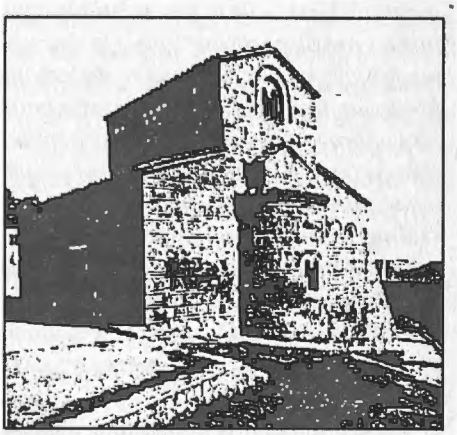
Манастирът "Св. Наум" на Охридското езеро

В Костур пък от този период са църквите „Св.Стефан“, „Св.Архангел Михаил“, „Св.Безсребреници“ и „Св. Врачи“.

Съществуват още редица данни за строежа на църкви. От тях най-известна е църквата в с. Водоча, Струмишко.

Каменна пластика. От югозападните български земи в края на X и началото на XI век са известни два обекта, в които са запазени скулптурни изображения - в Преспа и в Охрид.

В църквата „Св. Ахил“ на остров Ахил в Малкото Преспанско езеро бяха открити четири гробници с надгробни плочи. На едната от плочите, покриваща гроба с мощите на св. Ахил, е изобразена композиция с релефни птици и камила, два кипариса, висок кръст и плетеница от скачени окръжности. На друга плоча, поставена като под на гробница, има ажурна украса във формата на шахматно разположени и застъпващи се кръгове. От олтарната преграда на храма са запазени колонки с хубав растителен мотив.

Църквата "Св. Врачи" в Костур

Църквата "Св. Богородица Кубелитиса" в Костур

В църквата „Св. София“ в Охрид също се срещат релефни орнаменти върху олтарните стълбчета: розети, геометризирани листа и растителен разводе са вплетени с кръстове или са поставени в преплетена плоска рамка.

Каменната пластика от Преспа и Охрид е част от общобългарската скулптура през X и началото на XI век.

Монументална живопис. Времето е било безпощадно към монументалната живопис, която винаги споделяла съдбата на съответните сгради - дворци и църкви. От периода X - началото на XI век са запазени стенописи, някои доста

повредени или поправяни, само в църквите „Св. Ахил“, „ Св. София“, „Св. Врачи“ и в с. Водоча.

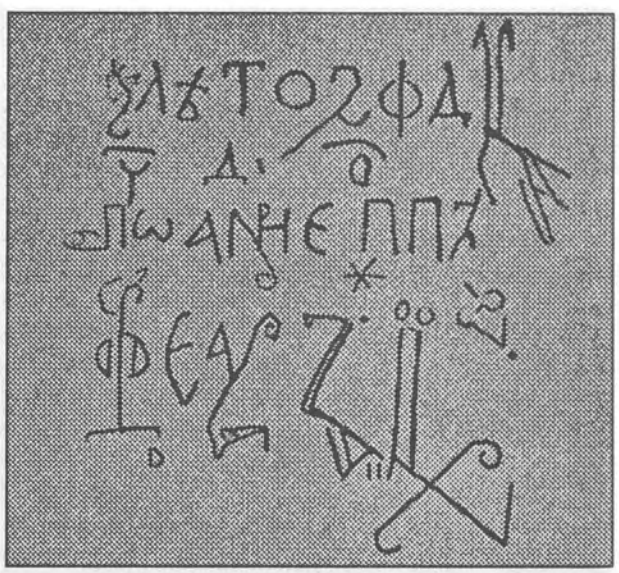
В църквата „Св. Ахил“ са запазени изображения на светци, повечето от тях облечени във военни доспехи, архангели и други. От запазените надписи най-интересни са два: в единия е споменато името на св. Ахил, а другият е списък на епископиите, подчинени на Българската патриаршия. От него са оцелели имената на епископиите във Видин, Главиница, Бер, Битоля, Девол, Скопие, Средец /София/.

Като анализира същността и съдържанието на запазените стенописи, проф.Ст. Ваклинов заключава: *„При общ поглед върху известните изображения от църквите в Преспа, Охрид и Костур прави впечатление тяхната монументалност. Отделните фигури се отличават с тържественост и строгост. За това впечатление допринася и вертикализмът, създаден от издължеността на фигурите и от отвесните гънки на дрехите. Лицата са изразителни и напомнят реалистично рисувани портрети. Бръчките на челото, широко отворените очи, изразът на устата издават забележителна индивидуалност. Очевидно майсторите-живописци около столиците на България в югозападните краища на страната са съхранили нещо свежо и жизнено в стила си, вдъхновено може би от традициите на едно вече отживяло времето си изкуство, от което лъха патосът на раннохристиянските образци. Подобна свежа изразителност вече не била характерна за официалното византийско изкуство - нито в близкия до тези средища на България византийски творчески художествен център Солун, нито в Цариград.“*

Книжнина. През X и нач. на XI век в Македония се разпространява цялата онази книжнина, която се създава в българската държава - официална, богомилска и апокрифна, гадателни книги, разкази и повести, творби с естественонаучно съдържание.

Официалната книжнина е представена от писателите на цар Симеоновия кръг, формирали Златния век на българската култура: Климент и Наум, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Константин Преславски и самият Симеон. Техни следовници са Презвитер Козма и Черноризец Петър.

Богомилската и апокрифната книжнина са представени от съчиненията на поп Богомил и поп Йеремия, както и от множеството апокрифи, видения и откро-

Варошкият надпис

вения. Към апокрифите могат да се отнесат и различните гадателни книги.

Разказите и повестите са свързани с българската и античната история. В *„Сказание за железния кръст"* има описание на българо-унгарската война по времето на Симеон. В *„Александрия"* се разказва за подвизите на Александър Македонски. В *„Троянската притча"* се говори за Троянската война, за борбите между гърци и троянци. А в повестта *„Варлаам и Йоасаф"* се разказва за далечна Индия и за Буда.

От съчиненията с естественонаучно съдържание особено интересен е *„Физиолог"*, в който са описани 48 животни, растения и минерали.

Наред с тази книжнина масово разпространение получили и всички онези книги, които били свързани с християнското богослужение: евангелия, беседи, месецослови и т.н.

Като продукт на книжовната традиция могат да се приемат и каменните надписи, каквито изобилно са били разпространени в българската държава. Специално от югозападните български земи такива са: надписът от Балши от 866 г., Паръшкият надпис от 904 г., Самуиловият надпис от с. Герман от 993 г., Варошкият надпис от 996 г. /от църквата „Св. Архангел Михаил" край Прилеп/, Битолският надпис на цар Иван Владислав от 1016 г. Езикът на последните три надписа е старобългарският, какъвто е езикът и на цялата останала книжнина от това време.

Литература

1. Гръцки извори за българската история. Т. 2-6, София, 1958-1965.

2. Латински извори за българската история. Т. 2-3, София, 1960-1965.

3. **Петров, П.** и **В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Т. 1, София, 1978.

4. История на България. Т. 2, София, 1981.

5. **Ангелов, Д.** Образуване на българската народност. София, 1971.

6. **Ангелов, Д.** Богомилството в България. София, 1969.

7. **Заимов, Й.** Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015-1016 година. София, 1970.

8. **Петров, П.** Образуване на българската държава. София, 1981.

Глава трета

МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ СЪЩИНСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ /XI-XIV век/

1. Македония под византийска власт /XI - XII век/

Византийският император Василий II воювал в продължение на повече от 40 години, за да сломи съпротивата и упорството на българите. Затова никой по-добре от него не знаел колко много усилия струвала на Византия тази продължителна борба. Затова още първата си грамота, която през 1019 г. дал на Охридската българска архиепископия, той започва с думите: *„Много и големи са добрините, с които човеколюбивият бог е дарявал през различни времена нашето царство. Има обаче една, която надминава всички други. Тя е присъединяването на българската държава към ромейската под един ярем."* Независимо от опиянението от победата, една година по-късно, във втората си грамота дадена пак на Охридската българска архиепископия, с чувство на реализъм императорът отбелязва, че *„не без кръв, не без труд и пот, а с многогодишна упоритост"* му се удало да завладее българската държава. Затова той, както изрично сочи по-нататък, уж бил решил да запази „непокътнати" правата на тази страна, като ги потвърди с императорски хрисовули и грамоти.

Ромеизация на българската аристокрация. Всъщност Василий II действал с безпощадна жестокост спрямо българите. Той ослепил 15 000 български бойци, пленени в битката при Беласица - една постъпка, която сама по себе си издава неговата необуздана свирепост. А западният хронист Адемар, като описва войните на Василий II с българите, изрично сочи, че той *„завладял цялата им земя, разрушил най-силните им градове и крепости, навсякъде срещу тях поставил гръцки гарнизони и откарвал в плен по-голямата част от българския народ"*. Арабският хронист Яхия Антиохийски също така съобщава: *„И остави за себе си Василий силни крепости и назначи над тях управители из средата на гърците, а останалите /крепости/ срина."*

Василий II направил сериозен опит да привлече на своя страна българската аристокрация. Още когато била завладяна столицата Охрид, всички членове на царското семейство били откарани в Цариград. Тук те били сродени със знатни византийски фамилии, получили високи длъжности и титли и се влели във византийската аристокрация. Подобна политика била провеждана и по отношение на болярството. От една страна императорът наказал сурово всички български боляри, които му оказали съпротива. От друга страна, той наградил щедро със земи, титли и привилегии онези, които му оказали някаква подкрепа и били готови да служат във византийската администрация. Като говори за това сродяване на българи и ромеи, арабският летописец Яхия Антиохийски

заключава: *„Встъпиха в брак дъщерите на българите със синовете на гърците и дъщерите на гърците със синовете на българите. И той /Василий/ смеси едните с другите.“* По този начин българската аристокрация била разединена, смазана и в последна сметка поставена в услуга на византийската власт.

Успоредно с това императорът пристъпил към изселване на българските войници далеч от родните им места, за да лиши страната от най-боеспособните ѝ защитници. Арменският историк Аристакес Лестивертци, живял през XI век, съобщава: Византийският император *„чрез измама събрал на едно място българските войски под предлог, че ще им раздаде награди, а след това наредил да ги включат всички в един списък и да ги отправят на изток по пътища, от които няма вече връщане“*. Става дума за изпращането им в далечната арменска област Васпуракан.

Военно-административно устройство. Още по време на завоеванието Василий II започнал да присъединява отделните български покрайнини към тогавашните византийски теми /области/: земите на юг от Стара планина влезли в Одринската тема /Македония/; Беломорието и днешна Южна Македония - в Солунската тема; днешна Югозападна Македония и Южна Албания - в Навпактската тема. От останалите български земи били образувани три нови теми: Сирмиум, обхващаща северозападните области; Паристрион /Подунавие/, обхващаща земите на север от Стара планина; България - от Костур до Белград и от София до Албания. Средището на тема България бил градът Скопие, макар понякога управителят ѝ да отсядал и в други градове. Пръв неин катепан станал пълководецът Давит Арианит.

По-късно темите били раздробявани на по-малки административни единици, наричани също теми. През XII век в изворите вече се споменават темите Охрид, Струмица, Мъглен, Прилеп, Верея и т.н.

Византийските хронисти съобщават имената на редица управители на темата България през XI век: Давид Арианит, Константин Диоген, Василий Монах, Никифор Протевон, Роман Диоген, Андроник Филокалес, Михаил Саронит, Никифор Вриений, Никита и др. Охридският архиепископ Теофилакт пък съобщава имената на следните управители в края на XI век и началото на XII век: Александър Кавасила, Йоан Дука, Никита Карики, Никифор Вриений, Йоан Таронит, Константин Комнин, Михаил Дука, Лъв Дримис. Оловните печати са съхранили имената на следните висши длъжностни лица: Константин, Григорий, Никифор Ватаци, Чурвакел, Михаил Саронит, Никита Карики, Лъв Дримис, Йоан Триакондафил, Василий, Теодул Триакондафил и др.

От данните на изворите прави впечатление пълното преобладаване на българи във византийската администрация. А това вече е ясно доказателство за провежданата политика на ромеизация.

Охридската българска архиепископия. Византийският император Василий II посегнал и върху българската църква. Преди всичко била премахната нейната автокефалност и от патриаршия тя била преобразувана в архиепископия. При това земите, завоювани до 1014 г., били подчинени направо на Цариградската патриаршия. От територията, завоювани след тази година и обособени в тема България, била създадена *Охридската българска архиепископия* с център

Охрид. Нейният архиепископ бил подчинен направо на цариградския патриарх. На първо време, с грамота от 1019 г., Василий II присъединил и поставил в подчинение на Охридската българска архиепископия 15 епископии - Костур, Главиница, Мъглен, Бутели, Струмица, Моровизд, Велбъжд, Триадица/Средец/, Браничево, Белград, Трамос, Скопие, Призрен, Липлян и Сервия. Със следващите две грамоти, издадени през 1020 г., към Охридската българска архиепископия били присъединени още 14 епископии, простиращи се от Раса /Нови пазар/ до Верея /Бер/ и обхващащи цяла Албания.

В грамотите на няколко пъти се изтъква, че се запазвали съществуващите по време на българската държава порядки. Така в края на първата грамота се казва, че клирициите на отделните епископии се освобождават от данъка икомодион и други данъци в полза на държавата, *„както се освобождаваха и при Самуил"*. В обширния увод към втората грамота се отбелязва, че под властта на охридския архиепископ се поставят всички онези епископии и градове, *„които бяха под властта на цар Петър и Самуил и се държаха и от тогавашните архиепископии"*. Наред с всичко това Василий II разпоредил начело на Охридската архиепископия да бъдат поставяни българи, като за пръв архиепископ бил назначен Йоан Дебърски.

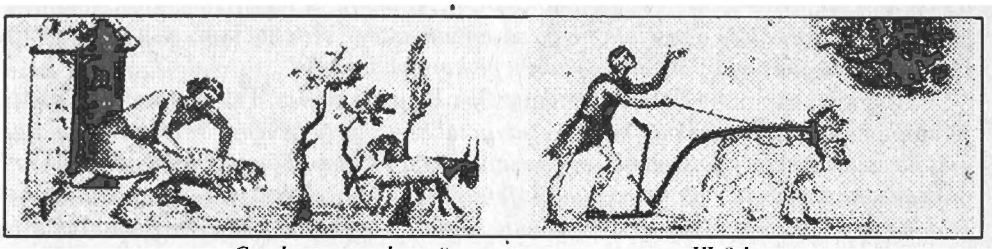
Политически произволи и данъчен гнет. Въпреки сериозните промени, Василий II все пак проявил известен такт и далновидност. Той разбирал много добре, че прилагането на по-крути мерки може да предизвика сериозно брожение сред българите и да доведе до рухване на неукрепналата византийска власт в българските земи. Затова той не посегнал на данъчните задължения на българското селячество, а ги запазил такива, каквито били при царете Петър и Самуил. По този повод хронистът Йоан Скилица отбелязва изрично: *„Защото император Василий, когато покорил българите, нищо не искал да измени, нито да прави изобщо нововъведения, а оставил нещата в прежното им състояние, така както ги бил наредил Самуил, а именно: всеки българин, който имал чифт волове, да дава на държавата по една крина жито и толкова просо и по една стомна вино."*

След смъртта на Василий II /1025 г./ приемниците му рязко променили политиката и започнали да отнемат и онези малки свободи и привилегии, с които българите все още разполагали. Преди всичко те посегнали на правата на Охридската българска архиепископия. След смъртта на Йоан Дебърски /около 1036 г./ за охридски архиепископ бил назначен Лъв от Пафлагония - дългогодишен хартофилакс на църквата „Св. София" в Цариград. От този момент начело на архиепископията и на отделните епископии вече не били назначавани българи. Новите църковни дейци започнали да налагат гръцкия език в църковния и духовния живот. Започнало преследване и унищожаване на българската литература. От богатата книжнина на Симеоновия век останали само отделни съчинения. Така византийската църква станала най-активен участник в политиката на потисничество и асимилиране на българския народ, а епископските центрове се превърнали в средища за разпространение на византийското политическо и културно влияние. Далечните цели на тази политика на ромеизация били увековечаване на византийското господство и постепенно гърци-

зиране на българския народ.

Най-голяма тежест за българското население обаче било въвеждането на византийските данъчни порядки. Докато по-рано основните задължения на българското селячество се състояли предимно в принудителен труд, а данъците в натура били твърде малки, във Византия положението било доста по-различно. Тук не само че натуралните задължения били много по-големи, но някои от тях били събирани и в пари. Налагането на тези нови отношения било свързано с големи сътресения в стопанския живот на българското селячество и сериозно възбудили неговото недоволство.

Особено много страдали българските селяни от произволите и злоупотребите на различните представители на властта и преди всичко на бирниците. Много от длъжностите започнали да се продават открито и били заемани от хора, които заплащали по-голяма сума и които ги използвали за натрупване на по-големи богатства. Злоупотребите с властта и държавните средства , насилията и грабежите станали нещо обикновено.

Селскостопанска дейност - миниатюра от XI век

Откупната система била прилагана и при събирането на данъците. На много места специални откупвачи заплащали на държавата определените данъци, след което назначавали свои данъчни чиновници и подлагали народа на нечувани издевателства. Техните насилия и изнудвания нямали граници. И това се признава дори от висшите византийски чиновници, които имали крайно отрицателно отношение към българите и ни най-малко могат да бъдат заподозрени в симпатии към тях. Особено характерни в това отношение са сведенията, съдържащи се в писмата на охридския архиепископ Теофилакт.Той бил крайно враждебно настроен към българите в архиепископията си, като ги наричал *„мръсни роби варвари, от които се носи кучешка воня на овча кожа, които са съвсем бедни"*. Но дори и този висш представител на властта не бил в състояние да скрие престъпните действия на алчните данъчни чиновници, на които не веднъж ставал жертва и той самият. Ето извадки от някои негови писма.

В писмо до цариградския патриарх: *„Всички поставени над нас са млади по възраст и по ум, но ... всеки път изнамират нов вид на изнудване ... и нито пред съвети, нито пред страх човешки се стъписват, а се вторачват към нещо по-силно, с помощта на което злобата им взема по-големи размери и несправедливостта им се подхранва и усилва. Ако някой им припомни царя и меча, който той носи за страх на злосторниците, те се присмиват на това изтрито слово*

и осъждат онзи, който го говори... Това е причината, гдето се налагат по-тежки работи и по-строги надзиратели на работа, и клирици се събличат и оголват, парици се пребояват и изтънко се пресмятат, а земята се измерва по скоковете на бълхата... И всичко това се претърсва и претегля така, че тези безсмислени работи достигат до разделяне на месата от костите... Вземат още и други подаръци и като ги получат, стават по-лакоми и всякога плашат ония, които са дали веднъж, та да дават като научени, всякога да поднасят и ако не получат, свирепствуват. Защото те изискват, щото епископът да не е сиромах, и това, което дава земята, да изниква и расте, без да се оре и сее; реките да му свличат току-тъй самородно злато; пстата да му раждат коне и мулета."

А когато видинският епископ се оплаква от данъчните произволи, Теофилакт му отговаря: „*Жестоки бирници ли имаш? Но те не са по-жестоки от онези на тукашните страни, които от пет деца откарват едното в робство, както от добитъците се взема на пет едно или на десет едно.*" На великия доместик Адриан пък Теофилакт пише, че „*обществените служители са повече плячкаджии, отколкото бирници, които смятат, че божествените закони и царските заповеди са паяжини, за да се ловят мухи*". На епископа пък на Керкира съобщава за „*народа, когото секат и режат на късове*".

Подобна картина Теофилакт рисува и в други писма. Така до зетя на императора той пише: „*Трето, което е за оплакване, че повечето от тях /клирицитe/ не само не се освободиха от данъка за един чифт /волове/ и не се сдобиха с определеното право да не плащат данък за добитъка си, но записвачът или описвачът им надписва, нещо смешно, повече чифтове и повече добитък и ги прикани не само да платят за това, за което бяха освободени от данък, но и да доплатят за повечето. Подобно нещо пострадаха те и за други неща твърде незаконно. Защото клирициte са платили и за мелниците два пъти повече... При предаването на земята той /бирникът/ скъсява мярката на въжето, а в пресмятането на измереното постъпва много невежествено.*" До сина на севастократора Теофилакт отбелязва: „*Охридско, пансеваете, наш застъпнико, ще изчезне от България по-скоро, отколкото може да очаква човек, ако всесилната ти ръка не се погрижи за него. Защото тази /област/ е малка, съвършено бедна, произвежда малко масло и се явява най-окаяна от всички други области.*" А на игумена на манастира в Анапъл архиепископът пише: „*Домашните ни врагове, бирниците, всякога ни обират, началниците наистина се покриха с унижение, изчезна благочестието от земята, всички станаха кожодери.*"

Такова е в най-общи линии положението на българския народ по време на византийското иго: политически обезправен, смазан от данъчни тежести, ограбван от самозабравили се чиновници. И той намерил достатъчно сили в себе си, за да се вдига многократно на упорита борба за по-добър живот и за политическо освобождение. Избухнали няколко въстания и бунтове, две от които и в Македония.

Въстание начело с Петър Делян. Още в първите години на робството населението на Навпактската област се надигнало против насилията на местния управител и го убило. Но с отстраняването на отделни насилници бедите не свършвали. Все повече се налагало убеждението, че трябва да се премахне сама-

та византийска власт. Благоприятен повод за това скоро се явил. През 1038 г. сърбите се вдигнали на борба и отхвърлили византийската власт по цялото Далматинско крайбрежие северно от Скадър. Това вдъхнало увереност и на българите, че времето за освобождение е настанало. И когато през 1040 г. византийското правителство заменило натуралния данък с паричен, българите въстанали.

Начело на въстанието застанал Петър Делян, син на Гаврил Радомир и внук на Самуил. Майка му била унгарска принцеса и бъдещият ръководител на въстанието се родил и отрасъл на унгарска земя. Оттук той потеглил през 1040 г., за да вдигне българите на въоръжена борба против цариградските управници.

Провъзгласяване на Петър Делян за цар - миниатюра от XII-XIII век

Въстанието започнало в Белград. Още с появата си тук Петър Делян бил заобиколен от много българи, готови да го следват докрай. Тук той бил провъзгласен тържествено за български цар и поел с отрядите си на юг - към Ниш и Скопие. Пътят към Скопие се превърнал в истински освободителен триумф: населението въставало масово, избивало омразните византийски чиновници и се нареждало под бунтовните знамена; градове и крепости се предавали без бой, властта на империята рухвала.

По същото време избухнало въстание и в Драчката област. Начело застанал българинът Тихомир, човек храбър и мъдър. Така в две различни средища на западните български земи населението въстанало и отхвърлило византийската власт.

Когато научил за въстанието в Драчката област, Петър Делян поканил Тихомир да се срещнат и да обединят двете войски, за да бъде борбата против византийците по-успешна. Тихомир се отзовал на поканата и пристигнал с войската си при Скопие. Възникнал обаче спор, кой да бъде начело, и тъй като Петър Делян бил от царски род, Тихомир бил убит. Така Петър Делян станал единствен ръководител на цялата въстаническа войска.

Още при Скопие Петър Делян отделил част от войската си и я изпратил към Преспа. По пътя си тя освободила всички градове и укрепени места. Накрая превзела и крепостта Василиада, издигаща се между Охридското и Преспанското езеро.

Главната въстаническа войска под началството на самия Петър Делян се насочила на юг, без да срещне някаква сериозна съпротива. Изплашените византийски чиновници и гарнизони напускали крепостите и търсели спасение зад яките стени на Солун и други големи градове.

По това време византийският император Михаил IV се намирал на лечение в Солун. Като научил за стремителното настъпление на въстаниците, той се изплашил да не попадне в плен и с първия кораб заминал за Цариград. Бягството на императора станало толкова бързо, че той нямал време да вземе със себе си дори своя багаж, скъпоценности и пари, а ги поверил на българския болярин Мануил Ивац. Българинът обаче не останал безразличен към започналото освободително движение и вместо да последва императора, взел със себе си поверените му съкровища, явил се в лагера на Петър Делян и се поставил в услуга на своите въстанали сънародници.

Скоро въстанието обхванало не само близките, но и по-отдалечени райони. Дори и там, където въстаническите войски все още не били стъпили, народът се вдигнал на борба. Българите от Софийско и Осогово също отхвърлили византийското иго и се присъединили към въстаниците.

Инициативата била напълно в ръцете на въстаниците и те преминали в настъпление на широк фронт. Една част от въстаниците били изпратени към Драчката област, където те успели без особени усилия да прогонят византийските гарнизони. Самият Петър Делян се спуснал на юг, към Тесалия, като овладял важната крепост Димитриада / дн. Воло/ на егейското крайбрежие. Тук той отделил друга част от войската и я изпратил под началството на воеводата Антим към Средна Гърция. Този отряд разгромил византийците при гр. Тива и достигнал чак до Коринтския провлак.

Въстанало и населението на Навпактската област, обхващаща Епир, Югозападна Македония и Южна Албания. Тук към въстаналите българи се присъединили и гърците, страдащи от притесненията на местния бирник Йоан Куцомит.

Въстанието взело такива размери, че Византия вече не могла да разчита на силата на оръжието за неговото потушаване. Затова отново било пуснато в ход изпитаното средство - заговорите и коварството. За целта бил използван Алусиан, син на цар Иван Владислав. Той напуснал малоазийските си владения не без знанието и съгласието на византийския император и дошъл при Петър Делян в лагера при Острово. Тук той бил приет радушно, посветили го в плановете на въстанието и начело на една 40-хилядна армия го изпратили да превземе Солун.

И тук именно, вместо да оправдае оказаното му доверие, той проявил престъпно нехайство и пълно незачитане към дадените му нареждания: хвърлил войската си в атака на крепостната стена без предварителна подготовка, след това не взел нужните мерки за охрана на лагера и накрая претърпял пълно поражение.

Завърнал се във въстаническия лагер, Алусиан извършил още по-голямо предателство: по време на пир ослепил Петър Делян. След това започнал тайни преговори с византийския император и накрая преминал на негова страна. През лятото на 1041 г. начело на въстаниците отново застанал слепият Петър Делян.

За разгрома на въстанието византийския император използувал наемните дружини на норвежкия принц Харалд Хардрад. Те именно нанесли първия удар

на въстаниците и ги изтикали от Навпактската област. Окуражени от това, византийците нападнали въстаническия лагер и след ожесточено сражение успели да вземат връх. В плен бил заловен и самият Петър Делян.

И след пленяването на Петър Делян въстаниците продължили да оказват упорита съпротива. Ожесточено се сражавал и пазел пътищата между Битоля и Прилеп воеводата Мануил Ивац. Също така упорито се сражавали и защитниците на други градове и крепости. Последна прекратила съпротивата крепостта Бояна при София, начело на която стоял храбрият воевода Ботко.

Въстание начело с Георги Войтех. През 1071 г. селджукските турци разгромили византийците в битката при Манцикерт, в Мала Азия. В сражението загинал и императорът Роман IV Диоген. По същото време в северозападните области на Балканския полуостров нахлули унгарци. Всичко това подхранило освободителните стремежи на поробеното българско население.

Център на въстанието този път станал гр. Скопие. Тукашните първенци избрали за предводител един от най-изтъкнатите боляри - Георги Войтех, произлизащ от някогашните български кавхани.

Поучени от опита на предното въстание, скопските първенци решили да потърсят външна помощ. Те се обърнали към сръбския княз Михаил, който по майчина линия бил правнук на Самуил от дъщеря му Косара. Княз Михаил изпратил сина си Константин Бодин, който пристигнал в Призрен и бил провъзгласен за български цар под името Петър. Заедно с него пристигнал и един отряд от 300 души, воден от пълководеца Петрила.

Още в първото сражение въстаниците постигнали голяма победа над византийците. В български плен паднал самият пълководец Дамян Даласин заедно с много други видни военачалници. Целият византийски лагер също преминал в ръцете на въстаниците. Тази победа дала мощен тласък за по-нататъшния развой на въстанието. Населението започнало масово да се стича под бойните знамена на Константин Бодин и Георги Войтех. В кратко време византийската власт в Скопие и околните територии била ликвидирана.

Още в Призрен Константин Бодин разделил войската си на две части. Едната, под ръководството на Петрила, се отправила на юг, преминала Шар планина, освободила цялата Положка област, превзела Охрид и Девол и се отправила за Костур. Тук обаче военачалникът допуснал да бъде изненадан и бил разбит. Скоро той напуснал войската си и се върнал в родината си. Южният фронт на въстанието бил разбит.

Другата част от въстаниците от Призрен се насочила към Ниш, с явното намерение да проникне в Северна България. Те превзели Ниш и редица околни градове и крепости. Когато обаче научил за поражението на въстаниците на юг, Константин Бодин поел обратно. Срещата с византийците станала в южната част на Косово поле. Водена с променлив успех, битката завършила с поражение за въстаниците. В плен бил заловен и самият Константин Бодин.

Георги Войтех бил оставен за управител на Скопие. Против него била изпратена голяма византийска войска, водена от новия управител на тема България - Михаил Саронит. Скопие било обсадено и след като съпротивата вече изглеждала безсмислена, Георги Войтех се предал /1073 г./.

Въстанието било смазано жестоко. На път за Цариград Георги Войтех починал, а Константин Бодин бил хвърлен в тъмница. По-късно той успял да избяга и през 1081 г. се възкачил на сръбския престол.

*

Българското население на областта още два пъти проявило своята решимост да се бори против цариградското правителство. То подкрепило борбата на двама претенденти за престола: на Никифор Вриений, който през 1077 г. вдигнал на бунт областта от Драч до Одрин, и на Никифор Василаки, който на следната година също разбунтувал областта от Драч до Солун.

След това Византия преодоляла вътрешните смущения, а императорите укрепили властта си. Трябвало да мине цял век, за да могат българите отново да се вдигнат на борба и да отхвърлят чуждото иго.

Нашествия на нормани и кръстоносци. В началото на XI век норманите създали силна държава в Сицилия и Южна Италия, като ликвидирали византийската власт в тамошните области. Скоро след това техният амбициозен владетел Роберт Гискар обърнал погледите си и към Балканския полуостров.

През 1081 г. с огромна войска Роберт Гискар завладял остров Корфу и дебаркирал в Епир. На следната година в ръцете на норманите след продължителна обсада паднал и гр. Драч. Оттам норманите настъпили във вътрешността на страната, завзели Костур и се насочили към Солун.

По-нататък командването на норманските войски поел Боемунд, син на Роберт Гискар. През 1083 г. норманите нанесли две поражения на византийците и завладели огромна територия: Албания, Епир, както и големи части от Македония и Тесалия. В техни ръце паднали Охрид, Битоля, Воден, Мъглен, Скопие, Верея и др. Едва през 1084 г. византийците взели превес, възвърнали си Драч и принудили норманите да се оттеглят. През 1096 г. през тема България преминали участници в Първия кръстоносен поход - рицари от Франция и Италия и нормани от Южна Италия.

Десетхилядна норманска войска начело с Боемунд и неговия племенник Танкред от Адриатическото крайбрежие прекосила Албания и през Македония се отправила за Цариград. В Битолско норманите нападнали едно селище и го опожарили, под предлог че е еретическо. От своя страна и местните жители през целия път следели и нападали войската на Боемунд.

Кръстоносците от Южна Франция, водени от граф Раймунд Тулузки, също така преминали по стария римски път Виа Егнация - от Драч до Цариград. И те попадали на засади и били нападани от отряди на местното население и от византийски наемници. А западният летописец Фулхер, като описва участието си в този поход, пише, че от Драч за Охрид и Битоля *„продължихме през българските области, през планински стръмнини и пусти места"*. Мнозина кръстоносци се издавили в бързата р. Девол.

През 1107 г. норманският владетел Боемунд предприел още едно нападение на Балканския полуостров. Той дебаркирал на адриатическия бряг и навлязъл във вътрешността. Въпреки че постигнал известни успехи, Боемунд не успял

да спечели решителна битка и на следната година се върнал обратно, след като сключил мир с византийския император.

През 1185 г. норманите предприели още едно нападение на Балканския полуостров. Танкред, племенник на краля, застанал начело на войска наброяваща над 80 000 конници, от които 5 000 тежко въоръжени. Те били превозени и подкрепяни от флота, наброяваща 200 кораба. На 24 юни 1185 г. норманите нападнали и превзели Драч. След това през Албания и Македония достигнали и превзели Солун, а флотата им - Корфу, Кефалония и Закинт. По време на това норманско нашествие избухнало въстанието начело с братята Петър и Асен, довело до възстановяване на българската държава.

Нашествията на нормани и кръстоносци причинили големи щети на населението в югозападните български земи: ограбване на имущества и храни, задигане на добитък, разрушаване на селища, избиване на хора.

2. Македония отново в пределите на българската държава

Възстановяване на българската държава. През последната четвърт на XII век Византия изживявала сериозна криза, свързана с вътрешни брожения и външни неуспехи. Особено тежка за империята се оказала 1185 г. Норманите пребродили Албания и Македония, превзели Солун, достигнали Серес и имали намерение да продължат към Одрин и Цариград. От север нападали сърби и унгарци, като последните достигнали чак до София. Вътре в империята избухнали няколко бунта, единият от които довел до убийството на императора Андроник I и възкачването на престола на Исак II Ангел, поставил началото на нова династия. В тази тежка за империята обстановка се надигнали и българите, ръководени от братята Петър и Асен.

Въстанието на българите започнало през есента на 1185 г. в Търново. Там най-старият от братята, Петър, бил провъзгласен за български цар, а с това била обявена и независимостта на българската държава. Последвали тежки сражения в Северна България и Тракия, докато най-сетне през 1187 г., след неуспешен поход до Ловеч, императорът Исак II Ангел бил принуден да иска мир, сключил договор и признал независимостта на България. В пределите на възстановената българска държава влезли земите на север от Стара планина, както и част от Тракия.

През 1190 г. Византия направила отчаян опит да възстанови властта си над българските земи. Лично императорът оглавил огромен поход до столицата Търново, но на връщане попаднал в устроената му засада в Тревненския проход и едва успял да се спаси. Разгромът на византийците бил пълен и скоро империята преминала в отбрана. През 1195 г. българите си възвърнали Белградска и Браничевска област, областта на Ниш и пренесли бойните действие далеч на юг. През пролетта на 1196 г. българите разгромили византийската войска в Беломорието и дори взели в плен пълководеца ѝ севастократор Исак, зет на императора. Предстояло освобождаването на Родопската област, Беломорието и Македония.

Добромир Хриз. За него византийският хронист Никита Хониат разказва, че бил дребен на ръст и бил българин по произход. Владенията му се намирали някъде в югозападните български области, най-вероятно в района на Струмица. Под негово разпореждане се намирали 500 бойци - *„сънародници"* на въстаналите българи, т.е. и те самите били българи.

Когато братята Петър и Асен през 1185 г. подготвяли въстанието, те привлекли на своя страна и Добромир Хриз. В един от преписите на историята на Никита Хониат изрично се сочи, че *„той /Добромир Хриз/ беше в съгласие с Петър и Асен относно въстанието, което те вдигнаха"*. Но тъй като първоначално въстанието обхващало само Северна България, а по-късно, в продължение на десетина години, владението на Добромир Хриз все още било извън пределите на българската държава, той признал над себе си властта на византийския император.

Макар и останал в пределите на Византия, Добромир Хриз продължавал да съчувства на своите сънародници, а вероятно е поддържал и някакви по-близки връзки с тях. Никита Хониат изрично отбелязва: *„Не много по-късно /след въстанието на Петър и Асен/ той /Добромир Хриз/ беше уличен, че клони към сънародниците си, и то все повече и повече."* Обвинението явно било много тежко, поради което ненадеждният български болярин бил хвърлен във византийската тъмница. По-късно той бил освободен и изпратен за управител на Струмица.

За Добромир Хриз в изворите се заговорва отново през 1197 г., когато на българския престол се възкачил най-малкият от тримата Асеновци - цар Калоян /1197-1207/.

В започналия голям двубой с Византия цар Калоян използувал едно изпитано във византийската дипломация средство - да привлича на своя страна противникови пълководци. Това той направил с намиращите се на византийска служба български боляри Иванко и Добромир Хриз. След убийството на цар Асен, Иванко избягал във Византия и бил назначен за управител на Пловдивската област. Калоян обаче надмогнал чувството си за лична мъст и протегнал ръка на братовия си убиец за общи действия против Византия. И наистина Иванко оправдал оказаното му доверие: той нанесъл редица поражения на византийците, успял да залови в плен и изпратил в Търново Мануил Камица, пръв пълководец на империята и братовчед на императора. Иванко продължил да воюва успешно против Византия, докато накрая бил убит с измама. Владенията му преминали към българската държава.

Цар Калоян спечелил на своя страна и Добромир Хриз. Той също започнал военни действия против империята, като на изток извършвал неочаквани нападения, *„опустошавайки околностите на Сяр"*. На запад пък Добромир Хриз разширил владенията си чак до р. Вардар и се укрепил в непристъпната крепост Просек /Демиркапия/. Никита Хониат описва по следния начин местоположението и допълнителните укрепления на тази крепост. *„Той /Добромир Хриз/ я превърнал в свое местопребиваване, като засилил колкото било възможно повече укреплението ѝ, което още отначало и природата превърнала и създала като недостъпно. Стръмни скали от двете страни така плътно се доближа-*

ват една до друга, че между тях има само една тясна, недостъпна и стръмна пътека. Останалата част от скалите е недостъпна дори и за козите и е напълно непроходима. Дълбоката река Вардар обикаля скалите и по невероятен начин ги прави още по-недостъпни. След това се явило и изкуственото укрепление, което, съпернически с природата, ги направило почти напълно непревземаеми. Здрави стени били издигнати в единствения достъпен вход и те довършили това свръхестествено укрепление." По-нататък хронистът продължава: „*И такава една крепост като Просек ромеите още от по-рано не забелязали и я изоставили пуста, понеже не обръщали внимание на българите. А Хриз си я присвоил и я направил непревзимаемо убежище срещу ромеите, тъй като там събрал цялата си добре упражнена с оръжие войска, напълнил я изобилно с хранителни припаси и пуснал стада волове и овце да пасат по нейните върхове. Заеманото място от крепостта не е малко. Тя се простира значително на дължина и на широчина и е богата с растителност поради дъждовете и гористите места.*"

През 1199 г. византийския император Алексий III предприел голям поход против Добромир Хриз. А българите, уверени в непревземаемостта на Просек, се затворили в крепостта и решили да се отбраняват. Напразно опитните във военно-дело византийски военачалници съветвали императора да не предприема обсада на главната твърдина на Добромир Хриз. Те казвали, че трябва да се заобиколи Просек, да се завладеят останалите градове и села. По този начин войската ще добие самоувереност в силите си, ще се обогати с плячка, а и Добромир Хриз ще стане по-отстъпчив и ще се подчини на императорската власт. Съветниците на императора обаче го убедили да предприеме директен щурм. Те казвали: „*Ако тази крепост бъде превзета, то вече няма да има никой, който да се съпротивлява. И защо впрочем да се влиза в сражение с врага чрез обход и заобикаляне, когато нищо не пречи да бъде сразен в сърцето?*"

Никита Хониат описва много картинно битката за Просек. Императорът насочил войската си направо към крепостта, като по пътя си превзел и разрушил няколко крепости, а така също изгорил нивите и унищожавал храните на населението. А когато достигнал до Просек, той наредил да се предприеме незабавен щурм на крепостта. Въоръжени с лъкове и стрели, с щитове и извадени мечове византийските воини поели по стръмнините и стръмните пътеки.Завързала се кървава битка. С цената на огромни жертви на византийците се удало да превземат изграденото пред крепостната порта укрепление. Когато обаче се опитали да атакуват крепостната стена, те били отбити с големи загуби и трябвало да се оттеглят.

На следния ден византийците предприели ново нападение, но срещнали още по-решителен отпор. Този път срещу тях българите вкарали в действие своите каменометни машини, с които „*избиха немалко хора, тъй като мятаха камъните право в целта и то отвисоко. Защото имаше и един отличен механик, който направляваше изстрелването на камъните, извиваше гъвкавия прът и нагласяше прашката в метателния механизъм.*" И по-нататък: „*Не само кръглите камъни, изстрелвани от каменометните съоръжения, а и тези, които бяха търкаляни отгоре по стръмнината, тежко поразяваха войската. Често*

пъти кръглите камъни от машините, дори и когато не достигаха до самите хора, пак носеше смърт на тези, до които се приближаваха, защото като се удряха в скалите, по пътя си те се разтрошаваха на извънредно голям брой късове и с бързината на хвърлена стрела се разпръсваха на различни места и бяха жестоко смъртоносно оръжие." Така и вторият опит на византийците да превземат крепостта се провалил.

Особено катастрофално за византийците се оказало нощното сражение. Хронистът продължава: *„И през нощта варварите излязоха тайно от крепостта, разрушиха машините, които ромеите бяха поставили по тамошните хълмове, и като се втурнаха шумно към нощната стража, настигнаха я, когато бягаше към шатрата на протовестиария Йоан, така че и той, смутен, веднага стана от леглото, както беше заспал, и удари на бяг, премалял и изгубил ума и дума от страх. Естествено те си разделиха и вещите, които бяха в шатрата, между които бяха и зелените обувки на протовестиария, и цяла нощ се подиграваха и смяха на ромеите. А освен това отгоре се търкаляха и празни бурета за вино, стегнати с обръчи. С трясъка си те ужасяваха войската, която поради тъмнината не знаеше какво става.*"

Обсадата се провалила и императорът предложил да се сключи споразумение. Той признал на Добромир Хриз правото да владее Просек, Струмица и околните селища. А за да го привлече още повече на своя страна, дал му за жена дъщерята на Мануил Камица, като я разделил от законния ѝ съпруг.

През 1199 г. българите преминали в решително настъпление против Византия. Българо-кумански отряди разгромили византийците в Тракия и проникнали чак до столицата Цариград. Особено големи успехи постигнали българите през 1201 г., когато в Тракия превзели важната крепост Констанция /дн. Симеоновград/, а в Северна България - крепостта Варна, единственото византийско владение на север от Стара планина. През същата година нарушил мира с Византия и Добромир Хриз, като преминал на страната на цар Калоян.

В започналия голям двубой с Византия цар Калоян прибягнал до изкусен дипломатически ход. Той предложил на задържания в плен Мануил Камица да се откупи и да бъде пуснат на свобода. Византийският император обаче, който бил заграбил неговите богатства и имоти, не искал и да чуе за подобен откуп. Тогава цар Калоян предложил същото на Добромир Хриз. Последният откупил своя тъст и Мануил Камица заминал за Просек. Така двамата - Добромир Хриз и Мануил Камица, със съдействието на българския цар започнали общи военни действия против империята. В кратко време те превзели Битоля, Прилеп и други градове, навлезли в Тесалия и вдигнали на бунт населението на Елада и Пелопонес.

През 1202 г. Византия успяла да се справи с Мануил Камица като превзела една след друга завладените от него крепости. Добромир Хриз пък загубил Струмица чрез измама и скоро изчезнал от историческата сцена, неизвестно при какви обстоятелства. Владяната от него територия преминала към България. Впрочем това било уредено с мирния договор, сключен същата година между България и Византия.

Севастократор Стрез и деспот Алексий Слав. През 1207 г. бил убит българ-

ският цар Калоян и на престола се възкачил сестриният му син Борил /1207-1218/. По същество това бил държавен преврат, изразил се в преследване на най-близките роднини на Асеновската династия: законните наследници на престола Иван Асен и брат му Александър потърсили убежище в Русия; деспот Алексий Слав, пленеиник на цар Калоян, се обособил като самостоятелен владетел в Родопите; другият племенник на цар Калоян, севастократор Стрез, избягал в Сърбия, след което заминал в югозападните български земи и също се обявил за независим владетел с център крепостта Просек. Наскоро след това и деспот Алексий Слав преместил своето седалище от крепостта Цепина /в северните склонове на Родопите/ в крепостта Мелник.

На първо време Алексий Слав и Стрез започнали да провеждат самостоятелна външна политика: първият се съюзил с латинците в Цариград, като дори се оженил за дъщерята на латинския император Хенрих; вторият се съюзил с епирците и заедно с тях воювал против Латинската Цариградска империя.

През 1211 г. цар Борил се опитал със сила да си възвърне югозападните български земи. Той предприел поход до Мелник и дори успял да го превземе, но скоро трябвало да отстъпи пред обединените сили на латинци и на деспот Алексий Слав. Малко по-късно, през 1214 г., цар Борил привлякъл на своя страна севастократор Стрез за съвместни действия против Сърбия. Българите обаче загубили едно нощно сражение при Ниш, а севастократор Стрез станал жертва на заговор, в който немаловажна роля изиграл сръбският архиепископ Сава. От това се възползували епирците и заграбили югозападните български земи.

В сложната балканска обстановка деспот Алексий Слав успял да се утвърди като самостоен владетел в Западните Родопи и Пирин. През 1220 г. той дори построил в Мелник манастира „Св. Богородица Спилеотиса" и го надарил богато, като в специално издадена грамота изисквал този манастир да се счита *„деспотски и царски"*.

Липсват данни за по-нататъшната дейност на деспот Алексий Слав. По всичко изглежда обаче, че наскоро след възкачването на Иван Асен II /1218-1241/ на българския престол той е включил владението си в състава на българската държава.

Цар Иван Асен II. Синът на цар Асен I Стари, цар Иван Асен II, се оказал изкусен дипломат. Като се възползувал от сложните отношения между балканските държави, само за десет години той успял да си възвърне повечето от загубените по времето на Борил територии: при преговори с унгарския крал Андрей II си взел обратно Белградска и Браничевска област; сключил съюз с епирския владетел Теодор Комнин; уредил отношенията си с Латинската империя и дори станал регент на малолетния император Балдуин II. Това дало възможност на българите да си възвърнат Пловдивската област.

Нарастналата мощ на българската държава станала пречка за плановете на епирския владетел, домогващ се да превземе Цариград и да възстанови Византийската империя. Затова, преди да предприеме решителния си удар против латинците, епирският владетел Теодор Комнин се насочил против България: да я неутрализира като съюзник на латинците и да осигури тила си при пред-

стоящите военни действия.

Решителната битка между българи и епирци станала на 9 март 1230 г. при с. Клокотница, Хасковско. Тя завършила с пълен разгром на епирците. В български плен паднал и самият Теодор Комнин заедно със семейството си и най-близките си военачалници. Били заловени като пленници и огромен брой епирски бойци.

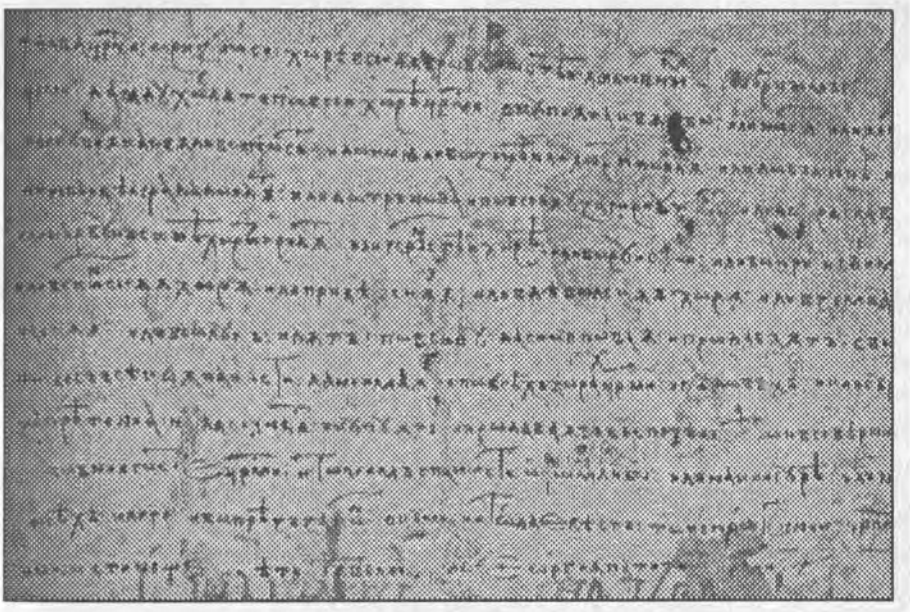
И тук цар Иван Асен II още веднъж показал голяма държавническа мъдрост. Той освободил обикновените епирски войници да се завърнат необезпокоявани по домовете си. И когато продължил своя поход в епирските владения, не срещнал никъде каквато и да е съпротива: градове и крепости се предавали без бой, тъй като знаели и за силата, и за човеколюбието на българския цар. В български ръце преминали Одрин и Димотика в Югоизточна Тракия, цялото Беломорие със Сяр, както и цяла Македония с Битоля, Прилеп и други големи и по-малки градове. След това българските войски навлезли в Тесалия, завладели и областта Албанон /земите североизточно от Драч/. Епирската държава престанала да съществува. Само в Солун, Тесалия и Епир останал да управлява братът на Теодор Комнин, Мануил Комнин, но и той като васал на българския цар.

България при цар Иван Асен II /1218-1241/

Победата на българите при Клокотница през 1230 г. е бележито събитие не само в българската история, но и в живота на всички балкански страни. Самият цар Иван Асен II с чувство на осъзната мощ увековечил това събитие с надпис, който поставил в църквата „Св. Четиридесет мъченици" в столицата Търново. Той гласи: *„В лято 6738 /=1230/, трети индикт, аз Иван Асен, в Христа бога верен цар и самодържец на българите, син на стария цар Асен, въздигнах от основи и с живопис украсих докрай пречестната тази църква в името на светите четиридесет мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си разбих гръцката войска и самия цар кир Теодор Комнин плених с всичките му боляри. И цялата му земя превзех от Одрин до Драч - гръцка, още и арбанашка и сръбска. Намиращите се около Цариград градове и самия този град владееха франките, но и те се покоряваха на десницата на царството ми, понеже друг цар освен мен нямаха и благодарение на мен съществуваха. Защото така повели бог и без него ни дело, ни слово се изпълнява. Нему слава вовеки, амин."*

През същата 1230 г. цар Иван Асен II издал дарствена грамота, с която разрешил на дубровнишките търговци свободна безмитна търговия по цялата българска земя. Като изброява областите, в които те могат да ходят, той споменава между другите и *„Одрин и Димотика, или Скопската , или Прилепската, или Деволската област,или арбанаската земя /Албания/, или Солун".*

Дубровнишката грамота на цар Иван Асен II

Като говори за териториалното разширение на България след битката при Клокотница, Патриарх Евтимий пише в житието на св. Петка /Параскева/: *„Той /Иван Асен II/ смело скочи срещу владичеството на нечестивите /ромеи/ и*

покори цялата Македонска област, още и Сяр заедно с цялата Атонска, или по-добре да се нарече Света планина; освен това /той завладя/ и славния Солун с цяла Тесалия, също и Тривалия /Сърбия/, а също и Далмация, която се нарича и Албанска земя, дори чак до Драч.“ А в Житието на Св. Иларион Мъгленски, писано пак от Патриарх Евтимий, се казва, че властта на българите се разпростряла над гърци, франки, сърби и албанци, *„и над всички градове от море до море“*, т.е. от Черно море до Бялото и Адриатическото.

Във връзка с голямата победа при Клокотница и разширението на България до три морета, цар Иван Асен II наредил да се отсече юбилейна златна монета - единствената златна монета в Средновековна България. Интересно е да се отбележи, че единственият засега известен екземпляр на тази монета е намерен в Прилеп.

Златна монета на цар Иван Асен II

С присъединяването на югозападните области към българската държава там не само било въведено българското държавно устройство на области /хори/, но и били назначени български областни управители и други административни и военни лица. Такъв бил например протосеваст Прибо, български болярин, който управлявал Скопската област. Той построил църква в с. Тморане, Скопско, и я надарил богато със земи и добитък.

Били извършени промени и в църковната област. Преди всичко били възстановени правата на българския патриарх върху цялата територия на страната. А това ще рече, че Охридската българска архиепископия била поставена под юрисдикцията на българския търновски патриарх. Наред с това, както отбелязва Патриарх Евтимий в Житието на св. Петка /Параскева/, *„в тези земи той /цар Иван Асен II/ тържествено и благочестиво постави митрополити и епископи, както с открито лице свидетелствуват неговите царски хрисовули в славната Светогорска лавра и в Протата“*. Такъв един хрисовул, запазен и досега, е дарствената грамота, с която се подарява с. Семалто в Серската област на Ватопедския манастир на Света гора. А в една от добав-

kите към „Синодика на българската църква“ се казва: *„Великият и благочестивият цар Иван Асен, син на стария цар Асен, който, като имаше голяма любов към бога, прослави и просвети българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него, който създаде манастири и ги украси богато със злато, бисери и скъпоценни камъни, и всички свети и божествени църкви надари с много дарове и обяви пълна свобода за тях, а всички свещенически чинове - архиереи, свещеници и дякони - почете с голяма чест.“*

Въпросът за българската църковна йерархия в югозападните области се оказал много сложен и имал своята сложна и противоречива история. В едно Послание на охридския архиепископ Димитър Хоматиан от 1219 г. се казва, че преди *„много време“*, т.е. в 1201 г., българската държава завладяла западните области, влизащи в диоцеза на архиепископията, и *„постави навсякъде в църквите от тоя край и архиереи от българска народност ... Тези български архиереи ръкоположиха по време на своето служене мнозина в чин дякони, поддякони и свещеници, които, постъпвайки със старите свещенически правила за светата църковна служба, останаха дордето тази власт пропадна.“* Завърналите се византийски епископи поставили въпроса - могат ли да останат духовните лица, ръкоположени от българските епископи. И тъй като се изказали различни мнения, за разрешаване на въпроса бил свикан специален синод на архиепископията.

На заседанията на синода било изтъкнато, че наскоро след като българите отхвърлили византийското иго те *„завладяха голямо пространство земя и подчиниха под своята власт почти всички земи на запад /Балканския полуостров/, които граничат с морето“*. И те не само възстановили царското достойнство на държавата си, но и патриаршеското. От своя страна българският архиепископ започнал да провъзгласява *„като вериги епископи българи в цялата църква на България... Тези българи епископи ръкоположиха пък навсякъде свещеници и дякони.“*

След станалите разисквания било решено: *„Българските епископи да са от днес напълно отстранени от църквите, в които са били наречени ... и да не се поддържа в тях никаква надежда за възстановяване в бъдеще ... Ръкоположените пък от тях дякони, поддякони и свещеници да бъдат приети в олтара и да съслужват с останалото свещеническо изпълнение, понеже са приели ръкоположението си от православни и според свещеническия обичай на църквата.“*

Същевременно синодът решил на тези дякони и свещеници да се наложи строга епитимия: *„В продължение на четири месеца да се въздържат в събота и неделя от месо, сирене и яйца, а в сряда и петък да ядат сухоежбина, като употребяват само хляб и вода, и да правят всекидневно по 40 поклона с изключение на събота и неделя и на господните празници, през които не сме заповядали да правят поклони.“*

На тази политика на обезбългаряване на висшата църковна йерархия и смазване националното чувство на по-низшето духовенство бил сложен край с присъединяването на югозападните български земи към българската държава през 1230 г. Затова именно на това събитие е отделено толкова голямо внимание в тогавашните извори.

Наследниците на цар Иван Асен II. С разширяването на българската държава до Адриатическо море Македония отново се оказала във вътрешността на страната. Така тя за около 15 години останала настрана от външнополитическите събития, в които била въвлечена България, и особено от страшното татарско нашествие на Балканския полуостров през 1242 г.

Същевременно обаче в Търново започнали дворцови интриги и преврати. През 1246 г. 12-годишният цар Калиман I бил отровен и на престола се възкачил малолетният Михаил II Асен, от брака на Иван Асен II с дъщерята на бившия епирски владетел Теодор Комнин, Ирина. От това се възползувал никейският император Йоан Ватац, за да предприеме голям поход против България.

Първия удар никейците нанесли на гр. Сяр. След това, като се възползували от болестта на воеводата Никола Литовой, превзели и Мелник. Оттам само за няколко седмици овладели Родопската област и стигнали чак до р. Марица. В никейски ръце преминали също така Източна и Средна Македония с градовете Стоб, Велбъжд, Скопие, Велес, Просек и други. От юг пък епирският деспот Михаил Комнин заграбил територията от Воден и Острово до Битоля, Охрид и Прилеп. А регентството в Търново, заето с укрепване на властта си, не оказало никаква съпротива на нашествениците.

Осем години по-късно властите в Търново решили, че е дошъл удобен момент да си възвърнат загубените територии. През 1253 г. никейците превзели епирската държавица и не само се утвърдили като най-голямата политическа сила на Балканския полуостров, но и не скривали апетитите си за завладяването на нови български земи. Затова през 1254 г., когато починал императорът Йоан Ватаци, българите предприели изпреварващ удар. Те навлезли в Родопската област и превзели редица крепости, без да срещнат сериозен отпор. След Родопите никейската власт била премахната в Беломорието и Македония. За този успех на българите помогнало и масовото надигане на местното население против чуждата власт. Византийският хронист Георги Акрополит, съвременник на събитията, изрично отбелязва, че когато българските войски навлезли в споменатите територии, *„понеже тамошните жители били българи, те на драго сърце преминавали на страната на своите единоплеменници, като сваляли игото на другоплеменниците /никейците/"*. Не оказали голяма съпротива и никейските гарнизони в крепостите: едни се предавали без бой, други капитулирали при условие да им се разреши свободен път за връщане в родината, трети сами изоставили отбраната и потърсили спасение чрез бягство, четвърти не могли да издържат обсадата и се предали.

На следната 1255 г. никейците отново преминали в настъпление по цялото протежение на южната българска граница. Те навлезли в Родопите и успели да превземат редица крепости по северните склонове. Единствено крепостта Цепина устояла на всички пристъпи.

По същото време против никейците се възправили българите в района на Мелник и Рупелския проход начело с воеводата Драгота. След неуспешен опит да превземе Мелник той организирал отбраната на прохода, където била издигната здрава преградна стена /дема/. При вестта за това надигане на българите, императорът Теодор II Ласкарис се насочил към Рупелския проход,

но всички опити да се преодолее стената останали безуспешни. Съпротивата на българите била сломена едва след като на никейската пехота се удало да намери обиколен път през Беласица и да се яви в тил.

След битката в Рупелския проход никейците нахлули в Македония. През цялата 1255 г. те трябвало да преодоляват съпротивата на отделните крепости. А на защитниците на някои градове, като Велес например, било разрешено да заминат при своите сънародници в България с оръжието и имуществото си, за да се избегнат излишни жертви при една дълга и изтощителна обсада.

Същевременно и властите в Търново не останали безучастни към това никейско нашествие. В края на 1255 г. голяма българска войска, подпомогната от 4000 кумани-наемници, навлязла в Тракия и разгромила никейските войски в околностите на Димотика. Явно войната се водела с променлив успех и тепърва щяло да се реши кой от двете държави ще има превес.

На следната 1256 г. българските и никейските войски застанали една срещу друга при р. Регина /дн. Еркене/, в Югоизточна Тракия. И тъй като и двете страни се нуждаели от мир, до решително сражение не се стигнало. Започнали преговори, водени от българска страна от унгарския васал княз Ростислав, тъст на българския цар, а от никейска - от самия император. В хода на преговорите княз Ростислав се погрижил повече за личното си облагодетелстване: получил множество подаръци - коне, платове и други скъпи вещи. Затова и условията на сключения мир били крайно неизгодни за българите: на никейците била отстъпена цялата Родопска област и Цепина, както и земите до Шар и Осогово със Скопие, Велбъжд, Прищина и Призрен.

Тежките условия на мира предизвикали бунт в столицата Търново, завършил с отстраняването на Михаил II Асен от престола и избирането на нов български цар - Калиман II. Но с това загубата на територии не могла да бъде поправена. Македония била откъсната за векове наред от България и с нейната съдба отсега нататък щели да се разпореждат византийци, сърби и османски турци.

3. Македония под византийска и сръбска власт

Македония под византийска власт. На първо време властта на никейците в Македония се оказала доста нестабилна. Българският болярин Константин Тих бил избран за български цар под името Константин Асен / 1257 - 1278/. Във връзка с това събитие той издал дарствена грамота на манастира „Св. Георги Бързи" при Скопие, с която потвърдил старите владения и добавил нови. На следната година и сърбите нападнали от север, като временно успели да завладеят Скопие, Прилеп и Кичево.

Същевременно политическата обстановка на Балканския полуостров все повече се променяла в полза на никейците: те успели да сложат ръка върху епирската държавица; в България бушувала дворцова междуособица; латинците в Цариград се крепели благодарение на венецианската флота. Поради това

разбираемо е, че през 1261 г. никейците превзели Цариград без съпротива и по този начин възстановили някогашната Византийска империя. Така Македония се оказала отново византийска провинция.

В Македония византийците наложили свой порядък: администрация, войска, съдилища. Поставили и Охридската българска архиепископия под своя зависимост, с византийска йерархия. През 1272 г. императорът Михаил VIII Палеолог дори се опитал да използува архиепископията за политическите цели на византийската дипломация: той издал разпоредба за подчиняване на българската и сръбската църква на охридския архиепископ. Една разпоредба, която практически нямала никаква стойност.

Настаняване на сърбите в Северна Македония. През 1282 г. Балканският полуостров изживял драматични събития. Под ръководството на неаполитанския крал Карл I Анжуйски била създадена голяма антивизантийска коалиция. В нея взели участие България и Сърбия, наредили се на страната на неаполитанците. Византия пък спечелила на своя страна татарите: 40-хилядна татарска конница предприела опустошителен поход против България, като не пощадила и Македония. От това обаче се възползвали сърбите и навлезли в Македония. Наложило се и против тях да бъде изпратена татарската конница. Татарите опустошили сръбската земя и, натоварени с богата плячка, се оттеглили отвъд Дунава. И отново сърбите нахлули в Македония. През 1283 г. те успели да завладеят и трайно да задържат Северна Македония: Велбъждска, Тетовска, Скопска, Пиянечка област и Овче поле.

И така, Македония за няколко десетилетия се оказала разделена на две части - под византийци на юг и под сърби на север.

Южна Македония под византийска власт. Животът на населението в Южна Македония е свързан в много голяма степен с всички онези значими събития, които ставали във Византия и особено в нейните западни предели.

През 1305 - 1307 г. каталански наемници на византийска служба безнаказано ограбвали областите от Цариград до Солун. След това те се настанили в Тесалия и оттук в продължение на цяла година плячкосвали околните територии, в това число и Македония. Едва през 1310 г. те се оттеглили в Южна Гърция и населението на Македония и Тесалия могло да си отдъхне.

През 1321 г. Византия се оказала с двама императора - Андроник II и неговия внук Андроник III. Зад последния стояла по-голямата част от византийската аристокрация в Тракия и Македония, начело с великия доместик Йоан Кантакузин. Започнала продължителна гражданска война, която с известни прекъсвания продължила чак до 1328 г. и завършила с победа на младия император. За този успех особено много допринесъл фактът, че цяла Македония и Солун били на страната на Андроник III. На страната на Андроник III застанал и българският цар Михаил III Шишман / 1323 - 1330/, докато сръбският крал Стефан Дечански взел страната на Андроник II.

Засилването на Сърбия и стремежите за териториално разширение в Македония довели до укрепване на българо-византийския съюз и предприемане на общи военни действия. През 1330 г. византийската войска настъпила от юг и навлязла в сръбската част на Македония. Българите настъпили от изток.

При Велбъжд / дн. Кюстендил/ авангардът на българската войска бил изненадан и разбит. В битката бил ранен и починал цар Михаил III Шишман.

Повече от това сърбите не могли да направят, тъй като основната част на българската войска още не била влязла в сражение. Бил сключен мир, довел на престола Иван Стефан - син на Михаил Шишман от сръбкинята Ана Неда. А когато всичко това станало известно на византийците, те прекратили войната и се оттеглили обратно. Така Македония продължила да бъде поделена между византийци и сърби.

Византийската част на Македония отново била въвлечена във византийските междуособици, избухнали през 1341 г. След смъртта на Андроник III във Византия, една срещу друга застанали две мощни групировки: регентството в Цариград начело с майката на малолетния император Йоан V Палеолог, Ана Савойска, и управителят на Цариград Алексий Апокавк; против тях се изправила провинциалната аристокрация в Тракия и Македония начело с Йоан Кантакузин и патриарха Йоан Калекас. През 1347 г. Йоан Кантакузин успял да вземе връх и дори се възкачил на императорския трон.

Тази междуособица обаче отслабила силите на Византия и улеснила сръбското разширение и в Южна Македония.

Македония по времето на крал Стефан Душан. През 1331 г., с държавни превратн, на българския престол се възкачил Иван Александър /1331-1371/, а на сръбския - Стефан Душан /1331 - 1355/. Между двамата владетели бил сключен съюз, продължил през цялото им управление. Стефан Душан дори взел за жена сестрата на българския цар - Елена.

Още в началото на своето управление Стефан Душан обърнал поглед на юг - за разширение в Южна Македония, за завладяване на Солун и за излаз на Сърбия на Бяло море. През 1334 г. той постигнал първите си успехи в тази насока. В неговия двор дошъл един опитен византийски военачалник, Сиргиян, беглец от Цариград. С негова помощ сърбите успели да превземат редица силни крепости в Македония, сред които се намирали Охрид, Прилеп, Струмица и Костур. Победоносното настъпление на сърбите било спряно едва пред стените на Солун, а убийството на Сиргиян временно отложило по-нататъшните завоевателни планове на сръбския крал.

През 1343 г. Стефан Душан отново се възползвал от византийската междуособица и завладял още някои крепости в Македония, между които Воден и Мелник. И този път неговото настъпление било спряно пред яките стени на крепостта Сяр. Но и тази крепост не могла да се съпротивлява дълго: на 24 септември 1345 г. и тя паднала в сръбски ръце. Така цяла Македония до р. Места, без Солун, влязла в пределите на сръбската държава.

Стефан Душан се възползвал от съюза си с българския цар Иван Александър, за да издигне в по-висок ранг както собствената си титла, така и тази на сръбския църковен глава. Специално пристигналият за целта български патриарх Симеон, придружен от голяма свита духовници, на 16 април 1346 г. провъзгласил сръбския архиепископ Йоаникий за патриарх. След това двамата патриарси коронясали Стефан Душан за цар, а съпругата му Елена - за царица. От този момент сръбският владетел започнал да се величае като „цар на сърби и

гърци", а в някои грамоти дори си прикачил и титлата „цар на българи и албанци".

През 1348 г. сърбите продължили да разширяват своите завоевания на Балканския полуостров, като завладели Епир и Тесалия. Това стреснало византийците и те през 1350 г. успели да си възвърнат Сяр и Воден. Скоро обаче тези градове отново били поставени под властта на Стефан Душан.

Държавата на Стефан Душан, разпростряла се върху половината Балкански полуостров, била временно военнополитическо формирование. Тя не била единна нито в етническо отношение, нито по своята социално-политическа същност. Затова след смъртта на Стефан Душан тя се разпаднала така бързо, както бързо била и създадена. Настъпило времето на самостоятелните феодални владетели, някои от които надигнали глава още по времето на всемогъщия сръбски властелин.

4. Феодални владетели в Македония

Сръбската власт в Македония, поне на първо време, не могла да донесе някакви съществени промени нито в управленческата структура, нито в установените традиции. Били направени няколко опита за колонизиране на сръбско население в района на Бер и Филипи, но те далеч не могли да променят етническия облик на областта. По-големи успехи постигнали сърбите в прогонването на византийските и българските феодали и заменянето им със сръбски властели. Въпреки това изворите са засвидетелствували имената на няколко феодали, запазили владенията си и при сръбската власт.

Известни са имената на редица византийски аристократи, особено в Югоизточна Македония, които останали и при сърбите. Сред тях особено се отличава севастократор Исак / Кирсак/, запазил положението си на управител на Охрид и Берат.

Изворите съдържат и имената на местни български феодали, останали в периода на византийската власт, но прогонени от сърбите.Такъв бил феодалът Вериха, владението на когото се намирало между р. Вардар и планината Водно. Той изменил на сръбсия крал Стефан Милутин и избягал във Византия при севастократор Калоян Синадин, намиращ се в роднински отношения с българската династия и получил титлата си от българския царски двор. А бягството му във Византия станало поради това, че по това време в България временно властвували татарите.

Феодален владетел бил и някой си Житей, чиято поземлена собственост се намирала в областта Дреница. Той избягал в България и имотите му били дадени на севастократор Бранко Младенович, родоначалник на известния род Бранковичи.

Имало и феодали, които не само запазили имотите си, но ги и увеличили. Такива са например тримата братя Радослав, Асен и Владислав, които около 1330 г. построили църквата „Св. Спас" /"Св. Богородица"/ в с. Кучевище, Скопско. Името Асен ясно показва техния български произход. По-късно Радослав, вече

като жупан, получил имоти на юг - в Централна или Южна Македония, а църквата в с. Кучевище била дадена във владение на манастира „Св. Архангели" край Призрен.

Известни са и имената на феодали, запазили владенията си по времето на Стефан Душан.

Йоан Комнин Асен. Той бил брат на българския цар Иван Александър и на сръбската царица Елена. През 1349 - 1350 г., удостоен с титлата „деспот", като сръбски наместник управлявал Южна Албания - около градовете Валона, Канина и Берат. В края на 40-те години на XIV век той проявявал открито стремежите си към самостоятелност и веднага след смъртта на Стефан Душан /1355 г./ създал собствено княжество. Тогава именно той започнал да сече собствени монети, като поддържал оживени търговски връзки с Дубровник и Венеция.

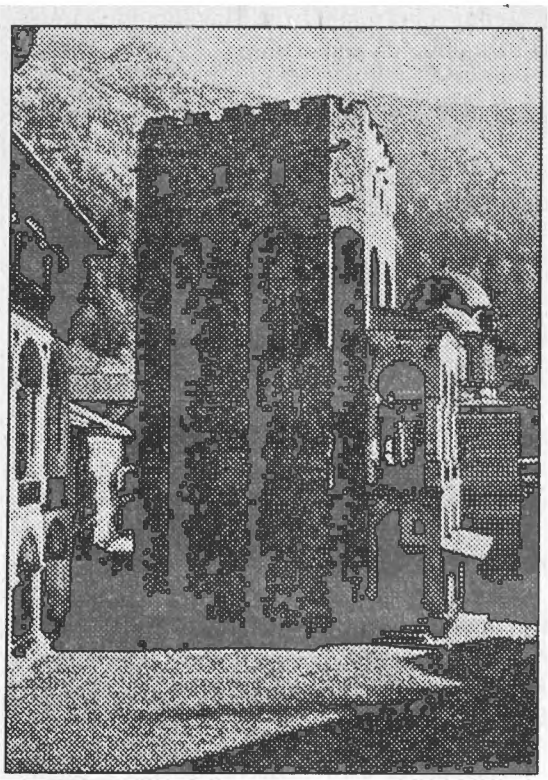
Иван Драгушин. Той е син на българския болярин деспот Елтимир и племенник на цар Георги I Тертер. Майка му се намирала в роднински връзки със сръбския крал Стефан Дечански. Владението му се намирало в района на гр. Кавадарци. Починал през февруари 1340 г. Майка му останала да живее в областта на р. Черна и в една своя грамота крал Стефан Душан я нарича „майка на кралството ми".

Хрельо. Името му се споменава за пръв път през 20-те години на XIV век, по време на междуособицата между византийските императори Андроник II и Андроник III, когато крал Стефан Дечански го изпратил начело на отряд за намеса във византийската династическа разпра. По това време Хрельо притежавал обширни имоти в района на Щип, а в началото на 30-те години на XIV век разширил властта си и над областта чак до Струмица. През 1334 - 1335 г. със собствени средства той обновил църквата на Рилския манастир,изградил кулата, известна като Хрельова кула и съществуваща и до днес. По същото време той дарил и имоти на светогорския манастир „Хилендар" в Струмишко.

Хрельо разполагал с голяма икономическа и политическа мощ. Имал собствена войска, а граничното положение на владението му с България и Византия му давало възможност да проявява политическа самостоятелност. И наистина, в края на 30-те години на XIV век Хрельо скъсал връзките си със сръбския крал, признал формално върховната власт на Византия, а фактически управлявал самостоятелно княжеството си със седалище гр. Струмица.

Владенията на Хрельо обхващали цялата област между Щип, Мелник и поречието на р. Струма. Поради това той не могъл да остане настрана от започналата през 1341 г. във Византия междуособица. А до съюз с Хрельо се домогвали и двете противостоящи групировки. Все пак той взел страната на Йоан Кантакузин, на чиято страна била аристокрацията в Южна Македония и Солун. А заради това си участие в междуособицата Хрельо получил от Йоан Кантакузин крепостта Мелник и титлата „протосеваст".

През лятото на 1342 г. Йоан Кантакузин претърпял временен неуспех и потърсил убежище при сръбския крал Стефан Душан. Тук той пожертвувал Хрельо, макар че бил свързан с него с клетва за вярност. При така променилите се обстоятелства Хрельо бил принуден отново да признае властта на сръб-

Хрельовата кула в Рилския манастир

ския крал, а като доказателство за това - да му отстъпи крепостта Мелник. Вероятно по това време Хрельо вече бил удостоен с титлата „кесар" - може би от Йоан Кантакузин.

В края на 1342 г. Хрельо се замонашил и приел името Харитон. Наскоро след това, на 27 декември 1342 г., по поръка на Стефан Душан той бил убит. Погребан е в построената от него църква в Рилския манастир. А в началото на 1343 г. княжеството му било ликвидирано и присъединено към сръбската държава.

Случаят с Хрельо показва, че властта на сърбите, и по-специално на Стефан Душан в Македония, не била стабилна. Този случай вещаел и съдбата на Душановата държава след смъртта на нейния владетел. При това, както показват изворите, случаят с Хрельо не бил единствен.

Константин, Градислав и Драгоман. Имената на тези трима феодали се срещат в една грамота на Стефан Душан, дадена през 1343 - 1344 г. на манастира „Трескавец" при Прилеп. В нея Константин е обозначен като син или сродник на севастократор Исак, Градислав като тепчия, а Драгоман - като кастрофилакс. В края на 1344 и началото на 1345 г. имената на тези трима феодали липсват в поредно издадената грамота, което навежда на мисълта за организиран антисръбски заговор в Охридско, Костурско и Прилепско. Наложило се Стефан Душан повторно да превзема Охрид, Костур и Прилеп след брожението на въпросните феодали, така както през 1343 г. му се наложило повторно да превзема Струмица след гибелта на Хрельо.

Йоан Оливер. Най-влиятелният владетел в Македония несъмнено е Йоан Оливер. Той е преминал през различните чинове на висшата сръбска йерархия - „велик челник", „велик слуга", „велик воевода", за да стане по време на коронясването на Стефан Душан през април 1346 г. севастократор и деспот. Владенията му се намирали между реките Пчиня, Вардар, Брегалница и Осоговската планина. Вероятно след смъртта на Хрельо си присвоил и неговите владения.

На Йоан Оливер в най-голяма степен се дължи сръбското разширение в Македония. Така още през 1341 г., когато бил „велик слуга", той завладял реди-

ца области и по-специално областта на Кочани. Тогава той издал дарствена грамота на тамошния манастир „Св. Димитър". Малко по-късно той възобновил храма на българския светец Гаврил Лесновски, като заедно с жена си Ана Мария и с децата си станал негов ктитор. Като ктитори Йоан Оливер и семейството му са изобразени в параклиса „Св. Иван Предтеча" в охридския храм „Св. София".

Влиянието на Йоан Оливер далеч надхвърляло пределите на сръбската държава. Още през 1334 г. той бил личен приятел с видния византийски аристократ Йоан Кантакузин. На него до голяма степен се дължи сключването на политическия съюз между Кантакузин и Стефан Душан. Нещо повече, дъщерята на Йоан Оливер - Даница, била омъжена за сина на Кантакузин - Мануил. А когато Йоан Кантакузин станал император, Йоан Оливер вече кроел планове да се откъсне от Стефан Душан и да премине към византийците.

За Йоан Оливер се споменава за последен път в едно писмо на папа Инокентий IV от 1354 г. Вероятно наскоро след това Йоан Оливер е починал или пък се е замонашил: предполага се, че той и великосхимникът Йоан Калевит са едно и също лице.

Деспот Деян. Владението му включвало областта източно от Скопска Черна гора, на юг до Куманово и поречието на р. Крива, на север до Враня и изворите на р. Пчиня. Той бил съсед на споменатите феодали Радослав, Асен и Владислав. През 1337 г. се оженва за сестра им Владислава и от този брак имал четири деца: Йоан Драгаш, по-късно деспот; Константин - владетел на Северна и Североизточна Македония през последните две десетилетия на XIV век; Димитър и Теодора. Всички те са изобразени в пристройката към църквата в с. Кучевище.

По-късно, когато Стефан Душан вече бил коронясан за цар, т.е. след 1346 г., Деян като севастократор и деспот се оженил повторно за сестра му Теодора. Затова в една своя грамота сръбския владетел го нарича „брат на царството ми".

Други феодали. В изворите са споменати имената на още редица феодали, някои от които след смъртта на Стефан Душан играели видна роля в бившите му владения в Македония. Такъв бил споменатият вече Бранко Младенович, наместник на Стефан Душан в Охрид. Неговите владения се намирали около Призрен и Вълчитрън, както и по поречието на р. Дреница. Друг такъв владетел бил бъдещият крал Вълкашин, чийто владения се намирали в Прилепско. През 1345 г. той започнал изграждането на църквата „Св. Димитър" до с. Сушица, Скопско, позната като Марков манастир. Около 1350 г. той вече носел титлата „жупан". В Източна Македония, около Псача, се намирали владенията на княз Паскач и неговия син Владко. Великият воевода Никола Станевич пък владеел областта около Радовиш, между поречието на р. Струмица и планините Плачковица, Малешевска и Огражден. Западно от Воден и Бер се намирали владенията на феодала Радослав Хлапен, а Мариово било владение на кесаря Прелюб - наместник на Стефан Душан в Тесалия. Кефалията Велко пък имал владение в Северна Македония.

Макар всички тези феодали да признавали върховната власт на Стефан

Душан, някои от тях търсели удобен случай да отхвърлят сръбската власт и да станат самостоятелни. Ако това било невъзможно - поне да признаят върховенството на византийския император. Така например през 1350 г., когато византийските войски навлезли в Южна Македония, Браян, управител на гр. Хризопол / на устието на р. Струма/, подпомагал Йоан Кантакузин и го съветвал как по-успешно да воюва против сърбите. По същото време и феодалите Радослав Хлапен и Толислав не само водели преговори да минат на страната на византийския император, но го уверявали, че и други феодални владетели са готови да ги последват.

Поради това разбираемо е, че в добавките към Душановия законник от 1349 г. били предвидени сурови наказания за властели, които бягат при противника. Изобщо сръбската власт в Македония далеч не била така стабилна, както изглеждала на пръв поглед. Впрочем това показали и събитията непосредствено след смъртта на Стефан Душан.

Разпадане на сръбската власт в Македония. Веднага след смъртта на Стефан Душан започнала борба за престола между неговия син Урош и деспот Симеон Урош Палеолог - доведен брат на Душан, управител на Епир. Прогонен от Епир, в началото на 1356 г. деспот Симеон превзел Костур и околните области, събрал войска от 4-5000 души и поел на север, за да търси правата си върху сръбския престол. В Костурско той създал независимо княжество и дори откъснал Костурската митрополия от Охридската архиепископия. От Костур деспот Симеон предприемал военни походи против цар Урош, като навлизал чак в Северна Албания и Южна Зета. След това завладял Южна Албания с крепостта Белград /Берат/, а през 1359 г. - Епир и Тесалия. Тук той управлявал с титлата „цар" още десетина години, като провъзгласил и малолетния си син Йоан за съвладетел.

Още през 1355 г. вдовицата на Стефан Душан, царица Елена, също започнала да управлява самостоятелно Сярската област. Тук тя имала подкрепата на кесаря Войхна, управител на крепостта Сяр.

От започналата междуособица в Душановата държава първи се възползвали съседните византийски феодали и преди всичко деспот Никифор Орсини, син на някогашния управител на Епир. През 1356 г. той нападнал с войската си деспот Симеон, доведения Душанов брат, и го прогонил от Епир, а след това завладял и цяла Северна Гърция. Така от сръбската държава не само отпаднали обширни територии, но на южната ѝ граница властвал един опасен противник. И наистина, през 1358 г. деспот Никифор нанесъл голямо поражение на деспот Симеон при р. Скадар. Едва през 1359 г., когато деспот Никифор бил убит от въстанали албански племена, деспот Симеон могъл да разшири отново властта си над Епир и Тесалия.

От изток пък през 1357 г. двама византийски феодали, братята Алекси и Йоан, нахлули в областта на Струма и планината Пангей /Кушница/ и завладели Хризопол и Христопол /Кавала/. Зад тези техни действия несъмнено стояла Византия, тъй като императорът побързал да ги удостои с високи титли - съответно велик стратопедарх и велик примикирий. На следната 1358 г. двамата феодали вече владеели левия бряг и бродовете по долното течение на р.

Струма, като продължили да разширяват владенията си по посока на Сяр.

През лятото на 1357 г. срещу сръбските владения около Долна Струма настъпил и управителят на Волерон, Матей - най-възрастния син на абдикиралия император Йоан Кантакузин. При настъплението си той разчитал на подкрепа от страна на царица Елена и кесаря Войхна, по това време управител на Драма. Когато обаче предприел своя военен подход, той срещнал изпратената от цар Урош в района на Кавала сръбска войска. В две сражения сърбите били разбити. Поради слаба дисциплина на наемните му отряди обаче Матей скоро бил обърнат в бягство и дори заловен в плен.

Династическата междуособица и външните неуспехи ускорили процеса на разпадане на сръбската държава. Това от своя страна дало възможност на редица феодали не само да се обявят за независими, но и да започнат борба против централната власт или помежду си, за разширяване на своите владения.

От новосъздадената обстановка се възползувал феодалът Радослав Хлапен. Близък привърженик на Стефан Душан, още през 1350 г. той е споменат в изворите като владетел на обширно княжество в Южна Македония - южно от Мориово и западно от Воден и Бер. Още тогава той искал да се отдели от сръбската държава и да мине под върховенството на Византия. Сега обаче, при започналата междуособица, той вече изявил стремежа си към независимост. През 1357 г. той се оженил за вдовицата на кесаря Прелюб, Ирина, придобил като зестра Мориово и разширил владенията си в Тесалия и Южна Македония. В сръбската династическа междуособица той взел страната на цар Урош. Същевременно уредил отношенията си и с цар Симеон Урош, като взел дъщеря му Мария Ангелина за жена на доведения си син Тома Прелюбович.

Въпреки размириците, все пак цар Урош успял да стабилизира властта си в Централна и Северна Македония. През 1357 г. той свикал в Скопие държавен събор, на който повечето от властелите застанали на негова страна. От това време в изворите са споменати: Владко Паскачич в областта на Крива паланка / жупа Сливище/; двамата феодали Никола и Марко от областта на Велес;феодалът Жарко от областта на Вардар; в Охридска област управлявали кесарят Гъргур Голубич и севастократор Бранко Младенович със синовете си Радохна, Гъргур и Вук.

Вълкашин и Йоан Углеша. Имената на двамата братя, произхождащи от рода Мърнявчевичи, се споменават около средата на XIV век като феодални владетели по времето на Стефан Душан.

След смъртта на Стефан Душан името на Вълкашин и на неговия син Марко се споменава в дубровнишки документ от 1361 г. и то като на влиятелна политическа фигура. В други дубровнишки документи от 1361 - 1362 г. името на Вълкашин фигурира редом с това на царица Елена, което е доказателство за добрите отношения между тях, а може би говори и за роднински връзки. Във всеки случай през средата на 60-те години на XIV век Вълкашин вече бил изтъкнат феодален владетел в Централна Македония, в земите между Прилеп и Скопие.

Името на Йоан Углеша се среща за пръв път в грамотата, с която той като „велик воевода" потвърдил имоти на светогорския манастир „Кутлумуш",

в областта Прунеа. По това време той управлявал областта на юг от планината Пангей /Кушница/ и бил зет на кесаря Войхна.

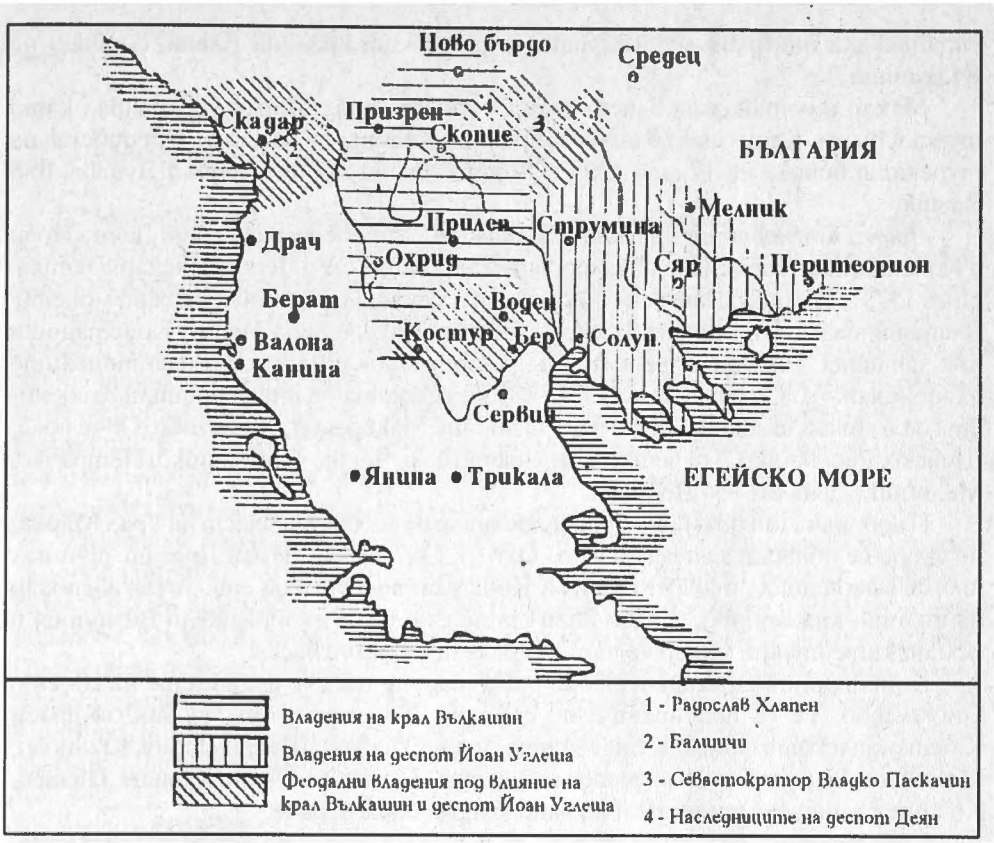
Двамата братя Мърнявчевичи влезли в роднински отношения с редица феодални родове в Македония. Йоан Углеша, като зет на кесаря Войхна, влязъл в роднински връзки с царица Елена и с крал Урош. Вълкашин пък оженил сина си Марко за Елена, дъщерята на Радослав Хлапен; дъщеря си Оливера дал за съпруга на зетския владетел Георги Балшич. Сестра им Елена се омъжила за Никола Радохна, син на севастократор Бранко Младенович.

Тези сродявания, свързани с политически съюзи, дали възможност на Мърнявчевичи да поставят под своя зависимост редица феодали в Македония: около 1365 г. Вълкашин овладял Охридско и Югозападна Македония, откъдето се оттеглили синовете на севастократор Бранко Младенович; на страната на Вълкашин преминал и севастократор Владко Паскачич, управител в областта на Крива паланка; след 1366 г. към владенията на Мърнявчевичи преминали и владенията на великия воевода Никола Станевич, който се оттеглил като монах в Света гора; властта на Мърнявчевичи били принудени да признаят и синовете на деспот Деян - Йоан и Константин, чиито владения се намирали в Желигово и по Горна Струма. Всичко това дало възможност на двамата братя още през 60-те години на XIV век да придобият най-високи титли: Вълкашин станал крал, а Йоан Углеша - деспот. Все по това време Вълкашин започнал да сече монети: на реверса с надпис „крал Вълкашин"., а на аверса - царица Елена и цар Урош.

Владенията на крал Вълкашин се простирали от Прилепската област до Охридското и Преспанското езеро, като обхващали Скопие, Полог и Призрен, а може би Ново бърдо и Призрен. Политическото му влияние се простирало и над други области, с чиито владетели бил свързан с роднински отношения: Балшичи в Зета, Бранковичи в района на р. Дреница, севастократор Владко Паскачич в областта на Крива паланка, Радослав Хлапен в Южна Македония.

Деспот Йоан Углеша се установил като владетел в Сярската област около 1365 г. Владенията му достигнали на север до Струмица и Мелник, на изток прехвърляли р. Места - чак до Порто Лагос, на северозапад - до земите на севастократор Владко Паскачич. Като непосредствен съсед на Византия през 1368 г. Йоан Углеша помирил в църковно отношение Сярската област и Цариградската патриаршия: сърбинът митрополит Сава бил заменен с българския духовник Теодосий.

И така, през втората половина на 60-те години на XIV век двамата братя Мърнявчевичи имали пълна хегемония над Македония и били единствените напълно независими феодални владетели в тази област: останалите признавали тяхната върховна власт. Затова напълно естествено било, когато османските турци се настанили в Югоизточна Тракия и насочили походите си към Беломорието, против тях да се отправят най-застрашените, но и най-мощните владетели в Македония. През септември 1371 г. крал Вълкашин и деспот Йоан Углеша предприели своя голям военен поход до Одрин. Тук обаче, при селището Черномен, на брега на р. Марица, през нощта на 25 срещу 26 септември те били изненадани и напълно разбити. В боя намерили смъртта си и двамата

братя.

Крал Марко /Крали Марко/. Крал Вълкашин имал четирима сина - Марко, Андриаш, Иваниш и Димитър /Митраш/. През лятото на 1371 г. Марко бил обявен за наследник на крал Вълкашин и на чичо си, деспот Йоан Углеша - последния нямал преки наследници. След Черноменската битка Марко станал „крал". Тогава именно той започнал да сече собствени монети с надпис „благоверни крал Марко", а така също наредил да се изпише неговият образ в църквата „Св. Архангел" в Прилеп и в Марковия манастир край Скопие.

На практика обаче крал Марко не могъл да удържи владенията, които наследил: Сярската област била завладяна от византийския деспот Мануил Палеолог; Източна Македония попаднала в ръцете на братя Драгаши; Балшичи взели Призрен; съседните области пък били взети от жупан Никола Алтоманович и княз Лазар Хърбелянович; Вук Бранкович взел Скопие и го задържал чак до падането му под турска власт; Охрид станал владение на албанския феодал Карл Топия; Костур преминал в ръцете на албанския род Музаки. Самият крал Марко станал турски васал. Владенията му били ограничени само в Западна Македония: на север до р. Треска и горното течение на р. Вардар, на изток до поречието на р. Черна, на запад до Кичевско и Поречието, а на юг - цялата Прилепска област. Но дори и в това владение част от територията се

управлявала от брат му Андриаш, а друга - от кралица Елена, вдовица на Вълкашин.

Макар и останал на власт цели 25 години, крал Марко управлявал като турски васал. Като такъв той завършил и живота си - загинал в редовете на турската войска на 17 май 1395 г. в битката на Ровине, отвъд Дунава, във Влашко.

Йоан и Константин Драгаши /Деяновичи/. Синовете на деспот Деян - Йоан и Константин, изпъкнали на историческата сцена след Черноменската битка. През 1373 г. Йоан Драгаш вече бил деспот и започнал да сече собствени монети. Владенията му се намирали в Североизточна Македония. Брат му Константин пък завладял Тиквеш, поречието на р. Струмица и част от византийските владения около Струма. Към 1374 - 1375 г. двамата братя обединили владенията си и станали господари на цяла Източна Македония: Желиговo, Овче поле, Щипско, Радовишко, Тиквешко, Поречието на р. Черна, Струмишко, Петричко, Мелнишко, а на юг - до Дойран.

Първоначално двамата братя признали върховната власт на крал Марко, но скоро се обявили за независими. Около 1377-1380 г. Йоан Драгаш починал /или се замонашил/, така че брат му Константин останал едноличен господар на цялото княжество. С него били принудени да се съобразяват Византия и османските турци, макар че той се признал за техен васал.

Константин Драгаш успял да разшири още повече границите на своето княжество. Те са приблизително същите, в които по-късно бил оформен Кюстендилският санджак: вилаетите Враня, Тиквеш, Щип, Петрич, Кратово, Малешево, Нагоричино, Кюстендил, Славище, Куманово, Горно Краище, Пиянец, Кочани, Дупница, Сирищник, Радомир, Струмица и Конче.

Константин Драгаш се опитал да създаде солидни политически отношения с византийските държавици, скрепени със съответните женитби: през 1386 г. той се оженил за Евдокия Комнина, дъщеря на трапезундския владетел Алекси III Велики Комнин; през 1392 г. дъщеря му Елена се омъжила за Мануил II Палеолог и двамата били коронясани тържествено за византийски владетели.

Феодалното княжество на Драгаши просъществувало цели две десетилетия. Но и Константин Драгаш завършил живота си като крал Марко - в състава на турската войска, в битката на Ровине на 17 май 1395 г.

Турското завладяване на Македония. След битката при Черномен османските турци не предприели настъпление в Македония, а се задоволили само да поставят тамошните владетели във васална зависимост. Погледите им били насочени към България - за завладяване на Тракия. Едва след това те се насочили към Югоизточна и Южна Македония: на 19 септември 1383 г. завладели Сяр, а около 1385 г. - Битоля и Охрид.

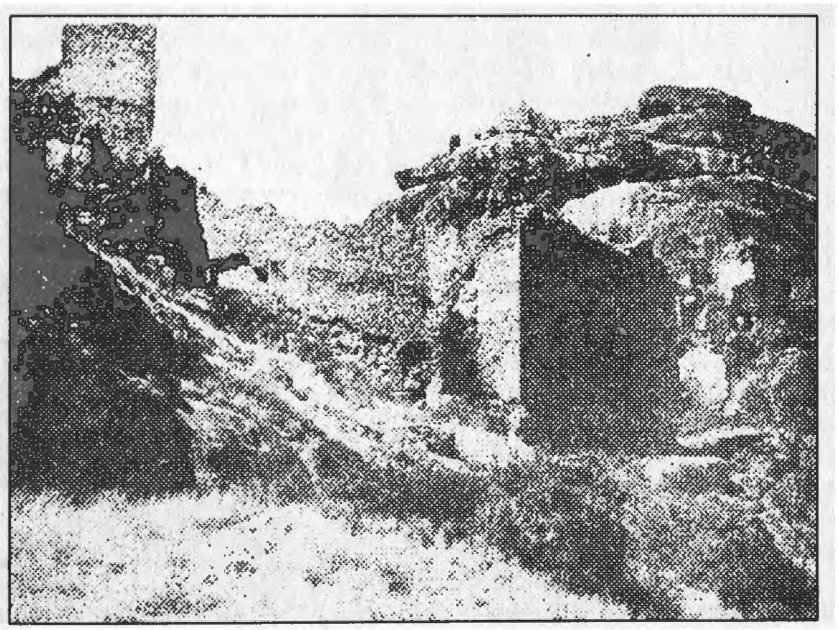
Мащабното завладяване на Македония започнало през 1387 г., когато били превзети Бер, Костур и Солун. Последвала трагичната за сърбите битка на Косово поле през 1389 г., след което продължило покоряването на Македония. В края на 1391 г. или началото на 1392 г. пада Скопие. Три години по-късно, след гибелта на крал Марко и Константин Драгаш в битката на Ровине, цяла Македония паднала под турска власт.

Започнало дългото турско робство, продължило в тази област повече от пет века.

5. Материална и духовна култура

Обществено-икономическият живот в Македония през периода XI-XIV век се характеризира с няколко основни елемента: пълно преобладаване на земеделието и животновъдството в стопанския живот, непрекъснато развитие и усъвършенстване на занаятите, по-нататъшно разширяване на търговския обмен и паричното обръщение; пълно налагане на феодалните отношения с характерните за балканските страни взаимоотношения между господствуващата класа и зависимото население; честа смяна на политическата власт на Византия, България и Сърбия, а след това и феодален сепаратизъм. Всичко това несъмнено дало своето отражение върху материалната и духовната култура на Македония, върху смесването на форми, стилове и идеи.

Крепостно строителство. Македония е осеяна с крепости: едни още от римско и византийско време, други от периода на Първата българска държава. През XI-XIV век крепостното строителство продължило с още по-големи темпове: поддържали се и се поправяли старите крепости, строели се нови. Писмените извори и археологическите проучвания са засвидетелствували множество градове-крепости. Такива са: в Беломорието - Мосинопол /Гюмюрджина/, Ксанти, Драма, Христопол /Мурунец, Кавала/; по поречието на р. Струма - Мелник, Петрич, Струмица, Валовища, Сяр, Зъхна; по поречието на р. Вардар -

Маркови кули край Прилеп

Куманово, Кратово, Скопие, Велес, Моровизд, Щип, Радовиш, Просек; в Южна Македония - Бер, Костур, Воден, Сланик, Мъглен, Остров; в Западна Македония - Девол, Охрид, Битоля, Прилеп, Кичево, Дебър, Тетово, Призрен. От тях особено впечатляват с величието си Охридската крепост и Марковите кули край Прилеп.

Пътища. През територията на Македония преминавали няколко важни пътища. Сред тях първо място заемал старият „Виа Егнация", започващ от Драч и достигащ Цариград. В Македония той свързвал градовете Охрид, Битоля, Остров, Воден, Сланик, Солун, Рентина, Христопол, Ксанти и т.н. Друг важен път свързвал Средец /София/ със Скопие, като минавал през Перник, Велбъжд /Кюстендил/, Кратово и Куманово. Пътища свързвали и градовете по течениятa на реките Вардар, Струма и Места. Имало и пътища между отделните градове. Изобщо пътната мрежа в Македония през средновековието била добре развита.

Църковно строителство. Най-значимите и сравнително добре запазени паметници на материалната култура са църквите. А строеж на църкви имало през целия период от началото на XI до края на XIV век. При това много от тях съдържат ктиторски надписи, което позволява да се уточни времето на тяхното съграждане и изографисване.

През XI век, по време на византийското владичество, били преустроени или изградени наново редица църкви. Така църквата „Св. София" в Охрид, строена по времето на българския княз Борис I, при византийския охридски архиепископ Лъв /1037-1056/ била преустроена основно - разширена на запад с прибавяне на нов притвор. През 1080 г. била построена църквата до с. Велюса, Струмишко - четириконхална сграда с купол. В с. Нерези, недалеч от Скопие, през 1164 г. била издигната кръстокуполна църква с голям осмостранен купол. От този период е и църквата в с. Дреново, Кавадарско - скъсена куполна базилика, външните фасади на която са разчленени със слепи арки. Вече от XII век, по-точно от 1191 г., е църквата „Св. Георги" в с. Курбиново, Ресенско.

От XIII век са църквите „Св. Никола" в с. Манастир в Мориово /1271 г./, „Св. Богородица Перивлепта" - днешната „Св. Климент" в Охрид /1295 г./, „Св. Никола" в с. Варош, Прилепско /1299 г./.

Най-много сведения има за църкви и манастири от XIV век. Такива са църквите: „Св. Архангел" в Прилеп; „Св. Архангел" в Костур; „Св. Богородица" в Охрид; „Св. Богородица Захълмска" / Св. Заум/ край Охрид; „Св. Богородица Троеручица" в Охрид; „Св. Георги Положки" край Кавадарци; „Св. Георги" в с. Старо Нагоричене; „Св. Йоан Канео" в Орхид; „Месонитиоса" в Костур; „Св. Неделя" в Призен; „Св. Никола" в Псача; „Св. Никола" в Охрид;

Църквата "Св. Йоан Канео" в Охрид

„Св. Никола“ в с. Люботен, Лесновско; „Св. Спас“ /Св. Богородица/ в с. Кучевище, Скопско и т.н.

Споменати са и следните манастири: „Св. Андрей“ в долината на р. Треска; „Св. Архангели“ край Призен; „Св. Богородица“ при с. Карпиново, на Овче поле; „Св. Богородица Архилевска“ при Прешово; „Св. Богородица Матейче“ /Жеглиговска/ в Скопско; „Св. Богородица Милостива“ в Струмишко; „Св. Богородица Перивлепта“ край Охрид; „Св. Богородица Елеуса“ при Мелник; „Св. Богородица Хтетовска“ в гр. Тетово; „Св. Георги Бързи“ край Скопие; „Св. Димитър“ в Кочани; „Св. Йоан Предтеча“ /Продром/ в Серско; „Св. Йоан Предтеча“ в Слепче, Дебърско; Лесновският „Св. Архангел Гавраил“; Марковият манастир край Скопие; „Св. Никола“ в Скопско; Осоговският „Св. Йоаким Осоговски“ /Сарандапорски/; „Св. Петка“ край Скопие; „Св. Прохор Пчински“; „Св. Стефан“ край с. Конче, Радовишко; Трескавец „Успение Богородично“ край Прилеп и др.

Една част от тези църкви и манастири са от византийско време, други - от времето на Втората българска държава, трети - от сръбско време, четвърти - строени по време на самостоятелни феодални владетели. Всички те обаче са създавани от местни български майстори, които се придържали към характерните за този район български строителни традиции и архитектура. И най-важното - обслужвали местното българско население.

Живопис. Представена е предимно от монументалната църковна живопис: до края на XI век икони не са запазени.

Оплакване на Христос - фреска от Нерези от XII век

Стенната живопис от църквата „Св. София" в Охрид, запазена в олтара, дяконикона и проскомидия, стои далеч от официалната цариградска живопис. Несъмнено тя е дело на местни живописци, които са запазили старите български културни традиции. Затова тези фрески се считат за един от най-добрите образци на Охридската живописна школа от времето на Първата българска държава.

Фреските от останалите църкви от XI-XII век са изографисани в духа на източноправославния канон, но съдържат редица особености и отлики в сравнение с официалната византийска живопис. Става дума за наличието на реалистични елементи и за изразяване на силни душевни преживявания. Особено характерна в това отношение е сцената „Оплакване" от църквата в с. Нерези.

През XIII и XIV век в църковната живопис се наблюдават вече силни влияния на два стила - официалния византийски дворцов и монашеско-аскетичния.

Особено място в църковната живопис заемат портретите. Това са образи на владетели, феодали, архиепископи, епископи и т.н. От XIII век са запазени два византийски портрета: на кесаря Дука в Климентовата църква в Охрид и на византийски император в пещерната църква „Св. Еразмо" при Охрид.

Най-голямо разпространение портретната живопис придобива през XIV век. Това е свързано с разширението на сръбската държава в Македония. Освен на сръбските владетели Стефан Милутин, Стефан Душан и жена му Елена, и Стефан Урош, преобладават портрети на местни феодали и видни църковни дейци: деспот Йоан Оливер в Лесново; севастократор Владко Паскачич в Псача; охридския архиепископ Никола в църквата „Св. Никола" в Охрид; на същия архиепископ и на Йоан Оливер със семейството му в Лесново; на крал Вълкашин и сина му Марко в „Св. Архангел" при Прилеп и в Марковия манастир при Скопие и т.н. Същевременно обаче, както установява българският историк Хр. Матанов, *„в периода на разпадането на сръбското царство и след това много бързо изчезват изображенията на сръбския светец св. Сава от фреските в църквите и манастирите в Македония и се наблюдава повсеместно връщане към почитането на традиционните български светци Климент Охридски, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Яким /Йоаким/ Осоговски, Гаврил Лесновски и др."*

От територията на Македония са известни и множество икони. От XII век са иконата на „40 тивериополски мъченици" и единствената икона-мозайка от Охрид. Пак от Охрид е и най-старата датирана икона - на Исус Христос от 1262 г., намираща се в църквата „Св. Богородица Перивлепта". В църквата „Св. Климент" в Охрид се пазят прочутите девет големи икони, както и други по-малки. Изобщо Охрид се очертава като един от големите иконописни центрове на Балканския полуостров.

Икони са запазени на още много места в Македония - в църквата „Св. Димитър" в Битоля, в Лесново и т.н.

Книжнина. Книжовният живот в Македония през XI-XIV век също така силно е бил повлиян от включването на областта през различни периоди от време в пределите на Византия, България и Сърбия.

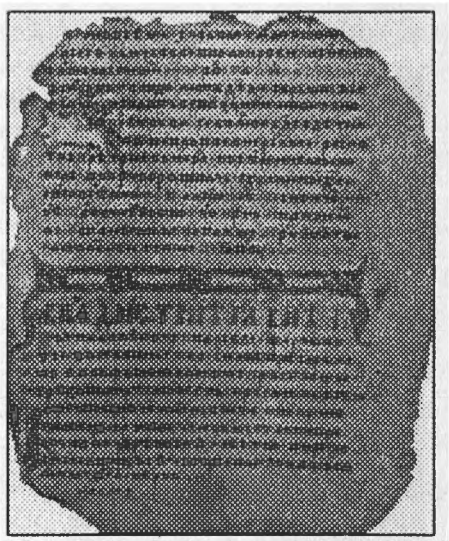
През XI и XII век, по време на византийското владичество в българските земи, Византия започнала да провежда активна политика на ромеизация: под-

мяна на висшия клир с гръцки духовници, въвеждане на гръцкия език в богослужението, съставяне и разпространение на гръцка религиозна книжнина. Големи размери взела тази политика в Македония, където след 1037 г. начело на Охридската българска архиепископия били поставяни само гърци.

Особено голяма активност при провеждането на тази политика проявил охридският архиепископ Теофилакт /1090-1126/. Той съставил Пространно житие на Климент Охридски на гръцки език - очевидно с цел да използува авторитета на големия български духовник и книжовник за политическите цели на Византия. Все по това време и със същата цел на гръцки език били съставени Житие на Наум Охридски, Служби в памет на Климент и на Свети седмочисленици. В края на XII век било съставено гръцко житие и на известния български светец Иван Рилски. Дори през втората четвърт на XIII век, когато Македония временно се намирала извън пределите на България, охридският архиепископ Димитър Хоматиан /1216-1235/ съставил краткото Житие на Климент Охридски пак на гръцки език.

Същевременно българският език и българската книжнина не могли да бъдат унищожени. Свещеници и монаси продължили да преписват и размножават различни книги за нуждите на богослужението - евангелия, триоди, месецослови и т.н. Поизвестни книги от XI век, написани на старобългарски език, са Зографското и Асемановото евангелие /на глаголица/, и Савиното и Добромировото евангелие /на кирилица/. От XII век най-познатата книга е Битолският триод, съставена от Георги Граматик.

Най-големите книжовни средища в югозападните български земи, където се запазила и развивала старобългарската книжнина, са манастирите Рилски, Осоговски, Лесновски и Пчински.

Лист от Битолския триод от XII век

Заслуга на българските книжовници от XI-XII век е преди всичко, че те преписвали, съхранили и предали на следващите поколения голяма част от книжнината на Първата българска държава и на нейния „Златен век". Освен това те размножавали и запазили голяма част от апокрифната и богомилска книжнина; създадени били и нови съчинения - различни видения, сказания, апокрифи, гадателни книги и т. н.

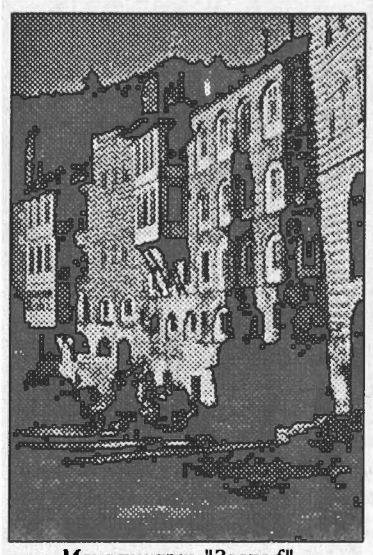
Пред книжнината от този период стояла голямата задача да опази българското народностно съзнание, да поддържа патриотизма на народа, да подготви освобождението на страната. Затова книжовниците създали произведения с ярко изразена патриотична насоченост. Това са: Солунската легенда, кратките жития на Кирил и на Климент, народното житие на Иван Рилски,

както и житията на известните български просветители и духовници Иларион Мъгленски, Йоаким Осоговски, Гаврил Лесновски и Прохор Пчински.

Изобщо българската книжовна традиция през XI-XII век се запази и разви предимно в югозападните земи, за да достигне своя голям разцвет през XIII и XIV век в столицата Търново.

През първата половина на XIII век, когато югозападните земи влезли отново в пределите на българската държава, старобългарската книжнина започнала да преживява нов подем. Преписвали се и се размножавали по-стари съчинения и религиозна книжнина. От това време са Добрейшовото евангелие, Хлудовият триод, Болонският псалтир и др. В Болонския псалтир например в приписка се казва, че бил преписан в с. Равне до Охрид по време на царуването на цар Иван Асен II от Йосиф, Тихота и Белота; после станал притежание на Теодор Граматик от същото село, а той го продал *„насред града Битоля"* и т.н.

През втората половина на XIII и през XIV век, когато Македония влизала в пределите на Византия и Сърбия, или преживявала времето на феодалния сепаратизъм, българската книжовна традиция там не секнала. Продължило да се чувства влиянието на Търновската книжовна школа. Особено голямо обаче било влиянието на Светогорската книжовна школа.

Манастирът "Зограф" - общ изглед

В светогорския манастир Зограф винаги е кипяла оживена книжовна дейност. Много от българските книги, съставяни и преписвани тук, продължавали да се разпространяват в Македония. Тук например бил съставен известният „Разказ за зографските мъченици", описващ изгарянето на 21 монаси българи и 4 светски лица през 1275 г. от западни рицари. В пожара изгорели 193 книги. Били унищожени и много предмети, подарени на Зографския манастир от *„св. цар Петър, от великия Иван Асен и от Симеон"*. В края на XIII век бил съставен Зографският миней, преписан от монаха Добриян; вероятно той е преписал и друг сборник - Хлудовия миней. А от 1322 г. е известното Зографско евангелие.

През първата половина на XIV век във Великата лавра „Св. Атанасий" на Света гора работел българският книжовник Йоан. Той направил нови преводи на редица богослужебни книги и сборници, а за превода на „Осмогласник" от Йоан Дамаскин е наречен *„втори негов творец"*. Книгите на книжовника Йоан били изпращани *„на божествените и свети църкви в българската земя"*. Старецът Йоан имал много ученици, от които най-известни били Методий, Йосиф, Теофан и Козма. Специално за йеромонах Методий се знае, че преписал Псалтира, Литургията, Лествицата и други книги, както и че и досега негови ръкописи се пазят в Синайския манастир „Св. Екатерина".

На Света гора са пребивавали и работили много бележити български книжовници и духовници. В манастира Зограф през 1348 г. е пребивавал бъдещият български патриарх Теодосий II. Тук са живели и работили известно време българските исихасти Теодосий Търновски и Ромил. От 1365 до 1370 г. в светогорските манастири и скитове работил бъдещият български патриарх Евтимий Търновски, където се запознал със съчиненията на книжовника Йоан, както и с грамотите на българските царе. Тук най-сетне са пребивавали и работили такива изтъкнати книжовници като митрополит Киприян и Григорий Цамблак. Изобщо Света гора, и по-специално манастирът Зограф, са били истинско хранилище на български книги. Тези книги се разпространявали по цялата българска земя. Освен това те подпомагали и насърчавали дейността на други книжовни средища.

Едно от тези книжовни средища се намирало в гр. Сяр. През 1360 г. сърският митрополит Яков изпратил няколко книги на Синайския манастир „Св. Екатерина": Постен и Цветен триод, Часослов, Псалтир и сборника „Златоуст". Всички те са написани на езика и правописа на Търновската книжовна школа.

Един от най-бележитите книжовници от Сярското книжовно средище несъмнено е Исай Серски. Той превел от гръцки на български съчиненията на Дионисий Ареопагит, както и на други византийски богослови. Особено известен е неговият „Разказ за разорението на Македония от турците през 1371 г.", в който описва битката при Черномен и последиците от нея. Голяма книжовна дейност в Сярска област развивал и манастирът „Св. Йоан Предтеча", намиращ се близо до града.

Едно от най-големите книжовни средища в Македония през XIV век бил Охрид. Охридската българска архиепископия, която по това време се намирала във византийски ръце, наложила силно влияние на византийската богослужебна литература и на гръцкия език. Независимо от това българската книжовна традиция се запазила и тук.

През втората половина на XIV век в Охрид бил съставен Синаксарният пролог, съдържащ житията на редица български или свързани с българската история светци - Иван Рилски, Петка Търновска, Иларион Мъгленски, Михаил Воин от Потука и т. н. Тук е поместен и историческият разказ „Чудото на св. Георги с българина", чийто правопис е характерен за Търновската книжовна школа. Тук, в Охрид, българският монах Никодим през 1353 г. превел и преписал „Паренесис /Поучения/ на Ефрем Сирин", както и „Лествица" на Йоан Схоластик. А що се касае до българския патриотизъм на охридските книжовници, той най-добре личи в края на Синаксарното житие на Иван Рилски, в което

Евангелист Марко. Слепченско евангелие

към светеца е отправено следното обръщение: *„Моли се на всемилостивия Господ да спаси твоите сънародници - еднородния ти български народ."*

В книжовното средище в Скопско в края на XIII и началото на XIV век работил книжовникът Никола Брата, преписал Хлудовия паремейник, Евангелие и Псалтир. Тук били преписвани и други книги. А в Марковия манастир край града, който също бил голям книжовен център, между другите били съставени два ръкописа свързани по съдържание с Търновската книжовна школа - сборник и миней-пролог. В последния е поместено Житие на Иван Рилски, разказ за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски и др. От Скопското книжовно средище е и един Цветен триод, в който приписка от 1392 г. съобщава за превземането на града от османските турци.

Големи книжовни средища през целия XIV век, със силни български традиции, били и манастирите на Овче поле - Жеглиговският „Св. Богородица - Матейче", „Св. Прохор Пчински" и „Св. Богородица" при с. Карпино.

В Прилепско най-голямото българско книжовно средище бил манастирът „Успение Богородично" /Треска вец/ край града.

Злетовско-Кратовското книжовно средище е представено от манастира „Св. Йоаким Осоговски", възобновен през XIV век от велбъждския деспот Константин Драгаш и от Лесновския манастир. В последния през 1330 г. българският книжовник Станислав преписал Простия пролог, в който били включени жития на руски светци, а така също и Житие на Гаврил Лесновски. Тук били съставени и редица сборници, сред които се откроява преписът на Паренесиса на Ефрем Сирин. Неговият преписвач Тахота е проявил будно българско съзнание, като в една приписка е поставил името на цар Иван Александър на първо място.

И така, макар че през втората половина на XIII и през XIV век Македония била откъсната от българската държава, връзките ѝ с останалите български земи не престанали. За това говорят и книжовните паметници, и стенната живопис, и запазеното българско народностно съзнание на населението.

Литература

1. Гръцки извори за българската история. Т. 7-11, София 1968-1983.

2. Латински извори за българската история. Т. 4, София, 1981.

3. **Петров П.** и **В. Гюзелев**, Христоматия по история на България. Т. 2, София, 1978.

4. История на България. Т. 3, София, 1982.

5. **Петров, П.** Възстановяване на българската държава. 1185-1197. София, 1985.

6. **Матанов, Хр.** Югозападните български земи през XIV век. София, 1986.

Дял втори

МАКЕДОНИЯ ПОД ТУРСКА ВЛАСТ

Глава първа

МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ВЕКОВЕ НА РОБСТВОТО /XV-XVIII век/

Въпреки постигнатите в края на XIV век успехи, османските турци все още не се чувствували сигурни за своите владения на Балканския полуостров. През 1402 г. в битката при Ангора /Анкара/ те претърпели страхотно поражение от татаро-монголите, като в сражението бил пленен и наскоро след това починал султан Баязид. След това в балканските владения на империята се разгоряла остра междуособица между синовете му Сюлейман, Муса и Мехмед, която продължила цяло десетилетие. По същото време, през 1404 г. на въстание се вдигнали българите във Видинско и Подунавието начело със законните наследници на търновския и видинския престол - братовчедите Фружин и Константин. После турците се вплели в продължителни борби със сърби, албанци, власи и унгарци, водени с променлив успех. През 1431 избухнало голямо въстание в Албания, продължило чак до 1438 г. През 1443 и 1444 г. пък били организирани двата големи похода на полско-унгарски войски до Ихтиманския проход и до Варна. Едва на 29 май 1453 г., когато превзели Цариград, турците се почувствували сигурни господари на Балканския полуостров и могли да въведат своето държавно управление.

1. Положението на Македония в Османската империя

Устройство на Османската империя. Османската империя била изградена като абсолютна монархия. Начело стоял султан, чиято власт била неограничена: той бил пълновластен господар на живота и имота на своите поданици. От началото на XVI век султанът станал и халиф, т.е. духовен ръководител на мохамеданите. Така в ръцете му се оказала огромна светска и духовна власт. Той бил символ на държавната власт и централизация на империята, а в очите на мохамеданите минавал за сянка на Аллах на земята.

Помощен орган в управлението на страната бил държавният съвет /диван/, в който влизали седем везири. Негов ръководител бил великият везир, който бил пълномощник на султана по въпросите на държавното управление. В административно отношение държавата се разделяла на две големи бейлербейства /еялети/ - Анатолия /Мала Азия/ и Румили /Балканския полуостров/. Седалището на еялета Румили първоначално било в Одрин, а по-късно било преместено в София. Управлявало се от паша /от XVI век - везир/. Подразделяло

се на санджаци /лива/, управлявани от санджакбейове /мир-и лива/. От своя страна санджаците до края на XV век се поделяли на по-малки административни единици - вилаети /субашилъци/, управлявани от войводи /субаши/. От XVI век те били заменени от кази /кадилъци/, управлявани от кадии. В следващите векове административното преустройство продължило, като били създадени и още по-малки административни единици - нахии.

Начело на духовния живот на Османската империя стоял главният мюфтия /шейх юл-ислям/, който в ранглистата на османската администрация идвал непосредствено след великия везир. В негово подчинение се намирало висшето мохамеданско духовенство - улемите /кадии, мюфтии, мюдериси и др./.

В мохамеданските страни коранът бил считан за основен източник на вяра и право. По-късно бил съставен шериатът, съдържащ предания за постъпки и изказвания на Мохамед. Така била изградена цяла една религиозно-правна система, източник едновременно на богословие и право. Единствени тълкуватели на корана и служители на шериата били учените-богослови, съставляващи съсловието на улемите. Техните заключения били задължителни за всички мохамедани и не подлежали на разискване и обсъждане. Така улемите взели в свои ръце целия духовен живот на империята: обосновавали султанския абсолютизъм и системата на държавното управление, разработвали религиозно-феодалната идеология, оправдавали народностното неравноправие и религиозната дискриминация по отношение на поробеното население.

Основен просветен институт в Османската империя било медресето /духовното училище/. През него минавала цялата мохамеданска интелигенция, за да бъде обучена в ислямското богословие и право. Преподавателите в тези училища - мюдериси, се радвали на високо обществено положение: моллите и мюдерисите от висшите медресета предхождали по ранг всички санджакбейове.

Кадиите също получавали специално духовно образование. Те изпълнявали едновременно административни и съдебни функции. Те съдели въз основа на шериата и издавали съответните съдебни решения - илями. Столичният кадия по ранг бил равен на бейлербей. Останалите се делели на пет категории в зависимост от длъжностите, които заемали.

Мюфтиите били специалисти по въпросите на шериата и давали юридически заключения /фетви/ на зададени им въпроси. Тези фетви имали силата на закон и били задължителни за всички кадии. Чрез тях именно се придавал законен характер на всички действия на властта.

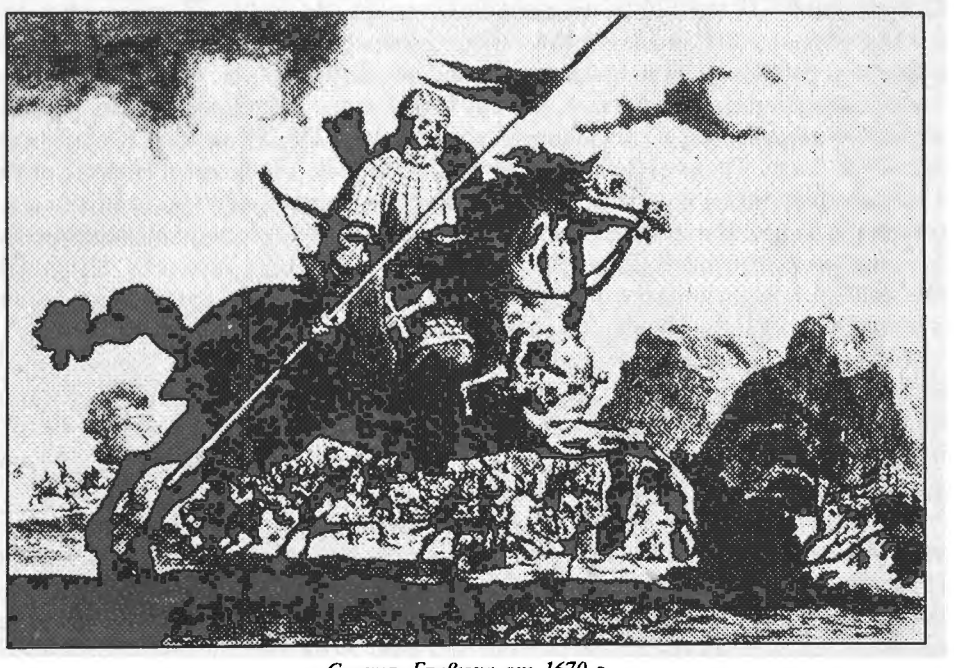
Султанът също издавал укази /фермани, ираде/ и закони /канунаме/, съобразени с шериата. Така двата вида законодателство взаимно се допълвали и отразявали двойнствения религиозно-политически характер на Османската империя - теократична на теория и светска на практика.

Ислямската религия, а оттук и самата Османска империя, били изградени върху теорията за превъзходството на мохамеданите над населението от останалите верски групи. Това намирало израз в данъчното неравноправие, в политическите произволи и насилия, в народностната и религиозната дискриминация.

Налагане на османското държавно-политическо управление. В първите дese-

тилетия след завоеването османските турци запазили старата административна структура: от Търновското царство на Иван Шишман бил обособен Никополският санджак; от Видинското царство на Иван Срацимир - Видинският санджак, и т.н. В Македония повечето от административните единици били наречени на имената на дотогавашните им владетели: Костандилѝ /Константинова земя, т.е. земята на Константин Драгаш/, Вълкашин, Богдан, Оливера и т.н.

Цялата територия на Македония попаднала в еялета Румили. Тя била поделена между три санджака - Паша, Кюстендил и Охрид. Санджакът Паша, който бил най-големият, включвал Одринско, Елховско, Родопската област, Беломорието, долината на р. Места, долните поречия на р. Струма /южно от Беласица/ и р. Вардар, както и поречието на р. Бистрица до планините Грамос и Олимп. Санджакът Кюстендил обхващал Кюстендилския край, поречието на Горна и Средна Струма, както и части от Североизточна Македония. Санджакът Охрид се простирал върху Охридския край, като обхващал и част от Албания.

Спахия. Гравюра от 1670 г.

По-късно, през XVI и XVII век санджаците на територията на Македония се увеличили с още два - Солун /Селяник/ и Скопие /Юскюб/.

Османската империя била изградена като военно-феодална държава. Главно място в нейната управленческа структура заемал спахилъкът - поземлено владение, свързано със служебни задължения към върховната власт, предимно военни. Спахиите, които образували основната военна сила - конницата, се издържали от точно определени данъци, събирани от населението в предоставе-

ните им спахилъци. В зависимост от размера на прихода, спахилъците се делели на три вида: тимари / с доход до 20 000 акчета/, зиамети /от 20 000 до 100 000 акчета/ и хасове /над 100 000 акчета/. По принцип държателите на спахилъци били мохамедани. През XV и XVI век обаче имало и много спахии християни. Така в един непълен опис от средата на XV век се съобщава, че в Прилепската и Кичевската нахия от 100 тимара и 2 зиамета в ръцете на християни спахии се намирали 27 тимара и един зиамет, като дори често прехвърлянето на тези тимари ставало от баща на син. През 1466 г. в Дебърско от 98 тимара 18 принадлежали на християни спахии. Подобно било положението в Кюстендилския и в другите санджаци. По време на завоеванието и непосредствено след това броят на тези християни спахии бил много по-голям, но с течение на времето те били ислямизирани.

Макар положението през различните периоди от време да се променяло, все пак ясна представа за тази военно-феодална система в Македония дава един закон от началото на XVII век. В санджака Паша имало 337 зиамети и 1788 тимара, в Кюстендил - 48 зиамети и 1017 тимара, в Охрид - 60 зиамети и 342 тимара, в Скопие -20 зиамети и 344 тимара, в Солун - 36 зиамети и 262 тимара. От големината на санджаците се определяло възнаграждението на техните управители. Бейлербеят на Румили имал за свой хас санджака Паша и възнаграждението му възлизало на 1 100 000 акчета. Хасовете на останалите санджакбейове им носели следните приходи: Охрид - 235 299 акчета, Кюстендил - 442 400 акчета, Скопие - 240 000 акчета, Солун - 280 830 акчета. Наред с това по цялата територия на Османската империя имало хасове на султана и на членовете на неговото семейство. По-специално в Македония такива хасове имало на много места в Солунско, Битолско, Тиквешко, Велешко, Кукушко, Гевгелийско, Кюстендилско и т.н. Така например през 1528 г. към многобройните приходи на султана били и тези от цялата област Мориово.

Османската власт в покорените земи се крепяла преди всичко върху войската. Освен спахийската конница, основна военна сила бил еничарският корпус, съставен от помохамеданчени християнски младежи. Съществували и други военни или военизирани формации - юруци, мюселеми, мартолоси, войнуци, мустафхъзи, дервентдии, соколари, оризари и т.н.

На територията на Македония, както по цялата Османска империя, съществувала огромна мрежа от платени служители, които също така били опора на властта и държели населението в подчинение. Освен различните видове началници на спахиите, еничарите и другите военизирани поделения, местната администрация гъмжала от кадии, бейове, данъчни чиновници /емини и амили/, надзорници на градските пазари /мухтесиби/, различни видове старейшини /кехаи/, управители на вакъфи /мютевелии/, махленски и селски кметове /мухтари/, за да се стигне до полицейските служители /заптиета/ и пъдари /куруджии/.

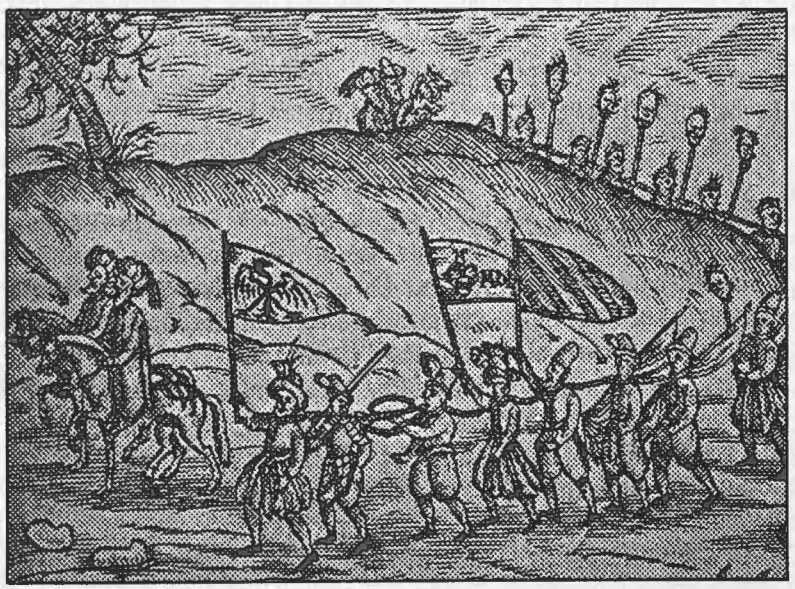
Демографски промени. И в Македония, както по целия Балкански полуостров, демографските промени ставали по няколко линии: избиване или прогонване на местното българско население, преселване във вътрешността на империята, заселване на инородно население.

Според корана „война за вяра" /джихад/ се водела както срещу друговерци-

те в други страни, така и против неверниците в собствената държава, когато те отказвали да се подчиняват. На практика това означавало, че всеки опит за въоръжена борба и за политическо освобождение бил смазван с най-голяма жестокост и кръвопролитие: убивали мъже, отвеждали в робство жени и деца, опустошавали областта, заграбвали имуществото като военна плячка.

Още в годините на завоеванието много българи били избити, отведени в плен или пък потърсили убежище в други страни. Византийският историк Йоан Кантакузин, като описва турските набези в Тракия, Беломорието и Македония през средата на XIV век, съобщава за *„селяни, жени и пеленачета, които ежедневно биват убивани или отвеждани в робство, биват възпитавани във варварски нрави и закони и биват принуждавани да се откажат от бога творец* /т.е. обръщали ги в ислям/*“*. Тази зла участ на българите е видял и описал светогорският монах Исай. Той разказва, че след битката при Черномен през 1371 г. *„измаилтяните /турците/ се пръснаха и полетяха по цялата земя като птици по въздуха. Едни от християните те заколваха с меч, други отвеждаха в плен, а останалите покоси безвременна смърт. Онези пък, които бяха пощадени от смъртта, бяха погубени от глад, защото по всички страни имаше такъв глад, какъвто не бе имало от сътворението на света, и дано да няма.“* Византийският историк Халкокондил пък съобщава, че наскоро след това султан Баязид нахлул в Македония и *„поробил жителите на всички градове, които превзел“*. За отвличане на българско население в плен от Скопско, Охридско, Ново бърдо, Южна Македония и други се съобщава в още много други извори.

Една част от това поробено население било продавано по робските пазари на Средиземноморието - като се почне от о. Крит и се стигне до далечна Испания. Така само за една година /от 14 май 1381 до 8 май 1382 г./ в Кандия на

Християнски пленници. Гравюра от 1577 г.

о. Крит били продадени българите: Кали от Дебър, Ирина от Мелник, Мария от Прилеп, друга Мария от Прилеп, Кали с дъщеря си Ирина от Скопие, Кали от Битоля, Теодора от Костур, друга Теодора от Костур, Мария от Костур, Кали от Радовиш и т.н.

За изселване на българи от родните им места говорят и две летописни бележки от 1467 г. Първата съобщава: *„В тази година цар Мехмед пресели охридчани, месец октомври, в деня на свети Киприан и Юстина."* Втората се отнася до жители на Скопие: *„В тази година преселиха 15 къщи православни християни, които нямаха никакво престъпление, ни вина, в така наречения гр. Конюх /дн. Елбасан/ в албанската земя, който беше съграден от тогава царуващия цар Мехмед."*

Тази политика на избиване, поробване, преселване и прокуждане на българи от родните им места била провеждана през цялото време на робството. Особено големи размери вземала тя по време на многобройните бунтове и въстания. Затова обяснимо е, че през втората половина на XIX век около един и половина милиона българи живеели извън пределите на Османската империя, т.е. че всеки четвърти българин християнин бил принуден да напусне родните си места, че българската народност, която била най-многобройната на Балканския полуостров, за петте века на турското робство непрекъснато намалявала и се топяла.

Успоредно с политиката на обезбългаряване на българските земи вървяло заселването на инородно население. Става дума за колонизирането на различни тюркски етнически групи на Балканския полуостров, както и за заселването тук на евреи, татари, цигани и други народности.

Основната част от заселеното на Балканския полуостров тюркско население били юруците. Тези пастири-скотовъди били организирани на полувоенна основа в оджаци / 25 семейства образували един оджак/. Общо за целия Балкански полуостров техният брой бил около 40 000 семейства. А според закона от началото на XVII век, в еялета Румили те били 1294 оджака - от тях в Солунско 400 оджака и в Овче поле 88 оджака.

В етническо отношение юруците били разнородни. Една част от тях били от различни тюркски племена от Мала Азия. Голяма част от юруците били татари. Същевременно обаче, тъй като не достигали хора за поддържане на определения брой оджаци, в юрушките списъци били записани и помохамеданчени местни жители: описите с имената на юруците показват, че в някой оджаци числото на ислямизираните българи достигало до 40%. При това през XVIII век юруците се изселили от българските земи, като отвели в Мала Азия и голям брой ислямизирани българи. Независимо от това в продължение на повече от три века те създали една мохамеданска тюркска среда, която изиграла определена роля за утвърждаване на османската власт и за ислямизиране на част от българското население.

В края на XV век от Испания и Португалия избягали от католическата инквизиция и се заселили на Балканския полуостров много евреи. Еврейски колонии имало и в редица градове на Македония - Скопие, Битоля, Бер, Костур, Сяр, Щип, Кратово и Струмица. Най-голямата еврейска колония била в Солун - око-

ло 3000 къщи в средата на XVI век.

Най-големите демографски промени обаче били резултат от широкото разпространение на исляма.

Народностна дискриминация. Османската империя била изградена като ислямска държава, т.е. на верска основа. Целият обществено-политически, икономически и духовен живот бил пронизан от духа на ислямската религия. Поданиците на държавата се делели не по етнически произход, а по религиозна принадлежност: мохамедани /правоверни/ и немохамедани / неверници, гяури/. Върху тази основа бил устроен целият обществен живот - правата и задълженията на поданиците, данъците, войската, администрацията. На практика била провеждана политика на превъзходство на мохамеданите над християните, изразила се в жестока народностна и религиозна дискриминация. Тя започвала от обикновените делнични неща и завършвала с данъците и политическото безправие.

Неравноправието между мохамедани и християни намерило най-ярък израз в правораздаването. Кадиите, които съдели само според мохамеданския закон /шериата/, се считали за служители на исляма. В съда се признавали само показанията и клетвата на мохамеданите. Подкупничеството и липсата на най-елементарен правов ред били пословични за турското правораздаване.

Цяла редица султански заповеди забранявали на българите християни да се обличат с пъстро облекло, да яздят кон в населено място, да носят оръжие и т.н. Дори в баните не можели да се къпят заедно мохамедани и християни. Изобщо властите правели всичко възможно да разграничат и да противопоставят населението на верска основа.

Политиката на неравноправие между мохамедани и християни се изразявала особено подчертано при плащането на различните данъци. Едни и същи данъци носели различни названия и имали различен размер в зависимост от това, дали облаганото лице е мохамеданин или не. Освен това немохамеданите плащали повече данъци и то твърде тежки. Особено тежък и унизителен бил поголовният данък джизие. Това бил един от основните данъци, чиито размери непрекъснато се увеличавали: докато в началото на XV век той бил едва 25 акчета на всеки пълнолетен мъж, през XVIII век достигнал до 800 акчета. При това често властите го събирали от 5-годишни деца до 80-годишни старци. Отделните селища били длъжни да го плащат солидарно - за всички измрели, избягали или приели исляма. Освен това властите произволно определяли броя на домакинствата. Към този данък се правели и различни добавки: за възкачване на султана на престола, за раждане на негов син, за целуване на ръка, за написване на разписките, процент за събирачите му и т.н.

Изключително тежък и болезнен за българите бил и „кръвният данък" /девширме/. Както събирали десятък от селскостопанските произведения и от добитъка, така в Османската империя събирали десятък и от децата на християните.

Първоначално на всеки пет, а по-късно и на две-три години били вземани от християнското население момчета на възраст от 8 до 15 години. Имало случаи, когато вземали и по-малки - до 5-годишна възраст. По време на върхов-

но напрежение, каквато била турско-венецианската война през втората половина на XVII век, специална султанска заповед от 1666 г. наредила да се събират младежи на възраст от 15 до 20 години - здрави, силни и *„години за война"*. Това събиране на деца засегнало целия Балкански полуостров и преди всичко българските земи.

Събраните деца на групи от 100-150 души под силна охрана били отвеждани в казармите на Одрин, Цариград и Бурса, където били помохамеданчвани. След това част от тях оставали на работа в султанските конюшни и градини, а други били разпределяни в мохамедански къщи като домашна прислуга. Откъснати, далеч от родните си места, тук тези момчета в продължение на 10-15 години научавали турски език и били възпитавани във фанатичен мохамедански дух.

От така събраните момчета, вече помохамеданчени и говорещи турски език, една част отивала в казармите, където били обучавани да боравят с оръжие. Това именно бил еничарският корпус - най-силната и най-фанатизираната османска войска. И въпреки че се намирали под постоянния и непосредствен надзор на мохамеданското духовенство, тези довчерашни християни не забравяли своя произход. Според един западен пътешественик, в казармите на еничарите в Одрин и Цариград се леела славянска реч.

Еничарският корпус непрекъснато се увеличавал. През 1402 г. той наброявал 10-12 хиляди души. В края на XVI век той вече нараснал на 35 000 души, а само след един век надхвърлил 70 000 души. През 1717 г. корпусът бил вече 100000, а в началото на XIX век достигнал 150 000. А когато корпусът станал излишен и бил заменен с редовна войска, по заповед на султана през 1826 г. еничарите били изклани.

Еничарин. Гравюра от XVI век.

Еничарският корпус непрекъснато участвувал в сражения и понасял големи загуби. Въпреки това неговата численост била поддържана постоянно. Това ставало чрез попълването му с онези момчета, които периодично били вземани чрез „кръвния данък". И тъй като една част от тези деца измирали, други успявали да избягат, а и за нуждите на корпуса също непрекъснато трябвали хора, винаги при събирането на деца вземали няколкократно повече, отколкото наброявал самият корпус.

Около средата на XVI век еничарите били заселени в провинциите и получили право да се женят. С това тяхната роля се променила съществено. Те вече били опора на султанската власт по места и участвува-

ли в непосредствените репресии и издевателства над християнското население. Тези фанатизирани бойци започнали да тормозят своите довчерашни бащи и майки, братя и сестри, както и да участвуват в акциите за тяхното обръщане в исляма. Освен това те започнали да взимат момичета от местното население за жени и да създават хареми. Така броят на ислямизираните български девойки надвишил броя на самите еничари. И от тези довчерашни християни, оженили се за християнки, започнало да се създава потомство, което било мохамеданско по вяра и говорело турски език.

„Кръвният данък" бил една от най-жестоките форми на народностна дискриминация и насилие. А за събраните деца за еничари народът е изпял най-тъжните си песни.

Политика на ислямизация. Джамията била символ на мохамеданското господство в покорените земи. И османските власти се погрижили във всяко населено място, независимо от броя на мохамеданите, да има джамия и тя да превишава във всяко отношение християнския храм. Затова наред със строителството на нови молитвени домове били обърнати в джамии много и то най-хубавите християнски църкви. Турският писател от XVII век Кучибей Гюмюрджински съобщава, че когато османските войски превзели Балканския полуостров, няколко хиляди църкви били обърнати в джамии. Тази практика продължила и по-късно. По писмени сведения, археологически проучвания и запазени предания могат да се наброят стотици и хиляди примери на превръщане на християнски храмове в джамии. На територията на Македония също така стотици църкви станали джамии - в Охрид, Скопие, Битоля и т.н.

Успоредно с превръщането на църкви в джамии върveли и други дискриминационни мерки против християнската религия: разрушаване на църкви и манастири, унищожаване на църковни книги и утвари, забрана на религиозни процесии и т.н. На преследване било подложено и християнското духовенство. Още в първите векове на робството пострадали трима охридски архиепископи: Доротей /1466 г./, Павел /1540 г./ и Варлаам /1598 г./. Още по-голям бил броят на обикновените свещеници, които били подложени на преследване, избиване и опити да бъдат помохамеданчени. А една летописна бележка съобщава и за посегателство върху монасите в Света гора: един паша *„нападнал Света гора и убивал всички монаси, които не искали да приемат ислямската вяра"*.

Поставено при такова тежко положение, унищожавано физически, разоряване материално, лишавано от културни сгради, българското духовенство не могло да изпълнява своите верски задължения. А лишено от достатъчен брой духовници, българското население не могло да окаже необходимата съпротива и да се противопостави успешно на все по-засилващата се политика на ислямизация.

Проникването на исляма в Македония започнало още в годините на завоеванието и след това. В сравнение с останалите български земи първоначално тази процес тук бил много по-слаб и се развил предимно в южните и източните райони - около Солун и Кукуш. През следващите векове - XV и XVI, той непрекъснато се засилвал. Представа за този процес в градовете дава следната сравнителна таблица:

Град	Година	Домакинства						евреи	цигани
		християни			мохамедани				
		домакинства	неженени	вдовици	домакинства	неженени	вдовици		
1.Аврет хисар	сред. наXVв.	20	2	3	31	-	-	-	-
/Кукуш/	1530	33	5	2	18	2	-	-	-
2.Битоля	1460	160	10	15	295	-	-	-	-
	1575	122	62	11	606	80	-	285	72
3.Бер	1530	672	74	141	213	21	-	-	-
	1566	674	140	115	298	15	-	11	7
4.Биглище	1530	76	27	-	20	1	-	-	-
	1566	92	27	-	34	8	-	-	-
5.Велес	1460	181	30	18	9	-	-	-	-
	1544	235	28	-	49	4	8	-	-
6.Воден	1530	136	14	40	54	8	-	-	-
	1566	79	61	10	57	10	-	-	-
7.Дойран	1519	229	-	-	3	-	-	-	-
	1570	334	159	29	81	4	-	-	-
8.Енидже	1530	24	-	-	488	90	-	-	-
Вардар	1566	24	-	-	493	84	-	-	-
9.Кичево	1451	149	24	18	13	-	-	-	-
	1569	53	7	-	42	18	2	-	-
10.Костур	1460	703	36	108	22	-	-	93	-
	1566	702	171	78	95	7	-	17	-
11.Китрос	1530	47	6	7	-	-	-	-	-
	1566	17	2	-	11	2	-	-	-
12.Кратово	1519	982	-	65	155	-	-	10	-
	1570	324	128	53	299	-	-	37	72
13.Лерин	1481	160	-	39	40	4	-	-	-
	1575	35	5	-	190	-	-	-	-
14.Мелник	1519	871	16	70	20	-	-	-	-
	1530	560	58	30	14	-	-	-	87
15.Острово	1451	100	14	14	-	-	-	-	-
	1478	98	-	21	-	-	-	-	-
16.Охрид	1582	179	15	-	257	17	-	-	-
17.Петрич	1519	461	85	75	60	-	-	-	-
	1570	266	107	36	101	38	-	-	-
18.Прилеп	1451	350	49	40	71	-	18	-	-
	1569	327	191	-	287	59	-	-	-
19.Серфидже	1530	722	125	132	88	9	-	-	-
	1566	847	130	58	84	3	-	-	-
20.Скопие	1455	285	-	24	616	-	-	38	-
	1569	547	102	-	1485	334	-	53	-
21.Солун	1478	1047	-	282	837	88	-	-	-
	1567	541	890	-	1242	296	-	5509	144
22.Струга	1582	183	15	-	58	-	-	-	-
23.Струмица	1519	274	20	20	266	35	-	-	-
	1570	227	104	23	442	27	-	3	12
24.Тетово	1455	153	36	43	41	-	-	-	-
	1569	127	34	6	347	77	-	-	-
25.Хрупища	1530	59	9	-	35	-	-	-	-
	1566	41	16	1	33	2	-	-	-
26.Щип	1519	323	30	30	201	17	-	15	-
	1570	286	116	12	359	40	-	39	-

Конкретните данни за отделните градове показват, че мохамеданите са предимно ислямизирани местни жители. Така за Солун регистърът от 1567 г. сочи имената на 251 наскоро приели исляма глави на домакинства; в Скопие - 182 души през 1528 г.; в Битоля - 248 домакинства в края на XVI век; в Щип - 105 домакинства през 1573 г.; в Струмица - 136 през 1573 г., и т.н. При това навсякъде прави впечатление огромният брой вдовици, което ясно показва каква е била съдбата на българското мъжко население.

Подобна е картината и за селата, което показва че ислямът постепенно обхващал цялата територия на Македония.

Политиката на ислямизации продължила и през XVII век. Турският пътешественик Евлия Челеби, пропътувал Македония през средата на века, съобщава, че в Охрид имало 10 мохамедански и 7 християнски махали, в Ресен - 1 мохамеданска и 1 християнска, в Старова /на брега на Охридското езеро/ - 2 мохамедански и 2 християнски и т.н. Много мохамедани имало в Щип, а селата били със смесено население.

Писмените сведения са категорични, че и в Македония, както и в останалите български земи, основната маса от мохамеданското население не е от турски произход. Това е ислямизирано местно население, от което една част било асимилирано и езиково, и се потурчило - особено в градовете. Голяма част от ислямизираните българи, предимно в селата, запазили българския си език и много от старите български обичаи и традиции. Техни потомци са познати като помаци и торбеши.

Положение на Охридската архиепископия. След завладяването на Македония османските турци запазили статута на Охридската българска архиепископия. Те били заинтересовани от съществуването на още един християнски център на Балканския полуостров редом с Цариградската патриаршия. Поради това диоцезът на архиепископията дори бил разширен - в началото на XV век тя обхващала Софийската и Видинската епархия, а от средата на века - Влашко и Молдова. Така тя включила под свое ведомство голяма част от териториите, които в различни периоди от време били подвластни на Търновската патриаршия. До 1557 г., когато била възобновена сръбска Ипекска патриаршия, част от нейните южни територии също така влизали в диоцеза на охридския архиепископ. След тази година Ипекската патриаршия откъснала Скопие, Щип, Тетово и Горна Джумая от Охридската архиепископия. В началото на XVI век от нея се откъснало и Влашко. Така диоцезът на архиепископията силно намалял.

Охридската българска архиепископия просъществувала до 1767 г. Като автономна църковна организация тя се ръководела от архиепископ, избиран от синода на архиепископията. Разделяла се на епархии, начело с митрополити и епископи. Висшият клир обикновено бил съставен от гърци: една част от тях се изявили като алчни и продажни духовници; други не скривали антитурските си настроения. Такъв бил например Варлаам, убит във Велес на 28 май 1598 г. - по време, когато избухнало Първото Търновско въстание.

През XVIII век Цариградската патриаршия засилила натиска си върху Охридската българска архиепископия с цел да я постави под своя зависимост. Конфликтът взел особено големи размери през 1763 г., когато патриаршията

провела формален избор в Цариград и изпратила за архиепископ гърка Ананий. В Охрид обаче не признали натрапения им архиерей и избрали свой архиепископ българин - пелагонийския митрополит Арсений.

Само четири години били необходими на Цариградската патриаршия, за да се справи с непокорния охридски архиепископ. В ход били пуснати всички позволени и непозволени средства: подкупи и интриги, откъсване на епархии от архиепископията, прибягване до помощта на турските власти. И резултатът не закъснял: на 16 януари 1767 г. архиепископ Арсений бил принуден да признае Цариградската патриаршия, да поднесе „доброволно" своята оставка и дори да поиска премахването на самата архиепископия.

Цариградската патриаршия не само успяла да ликвидира Охридската българска архиепископия. Тя успяла да издействува султанско ираде /ферман/, с което се забранявали всякакви протести против премахването на архиепископията. А за да пресече всеки опит за възстановяване на старото положение, била премахната и Охридската епархия: гр. Охрид бил подчинен на драчкия митрополит. Дори името Охрид било заменено с античното Лихнидос.

Случаят с Охридската българска архиепископия е показателен за онази политика, която Цариградската патриаршия провеждала за пълно подчинение на българските области. Затова не случайно се говори, че времето на турското робство се характеризира и с поставянето на българите под духовното иго на гръцката Цариградска патриаршия.

Католическа пропаганда. От втората половина на XVI век и в Македония започнала да се шири католическата пропаганда. Нейни носители били предимно дубровнишките търговци, чиито колонии били разпръснати във всички по-големи градове на Балканския полуостров. Същевременно през 1615 г. Османската империя сключила конвенция с Австрия, допълнена праз следващата година, според която християните католици получавали право свободно да изповядват вярата си с всички ритуали, както и да строят църкви. А през 1622 г. била създадена и Конгрегацията за разпространение на вярата, която поела организираната пропаганда и разпространение на католицизма в балканските и други страни.

Около средата на XVII век в българските земи били създадени няколко католически архиепископии: Софийската начело с българина Петър Богдан Бакшев от Чипровец /1641 г./, Марцианополската /или Преславската/ начело с босненеца Марко Бандулович /1644 г./, Никополската епископия начело с българина Филип Станиславов от с. Ореш /Свищовско/ и Охридската архиепископия начело с хърватина Рафаел Левакович /1647 г./.

В югозападните български земи имало няколко католически села около Призрен, поради което тук била обособена отделна Призренска епархия начело с българина Франческо Соимирович от Чипровец /1651 г./. От 1656 г. той бил назначен за охридски архиепископ.

В Македония била създадена католическа епархия и в Скопие, обхващаща Северна Македония с градовете Скопие и Кратово до р. Морава. През 1656 г. Скопската епископия била издигната в архиепископия начело с Андрей Богдан. След смъртта на Франческо Соимирович в 1675 г. Андрей Богдан поел управле-

ието и на Охридската архиепископия.

Католическата пропаганда в Македония била много по-слаба, отколкото в останалите български земи. А от края на XVII век, когато западните държави престанали да водят успешни войни с Османската империя, католическата пропаганда започнала видимо да отслабва. Погледите на българския народ за освобождение вече били обърнати към Русия, а това означавало укрепване на източното православие.

2. Хайдутство, въстания и бунтове против турската власт

Поробеното българско население не могло безропотно да понася жестокия данъчен гнет, политическите произволи и насилия, налагането на исляма, вземането на деца за еничарския корпус, ежедневните прояви на народностна дискриминация. В зависимост от конкретните форми на насилие произтичали и различните начини на съпротива и отпор. Това се отнася до цялата българска територия, включително и до Македония.

Форми на съпротива. Обикновено насилието се изявява в три насоки - икономическо, политическо и идеологическо. Поради това и съпротивата на подвластното население се проявява в същите форми - икономическа, политическа и идеологическа.

Икономическата съпротива на населението и в Македония била насочена за запазване на имуществата от всякакъв вид посегателства, както и за неизпълнение на данъчните задължения и ангарии. Огромно количество документи показват борбата на населението против опитите да се посегне на селската мера или пък на селска земя за образуване на чифлици, а така също и отказ да се обработват безплатно спахийски земи. В това отношение били прилагани най-различни методи: оплакване до съда и до по-горни инстанции, подкупване на служители, бягство от работа, опожаряване на спахийски имоти и т.н.

По същия начин населението се съпротивлявало и при плащане на все по-нарастващите данъци, такси и други задължения към държавата. Документите разкриват извънредно голям брой случаи на неплащане на данъци, на протакане на сроковете за тяхното издължаване, на опити за намаляване на техния размер. Много често хората се укривали при идването на данъчните чиновници, както и по време когато се съставяли данъчните описи. Във формите на съпротивата против данъците влизали също нападания върху събирачите на данъци, отказ да им се дава подслон, храна и фураж и т.н. Все в тази насока някои отказвали да се явяват в съда при повикване за неизпълнение на данъчни задължения, чрез подкупване на мюфтии се сдобивали със съответните фетви, нападали призовкари, предоставяли лични и колективни гаранции и застъпничество. Имало дори случаи, когато населението искало да бъде включено административно в друга нахия.

В условията на османския феодален ред, когато ислямът бил официална идеология на властта, борбата за опазване на единството на българската народност идейно се водела чрез здраво придържане към християнската религия и изтъкване на нейното превъзходство над мохамеданската. Организационно тази борба била в ръцете на християнската църква. А насилията над християнската църква и над духовенството, над религиозните чувства и обреди на

българите не могли да не предизвикат противодействие. През май 1669 г. пред битолския съд хайдутинът Марко от с. Бощище, Битолско, заявил: *„Вие рушите нашите черкви, ние също ще рушим вашите джамии. Нашите свещеници са по-добри от вашите ходжи."*

В борбата за опазване на българската народност църквата развивала най-разнообразна дейност: активна проповед на християнската религия, строеж на църкви и манастири /понякога и без разрешение на властите/, преписване на църковни книги, съставяне на нови жития и разпространение на стари за възхвала на вярата. Със своята дейност българската църква се постарала да издигне защитна стена между християни и мохамедани. Срещу обидния термин „гяури", разпространяван от мохамеданското духовенство по адрес на християните, тя успяла да насади в съзнанието на християните не по-малко обидни термини за мохамеданите: агаряни, сарацини, нечестивци, неверници. Била засилена проповедта за старите мъченици на вярата, а техният стоицизъм и саможертва били сочени като достоен пример за подражание.

Още по-действена била проповедта на българската църква чрез изтъкване подвига на българи, които по време на робството загинали за християнската вяра. На практика това били най-обикновени хора - занаятчии, пастири, земеделци, монаси. Намерили се обаче книжовници, които им написали жития. Така се появили български мъченици на християнската вяра, някои от които църквата дори не успяла да канонизира. От територията на Македония са известни следните жития: Георги Нови от Кратово, убит през 1515 г. в София; Николай от Янина, убит през 1555 г. в София; Никодим от Албания, убит през 1722 г.; Христо от Албания, убит през 1748 г. в Цариград; Ангел от с. Флорина, Битолско, убит през 1750 г. в Битоля; Анастасий от с. Радовичи, Струмишко, убит през 1794 г. в Солун; Злата от с. Слатина, Мъгленско, убита през 1795 г. и др.

Противопоставянето на мохамеданската религия и издигането на стена против ислямизацията намерило израз дори в църковната живопис. Така в черквата „Св. Атанас Зимен" в Будур чифлик, Тиквешко, зографисана през 1879 г. от крушевски живописци, в кръговете на ада сред грешниците са нарисувани: *„това са развратниците, които ходят с турци; това са клеветниците, които предават брата на турците"*. В черквата „Св. Архангел" при с. Бошава, Тиквешко, изографисана също от тиквешки живописци през 1880 г., в картината на страшния съд и ада са поставени и *„тези, които се потурчват"*.

На особена висота била издигната християнската религия в народните песни. Навсякъде тя е „българска", „бащина" вяра. В песен от Петричко се разказва, че мохамеданка решила да стане християнка и да си сложи името Мария:

„Българска вяра хубава:
три дни го правят Великден,
два дни го правят Гергьовден."

А за мохамеданската вяра се казва:

„Един си байрам те имат
и него те не го знаят,
на месечината гледат
на кой ден да го направят."

В друга песен от Петричко се разказва, че турчин давал и деветте си кадъни *„за една бяла българка"*. А девойката го кълне:

„Клета му душа проклета
който си турчин залиби!"

В светлината на това противопоставяне стават ясни постъпките на много хора, застрашени от ислямизация или вече помохамеданчени. Безброй са случаите, когато мъже и жени предпочели смъртта пред исляма. Други изтърпявали страшни мъки или лежали с години в тъмниците, но не се отказали от бащината си вяра. А мнозина от приелите исляма тайно пазели християнската си вяра: изпълнявали християнски ритуали, тачели християнски празници, пазели като скъпи реликви предмети свързани с християнската религия /кръстове, икони, просфори, книги и т.н./.

Особено показателна била съпротивата против „кръвния даняк" - тя започвала от укриване на децата и стигала до въоръжения отпор.

Чуждите пътешественици са описали много случаи, когато при идването на отрядите да събират деца родителите им ги укривали по горите и пещерите, а някои ги изпращали далеч от родните места. Затова и наказанията за подобни укривателства били жестоки. Така султански ферман от 1601 г. предписвал да се обеси пред прага на собствената му къща всеки, който окаже отпор и не предаде детето си за еничарин.

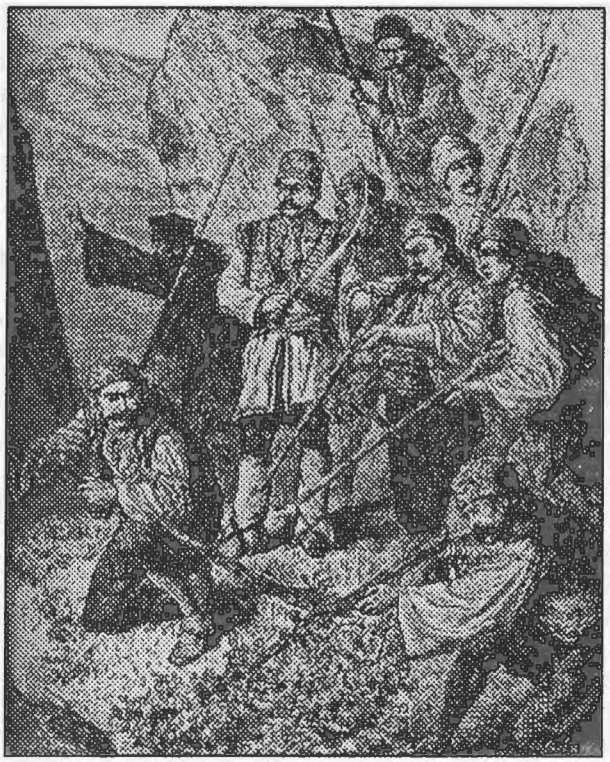
За да запазят децата си, българите прибягвали до най-различни начини. В султански ферман от 1564 г. се говори, че християните често сами обрязвали децата си, за да не ги дадат за еничари. Други татуирали със специални треви кръст върху челото на момчетата, за да ги отклонят от еничарска служба. Пътешественикът Стефан Герлах съобщава, че албанците и българите в Македония женели своите синове на възраст 8-9 години, като се надявали че женени не се вземат. А имало и родители, които предпочитали да осакатят децата си, само и само да не ги дадат като кръвен данък.

В изворите се съобщават много случаи, когато децата успявали да избягат по пътя, въпреки строгата охрана. Други пък бягали дори от казармите в Цариград или чак от Мала Азия. Султански фермани разказват за такива избягали момчета, за родители, които ги придружавали до Цариград, успявали да ги вземат и ги връщали обратно в християнската религия.

Не били редки случаите и на въоръжен отпор. През 1566 г. жителите на с. Брезище, Охридско, нападнали еничарския керван с децата, за да ги вземат обратно. През 1705 г. пък, при събиране на деца в района на Бер и Негуш, избухнал бунт - жителите на района и особено жените викали: *„Няма да предадем синовете си на мюсюлманите"*, като се опитали да убият силяхдара и негови-

те придружители. Начело на въоръжената дружина от 100 души застанал някой си Зисо Карадимо със синовете си Васил и Димитър. Бунтът продължил от март до 21 юни 1705 г., когато дружината била разбита и ликвидирана.

Най-ефектните форми на съпротива обаче били онези, при които на насилието се отговаряло със сила, на оръжието - с оръжие. Става дума за хайдутството, бунтовете и въстанията.

Български хайдути, рисунка от Ф. Каниц

Хайдутство. Най-масовата и най-продължителната съпротива на българите, изпълваща целия период на турското робство, е хайдушкото движение. За хайдутите като народни закрилници българският народ е изпял и най-хубавите си песни.

Хайдутите били смели мъже, които с оръжие в ръка се борели против османската власт и нейните представители по места. Обикновено те се организирали в малки дружини, от 10 до 20 души, за да могат по-лесно да се укриват и да се прехранват. Имало обаче случаи, когато отделни дружини достигали до 200, 300 и дори 400 души. Това ставало при необходимостта да се извършат по-големи акции - най-често при въстание.

Имало и случаи на обединяване на хайдушки дружини, когато трябвало да се нападат големи противникови сили. Така през 1595 г. около 2000 души се обединили, нападнали и превзели София. През 1689 г. пък, по време на австро-турската война, под знамето на Страхил войвода се сражавали около 4000 хайдути, а на Карпош - 3000.

Хайдутите се организирали в дружини. Начело стоял войвода, а негов пръв помощник бил знаменосецът /байрактарят/. Всяка дружина имала свое знаме - зелено или червено. Всички полагали клетва за вярност; спазвали строг ред и дисциплина; особени грижи полагали за ранените и болните си другари. Много често болни и ранени хайдути били лекувани в манастирите.

Обикновено хайдутите действували от Гергьовден до Димитровден, когато гората се е разлистила. Затова в народните песни се пее за *„гората закрилница"*. През зимата хайдутите се прибирали при семействата си или при роднини и приятели. Опора на хайдутите били многобройните ятаци по села и градове:

те извършвали разузнавателна дейност, набавяли храна, оръжие и облекло, осигурявали подслон, а при нужда и сами се хващали за оръжието.

Първите сведения за хайдути са още от началото на XV век, т.е. от първите десетилетия на робството. Най-много сведения за действия на хайдутите обаче има от следващите векове - XVI, XVII и XVIII.

Султански ферман от 1528 г. съобщава за действия на хайдутите в санджаците Кюстендил, Вълчитрън, Призрен, в Скопско и т.н. За ликвидирането им бил изпратен нарочен инспектор от Цариград, който трябвало да следи за действията им, за техните ятаци и да направи всичко възможно за залавянето им.

Още по-мащабни станали действията на хайдутите през втората половина на XVI век. В продължение на няколко години, от 1573 до 1578 г., хайдушка дружина от 70-80 души действала в Битолско и Прилепско. Главатар на дружината бил Толе войвода. Хайдутите били от прилепските села Пуста река, Априльово, Крушево и Белушино. Султанска заповед до скопския управител предписвала: *„В който и санджак да се намират злосторниците, постарайте се да ги заловите и да ги накажете надлежно."* И наистина, в предприетите наказателни акции пострадали някои от хайдутите и ятаците, а селата им били разсипани. Особено много пострадало с. Дивяци, което било метежно и *„харамийско"*.

Десетина години по-късно хайдушки дружини кръстосвали из Скопско, Тетовско, Струмишко, Тиквешко, Прищинско и други райони, като създавали големи неприятности на местните власти. И тъй като действията им взели големи размери, специалната султанска заповед предписвала строго: *„Да ги атакувате и с обединени сили да разпръснете дружините им."*

В Качанишкия проход пък действувала хайдушка дружина в състав около 500-600 души. Нападенията ѝ били толкова обезпокоителни, че султанът наредил там да се изгради здрава крепост. За целта на скопския санджакбей се предписвали строги мерки: да набере специалисти строители от района, да мобилизира спахиите и лично да отговаря при неизпълнение на поставената му задача.

През 1595 г., когато влашки войски започнали бойни действия на юг от Дунава и около 2000 хайдути превзели София, се активизирали и хайдутите в Македония. Султански ферман от 21 юли 1595 г. съобщава: *„Град Скопие и нахията му са напълно окупирани от бунтовниците харамии. Областта е незапазена и незащитена, а насилията и нападенията на бунтовниците нямат край."* По това именно време, според народната традиция, действувал легендарният хайдушки главатар Чавдар войвода в Кожух планина. Заедно с вуйчо си Лалуш войвода и с дружина от 300 души той слизал в равнината, наказвал насилниците и се връщал обратно в планината. В случая обаче показателен е фактът, че тези широкомащабни действия на хайдутите в Македония били в пълен синхрон с подобни хайдушки действия в Софийско и Северна България.

Началото на XVII век било свързано с ново разрастване на хайдушкото движение в Поморавието, Софийско и Кюстендилско. А монасите от манастирите „Св. Яким Осоговски" при Крива паланка и „Св. Гаврил Лесновски" най-

активно подпомагали хайдутите. В султанска заповед от 1618 г. се казва: *„Лекуват раните на раненните харамии, пазят харамиите и ги снабдяват с храни... Затова съм наредил споменатите манастирски калугери, които вършат метежи и злодеяния, да бъдат заловени, да бъдат доведени и според шериата да бъдат разгледани техните дела и да се осъдят."*

През цялата първа половина на XVII век изворите съобщават за бунтовни действия на българите в Македония. Румелийският бейлербей Кенан паша многократно подканял властите в Битолско, Леринско, Прилепско, Велешко, Саръгьол, Кайлярско и Костурско да предприемат енергични мерки за изтребване на хайдутите. В Леринско по-специално се споменава за дейността на Петре Дундар от с. Беранци. Тези размирни действия взели такива размери, че самите власти вече започнали да се оплакват, че селяните на редица села не изпълнявали данъчните си и други задължения, *„постоянно се бунтуват и често не се покоряват на свещения закон"*. А действията на хайдутите наистина взели твърде големи размери. През 1637 г. дружина от 200 души се движела из Западна Македония с развети знамена, със свирене на тръби и нападала мохамеданските селища. В бунтовните действия участвували цели села в Битолско - Гявато, Брод, Цер и Магарево. През 1640 г. властите се опитали да усмирят района, като обвързали с взаимно поръчителство 121 села, което вече само по себе си говори за масовия характер на брожението. А три години по-късно властите вече признали официално, че във всички битолски села имало хайдути.

В бунтовните действия особена активност проявили дервентджиите и мартолосите. Това били въоръжени отряди от българското християнско население, които били освободени от някои данъци срещу задължението да пазят сигурността на проходите и пътищата, както и да преследват хайдутите. И тези именно българи, въоръжени и обучени да боравят с оръжие, станали едни от най-отявлените хайдути. Такъв бил и мартолосбашията Лошан. Първоначално той бил участник в дружината на Петре Дундар, около 1640 г. привидно се отказал от хайдутството, а след това начело на дружина от 30 души развивал хайдушка дейност из Негушкия край. Ползувал се с подкрепата на много ятаци в Битолско.

По същото време в Битолско, Леринско и Прилепско действувал с дружината си и воеводата Тане от с. Чарли. На 14 юли 1646 г. той дори нападнал големия безистен в Битоля, откъдето взел много стока и пари. За действията му като хайдутин има сведения и през следващите пет години.

Особено много се активизирали хайдутите по време на турско-венецианската война на о. Крит през 1645 - 1669 г. Турският пътешественик Евлия Челеби съобщава за действия на хайдутите по цялата територия на Македония, като особено подчертава района на Крива паланка. *„Това е страшен, опасен, криволичещ и пълен с места за засади дол, гдето не може да се мине от хайдути."* А в Битолско, Леринско, Костурско, Кайлярско и други хайдутите се чувствували господари на положението и държали непрекъснато в напрежение местните власти. Изворите съобщават, че през 1661 г. воеводата Байо с 500 души не само контролирал целия район, но нападнал и безистена в Битоля, като взел много стока.

Сведенията от втората половина на XVII век говорят за разрастване на хайдушкото движение в Кратовско, Кочанско, Петричко, Кюстендилско, Дупнишко, Самоковско, Леринско, Солунско и т.н. В официални османотурски документи се признава: *„Освен дето хайдутите разбойници преброждат със знамена вилаетите, събират се и християни със саби, пушки и друго оръжие, развяват знамена, денем се крият, а нощем нападат... и предизвикват голям смут и бунт."* А през 1672 г. една хайдушка дружина, като се разделила на четири чети, на коне и пеша бродела из районите на Лерин, Битоля, Преспа, Прилеп, Велес, Мориово, Населица, Скопие и Кайляри, като причинила много неприятности на властите.

Най-голям размах хайдушкото движение получило след 1683 г., когато турските войски били разгромени под стените на Виена, и особено през годините 1688-1690, когато те се сражавали с турците на самия Балкански полуостров.

Още през 1683 г. хайдутите в Битолско, Леринско, Прилепско, Струмишко и Петричко, подобно на други западни български райони, активизирали своите действия, като от година на година те вземали все по-големи размери. Показателен е например един султански ферман от лятото на 1686 г. до висшите служители от левия ръкав на Румелия, в който се говори за зачестилите действия на хайдутите по пътищата. А в едно нареждане до кадиите на Костур, Хрупище и други кази от края на юли с.г. се казва, че са се събрали 4 до 5 байрака по 100 до 200 хайдути, които се движат открито, нападат села и градове, грабят, вемат монамедани в робство и че вече станало трудно да се събират държавните данъци.

Подобни сведения съществуват и за следващите години. Така през 1688 г. големи хайдушки дружини действували в Тиквешко, Струмишко и Петричко, а проходът на Бабуна, между Прилеп и Велес, бил пълен с хайдути. До властите, освен непрестанните нареждания за унищожаване на хайдутите, сега последвала и заповед за изсичане на горите върху обширни територии.

През 1689 г., преди още австрийците да предприемат настъплението си към Ниш и Скопие, хайдутите започнали широкомащабни действия в районите на Знеполе, Самоков и целия Кюстендилски санджак, като на юг се разпростреле до Мелник и Струмица. Сред многото султански заповеди особено показателна е една от края на април 1689 г., с която се нарежда за мартолоси вече да не се вземат *„българи гяури"*.

През есента на 1689 г., когато военните действия се водели вече в обширния район на Кюстендил до Скопие и Призрен, една част от хайдутите се влели в австрийските войски и в отрядите на Страхил и Карпош, а други продължили да действуват в тила на турската армия.

Многобройни сведения за действия на хайдушки дружини има и през XVIII век. И което е особено характерно, начело на някои от хайдушките дружини стоели и жени войводи.

Когато се говори за хайдутството, обикновено като личен мотив се изтъква поругана семейна чест, посегателство върху имуществото, отвлечени или помохамеданчени близки, взети деца чрез кръвния данък и т.н. Но тъй като подобни случаи били с хиляди, хиляди били и хората желаещи да отмъстят

на своите угнетители. Но само с чувството за лична мъст не може да се обясни масовият характер и организираност на хайдушкото движение. Защото и след отмъщаването хайдутите не напускали дружините си, а някои бродели из горите години наред. Те отмъщавали за обидите на целия народ, станали негови закрилници. Впрочем това ясно личи от самите действия на хайдутите: по време на въстания и при навлизане на чужди войски в пределите на Османската империя те действали по общ план - било в тила на турската армия, било като бойни съединения; през останалото време те действали на малки дружини по цялата територия на страната, нападали представителите на властта, наказвали народни угнетители. Затова на хайдушкото движение трябва да се гледа като на организирана народна съпротива, на която не били чужди идеите за национално освобождение.

Бунтове. Въоръжената борба на българите изпълва целия период на робството, поради което понякога е трудно да се разграничат хайдутството, локалните бунтове и въстанията - те просто се преливали едни в други. И все пак изворите разграничават няколко ярко изразени бунта.

Първият бунт избухнал през 1564/65 г. в Прилепско. Негови подбудители били Димитър Стале от с. Сатока, Матьо Никола от с. Велище, Стоян и поп Яко от с. Старавина, и поп Димитър от с. Градешница. Причините за бунта не са известни. Султанска заповед обаче съобщава, че било наредено на кадията в Прилеп и на санджакбея в Скопие да ги заловят, окован във вериги и изпратят като гребци в галерите.

През декември 1565 г. избухнал бунт в самия Прилеп, който обхванал и селата от Прилепското поле. Селяните се възпротивили на войводата, управител на хаса на везира Мустафа паша, че им вземал глоби в разрез със закона. Въпросът бил отнесен до съда, който естествено взел страната на войводата. Тогава около 1000 души с камъни и тояги нападнали съда. И тъй като било петък, много мохамедани се намирали наоколо. Станало голямо сбиване, за което липсват повече подробности.

Един век по-късно Прилепският край станал отново център на бунтовно движение. Османотурски документ от 1687 г. съобщава, че по-голямата част от християните на нахията Мориово били хайдути и харамии. През ноември 1688 г. пък един от местните първенци в Мориово се оплакал, че цялата рая се бунтува, че голяма част от населението станали хайдути и нападали мохамеданските поселища. Със случая се занимало самото султанско правителство, като наредило на кадията в Прилеп бунтовниците да бъдат заловени и наказани.

Сведения от началото на 1689 г. показват, че бунтът в Мориово започнал да се разраства: за това съобщили до Високата порта кадиите на Велес и Битоля и наибите на Воден, Прилеп и Тиквеш. През септември 1689 г. изворите вече говорят за голям бунт: раята на нахията Мориово се бунтувала, развяла знамена, нападала къщите в селата и градовете, убивала хора, ограбвала имоти.

По всичко изглежда, че с проникването на австрийските войски до Скопие през есента на 1689 г. бунтът в Мориово взел още по-големи размери. Западни автори съобщават, че през юни 1690 г. в района на планините над Битоля действали около 5000 души, които нанасяли големи щети на турците. Около Щип

друга група от около 1000 души също нападала градове и села, убивала турци и им причинявала големи материални щети.

В Македония имало и други бунтовни действия, особено през размирната 1689 г. През тази година се изявил с действията си и някой си Иво от Щип. Той бил мартолосбашия и с дружина от 50-60 души трябвало да се грижи за сигурността на пътищата. Той обаче се сдружил с хайдутите и заедно нападали органите на турската власт. А когато австрийците навлезли по долината на р. Вардар, той събрал доброволци - 10 байрака по 100 души всеки един и открито вдигнал знамето на бунта.

Карпошовото въстание. Една от най-ярките изяви на бунтовните действия на българите в Македония е свързана с въстанието, оглавено от войводата Карпош.

През есента на 1689 г., когато австрийците напредвали към Ниш, те мобилизирали жители на местното гранично население и ги включили в своите военни единици. Същевременно те отправяли призиви към християните да се вдигнат на борба, за да отхвърлят турската власт от цяла Румелия. В унисон с тази австрийска политика, българите от граничните територии установили връзка с кнезовете, свещениците и другите първенци в градовете и селата по цялата територия чак до Цариград. Те им писали: *„Измина епохата на мюсюлманите. Дойде краят на османското време. От този ден настъпва нашата епоха."*

Преди още да получат тези писма, българите от районите на София и Пловдив отказали да се покоряват на турската власт и вдигнали бунт. Християнските първенци и свещеничеството от тези райони, като повели със себе си и други бунтовници, дошли в Ниш, влели се в австрийските военни части и се поставили под техните бойни знамена. Българските младежи формирали батальони и взели участие в по-нататъшните бойни действия. В тези и последвалите събития особено се отличили двама видни хайдушки главатари - войводите Страхил и Карпош.

Страхил войвода е българин от с. Ветрен /Еникьой/, Пазарджишко. Години наред с дружина от 200 души той нападал мохамедански села и създавал големи трудности на властите. През 1689 г. той дошъл с дружината си в Ниш и се поставил под командуването на австрийците. На него те гледали като на най-личния представител на бунтуващите се българи.

Карпош войвода също бил българин от Тракия. В продължение на осем години той действал с дружината си в района на Доспат планина, т.е. на Западните Родопи. През септември 1689 г. и той поел към Ниш, като се задържал в района на Знеполе, т.е. действувал в тила на турската армия.

Първоначално турските власти се опитали да се справят с Карпош със силата на оръжието. А когато това не станало, направили опит да го привлекат на своя страна - назначавали го последователно за мартолосбашия и началник на мартолосбашиите на 10 кази - Щип, Радовиш, Велес, Дойран, Серес, Аврет Хисар, Неврокоп, Разлог, Петрич и Мелник.

Карпош не приел и това предложение на султанската власт. Калѐн в много битки като хайдушки главатар, той не могъл да измени на своя народ и затова

се присъединил към австрийците при тяхното настъпление на юг. А тук, особено при настъплението си по посока на Лесковац - Враня - Крива паланка, австрийците срещнали ожесточена съпротива и разчитали твърде много на помощта на местното население.

Бойните действия на австрийците на юг се развили успешно и те превзели Крива паланка, Куманово, Щип, като накрая влезли и в Скопие. По време на това настъпление те се опитали да превземат и Кюстендил. Тази задача била възложена на Страхил войвода, под чието командуване се намирали 4000 души българи, австрийци и унгарци. И наистина, в едно нощно сражение Страхил успял да превземе града, но нямал сили да го задържи и трябвало да се оттегли. По същото време, при превземането на Крива паланка, участвувал активно и Карпош, който командувал отряд от 3000 души българи, австрийци и унгарци.

В края на 1689 г. австрийците се оттеглили на север да презимуват в зимните си квартири. Заедно с тях в Ниш се оттеглил с отряда си и Страхил войвода. А Карпош бил оставен за управител на района Крива паланка - Куманово - Щип. На негово разположение се намирали австрийски и унгарски бойци, а така също и топове.

Карпош се ползвал с пълното доверие на австрийското командуване. Той се провъзгласил за „крал на Куманово" и успял да издействува признание от австрийския император - бил му изпратен калпак, което означавало, че се признава за васал на австрийската корона. Същевременно между него и австрийците се водела оживена кореспонденция, част от която по-късно попаднала в турски плен.

През ноември 1689 г. бойните действия взели неблагоприятен за австрийците обрат. Огромна татаро-турска войска настъпила от Кюстендил към Крива паланка, която била главният опорен пункт на Карпош. Гарнизонът на крепостта, състоящ се от българи, австрийци и унгарци, бил унищожен, а градът - запален. Самият Карпош, след като не могъл да противостои на превъзхождащия го противник, се оттеглил в Куманово. Тук, пред крепостта, станало голямо сражение, в което Карпош и голяма част от бойците му били пленени. След това татаро-турската войска превзела града и продължила пътя си за Скопие. В края на ноември този град се предал без бой, с което на практика бил сложен край и на самото въстание. Самият Карпош бил умъртвен жестоко - набит на кол при един от мостовете на Вардар в Скопие.

3. Културен живот

По време на османското робство условията за развитие на културния живот били крайно неблагоприятни. Преди всичко бил нанесен сериозен удар върху старите художествени паметници и творби: огромен брой манастири били унищожени, а останалите водели жалко съществуване; още по-голям брой църкви били сравнени със земята или превърнати в джамии. А заедно с тяхното разрушаване били унищожени огромен брой ръкописи, стенописи, икони и произведения на църковните занаяти. Не по-малко жесток бил ударът и върху твор-

ците на културния живот: едни били избити, други потърсили спасение в близки и далечни страни, трети били принудени да водят жалко съществуване. Върху културния живот неблагоприятно се отразило и попадането му под опеката на Цариградската патриаршия: тя не само назначавала гърци на ръководни места сред висшия клир и налагала гръцкия език, но и сама създавала пречки за развитието и разпространението на българската книжнина.

Наред с това османските власти налагали собствената си култура. Поети и писатели създавали и разпространявали ислямска книжнина. Строели се джамии и месчиди, издигали се кервансарай и безистени. Отваряли се медресета / верски училища/. Навсякъде се ширело ислямско изкуство - в художествените занаяти и в предметите на бита.

Независимо от всичките тези неблагоприятни условия, културният живот в българските земи не секнал. Българите намерили в себе си достатъчно творчески сили не само да продължат културните си традиции, но и да ги издигнат на нова висота. Обикновено за XV-XVIII век се говори като за „мънни векове". През това време обаче се подготвиха условията и се създадоха произведения, които родиха онзи бурен културен живот през XIX век, познат като „българско културно възраждане".

Строителство на църкви. Въпреки ограниченията на османските власти, българите в югозападните области продължили да поддържат съществуващите църкви, да възобновяват някои от разрушените и дори да строят нови. Така например през XV век били построени: в 1426 г. в с. Лескоец, Охридско, църквата „Св. Възнесение" от ктиторите Тоде и Булка; пак в Охридско църквите в селата Елшани, Горни Косел и Велестово. Били поправени църквата „Св. Андрей" в Костур, църквата в манастира „Матка" и други.

Църковното строителство продължило и през XVI век: през 1505 г. била построена църквата „Св. Никола" в с. Търново, Кривопаланско; църквата „Св. Никола Топлички" при с. Жван, Битолско, със средства на Димитър Пепик /1537 г./; няколко години по-късно била обновена и църквата в Слепченския манастир „Св. Йоан Предтеча"; църквите „Св. Георги" /1547 г./ и „Св. Никола" /1552 г./ в Костур; църквата „Св. Георги" в с. Баняни /1549 г./; църквите в Карпиновия манастир, Кумановско, и в манастира „Св. Архангел" при с. Кучевище; църквата „Св. Спас" в Скопие; църквите „Св. Георги" и „Св.Петка" в с. Младо Нагоричане; църквата „Св. Георги" в Злетово. Поправени били и изградени няколко разрушени църкви в Охрид и т.н.

От XVII век също така са известни редица строежи: църквата в с. Дивле, Скопско /1604 г./; две църкви в близост до Слепченския манастир „Св. Йоан предтеча" от 1617 и 1624 г.; няколко църкви в Демирхисарско, сред които и манастирската „Св. Атанасий Александрийски" в с. Журче /1617-1622 г./, и други. През XVIII век била изградена манастирската църква в Бигорския манастир и т.н.

Старите църкви и манастири с техните книги, икони и живопис, както и новопостроените, станали средища на книжовния и изобщо на културния живот в югозападните български земи.

Живопис. През XV-XVIII век в Македония работели няколко зографски

центрове: Охрид и Лесново, около манастирите Трескавец и Зързе в Прилепско, Слепче в Демирхисарско, както и в някои манастири в Щипско, Кратовско, Кумановско и Скопска Черна гора.

От XV век са запазени стенописи на няколко места, дело на Охридския зографски център. Това са стенописите в църквата „Св. Възнесение" в с. Лескоец, където между другото са нарисувани и портретите на ктиторите Тоде и Булка, както и в църквата „Вси Светии" в с. Лешани /1452 г./. В самия Охрид през 1477 г. зографът Михаил изписал фреските в църквата „Св. Константин и Елена", сред които и портрета на ктитора Партений със семейството му. Все от това време са стенописите в с. Годивие и в пещерните църкви край браговете на Охридското езеро: „Св. Атанасий" в с. Калище, църквата над с. Радожда и църквата „Св. Богородица" в манастира в с. Калище. От края на XV или началото на XVI век е известният „змийски кръст" от църквата „Св. Димитър" в Охрид - най-големият от територията на Македония.

Купен. Стенопис от Сливнишкия манастир, Преспанско

Още по-голяма дейност развили охридските зографи през XVI век. Сред произведенията им се открояват стенописите в охридските църкви „Св. Богородица Болничка", „Св. Богородица Перивлепта" /1597 г./ и „Св. Николай Болнички". От XVII век пък е живописта в църквата „Св. Богородица" в манастира над с. Сливница, Преспанско. Ктитор бил Михаил Петков от Битоля; в олтара на църквата е нарисуван портрет на неговия покоен син Купен. В тази църква има фрески и от по-късно време - от 1612 и 1645 г.

От XV век са фреските и резбарската украса на царските врати на редица църкви: в с. Ботун, Охридско, в „Св. Георги" и „Св. Богородица Перивлепта" в Охрид, в „Св. Пантелеймон" в Нерези.

В Прилепско също така има стенописи от целия период на турското робство: от XV век - в църквата на с. Варош и в манастира Трескавец /1431 г./. В олтарната апсида на същия манастир в края на XVI век стенописите били изографисани със средства на Стоян Хрънчев. През XVII век били изографисани църквите в селата Градешница и Зързе. През XVII век, и по-точно през 1625 г., била изографисана и западната фасада на църквата в манастира Зързе със средства на поп Димитър от с. Варвара, на попадията Калина, сина Георги и

йерея Васил.

От църквата „Св. Георги“ на Полошкия манастир е така нареченият „змийски кръст“ с икони от 1584 г. Такъв кръст, със съответните икони, през 1617 г. поръчал игуменът Доротей за църквата „Св. Преображение“ в с. Зързе. Пак в Полошкия манастир през 1630 г. била изработена икона с житие на св. Димитър, намираща се сега в Прилеп.

Голям зографски център се създал около манастира „Св. Йоан Предтеча“ / Слепче/ в Демирхисарско. Най-старите фрески тук са от края на XIV век и се намират в църквата „Св. Никола“ в Топличкия манастир. Техен ктитор бил кратовският кнез Димитрий Пепика, а зограф - Димитър от с. Леуново, Мавровско. През 1537 г. същият зограф Димитър изписал фреските в манастира „Св. Никола Топлички“ в Демирхисарско.

През XVII век зографи от този център изработили фреските на църквата „Св. Йоан Богослов“ /1627 г./ и на „Св. Димитър“ /1624 г./, известна още като „Латинската църква“. През 1617 - 1622 г. била направена и живописта на църквата „Св. Атанасий Александрийски“ в с. Журче. Като зограф тук се изявил монахът Калиник.

Също така голям зографски център се оформил и в областта на Скопска Черна гора. От този център е живописта в малката църква „Св. Никола“ в с. Кучевище - от 1501 г. и от следващия XVII век. От 1549 г. е и живописта в църквата „Св. Георги“ в същото село, както и в църквата „Св. Архангел“ над селото. А от 1604 г. са фреските в църквата „Успение Богородично“ в с. Дивле. От XVII век са и други стенописи в долината на р. Треска: в църквата „Св. Андрей“ /1610 г./ и вторият слой живопис на църквата „Св. Никола Шишевски“, изписан през 1630 г. със средства на Кологин Кожухар.

Към живописта спадат и множеството икони, създадени през XV-XVIII век. И тук може да се говори за няколко центъра или ателиета.

Един от най-големите иконописни центрове бил Охрид. Тук, в църквата „Св. Богородица Перивлепта“ се намира една забележителна икона, на едната страна на която е изобразен св. Климент, а на другата - св. Наум. Интересна е и иконата, представяща живота на св. Георги, намираща се в църквата „Св. Георги“ в Струга. А за иконата „Въведение Богородично“ в църквата „Св. Константин и Елена“ в Охрид се знае, че е рисувана от зографа Михаил.

Няколко икони са от XVI век: две икони от с. Лескоец, подарени от някой си Георги / 1565 г./; икона на Исус Христос от църквата „Св. Йоан Канео“ в Охрид; икони в църквите в Струга; иконата „Архангел Михаил“ в църквата на с. Бранища, Стружко. Всички те са рисувани от един зограф.

От XVII век заслужава да се споменат две икони: „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“, яхащи коне /1605 г./; „Дейзис“ /1674 г./, нарисувана върху обратната страна на иконата на Исус Христос в охридската църква „Св. Йоан Канео“.

От Прилепския център най-стара е иконата „Св. Богородица Пелагонитиса“, нарисувана в 1422 г. от йеромонах Макарий от с. Зързе, с дарители Константин Гюргичев Шарланов и семейство. От същия зограф е и иконата „Св. Богородица Одигитрия“, пренесена от Охрид в Скопие. Братът на

Макарий, Йоан, също бил зограф. От XV век е и иконата „Св. Богородица с Христос“ от църквата „Св. Никола“ в с. Варош, също пренесена в Скопие.

Икона на Св. Богородица от манастири Зързе, Прилепско /1422 г./

Иконописта в този край продължавала да се развива и през XVI век. През 1535 г. йеромонах Йоан и синът му дякон Йове подарили голямата икона „Чин“ на църквата „Св. Петър и Павел“ в Зързе. Иконописецът и зограф Димитър от с. Леуново, Мавровско, нарисувал празничните икони за иконостаса в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в с. Слепче. Неговият съдружник, зографът Йоан, също рисувал икони, сред които и една „Дейзис“ в църквата на Слепчанския манастир. От иконите на този център се открояват два големи „змийски кръста“ с разпънатия Христос. Такъв кръст има и в църквата на Полошкия манастир „Св. Георги“ /1584 г./. В Слепческата църква изпъква и дърворезбата на царските врата, където са изобразени пророците Соломон и Давид, и сцената Благовещение.

Лесново също така бил голям иконописен център. От XVI век са иконите „Св. Йоан Предтеча“ от църквата „Св. Йоан“ в Кратово, „Св. Никола“ от църквата „Св. Богородица“ в с. Шлегово, няколко малки икони в Карпинския манастир. От XVII век са: двете големи икони „Св. Богородица Троеручица“ и „Исус Христос“ в Лесновския манастир; иконата „Рождество Христово“ от църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ореовец, Кумановско, подарена от съпру-

зите Пейо и Стояна.

От центъра в Скопска Черна гора са царските врата от Марковия манастир от XV век. От края на XVI или началото на XVII век са царските врата от с. Кучевище, както и една икона от същата църква.

В Македония се срещат и икони, изработени в Солун и на Света гора. Най-много светогорски икони има в Битоля.

Успоредно със стенописта и иконописта вървяла и дърворезбата. От втората половина на XV век са входните врата на старата манастирска църква „Св. Йоан Предтеча" /Слепче/. От Охридското ателие са царските врата в църквите „Св. Богородица Перивлепта" /Св. Климент/ и „Св. Георги" в Охрид, както и в църквата „Св. Пантелеймон" в Нерези. От XVIII век е иконостасът в манастира „Св. Наум" /1711 г./.

Сред едни от най-хубавите произведения на дърворезбата са: вратите на манастира Трескавец, Прилепско, от края на XV или началото на XVI век; рамката на иконата „Кръщение Христово" в църквата „Св. Богородица" на Сливничкия манастир, Преспа; иконостасът на църквата „Св. Димитър" в Битоля /1773 г./ и др.

През XVIII век най-голям център на дърворезба става с. Галичник, дало много майстори от прочутата Дебърска школа.

Книжовен живот. Условията за книжовна дейност в Македония през XV-XVIII век били много по-благоприятни, отколкото в останалите български земи. Тук разрушението на църкви и манастири било значително по-слабо, поради което се запазили доста книжовни средища със сравнително богати библиотеки. Такива били редица манастири, в които продължило преписването и размножаването на църковно-богослужебна и друга книжнина: Лесновският манастир в Кратовско, Матейче и „Св. Прохор Пчински" в Кумановско, Слепче в Демирхисарско, Трескавец в Прилепско, „Пречиста" в Кичевско, „Св. Йоан Бигор" в Дебърско, Полошкия манастир в Тиквешко, и др. Върху книжовния живот в Македония оказали голямо влияние и двете големи средища - Рилският манастир и светогорските манастири Зограф, Хилендар и „Св. Пантелеймон". Сериозна предпоставка за поддържане и развитие на книжовния живот било съществуването на училища, където се подготвяли духовници и книжовници. Такива училища имало в Лесновския манастир още от XV век, както и в Мелник, Охрид и Скопие - от XVII век. В Мосхополе /дн. Воскопия, в Южна Албания/ имало гръцко училище, а в началото на XVIII век била създадена и печатница. Училища имало и в други манастири.

С Рилския манастир през втората половина на XV век е свързана дейността на двама бележити книжовници, следовници на Търновската книжовна школа - Владислав Граматик и Димитър Кантакузин от Ново бърдо.

След разорението на Ново бърдо от турците през 1455 г., Владислав Граматик напуснал родното си място и отишъл в с. Младо Нагоричино, Кумановско. Тук през 1456 г. той съставил първия си сборник - „Предели", съдържащ 23 статии, повечето насочени против римската църква. По-късно се преместил в Жеглиговския манастир „Матейче" в Скопска Черна гора, където съставил няколко сборника. Два от тях се намират в Рилския манастир.

Първият сборник „Панегирик“, познат още като Загребски сборник, е огромен ръкопис от 771 листа, съставен през 1469 г. Съдържа 87 съчинения на изтъкнати черковни автори, между които на Климент Охридски и Патриарх Евтимий.

Вторият сборник, съставен през 1473 г., е познат под името „Адрианти“, 562 листа. Съдържа 31 проповеди, като първите 22 слова са от Йоан Златоуст. Намира се в Рилския манастир.

Третият сборник „Панегирик“, известен като Рилски сборник, 735 листа, съдържа 111 съчинения. От български автори са произведения на Климент Охридски, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински и Димитър Кантакузин. Съдържа още жития на български дейци - Кирил Философ, Иван Рилски, Теодосий Търновски и др. Тук е поместена и оригиналната творба на Владислав Граматик, позната като „Рилска повест“.

Страница от Рилския панегирик на Владислав Граматик /1479 г./

Това е вълнуващ разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир през 1469г.

С името на Владислав Граматик е свързано преписването на съчинението „Шестоднев“, познато по препис на рилския монах Мардарий от 1480 г.

Димитър Кантакузин също така е познат като плодовит писател. От него са: Молитва към Богородица, Похвално слово за Димитър Солунски, похвално слово за Николай Мирликийски, Послание до свещеника Исай, Молитви и т.н. Той е автор също така на Служба на Иван Рилски с акростих, както и на Житие с похвала на Иван Рилски - последното произведение написано по повод пренасяне мощите на светеца.

Едно от големите книжовни средища в западните български области през XV-XVIII век било Кратовско-Лесновското: самият град Кратово и намиращият се наблизо манастир „Св. Гавриил Лесновски“. Тук работели опитни книжовници и калиграфи, които изготвяли книги както за собствени нужди, така и за други манастири и църкви. Тук през 1466 г. дяк Димитър, по поръка на охридския архиепископ Доротей, преписал за Охридската съборна черква един номоканон /сборник от църковни закони/. В предисловието му дяк Димитър дава ценни сведения за живота в Кратово и в Охрид, което го изтъква като вещ книжовник. Тук през 1564 г. поп Лазар съставил сборник, в който поместил

Житието на Никола Нови Софийски, а през 1571 г. преписал и Миней. Най-значимият книжовник от XVI век несъмнено бил поп Йоан. От него са познати седем ръкописа: два поръчани от софийски свещеници, а други и досега се пазят в светогорските манастири. През XVI век в Кратово работили още поп Нифон, поп Рале и други книжовници; през XVII век - Константин и Велко Попович; през XVIII век - дякон Христо от с. Оризари, Кочанско.

Старите български книжовни традиции най-добре били съхранени в Охридско-Преспанското книжовно средище. Тук се пазели много книги на български език, надписите в църквите били на черковнославянски, книжовниците били ревностни разпространители на славянската книжнина. Най-големият книжовен център тук несъмнено бил градът Охрид, където били преписани много книги: през 1542 г. „За небесното чиноначалие" на Дионисий Ареопагит; през 1547 г. „Точно изложение на православната вяра" на Йоан Дамаскин, Уставът на Григорий Палама и др. Тук работели книжовниците поп Иван Милошев и брат му Никола от с. Пишкопия, които преписали Пролога. В 1590 г. в Струга монахът Виктор превеждал от гръцки на църковнославянски и т.н.

Миниатюра от Слепченското евангелие /XV век/

Център на Прилепско-Битолското книжовно средище бил манастирът „Св. Богородица" /Трескавец/. Тук имало килийно училище. Книжовници писали и преписвали непрекъснато, като създали огромна по размери книжнина. Книжовни средища в този район също така били манастирите „Св. Никола" /Слепче/ в Прилепско и „Св. Спас" /Зрзе/. Тук около 1468 г. работил пелагонийският епископ Григорий, превел от гръцки проповедите на Дамаскин Студит. Около 1600 г. в Слепче се споменава монахът Спиридон, преписал няколко книги. През 1638 г. поп Симеон от с. Горна Бошава написал книга с метеорологични бележки. В 1723 г. манастирът Трескавец се сдобил с църковнославянско тълкуване на Псалтира и т.н.

Дебърското книжовно средище е свързано предимно с манастира Бигор. Тук през 1547 г. йеромонах Висарион от Дебърско преписал за манастира „Св. Йоан Предтеча" Сборник от поучения на Кирил Ерусалимски, „Златоуст" на Дионисий Ареопагит и други.

В Скопско книжовно средище работели около 15 манастира. В Марковия манастир, където били преписани много книги, около 1434 г. работил преписвачът Авксентий, а около 1668 г. - Тимотей. В Жеглиговския манастир дълго

време работил Владислав Граматик. Голяма книжовна дейност развивал и манастирът „Св. Пантелеймон“ в Нерези: тук около 1420 г. калугерката Елисавета /със светско име Марина/ преписвала книги.

Демирхисарското книжовно средище имало за свой главен център манастира „Св. Йоан Предтеча“ /Слепче/. Тук били преписани огромен брой книги. Тук работил книжовникът Висарион от Дебър. Тук през 1540 г. йеромонах Пахомий преписал Требник, през 1545 г. - Сборник с аскетическо съдържание, през 1546 г. - Миней. Все тук през 1563 г. монахът Филип написал книгата „Диопатър“, намираща се сега в Москва. А през XVII век йеромонах Димитър преписал „Служебник“ за някой си Димитър.

Посочените произведения са само една малка част от онова огромно книжовно богатство, с което разполагали манастирите в Македония. По данни от началото на XIX век много от тях притежавали библиотеки от по 20-30 конски товара книги и ръкописи.

От края на XVI век в Македония започнали да се разпространяват и печатни книги. Яков Крайков от с. Камена река, Кюстендилско, отпечатал книгите „Псалтир“ /1569 г./, „Молитвеник“ /1570 г./ и „Различни потреби“ /1572 г./, които разпространявал чрез книжарницата на Кара Трифун в Скопие.

Христофор Жефарович от Дойран, роден в края на XVII век и починал на 18 септември 1753 г., отпечатал във Виена книгата „Стематография“ /1741 г./. Тя представлява албум с текст и образи на български и сръбски владетели и светци: Стефан Неман, Стефан Първовенчани, цар Давид Български, Климент Охридски, Теофилакт Български и т.н. Поместени са и гербове на 56 страни. Българският герб представя изправен разярен лъв с корона на главата. Лъвове са изобразени и върху гербовете на Тракия и Македония, но без корони,което показва че това са области от България. А през 1748 г. пак във Виена било отпечатано „Описание на светия божи град Ерусалим...“

Страници от Стематографията на Христофор Жефарович

БЪЛГАРИЯ

МАКЕДОНИЯ

ТРАКИЯ

***

Стенописите, иконите, книгите и произведенията на художествените занаяти, създадени или разпространявани в Македония през XV-XVIII век, са с различна художествена стойност. Всички те обаче поддържали будно българското народностно съзнание на населението, крепели вярата му, че освобождението рано или късно ще дойде.

Литература

1. Турски извори за българската история. Т. 2-3, София, 1966, 1970.
2. Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1-2, София, 1961, 1971.
3. Турски документи за историјата на македонскиот народ. Т. 1-4, Скопие, 1963-1972.
4. Турски извори на ајдутството и арамиството во Македонија. Т. 1-3, Скопие, 1961-1973.
5. История на България. Т. 4, София, 1983.
6. Историја на македонскиот народ. Кн. I, Скопие, 1969, с. 229-314.
7. **Матковски, Ал.** Отпорът во Македонија во времето на турското владеење. Т. I-IV, Скопје, 1983.
8. **Петров, П.** Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV век - 1912 година. София, 1975.
9. **Петров, П.** Карпошовото въстание. София, 1994.

Глава втора

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Преходът от феодализма и затвореното натурално стопанство към капитализма и стоково-пазарните отношения, който се извършва в Европа през XV-XVIII век, е епоха позната в историята под името „Европейски ренесанс". Този преход за българските земи е осъществен значително по-късно - средата на XVIII и преди всичко през XIX век, и по подобие на европейската практика е известен като „Българско възраждане".

Както за европейската, така и за балканската и българската действителност тази епоха е време на многообразни промени - икономически, социални, политически и културни. Но най-съществената ѝ съдържание е, че това е епоха на формиране на национално съзнание и на обособени нации, епоха на национални революции и създаване на самостоятелни национални държави - съдържание и цел на всяко национално движение.

Българската нация също така възниква в това исторически преходно време, при това на основата на българската народност от Средновековието и на територии, които общо взето бяха влизали трайно в границите на българската държава. Така славянското население, което живееше в Мизия, Тракия и Македония и надминаваше по численост останалите народности от тези земи, именно през тези епоха се самоопредели и само се изявяваше и наричаше „българи" и „българско".

Не случайно първата ярка обществена изява на българското национално самосъзнание, на призива на борба за утвърждаване на българската нация и национални идеали бе положено от отец Паисий Хилендарски - „българин" родом от Банско, Македония. Неговият призив не бе изолирано явление за Македония, пък и за цяла България: делото му бе продължено от Марко Теодорович - *„българин родом от Разлога"*, който дава средства да се отпечата първия буквар за българска просвета и образование, както и от Кирил Пейчинов, Неофит Рилски и още много други.

Защо първият зов за национално осъзнаване и пробуда през XVIII век дойде от Македония? На причините за това явление мнозина автори са търсили и давали обяснение: реакция и самозащита от фанариотската и елинската асимилация; близост със светогорските манастири Хилендар и Зограф - хранители и светилници на славянска и българска книжовност; религиозна и народностна памет и т.н. Във всеки един от тези отговори има част от истината. Такава част се съдържа и в един на пръв поглед по-страничен исторически процес: обстоятелството, че през XVIII век българите в Македония рано бяха въвлечени в производство за пазара - вътрешния и особено външния; че по то-

ва време те вървяха първи в общобългарското възраждане, което намери място и във високо прокламираните национални идеи и въжделения. XIX век за съжаление не донесе разцвет на икономиката и благосъстоянието на македонските българи. Нещо повече, постави ги в най-тежки материални, социални и народностни условия, които забавиха темпа на националния напредък и до голяма степен обусловиха и противоречивите и мъчителни борби за народна просвета, църковна независимост и политическо освобождение.

1. Промени в земеделието

В основата на промените, настъпили в Османската империя през втората половина на XVIII и през XIX век, лежало развитието на стоково-паричните отношения и включването на османския пазар в общоевропейската търговия и стопанство. Развиващите се производителни сили и възникващите буржоазни обществени отношения, както и стремежите на формиращите се на тази база буржоазни нации, влезли в дълбоко противоречие със задържащата роля на турската феодално-деспотическа държава.

Първата и най-характерна страна на промените се проявила в областта на земевладението. Още в края на XVI и началото на XVII век започва разложение на старата османска военно-ленна система: появява се чифликчийството - форма на едро неслужебно земевладение, което постепенно става господствуващо в османското селско стопанство.

Едновременно с този процес вървяло и разделението на труда, разширяване на стоковото производство и развита стокова продукция, появата на капиталистически производствени отношения. Но този процес в османска Турция бил мъчителен, бавен и ограничен поради особеностите на турското господство и характера на турския феодализъм.

Всички области на европейските владения на Европейска Турция били въвлечени в този процес, но не едновременно и не в еднаква степен и дълбочина. Причината за това следва да се търси в природните, географските, социалните и други условия на една или друга област, в специфичните обществено-политически обстоятелства, при които били поставени от турската държавна власт. Югозападните български земи не правели изключение. В тях се развили същите процеси и се достигнало до последствията, както и в останалите части на България и другите балкански владения на османска Турция.

През втората половина на XVIII и първата половина на XIX век югозападните български земи имали подчертано аграрен характер. Огромната част от българското население живеело по селата. Ако се доверим на един френски източник от началото на XIX век, населението на Македония броело 968 000 души, от които в градовете живеели около 140 000 души, т.е. около 14-15%. В края на XIX век поради естествения растеж и миграция на българското население в градовете, съотношението между градското и селското население достига 1:4. При това славянският елемент в тогавашните градове бил сравнително слабо застъпен. В приморските градове - например в Солун, живеели пре-

димно евреи, гърци, мюсюлмани, куцовласи, малък процент българи, а градовете във вътрешността били в по-голямата си част мюсюлмански. Тази особеност на народонаселението в Солун не се променила значително дори до 70-та година на XIX век. В един доклад от 8 август 1871 г. белгийският консул донася, че Солун има население до 90 000 души, от които най-малко 60 000 евреи. *„Останалия дял от населението по-скоро в същите пропорции го съставляват турци, гърци, малък брой българи, албанци и цигани."* При това малобройното българско градско население се занимавало през тази епоха изцяло или частично със земеделие, градинарство, скотовъдство, т.е. все още то било „бюргерско" само формално, но по производствен белег си оставало селскостопанско.

Основният въпрос за населението на Югозападна България си оставал въпросът за владението и ползуването на земята - въпрос, който е основен за всеки преход от феодализма към капитализма, но в условията на османския феодализъм той добивал особена важност и острота.

Преходът от старата военно-ленна спахийска система и създаването на чифлици в Македония започнал още в началото на XVIII век, но този процес особено се засилил през втората половина на XVIII и първите десетилетия на XIX век. Тук наред със създаването на лични чифлици чрез заграбване на отделни селски парцели /мюлкове и селски мери/ цели селища били превръщани в чифлишки. Първите чифлици от нов тип - тези, които произвеждали стока за пазара, възникнали около големите градове - Солун, Сяр, Битоля и др. Последователно чифлици били създадени и в други райони, главно в плодородните, равнинни части на страната, т.е. в области, населени предимно с християнско население.

По-голям брой чифлици били образувани в плодородните полета на Серско, Мелнишко, Петричко, Воденско, Леринско, Битолско, Прилепско, Скопско, Кочанско, Солунско, Демирхисарско, а също и в Кюстендилско и Дупнишко. Пътищата, по които се образували чифлиците в Югозападна България, не се различават от познатите и характерни и за останалите области форми. Повечето от чифлиците в Македония били създадени не чрез покупко-продажба, а чрез насилие и по различни пътища на принуда.

Образуването на по-голям брой чифлици в Македония било облагоприятствувано от наличието на много полунезависими феодални отцепници - паши и аяни, на влиятелни албански бегове през първата половина на XIX век, които заграбвали селските земи. Али паша Янински например разполагал с около 900 чифлика на територията, която му била подчинена; Джеладин бег - с около 100 чифлика в Охридско-Преспанския край; Кара Илия - в Струмишко, Али паша Демирхисарски и Исмаил ага в Серско - с десетки чифлици и пр. Голяма група чифлици се създали и чрез системата на т. нар. дерудеджийство - покровителството, оказано на местното население от някои влиятелни мюсюлмани.

В основни линии процесът на чифликчеене завършил в средата на XIX век, когато османската държава била принудена да узакони създадените вече чифлишки аграрно-правни отношения. От този момент започнал период на упадък на чифлишкото земевладение поради това, че чифлиците не успели да се превър-

нат от просто стокови в капиталистически форми на производство, и то при твърде напреднали капиталистически отношения в останалите сфери на стопанството.

Броят на чифлиците през XVIII и дори целия XIX век не може да се установи точно. От по-късни данни изследователите стигат до извода, че в края на XIX и началото на XX век само на територията на днешна Македония/половината от някогашната територия/ броят на чифлиците бил около 2260.

Наличието на голям брой чифлици и господарлъци, на чифлишко земевладение е засвидетелствувано от почти всички пътешественици, чужди консули, учени и наблюдатели на стопанския живот в Югозападна България през XIX век. Такива данни намираме в пътеписите на французина Оливие, за това изрично пише и немският пътешественик Я. Хан: *„Много от селата, задължени да плащат десятък, бяха покрай това собственост на по-големите земевладелци, или според местния израз „чифликчии“.* " Могат де се приведат десетки сведения от чуждите - английски, руски, австрийски и др. консули в Битоля и Солун, които изрично подчертават наличието на чифлишко земевладение в тези райони и положението на селяните.

Почти всички изследователи са единодушни, че броят на чифлиците в Македония в сравнение със Северна и Южна България /без Беломорска и Източна Тракия/ е много по-голям.

Ако чифлишкото земевладение в Македония е било значително по-разпространено, остава открит въпросът - в каква степен то допринасяло за разложението на феодалните порядки, за проникването на капиталистически елементи в селското стопанство, за генезиса на капитализма въобще.

Чифлиците в Югозападна България и по-специално около градовете по крайбрежието възникнали не само по пътя на насилието, а и чрез покупко-продажби. Собственици на тези стопанства станали предимно носителите на търговско-лихварския капитал. Самият факт, че земята ставала обект на покупко-продажба, а част от организаторите на чифлици били носители на търговско-лихварски капитал, чиято главна задача била производството на пазара, показва, че с това се разширявала буржоазната форма на земевладение в селското стопанство. Първоначално чифлици закупували предимно евреи, гърци и други немюсюлмански търговци и лихвари от Солун, Сяр и др., а по-късно и хора от издигналата се местна буржоазия. Известно е, че търговската фирма на братя Робеви имала няколко големи чифлика в Леринско и Охридско. Чифлици имали и братя хаджи Илиеви от Прилеп, Г. Папазоглу от Охрид и др. Фирмата Арие от Самоков притежавала няколко крупни чифлика в Кюстендилско, Горноджумайско, Софийско.

Създаването на чифлици и чифлишко стопанство водело и до изменение във формите на собственост и мястото на селяните в класовата структура на обществото. В процеса на чифликчеенето селяните били лишавани от земя. И независимо, че обезземлените селяни, както правилно изтъква акад. Хр. Христов, не прераствали в нова социална група - наемни селскостопански работници, тенденцията за приложение на наемния труд постепенно измествала чисто феодалните форми на производство и експлоатация.

В чифлишкото земевладение на Югозападна България се оформят три основни категории селяни: изполичари, момци /ратаи/ и отсечници /кесимджии/. Независимо от обстоятелството, че в положението на тези три категории чифликчийско население се запазили остатъци от по-раншната феодална зависимост, общо взето това било крачка напред по пътя на освобождението им от чисто феодалната форма на експлоатация.

Чифлишкото земевладение, въпреки посочените елементи на буржоазната форма на владение и производство, си оставало преходно стопанство с наличието на много феодални наслоения. Това особено се отнася за чифлишкото земевладение в Македония.

Най-характерна в това отношение била прилаганата извъникономическа принуда. Много често мюсюлманите - собственици на чифлици, обработвали земята си чрез ангария. По свидетелството на А. Еванс, в Тетовско цели села били длъжни до 60 дни в годината да орат, жънат и вършеят по чифлиците на тетовските бейове. На много места били запазени и натуралните данъци, характерни за феодалната зависимост на селяните от епохата на развития феодализъм. В рапорта на М. Сарафов - К. Иречек за състоянието на безимотните селяни в Кюстендилско се изнасят данни за заплащане на местните господари и аги в жито, дърва, сирене, овце, масло и други продукти. Тук трябва да се прибавят личната зависимост на селяните към чифликчиите - господари и бегове, насилието и произволът и разни други феодални преживелици.

Поради всичко това чифликчийското земевладение в Македония, въпреки наличието на известни буржоазно-капиталистически елементи, общо взето се явило задържащо явление за бързото развитие на капитализма в селото. То консервирало редица елементи от феодалния начин на производство и експлоатация и до края на турското господство било сериозна пречка за историческия прогрес в тези земи.

2. Навлизане на капиталистически елементи в земеделието и скотовъдството

Колкото и широко да било разпространено чифлишкото стопанство в Македония, все пак то заемало един сравнително по-малък дял в общото стопанство.

По-голяма част от селяните били „свободни", раетски. Те били предимно дребни собственици на земя. Но ако процентно по количество били много повече, свободните селяни владеели почти толкова земя, колкото малкият брой чифликчии. При това тяхната земя не била пълноценна - свободни селяни се срещали повече в планинските и полупланинските райони. Най-голямия дял от поземления фонд от равнинните плодородни земи владеело мюсюлманското селско население.

Малоземието наред с притесненията, данъчното бреме, произволите на отделни феодали, паши и аяни и натискът на планинското албанско население от запад били главната причина за голямата миграция на свободните селяни

от Македония, започнала от XVII, продължила и до края на XIX век. Наред с този миграционен процес вървяло и преселването в градовете /особено силно по време на междуособните войни между отцепниците паши от централната власт/, където българските селяни намирали по-голяма сигурност за живота си. Французинът Оливие пише за положението в Македония в края на XVIII век: *„Селското население, претоварено с данъци, несигурно за своя живот и имот, неусетно напуща земята, която не може повече да го храни, и заминава за големите градове да търси спокойствие, което то загуби в селските хижи, и да намери нов живот, какъвто не може да има повече с обработването на земята."*

Зараждането на буржоазни отношения в селското стопанство на Македония започнало с огромното производство на памук в края на XVIII и началото на XIX век, на тютюн и особено с развитието на скотовъдството. Острата нужда на европейските страни от памук през XVIII век, така необходим за бързо развиващата се текстилна промишленост, довежда до голямото му производство в Македония и износа му на запад. В средата на XVIII век в Серската равнина се получавали 20 000 бали памук; в началото на XIX век количеството нараснало вече на 70 000 бали /7 000 000 оки/. Огромно било и производството на тютюн, също предназначен за износ. Само през 1797 г. били изнесени 90 000 бали на запад и в други области на Турция.

Търговията с памук издигнала първите заможни граждани на Банско-Разложката котловина през XVIII век - предимно жители на Банско и с. Недобърско. Всичкият памук, който се произвеждал в Драмско и Серско, се купувал от банските търговци и се разнасял от тях по Австрия, в централна България и Сърбия.

Формирането на селска буржоазия в Македония особено релефно изпъква при разглеждане развитието на скотовъдството.

Развитието на скотовъдството в Югозападна България, по-специално в Македония през XVIII и първата половина на XIX век, било облагоприятствувано от естествените пасища и мекия беломорски климат на Южна Македония, където по-голямата част от добитъка бил отглеждан през зимата. Стимул за развитието на скотовъдството дали и бързото нарастване на градовете, и нуждата от месо, мляко и други продукти, порасналите нужди от вълна, кожи и пр. за турската войска и по-широкото търсене на суровини, нужни за европейската индустрия.

Отделни стопани-скотовъдци постепенно се отделили от останалите по броя на притежавания едър и дребен добитък, а след като успявали да съберат капитал отваряли мандри, маслобойни и други предприятия. Типичен пример в това отношение представлява Гурчин Кокалевски, живял през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век. Той закупувал просторни пасища, организирал преработката на мляко и вълна, а по селата раздавал на жените вълна за предене, боядисване и тъкане на шаяк за изработване на пояси. По такъв начин Г. Кокалевски се издигнал като представител на едрия търговско-лихварски капитал. Могат да се наброят още ред подобни примери на издигане на отделни скотовъдци в различни области на Македония, които през първата половина на XIX век започнали, наред със скотовъдството и търговията

с продукти от него, да основават собствени салхани и мандри, а също така и манифактурни предприятия.

По същество това означава, че капиталистическите елементи навлизали в селското стопанство с типичните си форми и неминуемо водели до класово разслоение на селяните. Издигал се един тънък слой селска буржоазия, която поставяла дребните собственици в капиталистическа по форма зависимост. Този процес, макар и спъван от несигурността, феодалните разпри, разбойничеството и пр., си пробивал бавно път в стопанството на Македония.

Развитието на буржоазно-капиталистическите отношения обхванало и останалите клонове на селското стопанство и предизвикало задълбочаването на класовата диференциация - издигане на селската буржоазия и създаване на вече по-голям брой свободни от собствени средства за производство селяни.

В селото на Македония през Възраждането най-многочислени обаче си оставали дребните и средните собственици - свободни раетски селяни, притежаващи малки късове земя и собствен работен добитък и инвентар. Те страдали от малоземие и поради това съставлявали главния контингент на преселническата маса в градовете, на миграциите; те вземали земя за обработка на изполица или кесим от местните чифликчии и по този начин попадали под зависимостта на чифликчиите.

Особена роля за натрупването на капитал в Македония и за икономическото опропастяване на средните и дребните, и по-специално селските производители оказало силно развитото лихварство. Лихварството започнало да играе роля в стопанския живот още през XVII-XVIII век, но получило най-голям разцвет при развитието на стоково-паричните отношения с увеличаването на търговията и усиления външен внос, с промяната на данъчната система от натурална в парична. В средата на XIX век то представлявало наред с големите данъци и разбойничеството истински бич за населението. *„Тоя, който ще се спаси от ръцете на жестокия събирач на данъците, го граби лихварят"* - пише В. Кънчов. *„Във Велес* - пише той на друго място - *повече от половината на населението е длъжник на неколцина богаташи, а има села които са задължнели в едно късо време."* При съществуващите условия лихвата никога не била ограничена в някакви норми. Със закон от 1862 г. тя била определена 1/100 месечно, т.е. 12% годишно, но не била спазвана в тия размери - достигала до 20-30 и повече проценти.

Обикновено заемите били малки - от 100 до 1000 гроша, взимани предимно от дребни собственици и често се погасявали в натура - чрез добива от производството. То било закупувано от лихварите на твърда и нормално на по-ниска цена и по този начин процентът на лихвата ставал далеч по-висок. Наред с големите лихварски търговски фамилии, почти във всяко село отделни богати селяни - по 2-3 души селски чорбаджии - се занимавали също с лихварство.

Като последица от широкото развитие на лихварството в Македония вървяло натрупването на търговско-лихварски капитал и икономическото заробване и експлоатация на дребните собственици, които непрекъснато губели земята си.

3. Развитие на търговията и занаятите

Новите буржоазно-капиталистически отношения се зародили значително по-рано и при това в по-големи размери в градското стопанство на Македония. Те представлявали важен лост за развитието на цялата икономика, включително и на селското стопанство, по пътя на капитализма.

В Македония, както и на целия Балкански полуостров, през всичкото време на турското господство имало големи градове. Процентно градското население на Македония през XVIII век заемало едно от първите места всред останалите области от европейските владения на Турция. Някои от тези градове, като например Солун, Сяр и др., били центрове на вътрешна и външна търговия, средища на търговско-лихварски капитал и в предишните векове. Но от изворите се вижда, че носителите на капитала и търговците били предимно евреи, арменци, мюсюлмани, гърци. Относително много малък, особено през XVIII и началото на XIX век, бил процентът на българското население в тези градове.

В края на XVIII и началото на XIX век започнал процесът на бягство на селяните в градовете. Обикновено като основна причина за това се изтъква несигурността и притесненията в селата от страна на местни бейове, на анархията по време на отцепническите действия на паши и аяни. Но наред с тези причини голяма роля играело и обезземляването на селяните в процеса на чифликчийската и класовата деференциация, настъпила с навлизането на елементите на буржоазно-капиталистическото производство в селското стопанство.

Процесът на увеличение на българския елемент на градовете в Македония носел масов характер и продължил почти през целия XIX век. Ст. Салганджиев свидетелствува, че дори в 70-те години *„в Сяр постоянно прииждаха да се заселват българи от околните села"*. Разбира се, в по-късната епоха, за която става дума, селяните били привлечени в градовете от по-добрите условия за работа и живот, създадени вследствие развитието на търговията и занаятите.

Темпът на нарастване на градовете в Македония се вижда от следната съпоставка: Охрид в края на XVIII век наброявал 3 000 души, към 30-те години на XIX век е вече 6 000 души; Битоля - съответно 8 000 и 40 000; към средата на XIX век Воден е 7-8 000, Скопие - 15 000 и т.н.

Същото явление се наблюдава и в Горна Джумая, където в началото на XIX век се обособява квартал „Вароша", който става център на стопанския и културен живот на българските жители. В Кукуш, според К. Шапкарев, имало *„1 000 - 1 200 домове вси почти българи-християни с 50-60 само турски"*. Значителен ръст бележи и българското население в Неврокоп, като в средата на XIX век там живеели около 200 български фамилии.

Българските заселници обикновено се разполагали в края на градовете и образували отделни квартали. Те заселвали и обезлюдените по време на чумите и други масови епидемии и пожари турски квартали. По такъв начин броят на българския елемент наред с гърци, куцовласи и други националности се увеличил за сметка на мюсюлманския.

Новите заселници навлизат преди всичко в двата основни дяла на градския живот и стопанство по това време - занаятчийството и търговията.

Предприемчиви по дух, те стават главни представители на промишления живот, на стопанския прогрес. Занаятчийско производство в Македония имало и в предшествуващия период, но сега занаятчиите работели серийно за пазара, а не само за задоволяване на местни нужди.

От края на XVIII и през XIX век занаятите в Македония изменили своя характер - в тях се включвали новите производственици, предимно българи; създавали се нови занаяти и цехове, в които ръководно място заемали християнски, по-специално български представители.

Първите специализирани работилници се създали в Солун и Сяр за производство на облекло и оръжие, нужни за турската войска. Организатори на производството, притежатели на капитали и снабдени със специални привилегии /например монополно право за изкупуване на вълната и при това на ниска цена от пазарната/ били солунските евреи. Но самото производство на облеклото, шаяка и пр. извършвали местните занаятчии - предимно християните. В Солун се преработвала до 1/5 от добитата вълна в Македония; произвеждали се голямо количество килими в края на XVIII и началото на XIX век, което показва, че вероятно тук вече *„имало по-високи форми на производствена организация - работилници от типа на манифактурата"*.

Заселването на по-компактен български народностен елемент в градовете се извършва в по-късно време - началото и първата половина на XIX век. Едва тогава българите навлезли в занаятите на тези разнородни по етнически състав градове. Следователно за развитие на българско занаятчийско производство в градове като Солун, Сяр и др. може да се говори едва през първата половина на XIX в. Българското занаятчийство преживява подем след реформите на турската армия през 1826 г. и последвалите законодателни актове от 30-те и 40-те години.

Типичен пример в това отношение е Охрид. Отрано тук започнало специализирано производство на кожи и кожуси. Я. Хан свидетелствува, че около 150 къщи в града се занимавали с щавене и преработка на кожи. Според други източници в 150-те кожарски дюкяна работили 800 души мъже и 800 жени. Известни по-едри производители на кожи в Охрид били семействата поп Симовци, Точковци, Митановци, Паунчеви, Кецкарови, Огненовци, Пармакови, Коцареви и др. Те били и първите организатори на разпръсната манифактура, крупни търговци, които търгували с много страни на Европа. Кецкарови например имали голяма вносно-износна кантора в Лайпциг. Икономическият просперитет на Охрид е причина за ранното възникване на националните, църковните и просветните борби, както и това, че начело стоели представители от споменатите семейства - Огненовци, Паунчеви и др.

В Скопие имало около 60 вида занаяти, от които най-развити били кожарският /табашки/, памукчийският и казанджийският. Във Велес през 60-те години започнало производството на гайтани, като вероятно чарковете били пренесени от карловчанина Генчо. Освен това и тук се развило кожарството и разни други по-дребни занаяти.

Неврокоп бил прочут с производството на медни и ковани звънци, в Костур и Лерин се преработвали кожи, в Сяр, Воден и др. имало предачници за памук.

Подобно занаятчийско производство може да се изброи за всички градове и по-големи селища в Македония.

На основата на развитото занаятчийско производство и акумулацията на капитал у отделни лица в Македония през втората половина на XIX век се появили и първите манифактурни предприятия. И тук манифактури се създават на първо място в областта на текстилното производство. Около 1856 г. в с. Тодорак, Кукушко, по данни на Хр. Македонски, баща му имал 42 стана за тъкане на платно. През 1870 г. Кочко Х. Бошков организирал производство на фини платна в Скопие с 15 стана и 20-22 работници. В Охрид се създали пръснати манифактурни работилници за преработка на кожи. Работилници и манифактурни предприятия се появили и в копринарската промишленост - в Гевгели, Мелник и другаде.

В предачниците за гайтани във Велес три семейства - Кушеви, Генчо Карловеца и Капчеви, имали около 65-98 чарка с 46-58 работници.

Създаването на по-големи работилници /манифактурни предприятия/ показва разширяването на буржоазно-капиталистическия елемент в стопанството на Македония и формирането на капиталистически отношения. В същото време трябва да се отбележи сравнително ограниченото разпространение на този нов начин на производство в Македония, сравнен например с останалите български земи - Северна България и Тракия. От установените 11 предприятия, съоръжени с машини и парни двигатели в България до Освобождението, в Македония няма нито едно.

В Северна България и Тракия съществували над 400 промишлени обекта от типа на манифактурата /без пръснатите манифактури/, в които били ангажирани около 5300 души. В Македония по същото време /50-70-те години на XIX век/ имало около 100 манифактурни предприятия с малко повече от 3000 работници.

Главният отрасъл, в който се създавали манифактурни предприятия в Македония, бил кожарският занаят, а също така и гайтанджийството, памукопреработката и копринено производство. От друга страна, манифактурните предприятия в Македония били в по-голямата си част пръснати манифактури, т.е. те все още не прераствали в класически манифактури. Въпреки наличието на търговски капитал и началния стадий на създаване на манифактурни предприятия, в Македония до 1878 г. не се създали по-големи промишлени предприятия - фабрики, с нова техника и индустриални работници.

Пречка за развитието на занаятите и промишлеността и тук била липсата на покровителствена политика от страна на Османската държава, несигурността и анархията в страната, липсата на правов ред. Ето защо дори и такива притежатели на капитал като братя Робеви предпочитали посредническата търговия.

Разделението на труда, увеличеното стоково селскостопанско и занаятчийско производство довели и до развитието на търговията.

Първоначално търговията в Македония била предимно в ръцете на търговци от неславянски произход - евреи, цинцари, гърци и арменци. През XVIII и особено началото на XIX век, когато се създават благоприятни условия за

търговия с европейските страни, те имали все още почти монополно положение в търговията, особено по морските пристанища, където се вършели основните вносно-износни операции. В тази група търговци имало и българи. В началния период на Българското възраждане, при силното гръцко културно влияние и завоюваните икономически позиции от гръцките търговци, те се числели към гръцките търговски корпорации. Постепенно с нарастването на националното съзнание и укрепването на българската буржоазия, българските търговци се отделили като самостоятелна социална и народностна група. Има основание да се смята, че и в Македония първите търговци от български произход изникнали от средите на прекупчиците на данъци и търговците на добитък - бегликчии и джелепи, от пътуващите кържии.

От средата на XVIII век се издигнали банските търговци. Първоначално разполагайки с коне и добитък, те били преносвачи на памука от Серско и Драмско през София и Видин за Виена и другаде. Постепенно обаче те натрупвали капитал, сами ставали закупчици на памук, тютюн, мелнишко вино и пр. и пренасяли стоките си в чужбина, реализирайки печалба за своя сметка. Покъсно те създали и свои търговски къщи в големите европейски градове.

Голяма роля за издигането на местни търговци изиграли поселищните пазари и панаирите, които съществували и в по-ранната епоха, но се активизирали през XVIII и XIX век. През XVIII в. панаири имало в Сяр, Доляни, Прилеп, Маврово, Струга и Дебър. В средата на XIX век тяхното количество нараснало. С известност се ползували и панаирите в Неврокоп, Енидже Вардар, Петрич, Охрид, Селфидже, Костур, Воден, Велес, Сърбица, Дебър, Лерин, Возарци и др. С най-голямо стопанско значение и с международна известност оставали панаирите в Сяр и Прилеп.

Панаирите изиграли голяма роля за търговската циркулация, за размяна на селскостопански и занаятчийско-промишлени произведения, за натрупване на капитали у отделни търговци. В същото време те допринесли за укрепването на икономическите връзки между отделните райони, за създаването на общия национален пазар.

Панаирите в Сяр и Прилеп, в Неврокоп и Возарци били средища не само на търговията с продукти от Македония, но и от всички български райони. На пазара в Прилеп били докарвани гайтани, ширити и щампи от подбалканските градове. От Карлово през 1873 г. били докарани и продадени гайтани и ширити на стойност 9000 турски лири, т.е. 1/10 от общата сума се падала на карловските търговци. На следната 1874 г. карловските гайтани на панаира възлизали на 7000 лири от общата сума 38 900 лири, т.е. приблизително 1/6. На Велешкия панаир за добитък плевенски търговци през 1874 г. продавали сиви биволи и друг едър добитък. В търговския баланс на Серския панаир голяма част от продукцията била от различни градове на Тракия и Северна България. И тук българските търговци продавали гайтани. В Серския панаир се продавала голяма част от произвежданата стока в Банско-Разложкия край, Горноджумайско, Неврокопско, Чепинско, Пазарджишко и др. Изобщо на по-големите и известни панаири, които надхвърляли рамките на локални средищни търговски центрове, участвували в различна степен български производители и търговци от всички

краища на страната.

От друга страна, част от производството в Югозападна България намира пласмент на големите панаири в други части на България. Известно е например, че на Узунджовския панаир са изнасяли голяма част от промишлените селскостопански произведения от Македония. Голяма част от памука, произвеждан в Македония, бил изнасян от местни търговци през Свищов, Видин и Русе към Средна Европа при посредничеството на търговци и от тези градове.

Панаирите в Македония достигат най-големия си разцвет и играят най-голяма роля в търговския и стопанския живот на областта в началото на втората половина на XIX век, след което започва техният упадък.

Югозападните български области още от XVIII в. били включени в търговските връзки със Западна Европа, като през първата половина на XIX век търговският обмен значително се разширил, а през втората половина рязко се увеличил. Главните произведения, изнасяни от Македония за пазарите на Европа, Близкия изток, Египет и пр., били жито, памук, вълна, тютюн, кожи, копринени пашкули, восък и др. Английският консул в Солун съобщава още през 1837 г., че през Солунското пристанище се изнасяли горните артикули предимно за Франция и Триест. Голямо място заемал износът на коприна поради това, че в Солун по това време имало 14 работилници за преработване на коприна, в които били заети около 2000 жени и деца.

Западноевропейският внос се състоял преди всичко от манифактурни стоки и индустриални произведения, железарски и стъкларски изделия, дрогерийни стоки, бои, хартия, кафе, подправки. В общия внос-износ първо място заемала Англия, след нея Франция, Австрия, Германия, Италия и други страни.

Търговският баланс на Македония показвал постепенно увеличение, макар че в години на кризи /например световната икономическа криза през 1861 г./ той спадал или бил в застой. Данните показват, че през XVIII и до средата на XIX век този баланс бил активен, положителен, т.е. износът бил по-голям в парично изражение от вноса. Този активен баланс стоял в основата на натрупването на капитали у местни търговци, т.е. извършвала се акумулация на капитала, една от първите предпоставки за развитието на капиталистическо производство. Но след 50-те години в търговския баланс на Македония диспропорцията между износ-внос се увеличила за сметка на износа.

Капиталът на развитите западноевропейски страни обвързвал здраво стопанството и на тази част от тогавашната Османска империя. Плод на оживените търговски връзки е издигането на крупни търговци и създаването на търговски къщи в Македония. Една от най-известните търговски фирми тук била тази на братя Робеви. Робеви станали едни от главните посредници между балканския и средноевропейския пазар и били обединително звено на голяма част от българската търговска буржоазия в Македония. Те търгували с около 500 вида стоки, били свързани с около 100 предприятия и фирми само в Австро-Унгария, имали свои кантори в Охрид, Битоля и Виена и клонове и доставчици в много европейски градове. Робеви притежавали огромен капитал, част от който бил вложен в чужди банки.

Голяма дейност развивали и търговската къща на братя Илиеви в Прилеп,

на Кецкарови в Охрид, на Димко Радев и сина му Петър Радев в Битоля, на К. Ангелов също от Битоля, на Балабанови от Прилеп, на Ляпчеви от Ресен, Фичеви от Костур и др.

Наличието на сравнително голям брой търговски къщи и отделни търговци в Македония през XIX век показва, че търговският капитал взел значителни размери.

Ако изобщо за българския търговски капитал през средата на XIX век е валидно обстоятелството, че не се е превръщал в промишлен капитал, то това важи особено за търговския капитал в Македония. Той си останал по същество търговско-лихварски капитал и макар че играел прогресивна роля за стопанското развитие въобще, като не бил вложен в промишленото производство не оказал най-важния тласък за развитието на капиталистическия начин на производство, за утвърждаването на капиталистически обществени отношения.

От всичко изложено дотук могат да се направят няколко извода, които имат отношение към въпроса за националноосвободителната и по-точно за национално-революционната борба, за нейния характер и мащаби.

Развитието на историческия процес в Югозападна България по своята същност не се отличавал от този в останалите части на българските земи - това бил процес на развитие на стоковото производство, на постепенното формиране на капиталистически производствени отношения. Но този процес тук се отличавал с редица специфични особености:

По-голяма изостаналост в аграрните отношения: разпространено чифлишко земевладение, прилагане на повече форми на феодална и полуфеодална зависимост над селското население.

По-слабо развитие на полукапиталистическите и капиталистическите форми на производство, наличие предимно на търговско-лихварски капитал, който слабо навлизал в промишленото производство.

Сравнително по-слаба икономически българска буржоазия в градовете, особено в големите, където икономическите позиции били заети от представители на други националности.

Известно е, че степента на развитие на буржоазно-капиталистическите отношения обуславя националното съзряване, определя ръста, характера и размаха на националноосвободителната и революционна борба. По-голямата степен на развитие на буржоазно-капиталистически елементи в стопанството и формирането на по-многобройна и силна буржоазна класа води до по-организирани идейно и политически по-целенасочени движения.

Обратно, неразвитостта на буржоазно-капиталистическите отношения, особено нерешените аграрни отношения, тласкат селските маси на стихийни антифеодални борби, но със слаба национална окраска и без особена политическа програма.

Посочените по-горе особености в стопанското развитие на югозападните български земи през XVIII и първата половина на XIX век естествено дали отражение върху цялостния български възрожденски процес и по-специално обусловили характера и ръста на национално-революционните борби в Македония.

Литература

1. **Христов, Хр.**, Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. С., 1964.

2. **Димитров, Ст.**, Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи. Ист. преглед, 1956, № 6.

3. Турски извори за българската история. Т. I, С., 1959.

4. Македония като природно и стопанско цяло. С., 1949.

5. **Гандев, Хр.** Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. ГСУ ИФФ, т. 40, 1944.

6. **Паскалева, В.** Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. Известия на Института за история, т.11, 1962.

7. **Кънчов, В.** Македония, етнография и статистика, С., 1960.

8. **Косев, К.** За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968.

9. **Радев, С.** Македония и българското Възраждане в XIX в. Т. 1-2, С., 1927.

10. **Тодоров, И.** Балканският град XV-XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972.

Глава трета

БОРБА ЗА НАРОДНА БЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА И ЦЪРКОВНО-НАЦИОНАЛНА САМОСТОЯТЕЛНОСТ

По своята същност, обществени изяви, културни и политически постижения възрожденският процес е единен, закономерен и прогресивен исторически феномен. Той обхваща всички земи, в които живее население, принадлежащо към образуваната още през средновековието българска народност.

Независимо от темповете и крайните резултати, които постигнало в отделните райони на страната, Българското възраждане в общи линии се определяло от едни и същи предпоставки и фактори, свързани със зараждането на буржоазно-капиталистическите производствени отношения и появата на буржоазната класа - главен носител и двигател на националната идея и на освободителните борби на българския народ.

Като епоха на прехода от феодализма към капитализма, Българското възраждане притежава и някои същностни черти на Ренесанса и Западното просвещение. То обаче има и своите особености, обусловени от конкретните исторически условия, при които протича - преди всичко обстановката на чуждото национално, политическо и духовно потисничество. Затова неговото съдържание в най-голяма степен се изпълва с постепенното съзряване, подготовка и осъществяване на българската национална революция, с главна стратегическа цел - политическо освобождение и създаване на независима българска държава. Същевременно Българското възраждане изгражда една нова духовна ценностна система, съчетала по своеобразен начин самобитната традиция с културните и идейни постижения на буржоазната цивилизация, за да стигне до своя най-висш резултат - формирането и утвърждаването на българската нация в нейните естествени историко-географски области - Мизия /Дунавска България/, Тракия и Македония.

През XVII и особено в средата на XIX век преобладаващата част от славянското население в Македония се бе оформило като неразделна част от българската нация, само изявяващо българската си национална принадлежност. Това българско население бе преобладаващо в сравнение с останалите народностни и етнически групи, населяващи тази провинция на тогавашната Османска империя.

Поради липсата на официална статистика в империята, особено важни са докладите на чуждите консули, и то в периода, когато се решава съдбата на тази част на Балканския полуостров - преди и по време на Руско-турската война и особено преди подписването на Берлинския договор.

В това отношение особено показателни са сведенията на английските консули, които, както е известно, по това време не изпитват особена симпа-

тия към българската кауза.

В доклад на английския консул Блънт от март 1978 г. се дават следните сведения за Македония по санджаци: Битолски - 86 270 мюсюлмани и 139 270 християни; Дебърски - 93 180 мюсюлмани и 52 388 християни; Скопски - 43 300 мюсюлмани и 67 207 християни. Санджакът Битоля, според консула, се населявал от българи и албанци, като българският елемент бил компактен наляво от Вардар, между Скопие и Демиркапия.

Според изследванията на Ст. Верковић, В. Кънчов, К. Герсин и др., от цялото население на Македония, при това в края на XIX век, след значителната емиграция на компактни маси в свободната българска държава, повече от половината са българи. Верковић въз основа на лични впечатления и сведения, събрани преди и след Руско-турската война от 1877-1878 г., твърди, че от всичко 1 907 000 души, българите броели 1 236 000 души. В. Кънчов по данни от 80-те и 90-те години на XIX век дава обща цифра на населението 2 258 224 души, от които 1 181 336 българи /включително и българомохамедани/. К. Герсин изчислява процента на славянското население в Македония на 52,4 %. Въпреки известни неголеми различия в процентите, тези и други данни свидетелстват за наличието на компактно българско население в Македония, преобладаващо по численост над останалите народностни и национални групи както поотделно, така и в цялост.

Македония заема особено важно и неповторимо място във възрожденската история на българския народ. Не само защото роди Паисий Хилендарски, братя Миладинови и ред други титани; не и заради богатото и с непреходна естетическа стойност творческо дело на зографи, марангози, книжовници и поети, а най-вече заради жертвената борба и пословичен стоицизъм на македонските българи да съхранят народността, езика, културата и националната си принадлежност.

Българското възраждане в Македония по ред причини се осъществява в по-трудна и сложна обществено-икономическа и политическа атмосфера в сравнение с останалите български територии. Задържащи фактори на възрожденските процеси тук са както насилническият политически режим на турската власт, така и силата на традиционното гръцко езиково и културно влияние; на сравнително по-малките икономически възможности на местната българска буржоазия; наличието на етнически противоречия в някои райони; по-особеното аграрно устройство на Македония; на отдалечеността ѝ от водещите в стопанско и културно отношение центрове на българската духовна и политическа пробуда.

В тази обстановка българите в Македония още в началото на своите духовно-национални изяви срещнали безкомпромисното противодействие на Цариградската патриаршия. След като започнала да губи своите позиции в Северна и Южна България, с всички средства тя се помъчила да запази влиянието си в Македония. За целта тя подложила на безмилостна морална и физическа репресия българските възрожденски дейци и с активната подкрепа на гръцката държава се превърнала в инструмент и проводник на прочутата „мегали идея" - възкресяване на някогашната Византийска империя. Към това трябва

да се прибавят планомерните действия на сръбската националистическа пропаганда, както и на западните религиозни мисии след Кримската война в Македония, които също разединявали усилията, поглъщали част от обществената енергия на българите, нарушавали ритъма на националната консолидация и в определена степен се отразявали върху крайните постижения на тяхното духовно и политическо възраждане.

Така българите в Македония се оказали в крайно неблагоприятна и враждебна обстановка, съпроводена с много жертви и страдания. Македония се превърнала в най-тежкия участък на българската нация през възрожденската епоха.

1. Обществени и културни предпоставки

Един от икономическите резултати през епохата на Възраждането е побългаряването на градовете. Тяхното стопанско замогване формирало една нова обществена среда в лицето на дребните търговци, занаятчии и еснафи, които чрез обединяване в своите жизнеспособни организации станали крепители и носители на културно-политическите стремежи на българското население през XIX век. Именно занаятчиите и търговците станали началното ядро на българската буржоазия в Македония. Те държали на българския си произход и застанали начело на зараждащото се националноосвободително движение. И, което е особено важно и характерно за атмосферата на българския град през Възраждането, пришлите в градовете селяни носели със себе си и ревниво пазели своята патриархална нравственост, бит и култура, която била здрава преграда срещу чуждите влияния. С право проф. Б. Пенев подчертава ролята на този фактор при създаването на новите форми на национална психика не само в градовете, но и в селата, и значението му за съхранението на българската народност.

Наред с обособяването на градските центрове като стопански и културни средища, поради бавните темпове на развитие на българските земи под османска власт през XVIII и XIX век, се запазила една голяма селска провинция, която със своята привързаност към традицията и вярата съхранила чистотата на народните говори и силата на народностното съзнание. Макар и да забавяла общото културно развитие, селската провинция подхранвала със живителни народностни скокове културното възраждане.

Развиващото се обаче стоково-занаятчийско производство като материална основа на възрожденския процес засегнало и селата, където също възникнали нови социални категории, свързани с новите форми на земевладение и производство, със занаятите и търговията, със създаващия се вътрешен пазар на работната сила. В редица околии и покрайнини /Разложко, Неврокопско, Велешко, Битолско, Воденско и др./ се издигнали богати български села, в които наред със земеделието се развивали занаятите и търговията. Типичен пример в това отношение са селата Баиино село /Велешко/, Киречкьой /Солунско/, Ново село /Щипско/, Загоричане /Костурско/, Ковачевица и Гайтаниново /Неврокопско/, Горно Броди /Серско/, Банско и Якоруда /Разложко/ и др.

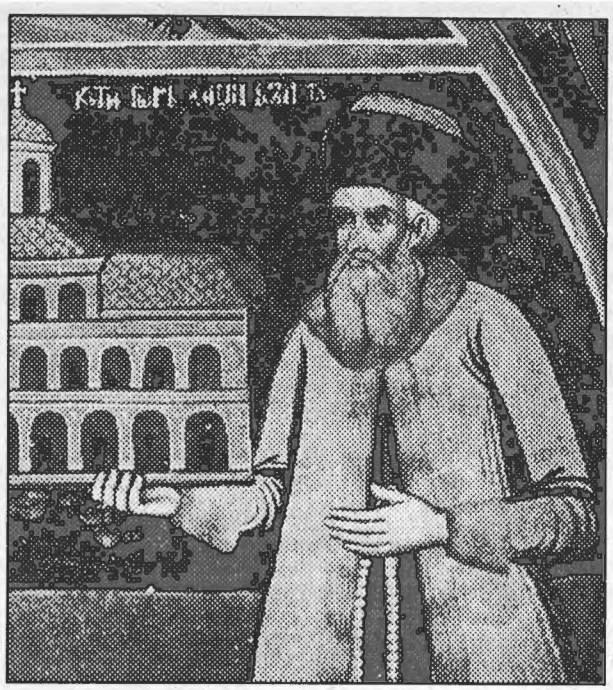
Така в условията на развиващото се стоково производство, между града и селото започнала да се създава здрава стопанска и културна връзка. Селото престанало да бъде затворена и откъсната от външния свят общност. Общуването на селяните с градските търговци и занаятчии съдействувало за разширяване на техния културен кръгозор и за възприемане на прогресивните възрожденски идеи.

От друга страна, развитието на вътрешната търговска размяна не само засилило деференциацията на занаятчийското производство, но дало възможности за търговско и културно общуване и преодоляване на регионалната затвореност на селищата. За тази цел наред с редовните седмични пазари, които станали традиция във всички градски центрове и по-големите села, се провеждали и ежегодни панаири, на които се продавали стоки от всички области на империята, а така също и от чужбина. Тези панаири дали възможност на мнозина българи да натрупат известни капитали - една добра материална предпоставка за издръжка на просветното дело в селата и градовете. С право известният учен и познавач на Македония В. Кънчов отбелязва, че стопанското замогване на българите в Неврокоп и селата било главното условие за добре уредените им училища и сравнително високото заплащане на учителите - в селата Либяхово, Гайтаниново, Скребатно, Ковачевица и Старчища възнаграждението им достигало до 100 лири месечно.

Същевременно по време на панаирите се осъществявали и инициативи с благотворителен и културно-просветен характер, разменяли се идеи и мисли по българския народностен въпрос. През дните на панаира в Прилеп например, ежегодно се организирали две български книжарници: на Андрея Ресенчанина, която предлагала сбирки от книги за миналото и църковна книжнина, и на Хр. Г. Данов - книги и помагала предимно с училищно предназначение. На Серския панаир многократно се събирали помощи от български търговци за учебното дело. На панаира в Неврокоп през 1873 г. местните учители и дейци по църковния въпрос взели решение да създадат учителско дружество, което да подпомага развитието на националната просвета в изоставащите селища на Драмска епархия.

Особено типичен е случаят Банско-Разложкия край, чието стопанско, а с това и културно и народностно издигане почнало най-рано - през XVIII век. То е свързано с износа на памук от Беломорието за манифактурните предприятия в Саксония. Главни износители били търговците от Банско. Според един търговски тефтер, от януари до март 1810 г. бански търговци продали във Виена памук за около 112 хил. флорина. Внушителният размер на търговските капитали на тези търговци се вижда от запазените им писма със сметки за продадени стоки. Характерно в случая е обстоятелството, че писмата са написани на чист разложки говор далеч преди създаването на светски български училища в Разложко. Същевременно те разкриват не само доброто познаване на европейската пазарна конюнктура, но и свидетелствуват за запазената през вековете славянска книжовност и езикова традиция в този край.

Оживеният търговски обмен със Западна Европа, съчетан с рядката предприемчивост на населението, издигнал Банско /макар и село/ в един от най-

Хаджи Вълчо - фреска от ктиторски портрет в Хилендар

значителните в търговско-занаятчийско отношение центрове в Североизточна Македония в края на XVIII и началото на XIX век, който по-късно играел водеща роля и в движението за новобългарска просвета. Този период, който с право е наречен „златен век" на Банско, се отразил върху цялостния стопански ритъм на селището, дал отпечатък в архитектурното му оформяне, намерил израз в духовния живот на населението, създал нужната обществена атмосфера за възникването на реалистичната банска живописна школа в лицето на нейния основоположник Тома Вишанов-Молера.

Търговските и стопанските връзки на Македония със Западна Европа през XVIII век имали и една друга, много по-важна страна с оглед активизиране на процесите на нейното културно възраждане. Въвличането на отделните райони в търговския живот на Европа означавало едновременно и тяхното въвеждане в орбитата на европейското духовно и културно развитие. Както е известно, преходът от средновековните форми на обществено съзнание в балканските страни съвпаднал по време с развитието на Просвещението в Европа, което като сложно идеологическо течение било свързано с прогресивните идеи на буржоазните революции. Идеите на просвещенския XVIII век бавно, но непрекъснато проникващи в духовната сфера на Османската империя. Възродителният дух на хуманизма, рационализма и Просвещението намирали естествена почва сред градското, а в отделни случаи и сред селското население, пораждали нови мисли и едно ново, буржоазно светоусещане.

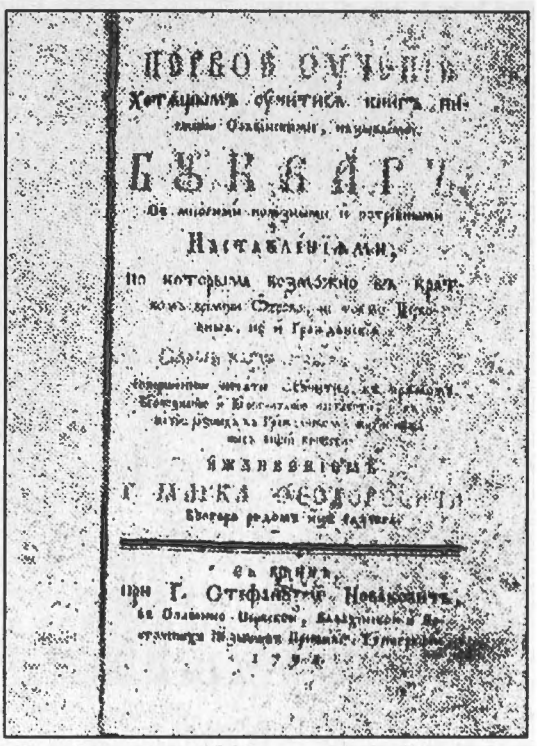
Фактите показват, че стопанската дейност на българските търговци от Македония спомогнала техните обществено-просветни прояви да се обвържат кръвно с укрепването на българската народност, с българската просвета. Тези най-видни българи от Македония поддържали и подпомагали българската идея, като неизменно подчертавали и своята българска принадлежност.

Така например, Марко Теодорович-Везьов от Банско, търговец в Австрия, а по-късно високопоставено лице при сръбския княз Караг Георги, напечатал със свои средства във Виена църковно-славянски буквар /разпространен и в югозападните български земи/, в наслова на който изрично подчертава, че е *„българ-*

рин, роден в Разлога“.

Освен М. Теодорович от средата на банските търговци в чужбина, които били във връзка с южнославянските просветители и подпомагали културното възраждане на сънародниците си, бил и Михаил Теодоров Германов /Голев/, секретар на сръбския княз Милош Обренович, а впоследствие консул в Букурещ. Именно той съдействал за отпечатването на взаимните таблици и други съчинения на своя братовчед, бележития реформатор на новобългарското образование Неофит Рилски, през 1835 г. в държавната сръбска печатница.

Съдействие за отпечатване на български книги и за откриване на български училища в Македония в началото на XIX век оказали търговците в Австрия Нешо Марковић от Кратово, Ангелко Палашев от

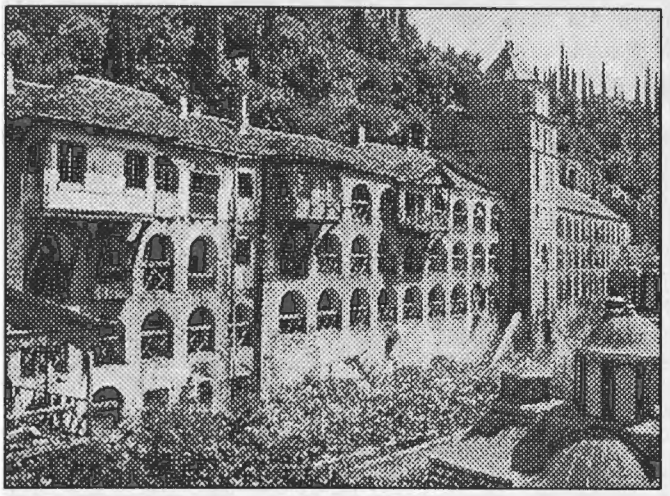

Буквар

Заглавен лист от буквара на Марко Теодорович

Велес и Анастасий Пулев, който дал средства за издаване в 1801 г. в специална книжка на Раичовата „История разных словенских народов, най-паче Болгар, Хорватов и Сербов“. В 1814 г. трима български търговци от Щип, Кратово и Крива Паланка подпомогнали материално напечатването в Будапеща на съчинението „Повест ради страшнаго и втораго пришествие Христова“ на Йоаким Кърчовски.

Пак на българските търговци в чужбина се дължи издаването на първите печатни народни песни от българските земи. През 1815 г. видният сръбски възрожденец Вук Караджич издал „Народна сръбска песнарица“, в която включил и народната песен „Не рани рано на вода“ на разложко наречие. По-късно, в 1822 г., в книгата си „Додатак Санкт-Петербургским сравнительним речницама свиу езика и наречиа, с особитем огледима бугарског езика“, същият автор поместил нови 27 песни и друг словесен материал, продиктуван му от Лазар Германович от Банско. Тези публикации внесли известна светлина, полезна за опознаване на българския език и на българското народно творчество от западната общественост.

По-ранното културно възраждане на Македония не бива обаче да се обяснява само и единствено със социално-икономическите промени, свързани със значителното развитие на стоковото производство и търговията. Наред с тях действали и фактори от културно естество, които играели известна самостоятелна роля като първотласъци на историческите процеси през XVIII и XIX

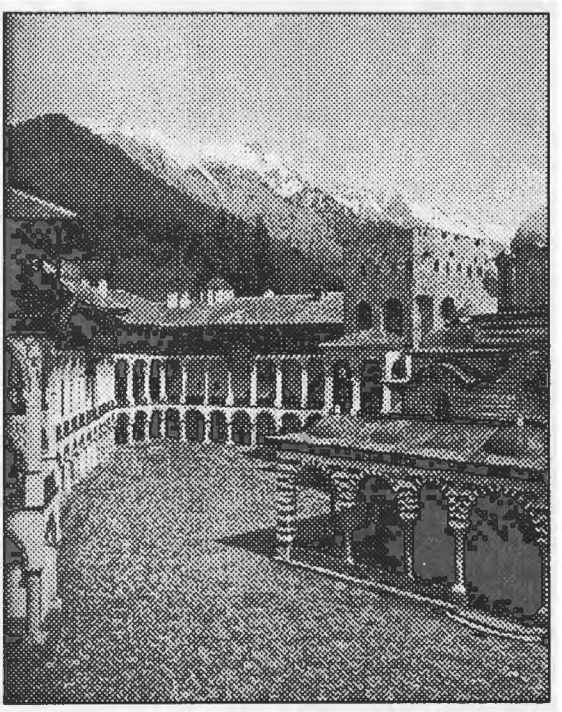

Зографският манастир в Света гора

век. В това отношение Македония имала към края XVIII век също определени предимства пред останалите български провинции: активното стопанско общуване с Европа дало възможност за по-ранното проникване на буржоазните идеи в този край. Съседството на Македония с Гърция, която първа от балканските страни възприела, абсорбирала и преработила идеите на Европейското възраждане и Просвещение, оказвало също своето благотворно въздействие. Известно, макар и второстепенно значение имала близостта на югозападните български земи до Сърбия, в която също така порано, отколкото в България се изживявал процесът на приобщаване към буржоазната култура.

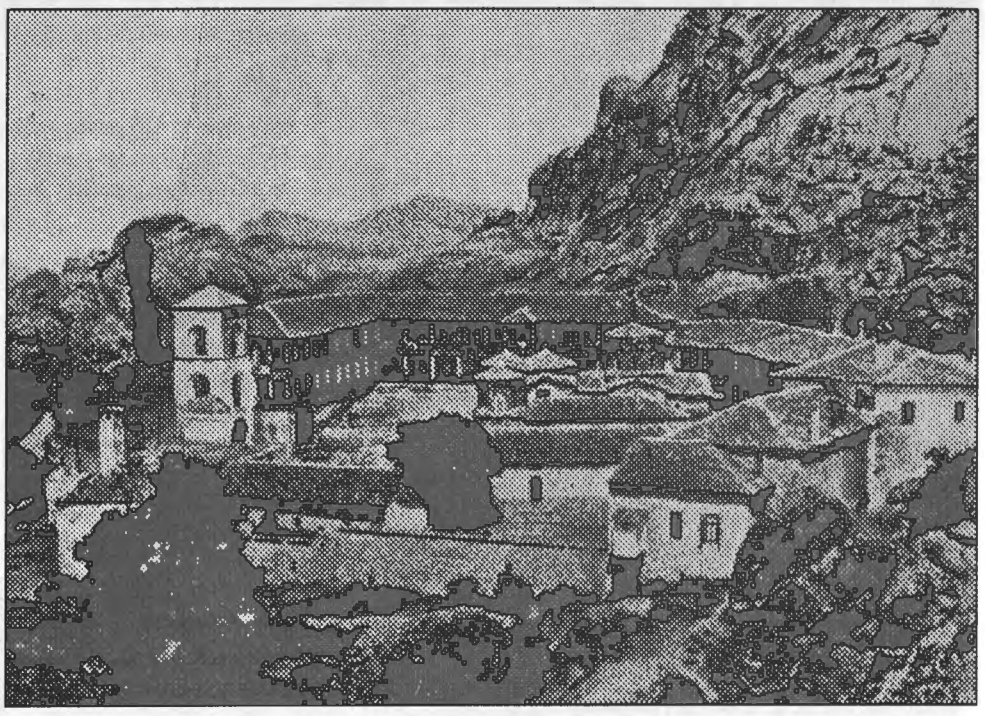
Всички изследователи на югозападните български земи през Възраждането подчертават и огромното значение на атонските и Рилския манастир и за културното им развитие в началото на възрожденската епоха.

Особено ярка била ролята на Рилския манастир, който в началото на XIX век се превърнал в най-голямото духовно и културно средище на българския народ и активно спомагал за формирането на ново съзнание, укрепвал самочувствието и уважението у българина към културно-историческото му минало и наследство. Чрез постоянните си представителства - метосите, Рилският манастир поддържал българския дух и народното съзнание. Такива метоси манастирът имал и в

Рилският манастир

Македония: Банско, Мехомия, Якоруда, Разложко, Горна Джумая, Велес, Скопие, Неврокоп и другаде, при които още през XVIII век функционирали единствените училища и се водила известна книжовна дейност.

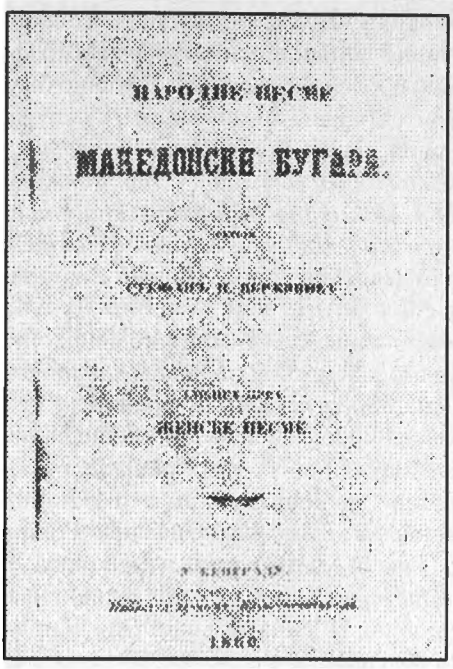

Манастирът "Света Богородица" при Трескавец, Прилепско

Благотворна роля за запазването и развитието на славянската книжовна традиция и за разпространението на килийното образование имали и многобройните манастири във вътрешността на Македония. Йордан Иванов набройва 12 такива манастира, между които най-известни били „Св. Наум" край Охрид, „Св. Яким" до Крива паланка /Осоговски манастир/, „Св. Атанас" при с. Лешок /Тетовско/, Трескавецкият манастир край Прилеп и други, в които се съхранявали и преработвали много ценни славянски ръкописи и други материали и получавали школовка десетки просветни дейци.

Ранното културно възраждане на Македония се дължи също и на сравнително по-живата славянска книжовна традиция през дългите векове на робството, пазена и обогатявана чрез преписи и преработки, под закрилата на Българската охридска архиепископия, която запазила своята независимост чак до 1767 г. Не случайно К. Шапкарев търси жизнеността на българското народностно съзнание в Охридския край както в етническата принадлежност на неговото население, така и в яркия по своето въздействие спомен за Охридската българска архиепископия с нейния последен архипастир Арсений, изпратен на заточение при закриването ѝ от Цариградската патриаршия.

Безспорен принос в това отношение има и възстановената през XVI век

НАРОДНЕ ПЕСМЕ
МАКЕДОНСКЕ БУГАРЕ
ЖЕНСКЕ ПЕСМЕ

Заглавна страница от книгата на Стефан Веркович "Народне песме македонски бугара"

сръбска Ипекска патриаршия, която също подхранвала църковно-славянската книжовна традиция в западните и югозападните български земи.

Към посочените разнородни културно-исторически предпоставки на Българското възраждане в Македония трябва да се отбележи и първостепенното значение на народностното съзнание и националната устойчивост на местното българско население, крепящи се в традицията и езика.

Големият изследовател и деец на Българското възраждане Ст. Веркович, който в продължение на повече от две десетилетия /1850-1877/ живя и работи сред българите в Македония, специално отчита ролята на този фактор. Така в сборника си „Народне песме Македонски Бугара" /1860 г./, след като пояснява защо поместените песни нарича български, а не изобщо славянски, той мотивира жизнеността на народното съзнание със следните съображения: *„Че този славянски народ и до днес не е изчезнал и не се е претопил в друга народност, може да се обясни единствено с това, че българинът е дълбоко предан на своя език и на своите народни обичаи."*

Именно в този комплекс от благоприятни социално-икономически и културни условия и фактори може да се търси отговор на въпроса, защо македонската област дава първия тласък на българското културно-национално възраждане. Хилендарският монах Паисий, роден в Банско, написа в 1762 г. своята знаменита „История славянобългарска", с която призова към национално свестяване и прокламира главните идеи на българската национална революция. В своята забележителна

Страница от "История славяноболгарская" на Паисий Хилендарски

творба Паисий с исторически аргументи и патос отразява и защищава основните права на възземащата се българска нация в нейните естествени географско-етнически граници. В нея той определено посочва областите, в които българите създават своята държава, народност, църковна организация и култура. Още при идването си на Балканите, пише той, *„българите завзели много места от гърците - цялата Търновска, Видинска и Нишка епархии"*. Те продължили да воюват с Византия и *„завзели цяла Тракия, Македония и Илирик. И населили се българите в тая земя, и до сега те седят и живеят там, както се вижда."*

Очертал етническата територия на българския народ, Паисий с патриотична страст го призовава да пази своя род и език, гневно бичува отцеругателите, разпалва чувства на преклонение към славното минало на българите, които първи от славянството създават своя държава: *„първо те се кръстили, имали са царе и патриарси и най-много земя те са завладели"*.

„Историята" на Паисий в духа на хуманистичните идеи на Просвещението чертае пред българите съдбовните задачи, които трябва да се решават с общонародни усилия и борба, за да се стигне до национална и държавна самостойност. Българското културно-национално възраждане намира своята най-висша еманация в програмните идеи на Паисий Хилендарски, а след това - в делото на неговите последователи, пионерите на новобългарската книжнина и образование в Македония: Марко Теодорович, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинов, Емануил Васкидович, Неофит Рилски и др.

Въпреки този знаменателен факт обаче в един сравнителен план с общобългарските постижения се вижда, че докато през XVIII век Македония е сред водещите в национално-духовното възмогване центрове, то в първите десетилетия на XIX век тя започва да изостава от общите национални темпове на развитие. Причините са различни и най-общо се коренят в изместването на търговските пътища, в доминиращото чифлишко земевладение, в сложния и зареден с противоречия етнодемографски състав и най-вече в засилващия се антибългарски денационализаторски курс на Цариградската патриаршия, опирайки се на традиционното в нея гръцко културно-езиково влияние, на активните гръцки общини и училища, на гръкоманските групи сред част от заможното българско гражданство.

Трябва да се подчертае, че основната и доминираща част на българската буржоазия в Македония в началото на XIX век са вече занаятчиите и дребните търговци. Крупни нейни представители в този период там почти не съществуват. Дори известната фамилия Робеви, която прави изключение, става търговска величина едва през 50-те - 60-те години на XIX век.

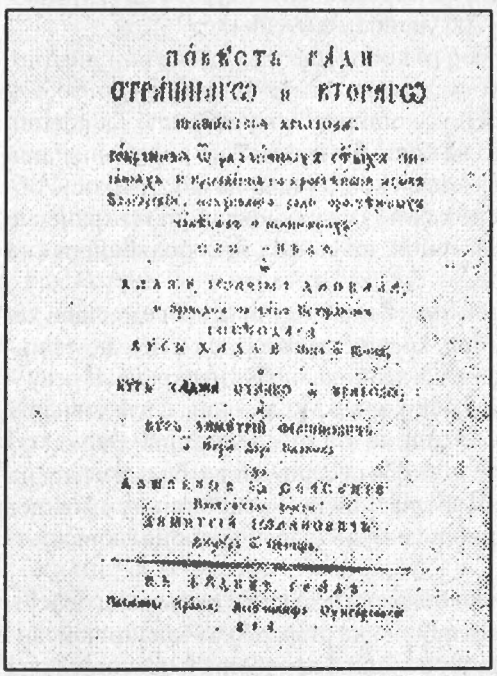
Занаятчиите и дребните търговци са социалната база на културното възраждане на българското общество в Македония през XIX век. Свързани с прогресивните форми на производство, те най-много съдействуват за откриването на училища и други просветни организации, за създаването и разпространение на нова светска книжнина и за насаждане на позитивни знания за природата и човека.

Професионалните и практически нужди на българската буржоазия от светски знания през този период се допълват и от засиления интерес към миналото

и културното наследство на народа, към езика и книжнината, продукт на пробуденото народностно съзнание.

Сведенията сочат, че и до 30-те години на XIX век, т.е. до възникването на първите светски училища, проявите на просветния живот в Македония се ръководят и обезпечават от буржоазията в лицето най-вече на дребните търговци и занаятчии. Те се грижат за отварянето на нови училища, за тяхното обзавеждане с необходимите пособия, за намиране на учители и тяхната издръжка. Така в поменика на терзийския еснаф в Солун още от 1817 г. се споменава, че еснафът се грижи за разпространението на ученето, издържа учениците и трябва да настоява в училището да се преподава славянски. Със същата цел кюркчийският еснаф в Охрид основава своя каса главно за издръжката на училището. Големите еснафи /кожухарският, терзийският, бояджийският и др./ дават крупна сума за напредъка на учебното дело. С подобни благотворителни прояви се отличават еснафските организации в Скопие, Прилеп, Неврокоп, Кукуш и в други градове на Македония.

Не били малки грижите и интересите на търговско-промишлената класа в Македония за издаването и разпространението на българска възрожденска книжнина през първата половина на XIX век. Подкрепен от българските търговци и с *„иждивението на християните щипских и прочих городов болгарских“*, книжовникът Йоаким Кърчовски напечатал от 1814 до 1819 г. пет книги, които са написани, както той сам бележи в първата „Повест ради страшнаго и втораго пришествие Христова“ /1814 г./, на *„простейший язик болгарский“*. А в книгата му „Различни поучителни наставления“ / 1819 г./ се срещат имената на спомоществователи и от много щипски, кратовски, дебърски и други села в Македония. Книгата „Месецлов или календар вечни“, издадена в 1840 г., има също спомоществователи от различни градове и села в Северна и Южна България и Македония, между които някои са из по-първите жители на Разлог и Банско.

Заглавна страница от книгата "Повест ради страшнаго и втораго пришествие Христа" на Йоаким Кърчовски

Появата на буржоазната класа в лицето на българските търговци и занаятчии и нейното икономическо замогване дало възможност за формулирането и на редица общонационални задачи и тяхната реализация. В условията на чуждо национално, духовно и политическо иго тези цели и задачи

намерили конкретен израз на първо време в движението за културна и църковно-национална еманципация. Тези могъщи движения на културно-националното възраждане се ръководели от българската буржоазия, която увлича най-широките маси от българското население, а това в краен резултат довело до укрепването и сцеплението на българската национална общност.

2. Борба за национална просвета

Новобългарската просвета в Македония започнала своето развитие през 30 - 40-те години на XIX век като намерила първа изява в тенденцията да се преодолее схоластиката на килийното училище и се изгради национално по характер и светско по съдържание учебно дело. По примера на Габровското училище, през 1837 г. във Велес се открило първото в Македония и едно от ранните в страната светско българско училище с мъжки и девически отдел, което бележитият просветител и книжовник Йордан Хаджиконстантинов-Джинот превърнал в център на просвета и родолюбие. Само във Велес до средата на XIX век функционирали общо пет български светски училища по взаимната метода, в които се обучавали над 700 ученици и ученички.

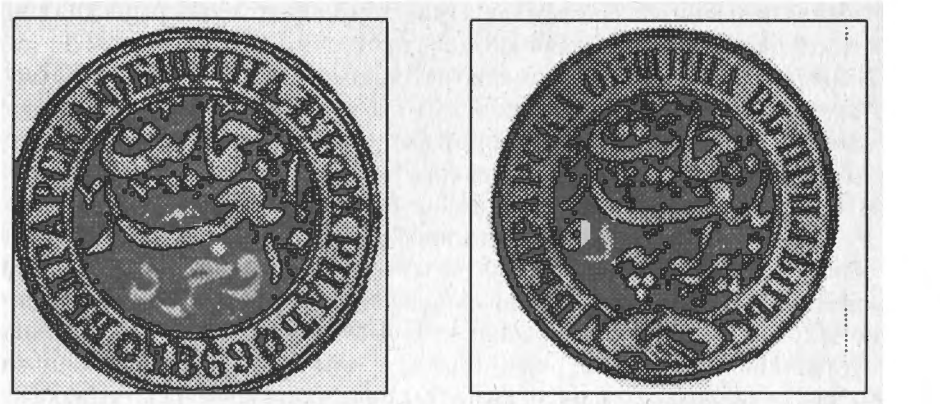
До Кримската война /1853-1856 г./ под ръководството на местните църковно-училищни общини в Македония се оформили няколко центъра на новобългарското образование, сред които особено се открояват учебните заведения във Велес, Скопие и Щип. Макар и малко на брой, те изразяват подчертаната обществена тенденция да се разграничи българското училище от гръцкото образование - единственото жизнено условие както за народностното съхранение и за създаването на национална интелигенция, така и за преодоляването на гръцкото религиозно и културно влияние.

Тази главна насока в новобългарската просвета получила повсеместен характер през втората половина на XIX век, когато Македония напълно се интегрирала в потока на българското културно-национално Възраждане. В резултат на редица обществено-политически фактори в Македония, с изключение на някои райони, в които гръцкото влияние било господствуващо, до Освобождението на страната /1878 г./, т.е. за две десетилетия, била изградена мрежата на българската национална просвета, която с основните си компоненти играела решаваща роля за културното изграждане и националното съзряване на българското население.

След Кримската война в почти всички български градове се създали действени народни общини, които под ръководството на търговско-занаятчийските среди станали главните органи на националната просвета и двигатели на църковното движение. Доказано е, че общините били най-масовата и трайна институция от общонационален мащаб. На тяхната градивна роля в най-голяма степен се дължи утвърждаването на българското национално съзнание и консолидирането на българската нация.

През 60 - 70-те години на XIX век в Македония, наред със съществуващите дотогава, се създали и много нови български общини: Охрид, Битоля, Неврокоп,

Воден, Солун, Струмица, Ресен, Сяр, Петрич и др., а така също и в някои по-големи села. Но и старите и новите общини, поради нарасналите обществени и културни потребности, обновявали ръководствата си, актуализирали своите програми, като поставяли в центъра на дейността си най-важните проблеми на национално-културното възраждане на българското население. Общините се превръщали в обществени двигатели и материални крепители на новобългарското образование, като същевременно били инициатори за откриването на читалища, библиотеки, книжарници и пр., и съдействували за разпространението на възрожденския печат и литература.

Печати на българските общини в Охрид и Прилеп

Трябва да се отбележи важното обстоятелство, че противоречията между т.нар. „стари" и „млади" в македонските общини не били така силно изразени, както на други места в страната. Напротив, в обществения живот на българите в Македония се наблюдава едно здраво и плодотворно единство между трите национални институции - българска община, българско училище и българска църква по най-актуалните проблеми - възраждането на българщината и нейното опазване от всякакви чужди домогвания.

Ползотворно отражение в динамиката на новобългарската просвета оказала всенародната, с ясно определена политическа програма църковно-национална борба, която след Великденската акция от 3 април 1860 г. навлязла в решителната си фаза. От този момент Македония се превърнала в арена на продължителна драматична битка за независима българска църква с рязко разграничени национални фронтове. Тя постепенно довела до изтласкването на Патриаршията от обществения живот на българите, а българският език постепенно изместил гръцкия от училищата и църквите.

Друг градивен фактор в развитието на националната просвета в Македония през втората половина на XIX век се явява значителната и разностранна материална и морална подкрепа, която тя получавала от по-напредналите в стопанско и културно отношение райони на страната. В този смисъл идеите на Българското възраждане били не само израз на конкретните обективни условия в отделните региони, но и едно обобщение на тази потребност за всички български земи - факт, който свидетелствува за неговия единен общонациона-

лен характер.

Българските архиви съхраняват много документи за огромната и вълнуваща всенародна акция на солидарност с тежненията и идеалите на българите в Македония през Възраждането. През този период Македония се обединила организационно и политически с други провинции посредством естествено утвърдилия се общ културен център на българските земи - Цариград, и действуващите там национални институти и организации като българската черква „Св. Стефан", българската община, Българското читалище, Благодетелното братство „Просвещение", Българската македонска дружина и др. По-късно тази функция изпълнявала Българската екзархия, която след Берлинския конгрес /1878 г./ олицетворявала духовното единство на българската нация.

Благодатна роля за разгръщането на възрожденските процеси в Македония и за възходящото развитие на националната просвета играела също помощта на Русия, която намерила израз както в материалната подкрепа на българското учебно дело, така и в предоставената възможност на български младежи и девойки да получат по-високо образование в руските средни и висши заведения.

В общия контекст на руската политика били опасенията от засилващото се влияние на западните културно-религиозни пропаганди в Македония. Затова нейните значителни и навременни актове на материална подкрепа били предимно за селищата, в които западните пропаганди и униатското движение печелели значителни позиции; около 1869 г. за Кукуш във връзка с унията; през 1862 г. за Солун, когато основаната от лазаристите българско-гръцка католическа семинария бележела бързи успехи и т.н.

Не без значение в случая била и руската компромисна концепция по българо-гръцкия църковен спор след Кримската война: да бъдат задоволени българските искания за еднороден клир, за българското училище и богослужение, за да се избегне нежеланият за Русия пълен разрив между Патриаршията и българския народ.

Следвайки набелязания от правителството външнополитически курс за „морално ръководство" на националноосвободителните движения на балканските народи и засилване руското влияние сред тях, руските консули в Македония извършили огромна и разностранна дейност в полза на българското освободително движение. Сведенията на руските консули за българската народност в Македония и нейните национално-културни и политически тежнения упражнявали несъмнено влияние за промяна в положителна насока на концепцията на руската политика по българския народностен въпрос. Обективната, подкрепена с автентични факти информация, която съдържали докладите на консулите, налагала на руската дипломация да направи изводи за бъдещата си политика. В тези доклади обосновано бил разкриван националнополитическият характер на борбата между българите и Патриаршията, показвана била непримиримата вражда на патриаршеските органи срещу българската народност и нейния справедлив стремеж към национална определеност и културна еманципация. Същевременно в сведенията на руските консули твърде често се третирал специално въпросът за новобългарската просвета в Македония, като се описвали нейното състояние и проблеми и се правели конкретни предложения за

оказване на ефикасна подкрепа за по-нататъшното и развитие.

Българската национална просвета в Македония се изградила главно през втората половина на XIX век, като въпреки огромните трудности и различните центробежни сили основната част от новобългарските училища се устроили до 70-те години, т.е. преди учредяването на Българската екзархия. Народната победа с издаването на фермана за независима българска църква била само допълнителен благоприятен фактор, който съдействал за националното сцепление и ускорил развитието на народната просвета. Сега вече българите в Македония имали надеждна опора и юридическо основание да доведат църковната борба /въз основа на чл.10 от фермана/ във всички райони до победен край, т.е. за преминаването на цялото българско население под ведомството на Екзархията. Що се отнася до политиката на Екзархията по просветното дело, то тя не внасяла по същество нищо ново и не променяла утвърдената училищна структура. Независимо от стремежа й да централизира ръководството на просветния живот, тя съблюдавала наложения обществен принцип на общинско самоуправление на училищата и на другите културно-просветни организации. Българската екзархия в духа на своя устав, според който едно от главните й предназначения било да се грижи за просветата и образованието на поробения народ, подпомагала материално и обезпечавала с подготвен учителски състав учебното дело и националната просвета в Македония, като насочвала своите грижи предимно към силно застрашените от чуждите пропаганди райони.

В структурно-образователен аспект учебното дело се характеризира с два основни типа светски училища - начални и класни. По количествени показатели началните училища имали господствуващо положение, като измествали постепенно килийното образование и използували в учебния процес взаимната метода. С право някои историци на българското образование определят взаимната метода като особеност на възрожденската епоха.

Най-сигурно доказателство за националния и светски характер на българското учебно дело в Македония са учебните програми, застъпвани в процеса на обучението. От конкретните исторически материали се вижда, че без изключение в програмите се давало предимство на изучаването и граматическото овладяване на матерния български език и на широка гама от светско-познавателни предмети. Този факт имал принципно значение не само за характеризиране облика на българската просвета през Възраждането, но и при оценката и като симулатор и фактор за националната консолидация на населението.

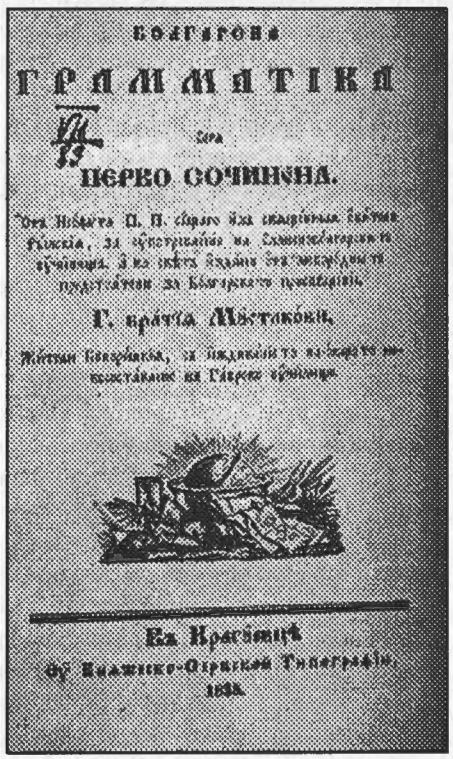
Въз основа на изворите и литературата са документирани около 200 взаимни и класни светски български училища в Македония, изградени до 1878 г., издържани чрез общините от всички социални слоеве - обстоятелство, което от своя страна се отразило върху демократизма на българското образование през Възраждането. Посочената цифра също не може да бъде окончателна поради обстоятелството, че в нея не влиза броят на неделните училища, а така също и на около 30 училища, които до Освобождението не били изживели килийния си характер.

Само един пример - този в Битоля показва, че българските училища въз-

никвали по народна инициатива. Така австрийският вицеконсул в града, Окули, в донесение от 24 декември 1865 г., като говори за откриване на българско училище, съобщава: *„Тукашната българска община, наброяваща над 15 000 души, вече от много години настоява пред съответните губернатори за изграждане на българско училище, но не получава разрешение, тъй като гръцкото духовенство винаги се е възпротивявало."* Сега вече бил нает учител и се преподавал български език на българските деца.

С по-голяма точност може да се посочи броят на класните български училища, открити предимно в по-напредналите в стопанско отношение градски центрове, в които се обучавали и деца от съставните им села. Те възлизат на около 45, като в някои градове - Скопие, Велес, Прилеп, Щип и др. имало по две и три такива училища. В така изградената училищна мрежа по приблизителни изчисления се учели и възпитавали към 20 хиляди ученици, обучавани от 250 учители и учителки.

В чисто образователен план българското училище в Македония при прехода му от средновековно към национално - светско се изграждало върху теоретичните педагогически и организационни основи, поставени от Петър Берон, Васил Априлов и Неофит Рилски. Новото училище се свързвало с практическите и националните нужди на българското общество, формирало нов тип национална интелигенция, граждани с дълбоко патриотично и нравствено съзнание, борци за духовна и политическа свобода на народа.

ВОЛГАРСКА
ГРАММАТІКА
Сега
ПЕРВО СОЧИНЕНІЕ.
Ѣ. Країщѣ
Въ Цариско-Сръбской Типографіи.
1835.

Българска граматика от Неофит Рилски

Същевременно в своето развитие новобългарското училище се освободило от гръцкия език, гръцкото влияние и книжнина и се организирало върху нови идеологически принципи и методи в духа на просвещенските идеи. Поради историческата обстановка обаче, в която се изграждала българската нация, централно място в неговото устройство заемал националният принцип, обстоятелство, което най-точно обобщава пълната му характеристика.

В системата на националната просвета се включват и създадените различни просветни и културни организации - читалища, учителски дружества, книжарници, библиотеки и др., а така също разпространението на учебна и друга книжнина и периодичен печат.

В тясна връзка с образователното дело се създали читалищата, които със специфични форми на дейност спомагали за просветното и културно изди-

гане на широки слоеве на българското общество. Български читалища в Македония се откривали най-напред в ония селища, в които националното учебно дело имало вече своите успехи, а общинските ръководства се ползвали с авторитет и влияние в стопанския и културен живот на българското население.

В периода след Кримската война до Освобождението 1878 г. в Македония са документално доказани 15 български читалища, от които 12 градски и 3 селски. Сред най-изявените са тези в Битоля, Велес, Прилеп, Щип, Солун, Неврокоп и Скопие, с неоценим принос в духовното развитие не само на селищата, в които функционирали, но с по-широк териториален обхват на въздействие.

Важно място в културния живот на македонските българи, за запознаването им с живота и проблемите на общонационалното развитие играела възрожденската книжнина, преса и периодика. Данните в това отношение и списъците на спомоществувателите показват, че в Македония намирали широко разпространение всички излизащи тогава български вестници и списания, като челно място имали Славейковият вестник „Македония", с абонати в 26 селища, в. „Право", получаван в 20 селища, в. „Съветник", „Напредък", в. „Век", в. „Източно време" и др. В Солун, Велес и Охрид се разпространявал и в. „Дунавски лебед" на Г. С. Раковски, първият носител в българската журналистика на идеите на националноревюлюционното движение.

От периодичните списания с най-голяма популярност в Македония се ползували сп. „Училище", с абонати в 15 селища, следвано от сп. „Читалище", както и други български списания: „Знание", „Български книжници" и „Периодическо списание", което показва, че в Македония се получавало всичко по-значително от възрожденската периодика.

От другите компоненти и органи на културно-просветното движение трябва да се отбележи ролята на учителските и ученически дружества, които имали пряка заслуга както в издигането на учебното дело, така и за развитието на просветата в по-изостаналите райони на Македония. Сред тях се откроява Неврокопското учителско дружество „Просвещение", което в програмата и дейността си осъществявало мерки за засилване на църковното движение и укрепване на българските училища в застрашените от гърцизма селища в Драмско, Мелнишко, Серско и Зъхненско.

Прегледът на развитието и постиженията на българската национална просвета в Македония показва, че нейната цялостна система, макар и неравностойно развита в отделните ѝ райони, в общи линии била изградена до 1878 г. Както и в другите области на страната, така и тук в повечето случаи тя се създала преди учредяването на Екзархията. Красноречив е фактът, че всички те без изключение в своите кондици, на своите печати и фирми, а така също и в кореспонденцията си отбелязват *„българско училище"*, *„българска община"*, *„българско читалище"* и пр. По този начин българите подчертавали не само обществения характер и предназначение на своите културно-просветни институции, но определяли ясно и техния национален облик, за да не се смесват или отъждествяват с подобните гръцки институции.

3. Противопоставяне на чуждите пропаганди

Един от жизненоважните проблеми на Българското културно възраждане, респективно на просветата в Македония, се изразява в опазването на нейната национална идентичност от чужди асимилаторски и денационализаторски тенденции, които през втората половина на XIX век приели планомерен антибългарски характер и определена политическа насоченост. А това на практика означавало да се отблъскват пристъпите на близки и далечни културнополитически домогвания и намеси, за да се съхрани както народностното единство, така и националният облик на изграждащата се българска просвета и култура.

На първо място трябва да се посочи Цариградската патриаршия, която след създаване на гръцката държава имала вече нейната официална подкрепа и започнала да осъществява организирана тотална дейност с крайна стратегическа цел - погърчването на българското и на другото християнско население в Македония. В изпълнението на тази амбициозна цел гръцките правителства преустроили своите пропагандни органи, обезпечили крупни субсидии за разширяването на гръцката просвета, осигурили с материалната поддръжка на крупни гръцки банкери дейността на 10 силогоса /дружества/ за пряка работа сред българите в Македония, които действували в унисон с Патриаршията за реализацията на прословутата „мегали идея". Поради тези обстоятелства Македония се оказала в обсега на най-бруталните действия на гръцкото духовенство и на пропагандните гръцки институции, насочени предимно срещу българските училища и духовните изяви на българската национална общност. Откриването на български училища и на други институти било съпроводено с ожесточени борби с гръцкото фанариотско духовенство. Много училища, които едва започвали своя живот, трябвало по заповед на гръцките митрополити да затворят вратите си, тъй като въвеждането на българския език било обявявано за безбожно и „противохристиянско". Най-будната част от българската интелигенция, предимно учителите, били подложени на непрестанни преследвания, унижения и физическо изтребление. Колко трудно е било в оная епоха да се изявиш като български обществен деец и български интелигент показват трагичните биографии на Братя Миладинови, Григор Пърличев, Йордан Джинот, Георги К. Динката, Кузман Шапкарев и на мнозина още възрожденски родолюбци.

Борбата на българския народ срещу асимилаторската политика на Патриаршията не означава бягство и противопоставяне на самата религия и не бива да се смесва с проблема изобщо за ролята на източноправославната религия в историческия живот на българите като пазител на народните традиции, езика и книжовността. Нещо повече, принадлежността на българите към източното православие била един от надеждните щитове и своеобразна разграничителна полоса с господствуващата религия - исляма и неговата асимилационна експанзия. В този смисъл то се превърнало в опора на българите, в закрилник на народността и в един от символите на българщината.

Нужно е да се подчертае, че борбата срещу Патриаршията и нейните владици по места била идейно-политическа борба, в основата на която стоел стре-

межът на българите към национално разграничаване и самоопределение, търсено на първо време чрез въвеждането в църквите и училищата на църковнославянския и на новобългарския език. Защото даването на гражданственост на матерния език /като главен белег на националната принадлежност/ и неговото признаване означавало санкциониране правото на самостоен културно-обществен живот. Неслучайно още идеологът на Българското възраждане Паисий Хилендарски подчертавал огромната важност и актуалност на езика като основно средство за съхраняването на българската народност. Този смисъл съдържа и писмото на първенците от Кукуш /1858 г./ до гръцкия митрополит фанариотина Мелетий: *„Владико свети, ако въвеждаме мие в нашите училища и църкви българският язик, мие с това ни се чини, не толко не правиме некое небогоугодно и лошо дело, но напротив, много богоугодно и душеполезно, ибо българскиот язик е наш майчин язик.“* А кой е майчиният език на населението в Македония много ясно го определя Райко Жинзифов в една своя публикация, в която пише: *„Ние за български език броиме тоя език, кой се говори по цела Македония, Тракия и България, между говорите на кои има малу много разлика, защото нема македонци, нема тракийци като отделни народи, а има славяне българе, които живеят по речените места, имената на кои, може би, имят си право в землеописанието, а не в народността; накъсо да речиме, има един цел народ български и един язик български, който как и секой, се делит на наречия.“*

Развитието на българската просвета и освободителните усилия на българите в Македония през втората половина на XIX век се сблъскали и със засилените аспирации на сръбската националистическа пропаганда. Но ако до 60-те години на миналия век в Сърбия все още господствувало убеждението, че населението в Македония е българско и не се оспорвали неговият език и култура, а в понятието „Стара Сърбия“ се включвали Босна, Херцеговина и Метохия, то след това във външнополитическата концепция на Сръбското княжество настъпила рязка промяна. Тя се изразила в открит агресивен стремеж към българските земи, към денационализация на българското културно наследство и използуване на освободителните борби на българския народ за реализация на великодържавни егоистични цели. Настъпила еволюция и в съдържанието на понятието „Стара Сърбия“, като идеята за принадлежността на земите на изток и югоизток към Сърбия, т.е. цяла Македония, методично се внушавала в съзнанието на сръбската общественост.

За изходен пункт на сръбската пропаганда в Македония бил избран гр. Ниш, а след това като база - Скопие. Скоро тя създавала свои мисии във Враня, Скопие, Прилеп, Велес и Куманово. Платените мисионери се опитвали да откриват сръбски училища, раздавали големи парични суми на бедни българи, стремели се да отъснат българските общини от Екзархията, раздавали безвъзмездно учебници и средства на училища, читалища и учащи се.

За целите и методите на сръбската пропаганда в българския печат се появявали поредица от статии, в които остро се реагирало на сръбската експанзия в Македония, подкопаваща единството на българската нация. Така в статия на в. „Македония“ от 19 април 1869 г. сръбската пропаганда се характеризира като *„безразсъдна“*, което ще има *„гибелни следствия за народното*

съществуване от едно обезбългаряване на тази първа люлка на българщината - Македония".

Действията на сръбската пропаганда в Македония срещнали твърдото противодействие на всички български общини и на населението. Същевременно тези действия предизвикали възмущението на най-изявените дейци на българското Възраждане и на искрените поборници за южнославянско единство. *„Нечуваните безобразия на сърбите се простират дотам* - пише Ст. Верковић на 17 март 1872 г. до руския академик В. Ламански - *щото те не се свенят да лъжат пред цял свят, говорейки: сърбин от Ниш, сърбин от Лесковац, сърбин от Враня, Кюстендил, Самоков, Видин и т.н. Ако гореспоменатите принадлежат по език към сърбите, то тогава може да се каже, че няма на света българи."* Още по-категорично протестирал Л. Каравелов, който във в. „Независимост" отбелязва, че сръбската пропаганда убива нравствено и материално населението в Македония и сее раздори и ретроградни идеи сред него. Хр. Ботев пък напомня, че *„свободата и съюзът между южните славяни са възможни и осъществими само тогава, когато всеки народ от тях остане свободен в собствената си родна къща".* Нещо повече, някои възрожденски дейци не само протестирали, но и апелирали към вдъхновителите на сръбската пропаганда да се откажат от своите фатални за двата народа амбиции и да се възстановят старите принципи на взаимното сътрудничество. В този смисъл било например становището на серския учител Ст. Салгънджиев: *„Сега сред българите съществува голямо недоверие към сърбите поради това, че изпращат в някои места на Македония, където се говори български, сръбски учители, но това веднага ще спре, щом сърбите се съгласят по принцип, че етнографската граница на един народ достига дотам, докъдето се говори неговият език ... Щом сърбите се откажат от сърбизирането на Македония, по магически път ще угасне сегашното недоверие у българите, а също това може да стане, когато върнат назад своите учители от Северна Македония и вместо сръбски започнат да изпращат по тези места български книги."*

Частичните успехи на сръбската културнополитическа пропаганда през 60-70-те години не изиграли съществена роля в националния духовен живот на българите в Македония. За разлика от гръцката експанзия, тя изобщо била лишена от етническа база и можела да разчита само на платени мисионери, които след като отказвали да преподават на български език и не се съобразявали с установения характер на образователното дело, бивали прогонвани от църковноучилищните общини. Обстоятелството, че малкото на брой сръбски училища, създадени поради трудното икономическо и политическо положение на българите и благодарение на сложната обстановка след Априлското въстание и Руско-турската освободителна война, бързо били закрити свидетелствува, че те били чуждо тяло в организма на българската народност през Възраждането.

Освен отсъствието на етническа база, първостепенен фактор, който провалял денационализаторските цели на сръбската пропаганда, се явила силата на българското национално съзнание на населението в Македония, неговият ярко изявен стремеж към изграждане на просвета и култура на народностна

основа, в съзвучие с прогресивните тенденции на епохата.

Именно българската национална основа на културното възраждане в Македония, невъзможността да се изкорени или деформира ясното българско национално съзнание на нейното население принудили сръбската политика да промени своята тактика, като се откаже от идеята за директно сърбизиране на Македония и възприеме по-късно като своя платформа формулата на политическия македонизъм /в смисъл, че македонците не са нито българи, нито сърби, а неоформена все още в национално отношение маса/ като съюзник и средство за сърбизиране на българите в тая област.

Изобщо чуждите политически, културни и верски пропаганди, в това число и засилените действия на католическите и протестантските мисии в Македония през втората половина на XIX век, като цяло създали допълнителни пречки в развитието на българското културно и освободително дело, задържали националната консолидация, опитвали се да разединят българската нация, да попречат на борбата й за духовна и политическа свобода.

Въпреки всичко това, въпреки политическия гнет на османската власт, антибългарската политика на Патриаршията и разколиците и противоречиви чуждестранни пропагандни действия, българите в Македония продължили борбата. Те развивали просветата, превръщали училищата в истински барикади, организирали мощни демонстрации срещу фанариотското духовенство и внасяли своя дял в общия поток на изграждането и укрепването на българската национална общност.

4. Борба за църковно-национална независимост

Движението за новобългарска просвета се осъществявало почти едновременно и в органично единство с борбата на българите в Македония за църковна независимост - важен и решаващ фактор в националното формиране. Както и в другите части на страната, така и в Македония тя имала същите първопричини - грабителската, ретроградна и антибългарска политика на Цариградската патриаршия. В по-широк план църковната борба била продукт на новото време, на вътрешното саморазвитие на българското общество, когато водеща сила станала класата на буржоазията. Тя именно била вдъхновител, организатор и двигател на църковния въпрос, в динамиката и разрешаването на който постепенно се приобщавали всички социални слоеве на българското население.

Първоначално плахо и инцидентно, борбата за независима църква в Македония се подела и вляла в общия поток на общобългарското църковно движение и пламнала с нова сила след Кримската война, най-вече след Великденската акция на цариградските българи през 1860 г.

В хронологичен общобългарски план началото на църковната борба поставили през 20-те години на XIX век българските първенци във Враца. На врачани - бележи П. Ников, *„принадлежи безспорно палмата на първенството за повдигането на църковния въпрос“*.

Няколко години по-късно избухнал конфликт между гръцките митрополити и българското население в Скопска епархия. Главният град на епархията Скопие носел облика на сравнително добре развито търговско и занаятчийско средище в Македония, ползващо се с известна автономия от централната власт, а българите в Скопската епархия, намиращи се цели два века под ведомството на Сръбската Ипекска патриаршия, запазили и развивали славянобългарските народностни традиции. Едва след унищожаването ѝ през 1767 г. населението в Скопската епархия станало зависимо от Цариградската патриаршия. Точно тази промяна в духовната им юрисдикция след години, когато гръцките митрополити правели опити да засилят властта и влиянието си по пътя на беззаконието и грабителството, те срещнали решителното противодействие на българското население. И в Скопие, както във Враца, главното, в което фокусирала борбата на българите, се свеждало до искането за български архиереи, като те изрично настоявали, новите служители да бъдат *„честни и от старите български фамилии"*. Тази първа акция завършила компромисно и с частичен успех: Патриаршията изпратила пак гръцки митрополит, но в черквата вече се служило и на български; било открито и българско общинско училище в 1836г.

Освен в Скопие, отделни надигания станали и на други места в Македония - в Охридско и Серско, но като цяло те били все още отделни изолирани случаи, без широка народна подкрепа и без ясно изразена програма. Едва през втората половина на века и в Македония те навлизат в нова фаза и с определена национална насоченост.

След Кримската война, при трудни условия и силни позиции на Патриаршията, започнала борбата срещу гръцкото духовно иго на българите от Битоля. Важна роля за това изиграла патриотичната дейност на Д. Миладинов, Й. Хаджиконстантинов-Джинот и други български учители в Битолския край. С особена смелост и политическа гъвкавост действували българите в гр. Кукуш, център на Полянинската епархия. В 1858 г. българите въвели славянското богослужение. Същевременно кукушани се вдигнали срещу митрополит Мелетий и настоявали да бъде назначен известният със своята образованост българин Партений Зографски. След като тяхното искане срещнало непреодолима съпротива, те отхвърлили властта на Патриаршията и сключили уния с католическата църква, но при условие в черквите и училищата да бъде ползван българският език, *„който е майчин език на християните от Кукуш"*.

С особена острота и драматизъм продължила борбата за български свещеници, за славянска служба в църквите, за национална просвета в големите Битолска /Пелагонийска/, Солунска, Охридска, Велешка и други епархии в Македония след Великденската акция. В Битолска епархия гръцкото духовенство начело с митрополит Венедикт и с подкрепата на турската власт и погърчените власи образували силен фронт срещу българското население. Срещу водителите на църковното движение и българските учители, Венедикт и гръцката партия в Битоля водили безмилостна борба, която коствала живота на мнозина български възрожденски дейци.

Руските консули в Битоля - М. Хитрово и неговите заместници Тимаев и Якубовски, в свои доклади и рапорти описват ярка картина за крайно тежкото

положение на българите в Битолска епархия, като разкриват мотивите на националноосвободителната им борба през 60-70-те години на XIX век. Във Воден, съобщава Хитрово, *„град с 9-10 хиляди жители, от които две трети българи и една трета мюсюлмани, в училището се преподава изключително на гръцки език. Общината в Битоля е в ръцете на едрите търговци-гъркомани, под председателството на митрополита, а българското частно училище е затворено."*

Подобна картина рисува в докладите си заместникът на Хитрово през 1863 г. Е. Тимаев. *„В Македония* - пише той - *българите са мнозинство. Те са мнозинство и в Битолския окръг и в самия град Битоля. В града и окръга обаче господствува фанариотската партия и гръцкият консул. Българският език в училището и черквата е строго забранен, а децата са длъжни насила да получават гръцко възпитание."*

В края на 1866 г. след като научили, че българските общини в Щип и Велес са изпратили в Цариград прошение за отделянето им от Патриаршията, българите от Битоля поставили същото искане, както и за откриването на две български училища - мъжко и девическо.

В Скопска епархия, в която влизали градовете Тетово, Кратово, Паланка, Кочани и Враня, българите постигнали значителни резултати: премахнали гръцкия език от черквите и училищата и, след отстраняването на гръцкия владика през 1865 г., духовният и просветният живот в епархията фактически се управлявал от местните български общини и училищните настоятелства.

Във Велешка епархия българите имали още по-здрави обществени позиции в борбата срещу чуждото духовно иго. В града имало значителна интелигенция от млади патриоти, българската община била силна, с активни връзки с цариградските българи, а представителите на местната буржоазия показали завидно единство в отстояването на идеята за скъсване с Патриаршията и създаване на самостойна българска църковна организация. От 1868 г. българските общини поели ръководството на църквите и училищата в епархията.

Изключително тежка и продължителна била борбата на българите в Охридска епархия срещу гръцкия митрополит Мелетий, назначен в 1860 г. въпреки обещанието на Патриаршията да назначи българин. В Охрид и цялата епархия, към която спадали Ресен, Крушево, Преспанско и Железничка река, българската просвета имала вече своите постижения, населението се отличавало с висок патриотичен дух и посрещало враждебно гръцкия митрополит. Мелетий съставил своя партия от гъркомани и чорбаджии и започнал безпощадно преследване на всички български дейци на църковното и просветно движение. Патриаршията не уважила неколкократните искания на охридчани за българин-владика и възстановяването на Охридската архиепископия. Вместо това гръцкото духовенство засилило репресиите. На 16 февруари 1861 г., обвинен от Мелетий и битолския владика Венедикт в панславизъм, бил арестуван апостолът на Българското възраждане в Македония Д. Миладинов, който, заедно с по-малкия си брат Константин угаснал в мрачните зандани на турската столица.

В доклад от 30 май 1861 г. на австрийския вицеконсул в Битоля Соретич

до консула в Солун дословно се казва: *„Абдул Керим паша ме запозна поверително със съчиненията и книжата на арестувания учител от Струга Миладинов, които са написани, изначал написаните на гръцки писма, на известното ми българско наречие на кирилица. От тях добих твърдата увереност, че до момента на арестуването си Миладинов енергично е действувал не в полза на унията с римски Свети престол, а за основаването на отделна българска православна църковна общност."* В заключение той отново категорично изтъква: *„Доколкото мога да преценя характера и църковните стремения на българите, то точно жителите на охридските каймакамства най-малко милеят за унията, а мечтаят напротив след пристигането на руския консул тук повече от всякога за възстановяване на българската православна патриаршия в Охрид."*

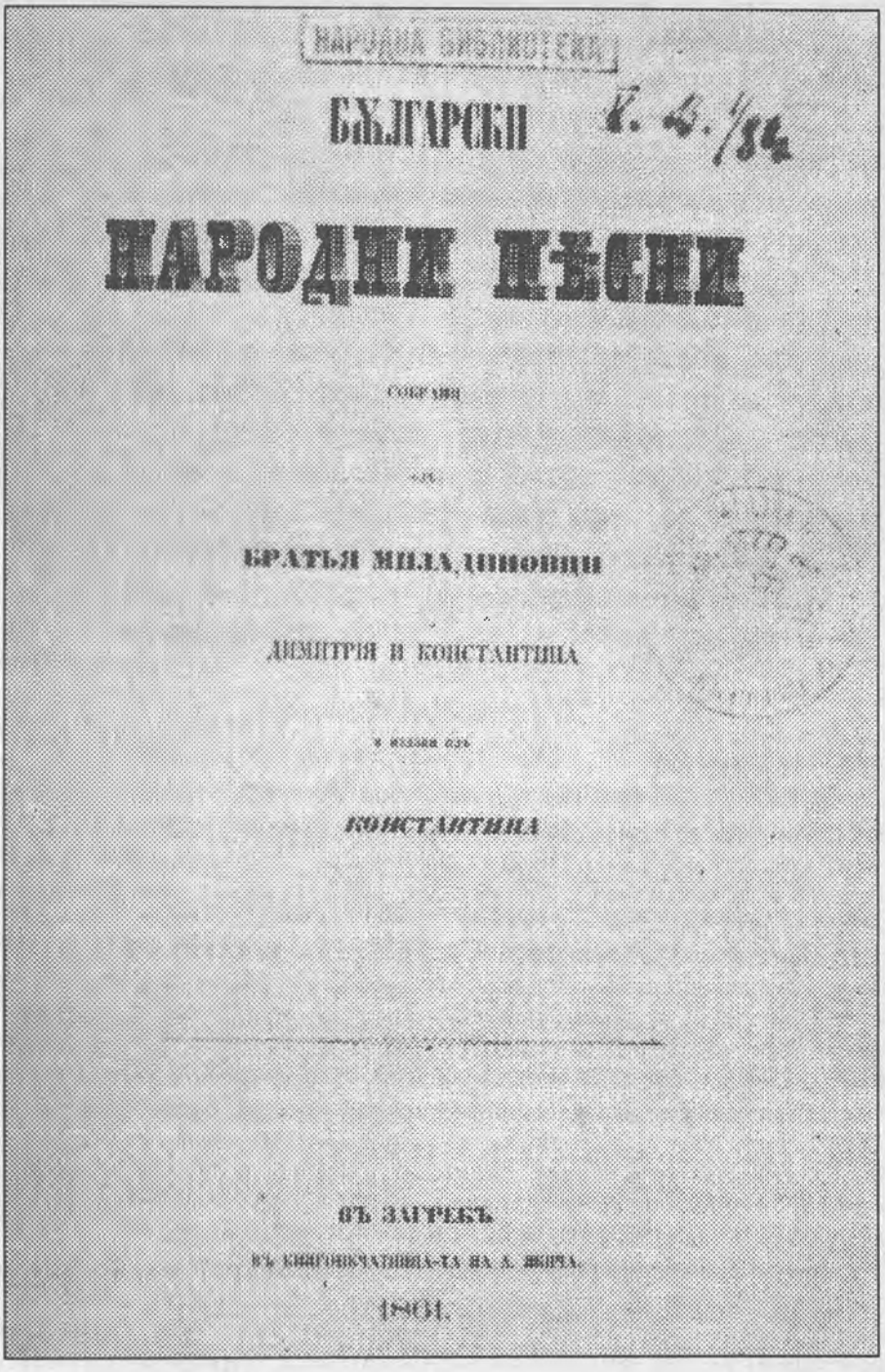
Заветните думи на Д. Миладинов *„Аз отивам на верна смърт, но народът български няма да умре заедно с мене - той ще остане и един ден ще възкръсне величествено. Тогава той ще оцени моята кръв. Аз посях семето, а вие бъдете живи да пожънете плода му"*, са ярко свидетелство за нравствения лик и националния идеал на Д. Миладинов.

С кипящата си родолюбива дейност на български учител, водител на църковната борба и обществен трибун той олицетворява духовното единение на българите в Македония, техните еднакви национални въжделения с българите от Мизия и Тракия през възрожденската епоха.

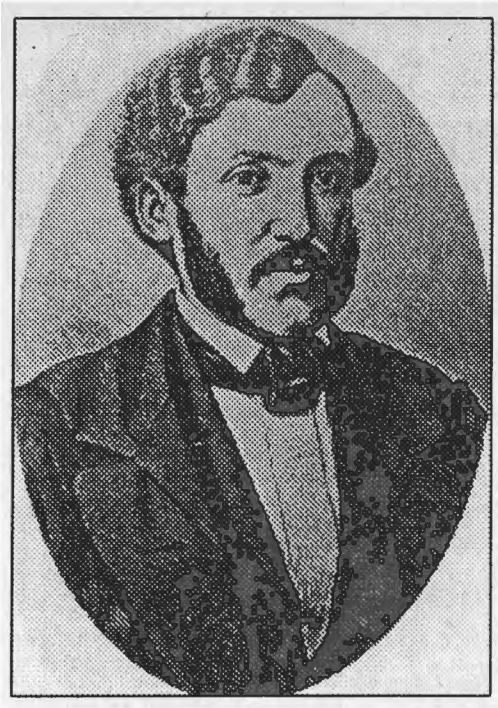
Обективна и с вникване в същността на въпроса преценка за характера на обществената дейност на Д. Миладинов и обстоятлствата за неговото арестуване прави в свой доклад от 24 юли 1861 г. английският консул в Битоля Чарлз Калверт. *„Д. Миладинов* - пише той - *е по-скоро жертва на политико-религиозно преследване от страна на гръцкото духовенство и особено на гръцкия архиепископ в Битоля... Миладинов е български патриот, който неуморно се е трудил да освободи своите сънародници от робията на фанариотската черква, проповядайки да я напуснат и да си основат българска народна черква."*

Делото и паметта на двамата братя Миладинови е високо оценено от българската революционна емиграция. Л. Каравелов помества във в. „Свобода" на 13.01.1871 г. следното „напоминание": *„Един от най-първите български мъченици, които умряха за българския народ и за неговата свобода, бяха братя Димитрий и Константин Миладинови. Тия два братя бяха затворени, защото проповядале на народа си народолюбие и съветовале го да изгони гръцкото духовенство и да иска от султана отделна епархия. Братия Миладинови са родом из Струга, в Македония, и проповеделе са, както и първите славянски апостоли Кирил и Методи на нашите братия македонски българе любов и уважение към своя народ, към своята народност и към своята вяра. Миладинови станаха жертва на фанариотите. На 25 март тие бяха отровени в една из цариградските темници. Съветоваме нашите родолюбиви българе да отслужат панахида за тия наши свети мъченици на Благовещение."*

След трагичния случай с братя Миладинови борбата срещу Мелетий станала още по-твърда и ожесточена. Българите в епархията се вдигнали на решителна акция, като свикали в Охрид през септември 1869 г. народен събор, на който отхвърлили властта на Патриаршията. Българските общини решили

Заглавна страница на сборника "Български народни песни" на братя Д. и К. Миладинови

Константин Миладинов

Димитър Миладинов

да не се подчиняват повече на гръцкия владика и се обявили за самостоятелна българска църква.

Борбата на българите и в другите райони на Македония като Неврокопско, Серско, Мелнишко и Костурско получила истински размах след Кримската война и била белязана също с много изпитания. В крайна сметка на повечето места тя постигнала определени резултати - откъсване от Патриаршията и сдобиване с български църковни служители.

Църковнонационалното движение в Македония през XIX век показва, че то било дело на всички социални сили на българското население. Намирало се под ръководството на неговите църковно-училищни общини, в които решаваща роля имали по-заможните и образовани българи. И ако в периода до Кримската война църковното движение в Македония, по ред причини било ограничено и се свеждало единствено до искането за български архиереи, през 60-70-те години на XIX век то получило сравнително широки мащаби, като на преден план излезли национално-политическите цели на движението, формулирани от общонародните водачи на църковната борба Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, за извоюване на независима българска църква.

Въпреки огромното противодействие на Цариградската патриаршия и на други центробежни сили, църковното движение в Македония се опирало на широка народностна и социална база, преодоляло всякакви забрани и пречки, все повече укрепвало, свързало се организационно и идейно чрез Цариградската българска община с другите български земи, за да триумфира заедно с целия бъл-

гарски народ и историческата победа - създадената на 28 февруари 1870 г. Българска екзархия - първата международно призната общонационална българска институция; победа, в която достоен принос внесли и българите от Македония.

Но в Македония борбата за църковна определеност продължила с не по-малка сила и след 1870 г. в ония нейни епархии и райони, които оставали извън обхвата на Екзархията. Но тя имала вече ясна насоченост - преминаването им под нейна духовна юрисдикция, за да могат българите реално да ползват определени духовни и граждански права и свободи. Както е известно, съгласно чл. 10 от фермана в екзархийски диоцез, от Македония била включена само Велешка епархия, а в останалите т.нар. „спорни епархии" се предвиждало провеждане на допитване до народа. През 1874 г. в Скопска и Охридска епархии се провело допитване, резултатите от което показали, че над 90% от християнското население в тях категорично изявило, че желае духовното ведомство на Екзархията. В останалите епархии също започнала подготовката за плебесцити, но настъпилите събития свързани с Априлското въстание и Руско-турската война попречили за тяхното реализиране. Едва след Берлинския конгрес /1878 г./ към Българката екзархия преминали и останалите македонски епархии - Битолска, Дебърска, Неврокопска и Струмишка, с което фактически духовната автономия на българския народ била осъществена: една решаваща предпоставка за разгръщане на националноревюлюционната борба за постигане на неговата висока историческа цел - политическото освобождение.

Своеобразен и най-важен резултат от борбата за роден език, за народна просвета и самостоятелна църква е формирането на общобългарско национално съзнание всред македонските българи. Освен будители като Паисий Хилендарски, още много учители, свещенници, въобще грамотни хора от Македония, подчертавали своето българско потекло и изявявали българско самосъзнание. Един от най-известните учители и просветители през XIX век - Йордан Хаджиконстантинов-Джинот - в писмо от 21 юли 1851 г. пише във в. „Цариградски вестник": *„И ако ме пита некой школский человек ли си или си болгарин! Аз полноответам: болгарин сам... Не е честно мене болгарину да отчаявам и да вракям зло за зло. Болгарин прави и верни и благородни човек. Болгарин е любител сякое добро. Болгарин е срамота да се отрицава от свойат род и язик. Той болгарин, който родо свои си хули, имято му е ни ден, ни нощ. Аз съм болгарин, плачем за нашите изгубени болгари, които ся во долния Мужия /Мисия/, за това должни сме да ся жертвуваме за бракята наши пресладки болгари."*

Димитър Миладинов от своя страна, в писмо до Александър Екзарх от 20 август 1852 г., заявява: *„Нека ми буде простено да кажа някои наблюдения още от детството. В почти шест осми от Македония, населени от едноезични българи, всички се учат на гръцки и от гърците се наричат гърци с изключение на по-северните славяни, които напредват в славянския език...*

Когато преподавах Тукидид в Охрид, Григорович възкликна възторжено: „О, ели наши братя сте?", и като че ли бълнуваше и не вярваше, че славянският език ни е майчин и прадедовски език. Като стигнахме двамата в родното ми място

Райко Жинзифов

Струга, вечерта пожела старата ми майка да изпее /българска песен/, която си и записа. И след това ме помоли да напиша граматика на говоримия днес български език.“

Особено ярко изразява българското си самосъзнание Константин Миладинов. В писмо до Г. С. Раковски от 31 януари 1861 г. той пише: *„Во огласот ми Македония назвах Западна България /кат и требит да се викат/, защото во Беч /Виена/ гърците се разпоряжават сос нас како со овци. Тие Македония сакат гръцка земя и не может даже да разберат какво может да не йе гръцка. А тамошните повике од два милиона българи ощ ке ги сториме? Неужели уще болгарите ке бидет овци, а неколку гърци да ни бидет овчари?“*

От своя страна, Райко Жинзифов в статията „Две думи към читателите“ констатира: *„Как и да е жал, как и да е тежко, че един народ, който ся простира край Дунава и околу брегоневте на Белото море от Тессалия около до Ниш и около до Видин и пр. - днешните му потребности има три газети, но слава Богу и на това! Нашите бащи и това не имали...*

Люди зли! Люди добри! Земете нашите народни песни и узнаете какви врели сълзи проливала и още пролива България, какви люти и ядни болки претърпела и още търпи сиромашка България.“

В реч по повод смъртта на софийския благодетел Иван Н. Денкоглу, Р. Жинзифов заявява още по убедено: *„Четиристотин години, братя, поминаха от как бедна България са нахождаше в темница. В тия четиристотин години България претърпе такви мъчения, такви гонения, какви не претърпе ни една друга славянска земя. Ми, българите, си загубихме древната книжнина, начнахме да си заборовиме нашият матерни език и да говорим с език чужд нам; начнахме да кри-*

Кузман Шапкарев

еме народността си и да усвояваме чужда и вредна за нас народност. И ако в наше време ми гледаме възрождение на цел наш народ, ако вече загърмело българското слово от Солун до Охрид, от Средец до Видин, от Търново до Варна, то за всички това сме должни на такива люди."

Борбата против гърцизма и изграждането и укрепването на българско съзнание всред младежта и населението на Македония става основна задача на духовните водачи на народа.

Кузман Шапкарев - учител и събирач на народни песни, в учебника си „Български буквар" от 1868 г. помества особено характерно „четиво" с въпроси и отговори:

„Питание: Що е най-свето человеку?
Отговор: Верата и народността.
Питание: Спроти верата какъв си?
Отговор: Християнин.
Питание: А по народност що си?
Отговор: По народност съм българин.
Питание: Защо?
Отговор: Защото съм роден от татко и майка българе и говорам /сборувам/ български.
Питание: Не бидвит ли да си изменит човек верата и народността?
Отговор: Има такви людйе, що си изменяват верата и народността, туку тийе чият най-тежък грех; таквите людйе ся имает от светът за предатели. Тийе никому не са мили, ами секой ги мразит и ненавиждат, затова яз никога не ке проста да ми поминит такво нещо в умът ми и всекога ке ся мъчйя да свестявам такви изумени людйе."

Поради всичко това македонските българи убедено вземат участие и в борбите за политическо освобождение, внасят своя скромна дан за бъдеща свободна и независима България. Програмата, над която те, както и българите от Мизия и Тракия се нареждат, е една и съща: освобождение от турско робство и изграждане на единна българска държава.

Литература

1. **Арнаудов, М.** Паисий Хилендарски. С., 1972.
2. **Братя Миладинови,** Преписка. Под редакцията на Н. Трайков. С., 1964.
3. **Ванчев, Й.** Новобългарската просвета в Македония през Възраждането. С., 1982.
4. **Гандев, Хр.** Фактори на Българското възраждане. С., 1943.
5. **Гандев, Хр.** Проблеми на Българското възраждане С., 1976.
6. **Генчев, Н.** Поглед върху просветното движение в Македония. В: Пламъкът на Солунския светилник, С., 1970.
7. **Генчев, Н.** Русия и българската национална просвета след Кримската война. ГСУ, ФИФ, 1972-1973, кн. III-история.
8. **Косев, Д.** Русия, Франция и българското освободително движение /1860-1869/. С., 1978.
9. **Начов, Н.** Цариград като културен център на българите до 1878 г. Сб БАН, кн. 19,1925.
10. **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби

и постижения. С., 1971.

11. **Паскалева, В.** Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX век. Изв. на института за история, т. II, 1962.

12. **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976.

13. Македония. Сб. документи и материали. С., 1978.

14. **Пенев, Б.** История на новата българска литература. Т. 2, 1977.

15. **Райкова, А.** Стефан Верковић и българите. С., 1978.

16. **Тонев, В.** Александър Рачински и учебното дело в България след Кримската война. Във: В памет на акад. М. Димитров, С., 1974.

17. **Трайков, В.** Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 г. С., 1978.

18. **Христов, Хр.** Българските общини през Възраждането. С., 1973.

19. **Христов, Хр.** Аграрните отношения в Македония през XIX и нач. на XX век. С., 1973.

Глава четвърта

НАЦИОНАЛНО-РЕВОЛЮЦИОННИ БОРБИ

1. Хайдутството - борческо наследство и традиция

Хайдутството - една от основните форми на съпротива на българския народ срещу турското иго, винаги е намирало почва всред славянското българско население в Македония. Особени размери то взело тук през XVII и XVIII век, когато, дори в сравнение с останалите подвластни на Портата провинции, било не само най-масово, но и най-организирано. Връх на тези действия били по време на австротурските войни през втората половина на XVII век и по-специално по време на Австрийската война от 1684 до 1688 г., когато избухнало и Карпошовското въстание /1689 г./. През XVIII век хайдутството в Македония не замряло, а в първата половина на XIX век отделни хайдути и цели дружини се вляли в освободителната борба на сърби, гърци, румънци.

„Трябва да отбележим - пише един наблюдател на събитията в Македония през XIX век - *че в Македония от памти века съществуват т.н. хайдушки чети, имащи постоянен пристан в пиринските гори и по р.Струма. Тук идват всички недоволни, особено тия, на които бейовете отнемат земята и ги правят едва ли не свои слуги.“*

През 40-те години на XIX век по-големи хайдушки дружини имало около Шар планина, Доспат и Пирин. В началото на 50-те години започнала хайдушката дейност и на Ильо Марков, който се подвизавал в един широк район - от Малешевските планини до Рила и Пирин. Неговата 12-годишна дейност с основание може да се приеме като възмездие срещу произволите на местните притежатели - органи на властта, бейове, турски разбойнически главатари. Но преди всичко дейността на дядо Ильо, свързана и с охраната на народната светиня - Рилския манастир, оставила ярки следи не само в съзнанието на местното население, но и далеч на север и юг от Рила.

По средното течение на Струма, в Кюстендилско и Малешевско през 60-те години действували четите на прочутите Румяна войвода, на войводите и хайдутите Стоимен, Траян, Чакир, Цеко Гърленчанина, Корчо Саралията, Христо Македонски, Манол Наков; в по-късно време /края на 60-те години/ - Хаджи Никола от Тиквеш, бивш четник от четата на Филип Тотю, който действувал в Кресненско, Костадин от Щип - в Джумайско и около Царево село, Ангел Гюрджиков от Сяр - по Пирин и Струма, Спиро от Струмица - от Доспат до Шар и др.

Популярността на дядо Ильо далеч прехвърляла границите на Рила и Пирин. Поради това не случайно в проекта за едно общобългарско политическо движение през 1862 г., което отговаряло на руската политика за натиск върху Портата, Найден Геров изтъква: едно въстание може да доведе до много кръ-

Дядо Илью Марков

вопролития и по-добре е движението да се изрази в хайдушка борба, като начело се постави известният войвода Илью Марков и движението започне от Рила и Пирин. Н. Геров подчертава, че Илью може да събере достатъчно голяма дружина и да поиска от правителството да изпълни Хатихумаюна и премахне злоупотребите. Дружината ще се установи в планините и при неуспех може да се раздели на 3 отряда, които ще действуват съответно в Тракия, Мизия и Македония. В случай на неуспех, според Н. Геров, този опит ще насърчи християните и ще доведе турците до унижение. Тогава ще се разрасне масово движение на християните по цяла Турция.

Този проект на Н. Геров по политически съображения не бил приет от официалните руски власти.

Проектът съвпадал с нарасналото политическо движение в целия Балкански полуостров - въстанието в Херцеговина и белградските събития. Руската политика търсила начин да окаже политически натиск върху Портата за даване известни подобрения на християнското население, но не приела план, в който се предлагало макар и не въстание, но революционни действия и активизиране на народните маси. Руското царско правителство тогава поддържало изработената още от Николай I програма за легитимни средства в постигането на политическите цели и се обявявало срещу всички народни въстанически действия.

2. Г. С. Раковски - основоположник на единно за българите от Мизия, Тракия и Македония национално-революционно движение

Изключителната заслуга за създаване на единното българско национално-революционно движение и организации, за формиране на революционна идеология се пада на Г. С. Раковски. До 1861-1862 г. Раковски със своята обществена, публицистична, писателска и революционна дейност си беше създал име на изтъкнат български ръководител, на изразител на националните тежнения. Той

упражнявал голямо влияние върху интелигенцията и народните маси и в югозападните български земи, и по-специално в Македония.

Това влияние се изразявало на първо време чрез книгите и вестниците, които Раковски издавал и които намирали широко разпространение в Македония. От тях изключително място за народното пробуждане и утвърждаване на националното съзнание изиграли книгите „Горски пътник", „Няколко речи о Асеню първому" и в."Дунавски лебед". Кузман Шапкарев свидетелствува например, че „Горски пътник" изиграл голяма роля за националното съзнание и патриотическото въодушевление на Методи Кусев. *„Когато дойдох в Прилеп* - свидетелствува Н. Енчеров, - *там намерих един кръжок, една дружина от прилепски младежи, които представляваха прилепската интелигенция. Мнозина от тях знаеха наизуст части от библията, целия „Горски пътник" и др.*" Още по-определено за това пише М. Цепенков: *„Книгите, които ги добивахме от Раковски, едната, мисля, се викаше „Царственик", а другата „Горски пътник"... Цяла нощ седяхме да ги четеме с приятелите, които имаха една мисъл - доброто на народа. Раковски ни охрабри, да не се срамиме, че сме българи и ни подтикваше да се отказваме от гръцките владици.*"

Главни разпространители на съчиненията и книгите на Раковски в Македония били Димитър Попгеоргиев, който ги изпращал от Белград на Ст. Верковић в Сяр, а последният - по различни места в Македония, а също и К. Държиловић в Солун. Мнозина от просветените хора, учители, свещеници и пр., се снабдявали с тези съчинения по различни пътища от Солун, Цариград, Белград, пренасяли ги от разни градове на България.

Раковски високо ценял и изтъквал приноса на македонските българи в общобългарското национално и църковно-национално движение: *„Тий* - пише той за македонските българи - *доказаха действително честен юнашки характер.*"

По такъв начин през 60-те години на XIX век с публицистичната си патриотична дейност Раковски става един от най-уважаваните и популярни народни ръководители, в истинския смисъл на думата общобългарски политик и революционер. За това свидетелствува огромната му кореспонденция с дейци от всички български краища. Неговата популярност и влияние били изключително големи и в Македония.

Раковски имал непосредствени контакти - лично познанство или писмени връзки, с по-голяма част от представителите на българската интелигенция в Македония. Той се срещал и оказал непосредствено въздействие на личности като Райко Жинзифов, Йордан Х. Костантинов - Джинот, Натанаил Охридски, Константин Станишев, Вениамин Мачуковски, Никола Делииванов, Георги Стаменов, Андрей Стоянов, Андрей Петковић, Йоан Белов от Охрид, Георги Икономов - учител във Велес, Антон Дрындаров от Велес, Васил Диамандиев и др. Поддържал писмени връзки, освен с по-голяма част от изброените по-горе, още и с Константин Миладинов, Кузман Шапкарев от Охрид, Стоян Костов от Скопие, Христо Поповић от Сяр, Йоаким Маленков от Охрид, Димитър Петровић от Велес, Константин и Кирияк Държиловић от Солун, Христо Цветков от Охрид, Георги Карафезийски от Битоля, Георги Гогов от Воден, Димитър Карамфиловић от Велес. През този ранен период - 50-60-те година на

XIX век, това бил цветът на българската интелигенция в Македония, която чрез контактите с Раковски придобивала нови сили и увереност в поетото народно дело.

Най-изтъкнатите общественици и публицисти - македонски българи, споделяли и защищавали обществено-политическите възгледи и линия на Раковски. В това отношение още през 1861 г. в писмо до него К. Миладинов прави преценка за дейността на Раковски и подкрепя неговата позиция. *„Гледам, мои приятели достохвалните ваши стремления за нашата бъднина. Радите! Колко повике радите, толко повике честите народността ни, толку по-високи услуги правите на жертвеникът от отечеството ни и толку повече привлеквите народната любов, която днеска йе най-богатата награда на благородните души.“*

Натанаил Охридски - пръв български владики в Охрид след учредяване на Българската екзархия

Формирането на революционно-демократически схващания и поемането пътя на въоръжената борба за национално освобождение и всред българите в Македония става под непосредственото въздействие и при активната роля на Г. С. Раковски.

В това отношение показателен е примерът с войводите Ильо Марков и Христо Македонски. Последният в своите записки изрично подчертава изключителното влияние на идеите на Раковски върху него за скъсване с хайдушката практика и достигане до мисълта за обща повсеместна въстаническа борба. *„До вчера ние смятахме* - пише Христо Македонски - *че крайната наша цел е да станем хайдути и да си отмъщаваме за частни или же локални обиди, оскръбления, злоупотребления и убийства; сега* /след като се запознали с идеите на Раковски/ *ние видяхме и разумяхме, че имало друга, по-широка деятелност. Аз исках да стана бунтовник - да помогна на народа да се избави от ярема, що го притискаше и мачкаше.“*

Изхождайки от всичко това, не може да се смята за случайно явление и обстоятелството, че в Българската легия от 1862 г. в Белград като първо организирано ядро на българската национална революция имало значителен брой българи от Македония.

Още в навечерието на революционните събития, подготвяйки легията и замисляйки да вдигне въстание в България, Раковски се погрижил да предизвести за това патриотичните сили в страната. Категоричното свидетелство на Хр. Македонски, че в Рилския манастир дошъл нарочен пратеник със задача да подкани хайдутите да потеглят за Сърбия и се влеят в доброволческия отряд, подготвен от Раковски, дава основание да се смята, че тези съобщения

са стигнали и до четата на Ильо Марков. И действително не само влошеното положение на четата /преследвания от турските потери, залавяне на четници и т.н./, но и назряващите революционни събития и призивът на Раковски довеждат войводата до мисълта именно в края на 1861 г. да премине в Сърбия и се озове в легията - доброволческия отряд, формиран от Раковски.

Освен четниците на дядо Ильо в легията се озовали и част от хайдутите, укриващи се в Рилския манастир начело с Хр. Македонски и Манол Марков. Тук по различни пътища дошли и други българи от Македония - Димитър Гилянски и Величко Семерджийски от Крива Паланка, Христо Велешенски от Велес, Ценко Николов от Куманово, Илия Христов Македонски от Сяр и др. От спомените на Йордан Жечев Планински се разбира, че освен тях тук били Цеко войвода, Карастоян, Йосиф, Димитър Косовец /Общи/ - всички от Македония. *„Докато се наближим до Стамбул Капия* - пише Планински за участието на легията в боя на 3/15 юни 1862 г. - *числото на нашите войници се брояше приблизително на 2000 души по причина, че в Белград имаше тогава много работници от Македония и които се присъединиха при нас"*. По-късно към българския доброволчески отряд се присъединили много работници от Македония - емигранти или сезонни работници в Сърбия. В това число влизали и 60 души куцовласи от гр. Крушево начело с войводата Ташко.

Илия Марков - дядо Ильо станал помощник на Раковски, макар че тук били още много известни войводи и изтъкнати борци като Иван Кулин, Филип Тотю и др. С това било отдадено съответното признание на стария войвода от Раковски и от всички доброволци.

В Първата българска легия от 1862 г. се събрали и получили закалка българи от всички краища на България. Същите тези доброволци били или станали професионални революционери, участвували в четите и в комитетските организации на В. Левски; мнозина от тях се проявили като ръководители на въстаническите движения през 70-те години, включително и в Македония.

Подготовката на сръбското княжество за война с Турция, въстанието в Босна и Херцеговина и главно дейността на Г. С. Раковски по организирането на Българската легия в Белград дали голямо отражение всред населението във вътрешността на страната.

Революционният подем се чувствувал силно и в Македония.

Особено ясно това личи от докладите на руския консул в Битоля М. А. Хитрово от първата половина на 1862 г. Подчертавайки непрекъснатия процес на развитие на националното съзнание на македонските българи, той пише, че *„внезапно възбудените по цяла България надежди и стремежи, изразили се в нещастните събития в Търново и Габрово, и тук не останаха без отглас"*.

Същото свидетелствува и Н. Геров. Когато през 1862 г. пътувал от Пловдив до Битоля и обратно, той имал възможност да се запознае с настроенията на тамошното българско население: *„Белградските събития събудиха нови надежди и нови замисли."*

След Кримската война през 1853-1856 г., съпътствувана с оживление на търговията и свързаните с нея занаяти, настъпил застой и икономическа нестабилност. Турското стопанство, което влязло много по-пълно в сферата

на западноевропейските капиталистически отношения, било засегнато от тежката икономическа криза, разразила се през 1861 г. в Европа и в света. Към това се прибавили и специфични за турското стопанство кризисни явления, произтичащи от полуфеодалния начин на производство, от анархията в управлението, порочната фискална система, преселението на значителни черкезки маси, които трябвало да бъдат устроени и издържани за сметка на подвластното население и т.н.

Основната маса - селското население, била засегната от три последователни неплодородни години. През 1861 г. турското правителство променило начина на събирането на десятъка от селскостопанските произведения - от събирането му в натура сега правителството въвело плащането му в пари. Селяните трябвало да търсят пазар за продажба на своите произведения и при липса на пътища до големите търговски центрове се принуждавали да ги продават на безценица. Това увеличавало не само процента на десятъка, но водило селяните до големи затруднения, безизходица и нищета. *„При това състояние и при невъзможността да въстанат открито против турското правителство* - съобщава Н. Геров - *българите са започнали да мислят да започнат борбата против турците, макар и във формата на горски разбойници /хайдути/... Тоя начин, доколкото аз можах да наблюдавам по пътя си до Битоля и обратно, е възбудил навсякъде населението... При това са организирани и сега се организират нови чети с цел да хайдутуват против турците.“*

По-сериозен и организиран опит за борба по същото време бил направен в Битоля и Битолско. През първата половина на 1862 г. в Битоля и околните селища било поставено началото на широк заговор, начело на който застанал дейният поп Константин Буфски от с. Буф, Солунско. Участниците предвиждали не само вдигането на селските маси, но и широко революционно движение и овладяването на самия град Битоля. В подготовката на заговора участвували не само българи като поп Константин, Спиро Джеров и някой си Стоян от Битоля, но и неколцина гърци. Движението било разкрито от властта в самото му начало, 14 души били арестувани, привлечени под съд и осъдени.

През 1867-1868 г. въз основа на набелязаната от Г.С.Раковски програма на националноосвободителната борба в България, отвън навлезли няколко чети. В почти всяка една от тях участвували българи от Македония. Едни от най-организираните и известни чети били тия на Панайот Хитов и Филип Тотю. В четата на П. Хитов участвувал един четник от Македония на име Георги. В четата на Филип Тотю имало няколко четника от различни краища на Македония - Христо Марков и Хаджи Никола от Тиквеш, Георги Замфиров от Велес, Христо Марков и Никола Антов от с. Бабово, Велешко.

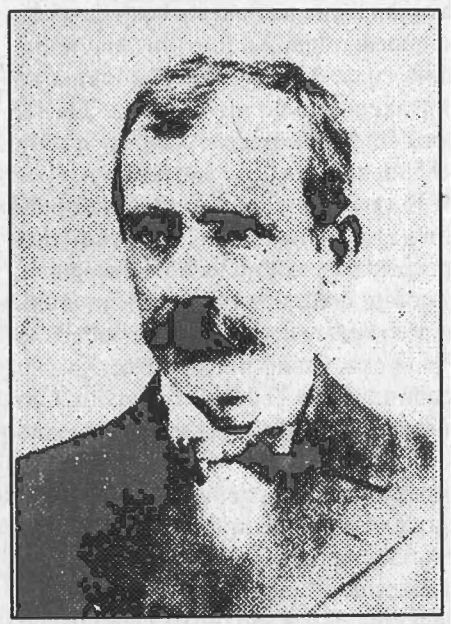
Значително по-голям бил броят на участниците от Македония в четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа: Спиро Джеров от Битоля, Антон Стоилов от Куманово, Сотир Пеьов от Велес, Симеон Радев от Черна /Велешко/, Филип Димитров от Куманово, Арсени Мартинов от Велешко, Андон Стоянов и Филип Стоянов от Куманово, Никола Иванов от Прилеп, Христо Николов Македонски от с. Долни Тодорак /Кукушко/.

Спиро Джеров е един от най-известните и крупни личности в четата на

Хаджи Димитър и Стефан Караджа. През 1866 г., след излизането му от затвора, той заедно със Стоян Везенков се опитал да организира широко движение в Крушевско, като за целта били потърсени връзки с албански дейци. Сп. Джеров участвувал и в Критското въстание, а през 1867 г. се озовал в Белград, където се запознал и поддържал връзки с българската революционна емиграция и най-вече със Стефан Караджа. Двамата отпътували заедно от Белград за Влашко и Сп. Джеров участвувал в подготовката на четата. Той се държал достойно в боевете на четата и загинал геройски в последния бой на Бузлуджа. Освен него в боевете загинали и други четници от Македония.

Макар действията на четите да се развивали предимно в Северна България и по Балкана, тяхното преминаване и героичното им държание дали голямо отражение върху българското население в цяла Македония. Достатъчно е да се приведе наблюдението на руския консул в Солун Н. Якубовски, който в доклад от 8 юли 1867 г. /непосредствено след преминаването и действията на четите на П. Хитов и Ф. Тотю/ донася за голямото им отражение дори и всред най-отдалечените от театъра на действията български земи. *„Слухът за българските чети на Балканския полуостров* - пише той - *произведе приятно впечатление на тукашните българи, които обърнаха цялото си внимание към българския комитет в Молдовлахия и мисълта, че той ще действия в очакваното въстание в цяла Турция, роди у тях известни надежди.“*

Нов размах на тези очаквания и надежди дала четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Сега властите взели много по-енергични мерки и търсили разклоненията на българското движение и в Македония. Към това те прибягнали и поради участието на по-голям брой българи от този край в четата, от разкритията до които се добрала при случайни поводи.

Григор Пърличев

През юли 1868 г. бил направен обиск на българското девическо училище в Охрид от официални правителствени лица и преводачи, които търсели революционни руски книги и комитетска кореспонденция. Подобен обиск бил направен и на Яким Сапунджи, *„млад човек, един от защитниците на българския език“*, и на учителя в българското училище Никола Мустрев.

В края на ноември отново в Охрид били арестувани учителят Григор Пърличев и неговият племенник Георги Пармаков. От два подробни доклада на руския консул от декември 1868 г. също става ясно, че Пърличев и неговият племенник Г. Пармаков били арестувани по повод участието на брата на последния в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и отг-

ласа от действията на тази чета в Македония.

Революционното настроение и надеждите на българите след поражението на четите заглъхнали, но подвигът на българските четници, тяхното геройско държание и патриотизъм оставили трайни следи в съзнанието на народа. За техните дела се разказвали легенди, пеели се песни, които обхванали цялата младеж. Две години след поражението на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа отново Н. Якубовски донася: *„Произшествията, които станаха две години назад в българските балкани, оставиха като спомен за тях много песни, които, разпространявайки се всред народа, достигнаха и до Македония и се пеят не само на вечерни беседи от младите хора, но даже и от малките ученици."*

Инцидент с подобни революционни песни възникнал през 1870 г. във Велес. Велешкият младеж Станче Богданов, син на заможния Антон Богданов, член на меджлиса във Велес, преписал на ръка няколко такива песни, които му дала учителката Неделя Петкова. Той от своя страна ги дал за преписване на Георги Колев, у когото били открити от властта. Последвали арести и разследвания, които властта се стремяла да използува *„за преследване на някои от българите в предположение за връзки с българските комитети"*.

Тайният централен български комитет /ТЦБК/ от своя страна направил също опити за разпространение на освободителните идеи в Югозападна България и за спечелване на свои съмишленици. Още след основаването на комитета през 1866 г., и особено след преминаването на четите на П. Хитов и Ф. Тотю, властта приписвала всички вълнения и остри сблъсъци на българите в Македония по църковно-националния въпрос на „Комитета". През март 1867 г. турските власти били разтревожени от вълненията на прилепските българи и споровете им с гръцкия владика Венедикт за откриване на българско девическо училище. Турците смятали, че това възбуждение е подтикнато от „тайните агенти" от Влашко и дори изпратили военна сила. Макар че в основата на това възбуждение стояли други причини, в Македония по това време ТЦБК имал свой емисар - учителят от българското училище в Охрид Васил Диамандиев. Той бил родом от Охрид, през 1858 г. заминала да учи в Русия, през 1859 г. живял заедно с Андрей Стоянов от Воден. Още оттогава датират връзките му с Раковски. В Букурещ, по съвет на групата около Раковски, той ходил при „старите" да настоява да отпуснат средства за готвеното въстание, защото не само Мизия и Тракия, но и Македония били готови да въстанат. Сам Диамандиев в едно прошение твърди, че през време на своето пребиваване във Влашко през март 1867 г. се срещнал с Раковски, Стефан Караджа, Хаджи Димитър, със „старите", както и с представители на ТБЦК в Букурещ. От последния комитет той вземал прокламации и инструкции за разпространение в Македония.

Преминаването на четите и техният отглас, както и дейността на патриотите във вътрешността на страната довели до общо повдигане на националното съзнание, до по-голяма политическа заостреност на църковно-националните и просветните борби, до повишаване съзнателността и активността на широките народни маси, особено на селските. В доклад от 25 септември 1867 г. руският консул Якубовски подчертава: *„Въобще в последно време между*

българите започва повече и повече да се проявява народното чувство. " В следващия доклад от 11 януари 1868 г. той наново пише: *„Въобще българите видимо се възвишават духом и между тях навсякъде се проявява чувството за националност и желанието да се поддържат нейните права.* "

По такъв начин, макар национално-революционните борби и революционните идеи на този етап да обхванали един малък процент от българското население в Югозападна България, те дали огромен тласък за развитие на национален подем и изиграли важна роля в оформянето и консолидирането на българската националност. Тези борби стимулирали църковно-националните и просветните борби, придали им нова сила и решителност, по-дълбок размах.

И така още в началния период на организираното българско национално-революционно движение, свързан предимно с кипящата дейност на Г. С. Раковски, българите от Македония били една от неговите естествени съставки и действени сили.

Поради ред обстоятелства, между които и фактът, че все още центърът на революционната дейност на българската емиграция се намирал в близост до тези земи - в столицата на сръбското княжество Белград, революционната активност на българите от този район била значителна, особено в годините 1861-1862 и 1867-1868.

В последвалите събития и организирани прояви на българското национално-революционно движение процесът на активизиране на националните сили за борба за политическо освобождение продължил и се задълбочил и в Македония.

3. Л. Каравелов, В. Левски и национално-революционното движение в Македония през 70-те години на XIX век

Българското национално-революционно движение получило особен размах през 70-те години на XIX в., когато се създал Българският революционен централен комитет /БРЦК/ в Букурещ и се изградила Вътрешната революционна организация.

Един от създателите на БРЦК и пръв негов председател е бележитият български революционер, писател и публицист Любен Каравелов. Още като юноша Л. Каравелов опознава някой западни краища на България. Неговият интерес към тези райони бил траен. Това особено се касаело за Софийско, Кюстендилско, Разложко, Малешевско и др., за чието тежко положение той пращал редица дописки във в. „Голос". В създадения през май 1867 г. по инициатива на Л. Каравелов български комитет в Белград между двадесетте му членове видна роля играел и известният войвода Ильо Марков от Берово. Има данни, че Българският комитет поддържал връзки с родолюбци от София, от които Каравелов получавал сведения за положението в града и целия край.

В ролята си на прдседател на БРЦК и редактор на вестниците „Свобода" и „Независимост" Л. Каравелов проявявал постоянен интерес към положението, съдбата и борбите на българите в Македония. Той отдавал нужното значение

на църковно-националния въпрос, който тук поради особените условия продължавал да заема важно място в борбата на българското население и подкрепял активно неговата съпротива срещу панелинистическите домогвания.

Най-голяма роля за разпространение на национално-революционните идеи и създаване на първите организирани ядра на националната революция и тук се пада на бележития апостол на българската свобода Васил Левски.

Македония не останала незасегната от идейното и революционното дело на великия апостол, а вътрешната революционна организация, макар и в значително по-малки размери, намерила разпространение и тук. Изяснявайки своята заветна цел, още в началото на дейността се по изграждането на вътрешната революционна организация В. Левски пише в дописка до в. „Свобода": *„И ние сме хора и искаме да живеем човешки, да бъдем свободни с пълна свобода в земята ни, там, дето живее българинът - в Бъгария, Тракия, Македония."* Изхождайки от тези свои схващания за границата на българската националност и за обекта на своята революционна дейност, той се стремял да разпростре революционната организация по всички български земи. В писмо до един кръг дейци във Влашко, 20 юни 1871 г., В.Левски подчертава, че изграждането на революционни комитети *„наредено е да се извърши и там"*, в Македония. Апостолът се срещал с дейци от Македония и ги посвещавал в революционното дело. За това свидетелствува Михаил Г. Костенцев. В Пловдив, твърди М. Костенцев, Хр. Данов го препоръчал и запознал с Левски. Левски му предал 12 прокламации, които били сложени в сандъци с двойни дъна, предназначени за Македония. *„Левски бе разпространил такива до Кюстендил, моята мисия беше да ги пръскам оттатък"* - твърди М. Костенцев. Прокламациите били дадени на учителите Георги Христов в Крива паланка, Михаил Ковачев в Щип, в Струмица на В. Стоянов, в Сяр на Ст. Салгаджиев, в Мелник - на учител, родом от с. Гайтаниново. Освен това били разпространени прокламации в Тиквеш, Прилеп, Охрид и Струмица. Лично В. Левски изградил революционен комитет в Разлог през 1869 г., а възможно и в други райони на Македония. Без да е имал възможност сам да стигне до тези отдалечени български области, той предвиждал разпространението на вътрешната революционна организация и в този край.

Апостолът, в унисон със своите намерения за разпространение на революционната организация в Югозападна България и по-специално в Македония, създавал условия и преди всичко намирал дейци, които да се заловят за тази цел. Един от пунктовете, чрез които революционните идеи проникнали във вътрешността на тези области, е Софийският революционен комитет.

В. Левски още през 1870 г. основал местния комитет в София и посетил някои близки селища и манастири. В първия комитет като касиер бил избран Димитър Петров Ножаров, родом от Неврокоп, търговец и учител, който по-късно се заел с апостолска мисия по разпространение на революционната организация в Неврокопско, Серско и др. В тази обиколка той се срещнал и със своя стар познайник отец Генадий, игумен на Шияковския, а по-късно и на Драгалевския манастир. През 1870 г. учител в София бил и Димитър Димов Македонски, който по-късно също се свързал с разпространението на идеите

на революционната организация в Македония.

Наред със Софийския безспорна роля като ретранслатор на революционните идеи от вътрешността към Македония играел и Кюстендилският революционен комитет.

На общо събрание на БРЦК през 1872 г. в Букурещ В. Левски бил упълномощен като главен апостол на *„цяла България, Тракия и Македония"*.

По-сериозни усилия за разпространението на революционната организация в Македония били направени след общото събрание в Букурещ - през лятото на 1872 г. В писмо от 18 юли 1872 г. след обиколката в Радомирско, Кюстендилско и Кривопаланско и основавайки се на устава, приет от букурещкото събрание, Т. Пеев поискал от В. Левски съгласието му да действува заедно с Димитър Общи в името на БРЦК в Радомир, Кюстендил и по-натам в Македония. За целта Т. Пеев настоявал В. Левски да го снабди с *„пълномощни писма, прокламации, разписки за помощ, отрова и пр., за да обходят реченитe места, които са в преддверието на Македония и които са занемарени"*.

Разбирайки голямата важност на революционната агитация и пропаганда в този район, В. Левски не допуснал отиването на Д. Общи, *„защото е безкнижен"*, а *„ще се среща с хора, които ще му задават някои тежки запитвания"* и ще упътва за работа, *„без сам да познава пътеките ѝ"*.

Подобно пълномощно, подписано само от Д. Общи, но с препоръката на В. Левски, получава през есента на 1872 г. Тодор Пеев.

От изброените по-горе документи се вижда ясно, че в замисъла на най-отговорните дейци на Вътрешната революционна организация стояла задачата и по изграждането на революционна мрежа в Македония. Но от тях, както и от едно предложение на Т. Пеев до В. Левски от края на юли 1872 г. за мястото на общото събрание на Вътрешната организация /да бъде в Македония, понеже там все още турските власти не са в безпокойство, каквото се наблюдава например в Етрополско и Орханийско/, може да се стигне до извода, че широка организирана комитетска мрежа там все още не съществувала. В същото време има неоспорими данни, че през това време идеите на БРЦК прониквали и в Македония, че била извършена подготвителна работа на отделни места и били правени сериозни опити за изграждането на революционни комитети, групи и кръжоци. Идейно и организационно тези групи били пряко свързани с вътрешната революционна организация и с БРЦК.

Преки указания за това се съдържат в пълномощното писмо на Т. Пеев от есента на 1872 г. В заключението на това пълномощно се казва: *„Във вашите страни се е работило и по изпреди за тая цел. Вие ще запознаете г-н Фердинанда ./Т. Пеев/ с досегашните работници и с техните лозинки."*

Тодор Пеев през 1868-1870 г. бил учител в Кюстендил, а през юни 1872 г. при едно свое посещение там поставил основите на първите комитети в Кюстендил, Осоговския манастир, Крива паланка и на други места в този район. Но освен тях ясно е, че в пълномощното са визирани и други подобни комитети и групи, които били възникнали преди лятото на 1872 г. и с които той трябвало да бъде свързан при предвижданата му нова обиколка. От друга страна и сам В. Левски познавал и имал съмишленици от Македония било от двете ле-

гии в Белград, било от времето прекарано в Румъния. В своите бележки той е записал и имена на дейци от Македония, например такива *„от Охрида от сам на шест сахата. Галичник"*.

Известна светлина върху опитите за изграждане на революционни комитети и разпространението на революционната агитация на БРЦК до лятото на 1872 г. и след общото събрание хвърлят и част от публикуваните доклади на Стефан Верковић до правителството на сръбското княжество. В доклад от 3 март 1870 г. Верковић съобщава, че в Неврокопско от есента /т.е. от втората половина на 1869 г./ обикалят десет лица с чужди паспорти, които населението смята за представители на българския комитет във Влашко. Единият от тях бил родом от Неврокоп, участник-доброволец в Руската армия, с руски паспорт под псевдоним „Бандиера".

Пръв свързва по-определено името си с революционната дейност на БРЦК в този край Димитър Петров Ножаров, търговец и известно време учител в София. Той направил по-сериозни опити за разпространението на революционната организация, на революционната агитация и пропаганда в Неврокопско и Серско. Данни за това се намират в един от докладите на Ст. Верковић от 21 март 1872 г. След като съобщава, че е имал възможност да осъществи връзка с представител на Българския таен комитет в лицето на търговеца Дим. П. Ножаров от Неврокоп, Верковић пише: *„Той ме увери, че споменатия комитет имал широк контакт отсам и оттатък Балкана, но, що се отнася до Македония, не е имал възможност до този момент да намери лице, на което би могъл да повери своята работа."* Д. Ножаров, счел, че Верковић е подходящо лице и нему били предоставени документи на БРЦК - циркулярни писма за събиране на пари за комитетската организация и брошура /вероятно „Български глас"/.

Все с оглед на установяване на връзки с югозападните български земи - Кюстендилско, Джумалийско, Серско и пр., според друг доклад на Ст. Верковић от 12 септември 1872 г., комитетът решил да изпрати едно лице, воювало в Италия, което *„под формата на търговец предприема пътувания от Дунав до Кюстендил"*. Тези данни от доклада насочват към помощника на Левски - Димитър Общи, бивш участник-доброволец в Италия, който поискал пълномощно от В. Левски за апостолска дейност в Македония и се готвел да посети заедно с Т. Пеев Кюстендил и други райони в Югозападна България.

По всичко личи, че Ст. Верковић е бил осведомен от Д. Ножаров за намеренията на Вътрешната революционна организация да разпространи революционната агитация и в този район и че направеното било стъпка по пътя на осъществяването на тези замисли. В същия доклад Верковић съобщава, че именно това лице трябвало да проучи местоположението на Пирин и близките му планини и че за главен център на въстанието между Доспат и Рила планина е определена Разложката котловина.

Друга революционна група, която поддържала преки връзки с вътрешната революционна организация и лично с В. Левски, съществувала във Велес. За това свидетелствува Славка Караиванова - дъщеря на баба Неделя, учителка по това време във Велес. *„Пие с мама* - пише тя - *всяка неделя вечер ходехме в къщата на Георги Капандов, където се събираха младежи /четяхме им корес-*

понденция от Централния комитет/, пеехме народни песни, чрез което се развиваше в тях силно желание за въстание. Самият Георги ходи в Битоля с писмо от нас до руския консул Якубовски, когото молехме да помогне материално, за да изпратим няколко момчета в Балкана, обаче той ги възвърна обратно, като ги посъветвал да мируват, че още не му е дошло времето за въстание."

По-нататък в своите записки Сл. Караиванова твърди, че през 1870 г. във Велес „*във училището дойде пратеник от Левски с кореспонденция от централния комитет в Балкана с молба да им ушием едно знаме, за което бе изпратен и модел. Пратеникът бе поп Константин /Карловец/*". Двете учителки, подпомогнати от други девойки от Велес, започнали да изшиват знамето, но по време на работата били издадени и властта извършила щателен обиск. Те обаче успели да укрият знамето заедно с кореспонденцията от централния комитет и една песнопойка под заглавие „Цигулка".

Данните на Сл. Караиванова се потвърждават от един доклад на руския консул в Битоля В. Максимов от 1875 г. - време, когато все още подобни прояви не се изтъкват в руските дипломатически доклади. Представяйки Славка за учение в Русия, той пише: „*Станислава Балканова* /псевдоним на Сл.Караиванова/ *досега е била учителка в Битоля, Воден и Солун. В първия от тези градове* /касае се за гр. Велес/ *тя била принудена да остави своето място в 1870 г., когато нейните ръчни работи, имащи за цел нагледно да изразят политическите стремежи на българите, са предизвикали преследването ѝ от турската администрация*". Като се вземе предвид обстоятелството, че през ваканцията на 1870 г. двете учителки /Славка и майка ѝ/ посетили родното си място - Сопот, градец с будно родолюбиво население, един от опорните пунктове на В. Левски и дейността му по разпространението на революционните идеи, явно е, че съобщението им за дейността на Велешката революционна група и връзките им с вътрешната революционна организация и В. Левски се основава на действителен исторически факт.

Има данни за съществуване на революционна група и във Воден през 1871 - 1873 г. В доклад от 29 март 1873 г. Ст. Верковић пише, че Воденският търговец ходжи Ташо му разказал за нея; той също така му доверил, че с група свои приятели събирали средства и започнали да купуват барут, олово, оръжие и пр., за да са готови да въстанат в случай на размирици или на евентуална война на Русия с Турция. С Българския революционен комитет нямали непосредствена връзка, но били осведомявани за дейността и намеренията му чрез учителя Ковачев. Главна фигура във Воденската група първоначално играел учителят Димитър Димов Македонски. През 1870 г. той бил учител в София, а през 1871 г. отворил мъжко училище във Воден. Още тогава гръкоманската партия го обявила, че „*бил комита и дошъл във Воден да повдигне въстание*". Неговата патриотична революционна дейност и връзките му с революционната организация ще са почнали още от София, където съществувал деен революционен комитет, продължили са във Воден и по-късно в Кюстендил, където Д. Македонски станал председател на Кюстендилския революционен комитет.

Революционна група била изградена в 1871 г. също така и в Щип, начело на която стоял учителят Михаил Ковачев. Той поддържал широки връзки с бъл-

гарски учители и интелигенти от вътрешността на страната и от тях бил осведомен за революционното дело. Групата пропагандирала революционните идеи всред населението.

Учителят Иван Б. Шумков твърди, че през 70-те години по лични указания на В. Левски съставил революционна група от 15 души в Крушево, в която освен няколко Крушевски граждани били привлечени и по-влиятелни хора от околните села. В спомените на Ив. Шумков се срещат противоречия, които хвърлят известно съмнение върху точността на сведенията му, но явно е, че той имал контакт с дейци на БРЦК и пренесъл идеите им в Крушево.

През по-късния етап революционни кръжоци и групи от съмишленици на революционното дело били изградени и на други места. Така в края на 1874 г. във Велес към българското читалище било организирано „Дружество за просвета" с явна цел да разпространява българското учебно дело из селата. В това дружество учителят Филип Симидов от Търново, вече оформен революционер и съратник на Ст. Стамболов, Ил. Драгостинов, Ст. Заимов и др., събрал младежите и ги посвещавал в революционното дело. Заедно с Антон Дръндар и копривщенските братя Костадин и Дончо Босилкови, Ф. Симидов основал революционен комитет, чиято първа задача била да ликвидира двама турци - притеснители на българското население. За това Ф. Симидов бил арестуван, затворен и едва след 3 месеца по ходатайство на българския екзарх бил освободен. Заплашен от каймакамина и нападан от турци, които търсили начин да го убият, той напуснал Македония, установил се в Бяла Слатина като учител и продължил да участвува дейно в революционното движение.

Опит за изграждане революционен кръжок през 1875 г. бил направен и в Кукуш. В групата участвували осем младежи от града и четири от селата начело с Иван Хаджиниколов. Участниците подготвили знаме и кроели планове за повдигане на българското население на въстание и завземането на главния опорен пункт на турската власт - Солун. Създаването и дейността на тази група отразявали общото революционно настроение и кипеж по всички български земи, макар някои от намеренията й да били наивни и романтични.

По такъв начин Македония пък и всички югозападни български земи до навечерието на избухването на Източната криза на Балканите през 1875 г. били, макар и частично, обхванати от революционните идеи, а на някои места били изградени революционни комитети и групи, свързани с БРЦК и неговите планове за въстание. На тяхна основа, както и в другите български краища, през 1876 г. вече били изградени организирани масови революционни комитети и групи в целия Банско-Разложки край, в Солун и в Малешевско-Пианечкия край, които пристъпили към подготовката на въоръжено въстание.

4. Априлското въстание и македонските българи. Разловско въстание

Дълбокият упадък и вътрешната криза в Османската империя, особено ярко изразени след Кримската война от 1853 - 1856 г., достигнали своя връх в

средата на 70-те години на XIX в. Една от главните причини за това, наред с разложението на турската полуфеодална система и превръщането на Турция в полуколония на капиталистическите държави, била националноосвободителната борба на подвластните балкански народи. На основата на дълбокото недоволство, на борбите за премахване на феодалните остатъци и разчистване пътя за развитие на капитализма, за създаване на независими национални държави възникнали отделните националноосвободителни движения - българско, босненско, херцеговинско, албанско и пр. Тези движения били най-крупен революционен фактор за ликвидиране на феодалните остатъци в тази част на Европа и за обществения прогрес, въпреки противодействието на османската господствуваща класа и политиката на великите европейски държави.

Избухналите през 1875 г. въстания в Босна, Херцеговина и България открили острата революционна криза на Балканите от 1875-1878 г. в нова Източна криза. Те довели до необходимостта от непосредственото решаване на заплетения Източен въпрос.

Особена роля в това отношение изиграло Априлското въстание от 1876 г. в България. То не само задълбочило до краен предел кризата в Османската империя, но станало причина и за решаването на българския национален въпрос - най-съществения в съвкупния Източен въпрос.

Априлското въстание от 1876 г. не е само най-високата точка в развитието на българското националноосвободително и революционно движение. То е и най-масовото народно въстание, което обхваща българското население в различни райони, включително и Македония.

Гюргевският революционен комитет разделил страната на революционни окръзи, като част от Югозападна България включил в революционен окръг с център София. За главен апостол на окръга вероятно е бил определен Н.Обретенов. На 31 декември 1875 г. Н. Обретенов пише от Гюргево: *„А колко за пътни разноски от тука до определеното ми място, ми се дадоха 15 лири, но те едвам стигнат, щото твърде надалеко ме пращат, кажи, че къде Македония... Мойто място е твърде добро, но и в най-гъстия аскер.“*

При създадената обстановка - арестуването на Н.Славков и оттеглянето на Н. Обретенов във Влашко поради подозрителността на турската власт в района, до фактическо изграждане на самостоятелен революционен окръг, особена подготовка и въстание тук не се стига. В случая обаче по-съществено е, че Гюргевският революционен комитет на основата на съществуващия опит и революционна практика от преди предвиждал да включи организационно и да осъществи въстанието през 1876 г. в една голяма част на Югозападна България и по-специално и в Македония.

При все това част от югозападните български земи, по-точно Банско-Разложкият край, в хода на подготовката на Априлското въстание били включени в революционната мрежа на IV революционен Панагюрски окръг, а други съседни райони - Неврокопско, Серско и др., изпитали непосредственото влияние на революционната агитация, както и последствията от това. Вдига се т.н. Разловско въстание в Пианец и Малешевско.

Духовете на Банско-Разложката долина в навечерието на революционната

1876 г. били благоприятни за участие в една обща революционна акция. Чакало се само инициатива и тя действително не закъсняла.

Революционните окръзи, начертани от гюргевските дейци, не били с точно определени граници. Пред апостолите стояла обаче задачата да обхванат възможно най-широко българските земи, по-голям брой селища и повече по численост българско население. Същото се отнасяло и до IV революционен окръг. Първоначално тук били създадени комитети и била изградена революционна мрежа в най-близките до центъра /в случая Панагюрище/ села и градове. Един от главните градове в района, на който се възлагали надежди, бил Пазарджик, който като *„централно място е владеял околните близки села"*. Основаването на Пазарджишкия революционен комитет станало в началото на февруари в присъствието на Г. Бенковски. Още тогава се съставила комисия със задача да агитира и разпростре революционното дело в съседните селища - Пещера, Радилово, Батак и др.

На 17 февруари 1876 г. Бенковски за втори път посетил Пазарджик. След като се запознал с дейността на комитета, той дал указание за още по-голямо разширяване на революционната мрежа. На едно от заседанията било решено изпращането на члена на комисията Кузман Поптомов-Шарланджията в Банско-Разложкия край със задача - *„разпространение на идеята"*, т.е. създаване на революционни комитети и подготовка за въстание. За това изрично свидетелствуват и двама от дейните участници в комитета в Разложко - Г. Н. Чолаков и Иван Докторов. В свидетелството, което дават на Кузман Поптомов, те заявяват: *„Той като член на Татар Пазарджишкия таен революционен комитет бе /упълномощен/ от него в 1876 г. в качеството му на апостол за свободата на България да състави и организира комитети в нашата Разложка котловина. За тази цел той, като посвети нас в делото и прокара идеята си, убеди много души в село Драгалище и околните села; той после свика събрание от околните села в Долно Драгалище, където проучихме пълномощното му, подписано от всичките членове на Т. Пазарджишкия комитет, и възприехме неговите убедителни думи да положим пред олтара на отечеството и имот, и живот, само да го освободим."*

Кузман Поптомов, определен за апостол в Банско-Разложкия край, е роден в с. Голямо Белово, но живеел в Пазарджик. Той бил един от дейните членове на Пазарджишкия революционен комитет, изтъкнат патриот и стар революционен деец. Неговата революционна дейност започнала още по времето на В. Левски.

След второто посещение на Г. Бенковски /17 февруари/ и последвалото заседание на комисията, К. Поптомов се отправил за Банско-Разложкия край за осъществяване на взетото решение. Това станало в началото на март 1876 г. Първото селище, което посетил, било с. Якоруда. Чрез съселянина си Митко Петракиев от с. Голямо Белово той успял да събере по-видните селяни, като свещ. Филип Стоянов, Илия Главоев, Петър Бакърджиев, Иван Масларов и др. *„Тук* - по твърдението на Никифор Попфилипов, както той слушал от баща си свещ. Филип Стоянов - *се съставил местният революционен комитет с установените формалности и ритуал: четене пълномощното на Пазарджишкия ре-*

волюционен комитет, заклеването и четене наредбите и наставленията по организацията на делото."

От Якоруда К. Поптомов се отправил за Белица, като посетил още и селищата Горно и Долно Драглище, Баня, Банско, Годлево. Във всички тези селища той съставил революционни комитети и членовете им положили клетва.

По време на своята обиколка К. Поптомов навсякъде срещал готовност и желание за участие в комитети и в подготовката за бъдещето въстание у най-изтъкнатите местни жители - учители, свещеници и пр. Причината за това се коренялa в общото недоволство на народа, в създаденото борческо настроение у масите след Босненско-Херцеговското въстание, във вярата за помощ от Русия, в очакваната война на Сърбия с Турция и пр. Причината за успеха на К. Поптомов се дължала и на обстоятелството, че той носил пълномощно писмо, подписано от известни пазарджишки граждани, част от които тукашното население познавало и уважавало.

По време на обиколката си К. Поптомов свикал и едно по-разширено събрание в с. Долно Драглище, на което присъствували представители на околните села. На това събрание, по свидетелствуването на Г. Чолаков и Ив. Докторов, *„съставихме един главен Разложки комитет със седалище Долно Драгалище, зависещ чрез Т. Пазарджишкия революционен пункт от IV Средногорски /Панагюрски/ район, като положихме в негово присъствие установената клетва и почнахме деятелно да се приготовляваме за въстанието."*

Подготовката на въстанието и тук се изразявала в привличането на нови съидейници и във военно-технически приготовления. Като главни дейци в подготовката изпъкнали Хаджи Кандит Дагарадин от Банско, свещ. Филип Стоянов от Якоруда, свещ. П. Панайотов от с. Баня, Георги Финдрин от Мехомия /Разлог/, Щерю Влаха от с. Рила, учителят Георги Чолаков от с. Долно Драглище, книжарят Вельо Гергов от с. Недобърско и др. Набавяло се оръжие, леели се куршуми, извършвали се учения за стрелба и пр. Изобщо цялата обстановка тук била проникната от предвъстаническото опиянение, обхванало всички селища в IV революционен окръг. Всички очаквали определения за въстанието ден - 1 май, като най-голям празник. *„И не се гледаше вече толкова за посрещането на празника Великден, колкото се гледаше какъв ли ще бъде първи май"* - пише Ив. Поппанайотов Асянчин.

От Банско-Разложкия край и по-специално от с. Долно Драглище като център на революционната дейност в целия район бил избран и изпратен делегат на събранието в Оборище. Това бил учителят Георги Чолаков от с. Долно Драглище, записан в списъците на представителите на Оборище под псевдонима Георги Цветков.

Преждевременното избухване на въстанието осуетило надигането на заговорниците в Банско-Разложката котловина. Вестите за въстанието тук достигнали към 25 април, и то в момент, когато властта взела енергични мерки за арестуване на най-дейните участници в комитетите и ръководителите на подготовката. В края на май и началото на юни последвали арести по селата и в Банско и Мехомия. Били арестувани 4 души от Долно Драглище, 3 души от Годлево, 6 души от Мехомия, 5 души от Баня, 3 човека от Банско,

Недобърско - 1, или общо 37 човека от 9 селища на Банско-Разложкия край. Като се изключат влашките села Софан и Карамандра и помашкото Бабек,само от 3 села - Елешница, Бачево и Добринище, нямало арестувани.

Това показва колко широка е била подготовката на Банско-Разложката котловина за Априлското въстание от 1876 г., но поради ред обстоятелства, както и в много други райони, до въоръжени действия не се стигнало. Само отделни патриоти от банско-Разложкия край участвували в бойните действия в Панагюрище /например Петър Христов от Якоруда/, в Брацигово, Батак и на други места. Освен това в Ботевата чета участвували няколко души от този район, и други от Неврокопско и Македония.

Георги Измирлиев - Македончето от Горна Джумая - помощник апостол в Първи Търновски революционен окръг, обесен в Търново 1876 г.

От известните Ботеви четници са известни и следните участници от тези краища: Петър /Перо/ Симеонов - Херцеговинеца от Велес, организатор и подвойвода на четата „Св.Георги", убит на 21 май във Врачанския балкан; Антон Куков от Охрид; Димитър Кючюков от Крива паланка; Атанас Николов Попвасилев /Свещаров/ от с. Горно Броди, Серско; Стоян Ангелов Ботушанов от Разлог; Григор Костов Мацин и Христо Лазаров от с. Добринище, Разложко; Тодор Стоянов Пиринчилиев и Янко Атанасов от Неврокоп, Христо Аврамов и Христо Иванов от Тетово, Тодор Христов от Битоля, Вълчо Добрев Андов и Петър Джорджев от Македония - без точно местопроизхождение. Наред с тях се споменават и имената на Георги Костов от Неврокоп и Стоян Стайков от Якоруда - също участници в Ботевата чета.

Самостоятелен опит за въстание направили и българите в Пианец и Малешево - т.н. Разловско въстание от 1876 г., получило името си от с. Разловци, Малешевско.

Въстаническата подготовка обхванала двете области - Пианец и Малешевията. Според Ст. Верковић център на Пианец било Царево село в Горна Македония, но пианци били разпръснати от Смок планина по цялата Малешевия, в Кумановско и достигнали до Витоша и Рила на изток.

Чисто турският елемент в Малешево и Пианец бил незначителен, а в болшинството си нехристиянският елемент били българо-мохамедани. В Малешевско те били съсредоточени главно в Пехчево и отчасти в Берово и Ратово, а в Пианец - в Царево село, Звегор, Турско Габрово, Църквеник, Град. В двете области населението било предимно селско.

Икономическите и природните бедствия, които сполетели стопанството на българското население през 1875-1876 г., недоимъкът и притесненията съз-

дали основа за недоволство и роптание. Населението било доведено до голяма нищета и оскъдица.

Христо Ботев в статия, поместена във в."Знаме" от януари 1875 г., след като говори за отчаянието на малешевските българи от решението на църковния въпрос и за това, че те прегръщат унията, пише: *„Българското население по тия места е заприличало на дойна крива, която дои всеки, който завърне. Освен това тази крава е гладна, жадна и убиеца до такава степен, щото твърде скоро може да издъхне."*

В обществено-политическо и народностно отношение населението на Малешевско и Пиянечко в 70-те години направило значителен напредък. От Берово бил известният войвода Ильо Марков, който действувал със своята чета из целия този край. Неговата дейност, както и тази на Румяна войвода, Стоимен, Цеко и други хайдути укрепили народното съзнание и създали борчески традиции сред целия район.

Голямо отражение за политическото израстване на населението тук изиграли и църковни-националните борби. Малешевско взело дейно участие още в началния етап на борбата за църковно-националната независимост - тези първи прояви датират от 1868 г.

Борбата тук от църковно-религиозна, насочена срещу Цариградската патриаршия, прераснала донякъде и в политическа борба поради съюза между гръцкото духовенство и турските власти.

При такава тежка социално-икономическа обстановка и обществено безправие при нарастващото национално съзнание, изразено в масовите прояви по време на борбите за независима българска църква, нов тласък за разгръщане на организираните национално-революционни борби дали въстанията в Босна и Херциговина и Старозагорското през 1878 г. в Тракия. Те получили широк отзвук сред цялото население на югозападните български земи.

Подготвителните работи по организиране на въстание в Източна Македония започнали в края на 1875 г. в Солун. Тук се организирала революционна група, която, макар и да нямала оформен характер на революционна организация със свой устав, програма и пр., поела и решавала всички задачи на едно революционно ръководство.

В основата си тази революционна група била съставена от дейците на Солунското дружество „Българска зора". В нея влизали като участници и съмишленици поп Петър Солунски, поп Иван, учителките Неделя Петкова и дъщеря ѝ Славка Караиванова, учителят Христо Захариев, двамата братя Еврови, Димитър Божков от Велес, секретар на българската община в Солун, и др. Начело стоял Димитър Попгеоргиев-Беровски. Участието на дейци от Солунското дружество „Българска зора" в кроежите и подготвителните работи за едно въстаническо движение в Източна Македония не било случайно. Дружеството, независимо че имало културно-просветен характер, носело ярките белези на национално-политически център на българите в Солунско. То поддържало църковно-националните празници /особено тези на славянските просветители св. св. Кирил и Методий/, защищавало интересите на българското население в околните села.

Най-съществено място в подготовката, организацията и ръководството на Разловското въстание през 1876 г. принадлежи на Димитър Попгеоргиев-Берковски. Той направил първите си стъпки в революционното дело през 1861-1862 г. под прякото въздействие и влияние на революционните идеи на Г. С. Раковски, чийто последовател останал и в следващите години.

Роден в с. Берово през 1841 г. в семейството на поп Георги Димитриев, той постъпил в Одеската семинария, а през 1860 г. я напуснал поради агитацията му срещу преселението на българи от Видинско в Русия. По това време той бил на около 20 години - възраст, в която се оформят възгледите на всеки човек за обществото.

Озовавайки се в Белград през 1860 г., вероятно е участвувал в легията на Раковски, а във втората половина на 1863 г. постъпил в сръбската войска като доброволец и продължил връзките си с Г. С. Раковски.

Димитър Попгеоргиев останал в Белград - столицата на сръбското княжество, до края на 1865 г., когато с паричен заем от Ст. Верковић чрез Я. Шафарик успял да се завърне в родното си място Берово. Непосредствено след пристигането си в Берово той се разболял тежко, а после станал учител. През следващите 8-9 години Д. Попгеоргиев изцяло бил погълнат от борбата за народна просвета, за народно и национално пробуждане на своите съграждани и преди всичко в борбата за църковно-националната независимост.

Увлечен за известно време от унията като средство за достигане на духовно-религиозна свобода, той достигнал до мисълта, че единственият път да се решат съдбините на народа е борбата, въстанието, при това - на мястото всред народа. *„Не е за вярване вече* - пише той в писмо от 8 ноември 1875 г. - *че ще се тука удовлетвори нашето злощастие, като през цели три години на безбройните ни прошения не се е обърнало никакво внимание, а потънахме в сто хиляди гроша и повече разноски и загуби освен постоянните ни мъки и теглила.“* *„Работите ни при судо както се гледат ще й оставим висящи* - продължава Д. Попгеоргиев в следващото писмо от 19 февруари 1876 г. - *и мислим за по-вероятно окончателното им решение да стане в Малешево.“*

Преминал през различните етапи на борба, Д. Попгеоргиев достигнал до идеята за въстание в Източна Македония като изход от тежкото национално и политическо робство и средство за освобождение.

Всичко това го характеризира като един от видните представители на българското национално-революционно движение през 60-70-те години на миналия век.

В дейността на солунските революционни групи изпъква още един момент: привличането на съмишленици от Източна Македония - Пиянечко и Малешевско. Ако действително началната група може да се охарактеризира като „интелигентска“, с привличането на участници от вътрешността на страната нейният социален състав се разширил. Първоначално Д. Попгеоргиев повикал тъста си поп Стоян Разловски от с. Разловци и Костадин Ильов Карачовски от Берово, Стоян Цоцов, Гоге Ширков, братята на Димитър Попгеоргиев - поп Иван и Алекси, и др. В тяхно лице Д. Попгеоргиев намерил пълно разбиране. Нещо повече, подложени на тежък гнет и доведени до отчаяние от притесненията и издева-

телствата на турската власт, като представители на широките народни маси те показали такава решимост и готовност за въоръжена борба, че за ръководителя Д. Попгеоргиев не останало никакво съмнение в правотата на избрания път.

Началото на подготвителните работи по организирането на въстание в Източна Македония ще трябва да се отнесе към края на 1875 г., по-точно декември 1875 г. За това изрично говори в записките си Д. Попгеоргиев, а К. П. Стоянов допълва, че срещата между баща му - поп Стоян, и зет им - Димитър Попгеоргиев, се състояла в Солун, където *„те направиха първото съглашение по въстанието"*.

Подготовката на въстанието, която започнала в края на 1875 г., взела по-широки размери и непосредствена реализация през зимата и пролетта на 1876 г., т.е. тя съвпадала и по време с подготовката за въстание в Банско-Разложката котловина, в Пазарджишко, Софийско и др. Тя се ръководела от Солун и се извършвала на място в планинския район на Малешевията и Пиянечко, в Стумица и Струмишко.

Групата в Солун, ръководена от Д. Попгеоргиев, трябвало да реши два основни въпроса: набавяне на средства и закупуване на оръжие и снаряжение, и организационно укрепване във вътрешността на страната - създаване на местни групи, привличане на съмишленици, военна подготовка и пр. Едновременно с това започнало закупуването на оръжие. *„Костадин Ильов Карчов* - продължава Д.Попгеоргиев - *следваше да шие самичък колчине и опинци. Когато не можех да излизам в града, той оставаше да купува леворвери и изнасяше ги вън от града в моето жилище, гдето, като ги изпробвахме, следваше един по един да купува и изнася с голяма предпазливост, а тъй също купихме барут и патрони за леворверите."*

Баби Недели Петкова

Освен набавянето на оръжие и изготвянето на боеприпаси, било престъпено и към изготвянето на въстаническо знаме. С неговата изработка се заели участничките в групата учителките Недялка Петкова и дъщеря ѝ Славка Караиванова.

В хода на подготовката през тези няколко месеца революционната група в Солун укрепнала и в организационно отношение. Тук, по свидетелствуването на К. Попстоянов, влизали освен представителите на българската община и дружеството „Българска зора" - поп Петър Солунски, Неделя Петкова и Славка Караиванова, братя Еврови, Костадин, Алекси и поп Иван Попгеоргиеви, както и пристигналите от вътрешността Стоян Цоцов, Гоце Ширков, К. Карчов и, разбира се Д. Попгеоргиев.

Около момчетата се навъртал и бил запознат с делата и някой си дядо Иван - родом от Мелнишко, но живеещ в Солун, понеже не можел да се върне в родното си място - *„решителен и много добър стрелец"*.

Подготвителните работи, колкото и да се държали в тайна, станали известни на някои среди и преди всичко на руското консулство. Затова и учителките Н.Петкова и Сл. Караиванова били обвинени от консула, че се занимават с политическа дейност. *„Това не бе лъжа"* - пише в записките си Сл. Караиванова. Д. Попгеоргиев *„бе събрал една чета, която се навърташе във френския женски манастир край Вардар Махала"*. Тук, край града, по изричното свидетелстване на Д. Попгеоргиев, закупените револвери били изпробвани, извършвали се и бойни упражнения.

Именно в този момент, когато групата вече се превърнала в единно политическо и организационно ръководство на бъдещото въстание в Източна Македония, била осъществена и първата връзка с подготвяното в България въстание. К. Попстоянов изрично свидетелствува: *„През март при приготовленията в Солун се яви известният в Софийско отец Генадий, който бе обиколил цяла България, ходил в Сърбия, Измир, Цариград и др., и Петър Солунски му повери за приготовленията, които се вършеха вътре в Солун, и го накара непременно да се стави /види/ и разговори със съмишлениците. В тези разговори отец Генадий им откри, че цяла България и Тракия са готови и през май ще вдигна силни въстания."* Следователно отец Генадий не само разкрил намерението за общо въстание, но посочил и приблизително времето на избухването му - май. Придружен от поп П. Солунски, той извършил и едно пътуване с цел да се запознае с подготовката. Във Велес било устроено събрание, което поради предателство било прекъснато, отец Генадий бил принуден да напусне Македония, а поп Петър едва достигнал невредим до Солун.

Пътуването на отец Генадий до Солун и Велес дало отражение за ускоряване подготовката на въстанието в Източна Македония и в изясняване на общите цели.

Отец Генадий не останал пасивен наблюдател, а се включил активно в делата на Солунската група и затова не случайно П. Попстоянов го нарича „проповедник".

Всичко това потвърждава факта, че макар между Априлското въстание и въстанието в Източна Македония през 1876 г. да няма пряка организационна връзка, двете събития не са изолирани едно от друго. В този смисъл е и мнението на участника К. Попстоянов : *„Самото време обаче със своите сложно ситуирани обстоятелства беше най-добрият агитатор на идеите от тази революционна ера..., на идеите от онова време."*

Едновременно с подготвителните работи на въстанието в Солун, започнала подготовката и в Източна Македония. Начело на тази подготовка тук застанал поп Стоян Разловски с център на движението с. Разловци. Състояло се и първото съвещание на революционните дейци от района, на което бил обсъден въпросът за набавяне на оръжие.

На второто съвещание бил обсъден въпросът за плана на въстанието. В замисъла на въстаниците влизала задачата за обхващане голям дял от Източна

Македония.

За териториалния обхват на въстаническата подготовка се съди от едно изложение до руското консулство в Солун от Мито Мишев, *„българин, православен, търговец от гр. Струмица, 53-годишен"*, както разказал самият той в консулството. Той заедно с брат си бил един от задържаните струмчани. Обвинението, което му било предявено, било следното: *„В спиртната фабрика на Ставро е било получено от разбойника българина Мито Георгиев Беровски писмо, в което той уведомява българите, жители на Струмица, че в скоро време ще бъде в Струмица и че вие, българите жители, трябва да бъдете готови да встъпите в бой с турците."*

От данните на разпита се вижда, че подготовката на въстанието обхванала почти всички села на Малешевско и Пиянечко, някои села от Кочанско, като с. Лъки и Струмица. Към този така очертан район трябва да се прибавят и отделни села и дейци от Кюстендилско, които по собствен път били свързани по някакъв начин с отделни ръководители на въстанието или пък участвували с нещо във въстаническата подготовка. Така след разгрома на въстанието в Средногориетo и акцията по ликвидиране на разловските въстаници в Кюстендил и някои околни села, като Соволяно, Слокощица и др., били арестувани и изтезавани отделни граждани, обвинени като съучастници на разловските въстаници. От Кюстендил били арестувани братя Димитър и Манол Ангелови Друмахарски, вероятно за връзките им с поп Стоян и за закупеното от тях олово и барут за въстаниците, четиримата братя поп Новкови - членове на местния революционен комитет от 1872 г., Христо Бояджички, Христо М. Градинаров, Алеко Караманов и др. Някои непроучени все още данни говорят за известна подготовка и в Радомирско. Тук главна фигура бил архимандрит Зинови Поппетров, учил в Рилския манастир, но о-в Халки, в Белградската семинария, а от 1872 г. - учител в Радомир. През 1876 г., след разкрития в Кюстендилско, З. Поппетров бил арестуван, закаран в София и освободен едва при навлизането на руските войски в Софийско.

Съществен е и проблемът за въстаническата тактика, обсъждан и приет на второто съвещание в Голак планина. Планът обхващал два момента: подготвителен етап и развитие на бойните действия. На съвещанието изрично било решено Д. Попгеоргиев с малка чета да обиколи Малешевско, Струмишко, Петричко и Мелнишко, като навред *„съобщи на мъжкото население да бъде готово и щом чуят за въстанието, да вземат сами оръжието"*.

Тази чета, макар и да е трябвало да се движи тайно, не е имала въоръжени задачи, а политическо-агитационни цели. В нея били включени малко, но дейни хора, способни за апостоли.

В така очертания район трябвало да се води планинска по характер война и да се подпомогне общото движение за национално освобождение. Д. Попгеоргиев вероятно е искал да свърже въстанието в Източна Македония с подготвяното въстание в България. За това до известна степен говори и обстоятелството, че по план въстаническите сили трябвало да се насочат на югоизток, т.е. към ония предели, в които по предварителни данни се знаело за подготовката на Априлското въстание.

Въстанието избухнало преждевременно, без организаторите да били успели да обиколят всички райони и да завършат цялостната подготовка, поне в този вид, както била планирана и приета на второто съвещание в Голак планина. На 7 май 1876 г. около 30 души дейци били събрани на ново съвещание над с. Разловци. В същия ден пристигнали няколко селяни и съобщили, че в селото дошли данъчни чиновници - спахии, тапиджии и заптии, които под претекст, че подменят тапиите за собственост, се готвели да арестуват някои заподозрени разловчани и заплашивали, че ще изгорят селото.

Властта била по следите на организацията и се готвела да ѝ нанесе удар. Били арестувани и на другия ден трябвало да бъдат откарани в Царево село десетина души, а две моми били застaвени да се потурчат. При тази обстановка било взето решение, макар подготовката да не била завършена, въстанието да бъде обявено на другия ден. До сред нощ се събрали около 60 души и начертали план за нападение на селото и за обезвреждане на турците.

Нападението на селото се извършва по определения план, при което няколко турци, между които и тапиджията Юсуф от Кюстендил, били убити; други успели да се измъкнат през придошлата Брегалница и да избягат. В тези схватки загинал и арестуваният Нико Попстоилов от с. Истевник, първата жертва на въстанието. Веднага след това селяните събрали данъчните книги и тапии, коджабашийските рабуши, чаталите и др. и ги изгорили. Сам по себи си този акт бил ярък протест против феодалния гнет и данъчните притеснения на турската държава.

Така разловчани скъсали всякакви пътища за помирение с турските власти и се приготвили да се изтеглят в планината, а въоръжените мъже начело с поп Стоян и Д. Попгеоргиев, под развятото знаме, тръгнали към Малешевско. Преди това поп Стоян запалил собствения си хан, с което дал пример на своите съселяни и символично подсказал, че обратен път освен борбата и въстанието няма. Част от въоръжените мъже начело с Цоне Спасов останали да съпроводят и охраняват жените и децата при изтеглянето им в планината и създаването и укрепването на подходящ лагер. Четата, която потеглила към останалите пианечки села, брояла около 40 души.

Димитър Попгеоргиев Беровски

Въодушевлението и ентусиазмът на въстаниците в този първи ден били големи. Те очаквали бързо развитие на въстанието по всички български села. Първото село, в което въстаниците влезли, било с. Митрошинци. Тук в дома на свещеника поп Стоил те намерили двама турци от Пехчево. Въстаниците им предложили да предадат оръжието си, но при последвалия отказ турците

били убити, а къщата - подпалена. Бил убит още един турчин - куриер от Кочанско. Гърмежите и пожарът в Митрошинци привлекли вниманието на група заптиета, около 10 души, водени от един чауш, която минавала по същото време наблизо. Тези заптиета узнали за случилото се и нападнали ненадейно въстаниците в селото. В завързалото се сражение заптиетата били прогонени, но ръководителят на въстанието Д. Попгеоргиев бил ранен в главата. Макар че той не оставил въстаниците, това оказало известно неблагоприятно влияние върху общия дух и проектираните по-нататъшни действия.

Селяните от Митрошинци избягали също в планината, а дружината, която очаквала пристигането на оставената чета за охрана на разловчани, се върнала обратно към Разловци с цел да се съедини с тях.

В същото време, когато четата начело с Д. Попгеоргиев и поп Стоян достигнала Митрошинци и водела първото си сражение, работите в Разловци взели неочаквано лош обрат. Веднага след известието за въстанието към селото се отправили големи башибозушки орди, събрани от околните пианечки села. Те нападнали селото, убили около 10 души селяни и две жени, разбили и ограбили селската църква, опожарили няколко къщи и плевни и заграбили селски стада. В завързалото се сражение с оставената за охрана чета трима от нападателите башибозуци били убити.

Положението на избягалото в планината мирно население било плачевно. Освен общото несигурно положение, загубата на близки и пр. се прибавило и лошото време - валяло непрекъснато дъжд и сняг, хората мръзнели под открито небе. Достигнали известия за пристигането на редовна войска в района на въстанието.

В същото време, докато основното ядро на въстаниците - четата на Разловци и околните села, се бавила в собствения си край, в ред селища били създадени въоръжени отряди, които чакали пристигането на ръководителя на въстанието и главната чета. Подобни отряди били готови да излязат от селата Смиленци, Владимирово, Лъки /голямо число, но само 30-40 въоръжени/ и др. В Беровско около 300 души били на оръжие и четири дни стояли в бездействие в планината, очаквайки въстаниците от Пиянечко.

По такъв начин предварителният план за бързо повдигане на населението и разширяване на въстанието не бил изпълнен. Това се отразило крайно неблагоприятно за по-нататъшното му развитие. Мерките на властта, предприети още в първия ден на въстанието - изпращане на башибозушки отряди и редовна войска, оказали също своето въздействие. Създадената благоприятна ситуация - готовност на масите за борба, организиране на въоръжени отряди, които чакали само сигнал и пр., не могла да бъде използувана достатъчно и поради незавършената въстаническа организация, липсата на бързина и оперативност. При новосъздадената обстановка, когато властта взела инициативата, малцина били ония, които имали нужната смелост и съзнание да последват разловските въстаници.

С това фактически завършило подготвяното въстание. От този момент вместо широко въстаническо движение в един голям район, дейността на разловските въстаници се изразила в поход на една чета. Скоро вместо за настъ-

пателни действия и успех тя трябвало да мисли за своето укриване и спасение. В продължение на година и половина тя продължила своята четническа дейност и дочакала руските войски в района на Джумайско през 1878 г.

Сведенията за избухването и особено за жестокото потушаване на въстанието проникнали само в някои български вестници. Те били заети твърде много с обилните сведения за въстанието в други райони на страната. Цариградският вестник „Зорница" в бр. 25 от 18 юни 1876 г. поместил дописка за Малешевското въстание. В умерен тон, с оглед на цензурата, той съобщава и за бедствията на населението от Малешевско-Пианечкия край вследствие башибозушките жестокости.

Първите по-определени данни, предназначени за информация на Българската екзархия, дал кюстендилският владика Иларион.

Известията за разловското въстание проникнали веднага и към Дупница, и до София. Известната патриотка Йорданка Филаретова, която осведомявала редовно Найден Геров / по това време руски консул в Пловдив/ за положението на народните маси в този край, му съобщила и за станалите събития в с. Разловци. *„В Малешево, в Македония, село Разловци по причина, че 18 души от селото излезли прости хайдути без никаква цел за въстание... Осман ага юзбашия от София изгори и разсипа цялото село."*

Й. Филаретова също целенасочено изтъквала липсата на политически характер на събитията в с. Разловци и хвърлила цялата вина върху онези 18 души „прости хайдути" с цел да предизвика застъпничеството на Н. Геров пред руското посолство в Цариград и пред Международната комисия за оправдание на десетките невинни българи от този край, държани несправедливо в затвора, бити, мъчени и ограбвани от представителите на властта.

Вестта за началото на въстание в Македония достигнала и до Нови Сад. В дописка от 2/14 юли в. „Застава" пише: *„Въстанието като че ли е почнало и в Македония. В село Малешево са се побунили българите, убили са заптиите и турците, които са били там, и са отишли в планината. Същото това те са извършили и на други места."* В следващата дописка под заглавие „Въстанието в България" вестникът пише: *„И в Македония са се появили български въстаници - те наброяват до 4000 души."* Сведенията, които са черпени от местен и при това осведомен източник, са отпечатани със закъснение. В тези дописки въстанието в с. Разловци се разглежда като проява на общобългарското Априлско въстание, което избухва последователно в един или друг район.

По-пълна и точна информация за развоя на въстаническата подготовка и избухването на въстанието имали чуждите консули в Солун.

Австрийският консул фон Каири в донесение до граф Андраши от 29 май 1876 г. съобщил, че пристигнали от София куриери донесли, че населението около Дупница и Радомир е въстанало, а башибозукът хванал около Радомир 15 от тия въстаници, като водачът им бил убит. В следващото донесение, от 17 юли 1876 г., сведенията вече били по-точни. *„Местното управление* - пише той, *вярва да е било открито едно съзаклятие между българските жители на град Струмица и селата на планинската околия Малеш."* Поради това жителите-християни от Струмица били разоръжени, а към Малеш били изпратени от

Скопие две дружини резервисти. Щяла да бъде извършена очна ставка между струмичани и компрометираните лица в Малеш. Австрийският консул съобщава още, че *„из разните части на вилаета са изпратени полицейски агенти, за да разкрият разклоненията на българското движение"*.

Най-пълна осведоменост за характера и размерите на въстанието и действията на разловските въстаници имало руското консулство в Солун. Още по време на подготвителните работи тук консулът бил осведомен отчасти за това и се опитал да се добере до пълна информация. Веднага след въстанието и последвалите насилия и жестокости в руското консулство по понятни причини идвали десетки българи да искат закрила.

Руските консули в Солун и Битоля в своите донесения изтъкват многочислени примери на турски насилия, обири, жестокости, за изграждането на шпионски мрежи и полицейски мерки за преследване на българите. С това те целели да предизвикат намесата на великите сили за провеждане на радикални реформи и подобрение положението на българския народ.

Изложените дотук факти показват, че въстаническата подготовка в Източна Македония през 1876 г. не била случайна: въстаническите ръководители замислят не локален бунт, а много по-широко движение, което да обхване голям дял от Източна Македония. Макар и подготвено самостоятелно, това движение било звено от общата борба на българския народ по време на Априлското въстание от 1876 г.

Вълната на насилия, терор и жестокости, която обхванала централните български области след Априлското въстание от 1876 г., не отминала и Македония. Особено ярко и картинно това е изразено в едно изложение до руския консул в Солун от българи от околността Аврет Хисаренско, Солунски вилает, написано в Кукуш на 21 октомври 1876 г. на български език. *„Напразно мечтаят и мислят разни европейски политици, че свирепостта в Турската империя се ограничава само в една или две области. Не! Не! Подобни злоупотребления стават, като захване човек от най-първостепенното място в Турско, даже до най-последното."*

Още с обявяването на въстанието и първите признаци на революционни прояви турските власти взели тук енергични мерки за разкриване и жестоко потъпкване на всякакво национално и революционно надигане. Една от първите мерки на турската власт в централните градове Солун и Битоля била да създаде мрежа от шпиони и полицейски агенти, които да наблюдават поведението на българите. Главната цел на турските власти била да следят и арестуват представителите на българската интелигенция, която считали за ръководител на националноревюлюционното движение. В лицето на учителите, свещениците, лекарите и пр. те виждали участници в Българския комитет, главни противници на османската власт, шпиони на Русия и Сърбия. Ето защо властите се стремели да компрометират такива личности, да ги арестуват и по този начин да обезглавят народните маси от идейни ръководители.

Били арестувани и преследвани Вениамин Мачуковски, Цвятко Димов, Никола Иван Ковачевски, Георги Зюмбулев, Хаджи поп Атанас, Дионисий Москов, архимандрит Исай, Иван М. Козарев и още много други. Властта забранила

учителските организации и събори. По това време прекратило дейността си и учителското дружество „Просвещение" с център Неврокоп.

Непосредствено след революционните борби, в Цариград правителството създало комитет за надзор на просветното дело в Македония. Този комитет фактически си поставял за цел да контролира политическите и ограничава националните движения в Македония.

Турските репресии се излели с най-голяма сила върху народните маси. *„Вътре във вилаета* - пише руският консул от Солун на 28 юли 1876 г., - *са събрани отвсякъде башибозуци, които правят нечувани безчинства и грабежи. Смятам за излишно да изброявам множество случаи, ежедневно разказвани тук, за жестокости и насилия над обезоръжените жители, над техните жени и деца".* Същото било положението и в Битолския вилает.

Разбира се, най-тежко пострадали районите, в които била извършена въстаническа подготовка и избухнали революционни движения - Малешевско, Пиянечко, Банско-Разложко, Петричко и Мелнишко. Цялото пиянечко население било подложено на невиждано гонение и ужаси: *„Майки са захвърляли своите рожби и са бягали с куп нещастни селяни, подплашени като добитък под убийствената жарава на куршумите."*

Властта задържала всички по-видни граждани в целия Пианечки район - коджабашии, свещеници и заподозрени селяни от 12 села, и ги закарала в Пехчево.

Арести били извършени и в други градове и селища, в които водили разклоненията на въстаническата подготовка. На първо място това бил Кюстендил и някои кюстендилски села. Тяхното число било общо към 20 души. Кюстендилци били откарани също в Софийския затвор.

Арестуваните от този район българи били държани в затвора близо месец; след това едни били осъдени, а други по силата на амнистията - освободени. Освен в Софийския затвор около 20 души от Кочанско и 11 от Радовиш били откарани в Скопския затвор, а пет души от с. Митрошинци били затворени в Солун, където трима загинали. Част от арестуваните били държани и в Серския затвор.

В края на юни 1876 г. била назначена извънредна комисия в състав от трима членове на апелативния и двама членове на първоинстанционния съд в Солун под шефството на Ахмед бей, която била изпратена в *„Малеш, за да разследва компрометираните в българското въстание жители на оня край".*

Масови арести и издевателства били извършени и в другия център на въстаническата подготовка - Банско-Разложката котловина, Мелнишко и Петричко. Общо били арестувани около 30 души, които били подложени на побоища, задържани в тесни изби и помещения, изтезавани по пътя. Те били отведени първоначално в Разлог, а оттам в Неврокоп, като накрая били поставени в Серския затвор. Оттук за Пловдив били отведени хаджи Кандит Дагарадин и Филип Стоянов за очна ставка с Кузман Поптомов-Шарланджията.

Изплашена за своето съществуване, турската власт дала право на масови репресии и издевателства с цел да сподави всякаква съпротива на българското население. Местните власти получили категорични указания да се предаде на грабеж и разорение всяко селище, *„където се окажат и най-малките при-*

паци на въстание". Това довело до неограничена власт на фанатизираните османски и черкезки маси самоволно да обявяват едно или друго селище за съмнително, да обират и убиват всеки гражданин немюсюлманин под претекст, че се е съпротивявал. Настъпила пълна анархия. Официалните власти вече не били в състояние да спрат развихрилите се орди.

Така и българското население в Македония понесло ударите на турската власт и башибозушката анархия след въстанието от 1876 г. Това били тежки, но своеобразни моменти на обща трагедия, но и на обща съдба, в очаквания за по-светло бъдеще.

Всичко това не могло да не намери място и в бъдещите стремления и особено в политическите програми за освобождение на българския народ от оформилите се три български по характер провинции - Мизия, Тракия и Македония.

Априлското въстание - върхната точка на българската национална, буржоазнодемократична революция, и въстанията в Босна и Херцеговина заставили европейската дипломация да разгледа и обсъди съдбата и бъдещето на балканските народи, подвластни на Портата.

Това следвало да стане на проектираната в края на 1876 г. Цариградска конференция.

Решението за свикване на Цариградската конференция станало повод различни партии, групировки и среди на българското общество да представят тежненията на българския народ пред този висок европейски форум. Наред с въпросите за политическите, гражданските и административните права, с които конференцията следвало да се занимае, като основен се очертал и въпросът за народностния състав на земите в Европейска Турция, за понятията „България" и „български народ", за земите, населени с българи, за тяхното преобладаване или малцинство в отделни райони. Може с убеденост да твърдим, че след борбите около създаването на Екзархията това е времето, в което най-широко и най-обстойно, при това в конкретен план, българското общество се занимавало с националния си въпрос и същевременно - в унисон със схващанията на отделни групи и партии, то го поставило за разрешение пред европейските представители.

Македонските българи не пропуснали да изразят своето желание. В цариградския вестник „Курие д'Ориан" се появила статия под наслов „Що е българско?" от „един македонски българин", в която се изтъква, че Македония естествено следва да се включи в границите на Автономна България. *„Цялата страна, която се обема в тези граници, трябва да носи името България." „Народът, който живее в нея, е един и същ, с еднакъв език, нрави, наклонности - народ, който е произлязъл от сливането на славяните и прабългарите"* - заключва авторът.

Всички тези желания не могли да останат настрана от официалните български предложения до посланическата конференция.

Типична в това отношение е „Временната политическа програма", изработена през ноември 1876 г. от Българското централно благотворително общество /БЦБО/ в Букурещ. В член 1 на програмата се казва : *„Да се възобнови от*

България, Тракия и Македония българската държава, гдето главният и навред преобладаващ елемент е българският." А в член 4 се добавя: „*Всичките иностранни народности, разместени между българския народ, ще се радват с него на същите политически и граждански правдини.*" Съдържанието на тези два члена ясно говори, че БЦБО като продължителна БРЦК застъпвал в тази част онези идеи и становища, които стояли и преди в програмите на българската революционна партия, които били идеи и убеждения и на най-последователните ръководители на българското национално революционно движение.

И в останалите програми, искания и пр., представени пред Цариградската конференция от отделни лица, групи и т.н., съществувало /с малки изключения/ единство по въпроса за обхвата на българската народност. Мнозинството от тях се спирали на утвърдените вече с фермана граници на Българската екзархия и пледирали териториите на бъдещата българска държава да не се различават съществено от вече регламентираното от Портата.

Активността на българите по време на свикването и работата на Цариградската конференция не само спомогнала да се засили „*процесът на националното самосъзнание и самоопределение на българския народ*", но и за първото международно узаконяване на границите на българската народност и нация. В решението на конференцията по българския въпрос се казва: „*Ще бъдат образувани от долупосочените територии и съгласно с приложената тук карта два вилаета /области/, които ще бъдат управлявани според по-долу изложените подробни форми.*

Източният вилает, който ще има за главен град Търново, ще бъде съставен от санджаците : Русенски, Търновски, Тулчански, Врачански, Сливенски, Пловдивски /без Султанери и Ахъчелеби/ и от казите: Кърклисенска, Мустафапашовска и Казълагачка.

Западният вилает, който ще има за главен град София, ще бъде съставен от санджаците: Софийски, Видински, Нишки, Скопски, Битолски /без двете южни кази/, една част от Серския санджак /трите северни кази/ и от казите Струмица, Тиквеш, Велес и Костур."

По такъв начин българската нация, макар и определена в две области, в резултат на самоопределението и борбите си получава международно признание на своите граници.

Този успех се дължал главно на организаторската роля и далновидността на ръководството на българската революционна партия, на усилията и жертвите, които били дадени в хода на българската национална революция. За него обаче допринесли и всички останали течения на освободителното движение, както и различни групи и обществености, които, различавайки се по методите на борба и пътища за освобождението, имали почти единно становище по въпроса за обхвата и границите на българската нация.

Това схващане за обхвата на българската нация се изявило с още по-голяма сила по време на Освободителната руско-турска война и непосредствено след нея. Но силата и размахът на новопоявилото се движение вече се определяли не само от идейната яснота, а и от масовото участие на народните маси, които ставали инициатори, участници и организатори на бор-

бата за осъществяването и опазването на общобългарското народно единство.

5. Освободителната руско-руска война и македонските българи.

Наред с надеждите, националноосвободителните стремежи на българите от Македония се изявили особено ярко през Освободителната руско-турска война от 1877-1878 г. На много места те приели форма на въоръжена борба, която била част от разгръщащото се по време на войната българско националноосвободително движение. Обявяването на войната било посрещнато с нескривана радост от българското население в този край. Надеждата за освобождение се засилвала с развитието на бойните действия и със съобщенията за победоносния ход на руската армия и българското опълчение.

Стефан Салгънджиев пише за настроението на серските българи: *„От деня на евакуването на топа... не могат да се поберат в кожата си и с нетърпение чакат да видят и посрещнат своите единоплеменици - благодетели и избавители"*. Това настроение обхванало и най-отдалечените райони на Македония. Един охридчанин свидетелствува: *„Градът ехтеше от песните по случай предстоящото посрещане на руските войски и освобождението на Охрид. Песента „1878-ма година се освободи от Турция българския народ беден"* /съчинена от Гр. Пърличев/ *се пееше във всяка къща. Разнасяха се слухове, че освободителните войски са вече дошли във Велес, до Прилеп, до Битоля, до Ресен. Трескави тайни приготовления във всяка къща, без никакви разпореждания от никого."*

За подробни настроения в различни селища на Македония говорят още много съвременници. Те са изразени и в многобройните изложения, адреси, грамоти и пр. по време на войната и непосредствено след нея.

Националното съзнание и готовността за борба на македонските българи са намерили ярко проявление при създаването и бойните действия на Българското опълчение - най-организирания и масов български отряд в Освободителната руско-турска война.

Изтъкнати патриоти-емигранти от Македония като К. Везенков, К.Станишев, Стоян Везенков извършили организаторска работа по набирането на доброволци, атестирането им пред руските власти и пр.

В Опълчението, което било създадено като еднонационален български отряд, постъпили стотици българи от Македония, емигранти в Румъния, Русия и Сърбия. Княз А. М. Дондуков-Корсаков отбелязва: *„Само от Македония по време на войната в българското опълчение постъпиха до 1000 души."*

С участието си в Опълчението и самоотверженатa борба при Стара Загора, на Шипка и Шейново, македонските българи-опълченци внесоха дан за победоносния изход на войната и за освобождението на България.

Освен в Българското опълчение, много българи-емигранти от Македония участвували и в създадените по време на войната народни горски чети - друга форма на националноосвободителното движение на българския народ през 1877-1878 г. Част от тях били бивши участници в Сръбско-турската война от 1876

г. и се прехвърляли в Румъния след основните групи, друга част успели да емигрират едва в навечерието на войната и през Солун, Цариград и другаде се озовали в Одеса.

През лятото на 1877 г., когато бойните действия в България взели отбранителен характер и руското командуване пристъпило към създаването на отделни доброволчески чети, голяма част от тези емигранти постъпили в сборната чета на известния дядо Ильо Марков. В нея се включили с четите си и войводите Георги Пулевски, Григор Огненов, Димитър Трифонов, Георги Антонов и Иванчо Робев. Голяма роля по събирането на четите, организирането и прехвърлянето им в България изиграл бившият руски консул в Битоля М.Хитрово, подпомаган от Стоян Везенков.

На много места в различни райони на Македония се появили и действували въоръжени чети. Една част от тях продължили националноосвободителната борба, започната в предшестващите години, други възникнали стихийно, без ясно изразен политически характер и продължили старата хайдушка традиция. Но всички те играели голяма роля за предпазване на населението от местни насилници, от башибозушки и арнаутски разбойнически нападения.

По такъв начин в организирани и стихийни движения, населението на Македония изявило своята готовност да води борба за премахването на турската феодална власт, за освобождението на страната и за създаване на единна българска национална държава.

Бойните действия по време на Руско-турската война от 1877/78 г. общо взето се развили благоприятно за Русия, пък и за българската национална кауза.

След успешната лятна кампания през 1877 г., последвали кръвопролитни сражения при Шипка и трагичните плевенски събития. Едва след падането на Плевен - 10 декември 1877 г. /ст.с./, станало героичното преминаване на руските войски през заснежения Балкан, овладяването на София, Пазарджик, Пловдив и цялата Маричина низина. Като съюзница на Русия, освен Румъния и Черна гора, в края на войната се намесила и Сърбия: нейните войски овладяли Ниш, Пирот и почти безпрепятствено стигнали до Трън, Брезник и Кюстендил.

Военните действия по всички фронтове в руско-турската война от 1877-1878 г. завършили с подписване на договора за примирие на 19/31 януари 1878 г. в Одрин. Определената по примирието демаркационна линия достигнала на запад до Кюстендил и Горна Джумая, като оставяла останалите земи от Югозападна България под временната власт на Турция до подписването на окончателния мирен договор.

Усилията на българското население на запад от демаркационната линия сега се насочили при сключването на мирния договор тези земи да влязат в пределите на бъдещата свободна държава. С тази задача се наела преди всичко интелигенцията, която чрез изложения и лични срещи с представителите на руското командуване и дипломатическите чиновници се стремяла да покаже българския характер на Македония.

Още през януари-февруари българската интелигенция и духовенството, произхождащи от Македония, започнали да се безпокоят за съдбата на своите родни места. Причина за това били сведенията, проникнали в някои европейски

вестници, че ще бъде създадено Българско княжество само в земите на север от Балкана.

До граф Игнатиев и други руски дейци били изпращани много изложения за включване на Македония в границите на бъдещата българска държава. Още от този начален момент движението придобило значителен размах и известна организираност.

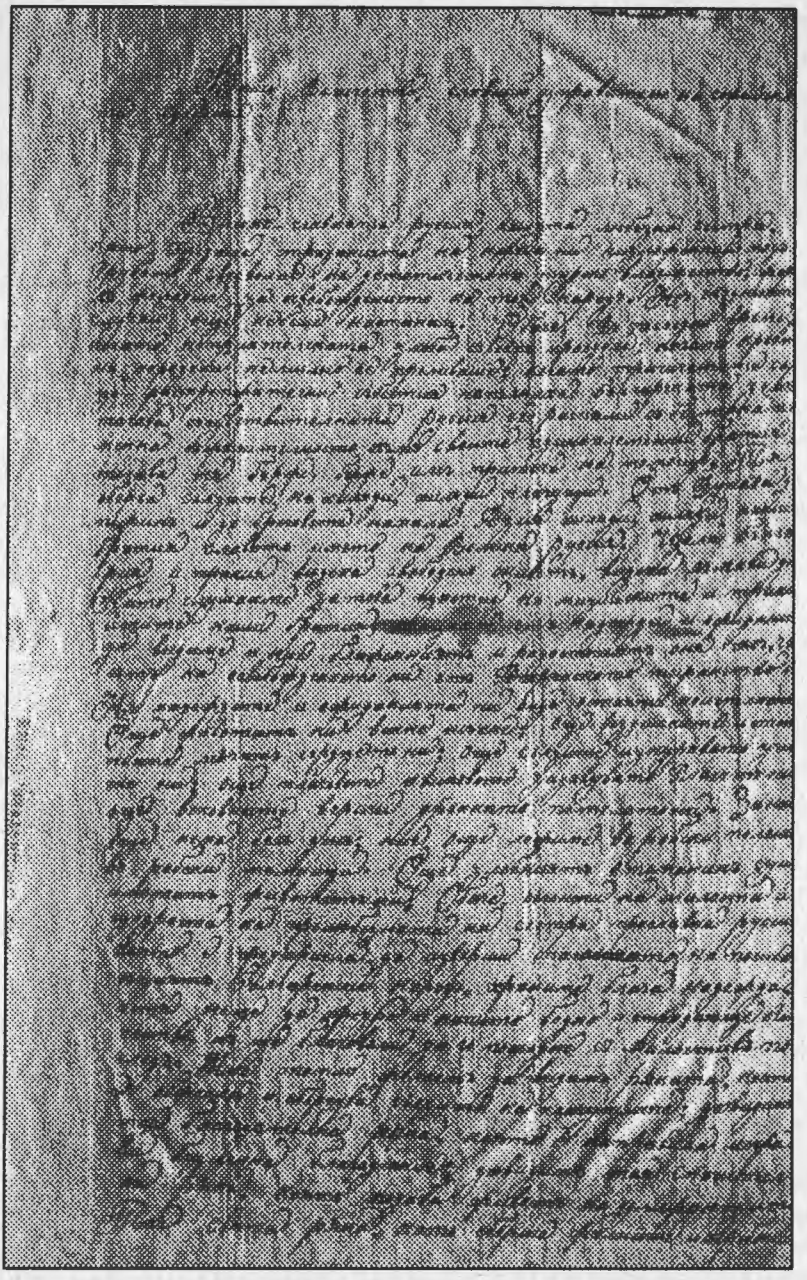
Една част от най-дейните български интелигенти и духовници се озовали в Одрин в близост до Главното командуване на победилата руска армия, за да могат да окажат въздействие на руските дипломати, да ги запознаят с действителното състояние на нещата в Македония, да предадат молбите и желанията на своите съграждани. Част от тях носили документи, скрепени с подписи и печати, с които българските общини ги упълномощили да действуват от името на цялото българско население.

Подобна молба била изпратена от Одрин още на 6 февруари 1878 г., подписана от 25 видни граждани на Скопие, Битоля, Охрид, Прилеп, Велес, Щип, Струмица, Струга и Воден. В нея се казва: *„Долуподписаните жители от Македония, които на този час се намираме в тази страна, в слабост и недоумение да изразим нашите чувства и сърдечни желания по отношението на нашата бъдеща съдбина, която в днешно време се решава, за да се причислим и ний в числото на нашите братя или не, опълномощаваме лица, които се радват на нашето доверие, и молим да се приеме тяхното представление като пълно изражение на непреходни желание и прошения..., да подействуват по възможността в заключението на мира да не остане вън от кръга страната, която е дала най-първите и най-отлични люде на Всеславянския мир."* Подобно изложение било отправено на 8 февруари и от Пловдив, в което се настоявало при подписването на мира да бъдат включени в границите на новата държава Тракия и Македония, тъй като в противен случай славянският елемент бил заплашен от *„домогванията на елинизма."*

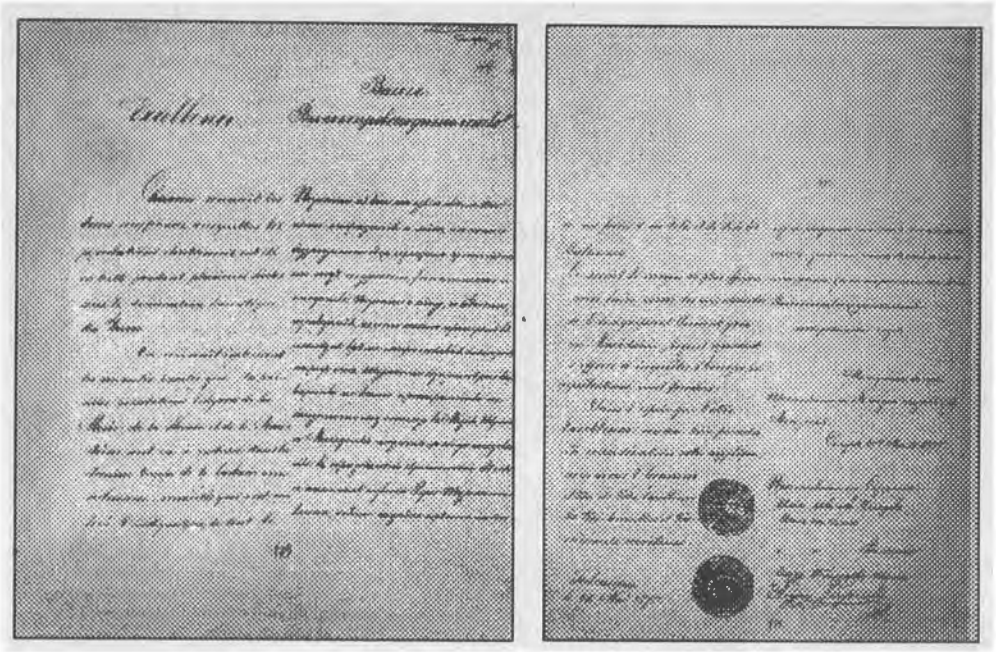
Наред с изложенията, в Одрин била избрана депутация от българи от различни краища, включително и от Македония, която да представи лично пред висшите руски власти *„тежненията на българската нация"*.

От своя страна македонските българи в Одрин упълномощили отделно Методи Кусев да представлява техните интереси и да отстоява включването на Македония в рамките на Българската държава. Пред опасността, че Македония поради външнополитически причини все пак може да остане под турска власт, М. Кусев предложил на граф Игнатиев да се спазят поне две изисквания, които да залегнат в мирния договор: а/ да не се подчинява българското население в Македония на Цариградската патриаршия; б/ да не се допуска заселване на турски бегълци в неосвободените български земи. Макар и компромисно, това искане целяло поне отчасти да запази националните интереси на българите от Македония.

Наред с интервенцията пред руските власти, движението за час по-скорошното освобождение чрез навлизане на руските войски в Македония, обхванало и широките народни маси. Пряка изява на това били усилията на българите от Рилско-Джумайския район, които улеснили и предизвикали навлизането на

Писмо-молба на населението от Разложко до великия княз Николай Николаевич за освобождение - 2 март 1878 г.

Обръщение на македонските българи до Великите сили с искане да не ги откъсват от общото отечество България - 21 май 1878 г.

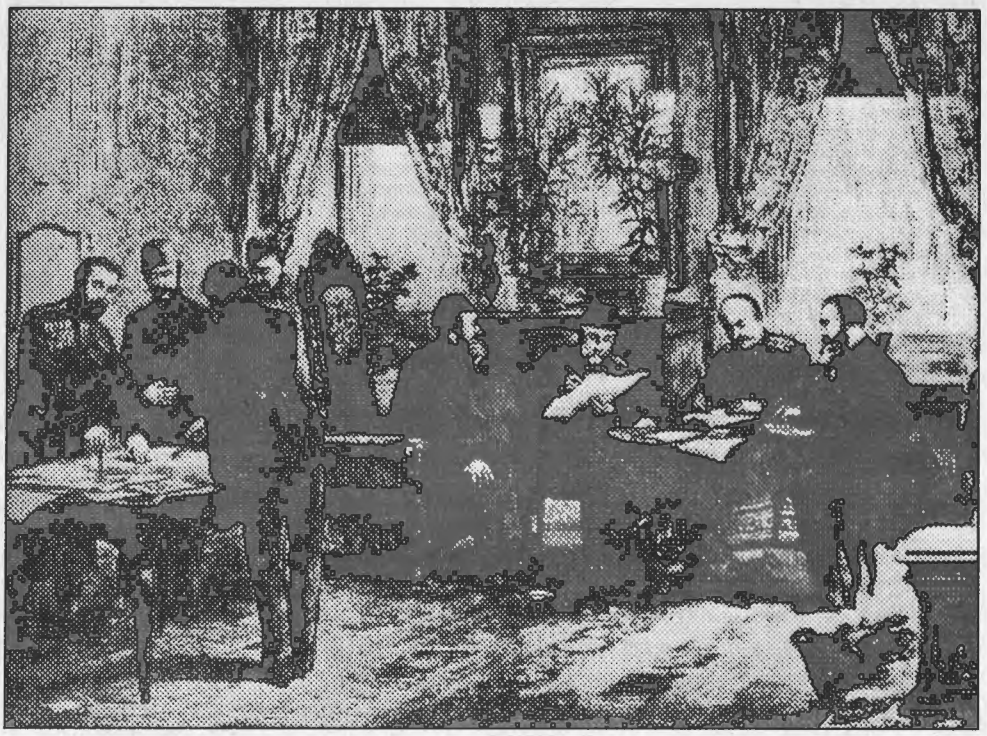
руските войски тук.

Подобно било настроението и на жителите на Банско-Разложкия край. В изложение от 2 март 1878 г., 10 селища от Разложко се обърнали към управителя на Софийската губерния с молби за изпращане на руския отряд. *„Цяла България и Тракия видяха свободен живот, видяха лъскави дни. Като слушахме за това щастие на мизийските и тракийските наши братя, хлъцнахме от надежда и ожидание да видим и ние... часа на освобождението ни от агарянско тиранство."* Изложението завършва с горещата молба: *„Да съдействувате, щото да се изпратят няколко руски войници и в нашето място за наше освобождение, за наше съживление."*

Подписването на Санстефанския мирен договор на 19 февруари /3 март/ 1878 г. разсеяло опасенията за разпокъсване на България. По силата на договора, в границите на автономното княжество България се включвали всички земи на юг от устието на Места и Струма и северно от Солун, а на запад - южно от Враня, през Скопска Черна гора, западно от Куманово и Тетово до планината Кораб, по р. Велешица до съединението ѝ с р. Черни Дрин. След това границата завивала на юг от р. Дрин, западно от Охридската каза, западно от казите Корча и Старово, до пл. Грамос, Костурското езеро, р. Мъгленица. Вън от границите на българското княжество по политически съображения, по думите на граф Игнатиев, останали някои местности в Южна Македония. Огромната част от Македония, където населението било предимно славянско, влизала в границите на българското княжество.

Приключването на бойните действия и подписването на Санстефанския

мирен договор били посрещнати с радост и възторг от македонските българи. Представители на македонската емиграция, както и обществеността от вътрешността, въпреки опасностите на които се подлагала, подписали благодарствени адреси и изложения до руските власти за великото им освободително дело. Населението очаквало с нетърпение освободителните руски войски, а на места се правели тайни приготовления за тържественото им посрещане.

Подписването на Санстефанския мирен договор

До руското командване били изпратени многобройни молби и пристигнали делегации от отделни райони и градове, които молели за час по-скорошното им освобождение и присъединяване към освободеното отечество. Но с изключение на Горноджумайско, завзето още до примирието, руските власти не пристъпили към окупацията на Македония, макар че имало изработен план и била извършена известна подготовка. Причината за това било влошеното външнополитическо положение на Русия и по-специално опасността от война с Англия и Австроунгария, както и настъпилите усложнения в Родопите.

При все това и при новосъздадената обстановка в цяла Македония се разгоряло движение за изпълнение на Санстефанския договор, за запазване на националното единство в рамките на единна България. Това движение се изразило в активността на македонските българи - в емиграцията и от вътрешността, да заинтересова руските власти и великите сили в справедливостта на техните искания: отхвърляне на турското господство като спирачка за икономичес-

което развитие, обществения прогрес и нормалния живот на населението в Македония. Но стремежите и решимостта им не спрели дотук: на места, по пътя на открита борба, някои райони се стремели да се присъединят към освободена България. Типичен пример в това отношение бил Царевоселският район.

Схващайки несигурното си положение във от границите на временното руско управление, на 18 март 1878 г. представители на *„40 села турски и български"* от Пиянеца - Царево село, Разловци, Град, Църквенец, Габрово, Звегор и др. подали молба до губернатора на София, с която искали да им се назначи управител, който да разглежда административните дела и главно настоявали границата към Кочанско и Малешевско да бъде охранявана от руските войски, т.е. фактически негласно да бъдат присъединени към свободна България. Но пак от дипломатически и военни съображения, районът не бил завзет от руските войски. В края на март редовна турска войска настъпила и завзела своеобразната „Царевоселска република". Населението било принудено да бяга поголовно и да търси спасение в Кюстендилско и Джумайско.

Националноосвободителната борба на българите в Македония взела по-широки размери през пролетта и лятото на 1878 г. и достигнала своя връх в Кресненско-Разложкото въстание през октомври-ноември същата година.

Опора и резерв в своята борба въстаниците виждали в лицето на освободеното българско княжество, въпреки официалната политика на гражданските и военните власти на Временното руско управление и противодействието на Великите сили. Видни обществеици от Македония и ръководителите на движението се позовавали на историческия опит от борбата за обединение на Италия, където въпреки противодействието на Великите сили италианските маси с борбата си доведоха до освобождението и националното обединение на страната.

В края на август и началото на септември почти всички наблюдатели в дописки из вестниците на Княжеството и Източна Румелия и в чуждестранната преса говорили за наличието на българско въстание в Македония - въстание, което си поставяло за цел не само освобождението от турско робство, но и опазване на народното единство и общата национална държава - смисъл, цел и съдържание на всички дотогавашни борби, страдания и жертви.

Литература

1. Македония. Сборник от документи материали. С., 1978.

2. Документи за българското Възраждане от Архива на Стефан И. Верковић. С., 1969.

3. Документи за българската история. Архив на Найден Геров. Т. 1-2, С.,1931-1932.

4. Македония през погледа на австрийски консули. 1851-1877/78. Т.I, С., 1994.

5. **Карамапов В. А.** Пианец, двумесечно царство през 1878 г. - Родина, 1939, № 4.

6. **Кирил, Патриарх български.** Принос към българския църковен въпрос. /Документи от австрийското консулство в Солун/. С.,1961.

7. **Косев К., Жечев Н., Дойнов Д.** История на Априлското въстание 1876. С.,1976.

8. **Райкова А.** Документи за националноосвободителното движение в Македония през 70-те години на XIX век - Ист. преглед, 1968, № 1.

9. **Стоянов К.П.** Тридесет години назад. Исторически записки по първото македонско въстание. Кюстендил, 1903.

10. **Тодоров Г.Д.** Временното руско управление в България през 1877-1878 г. С., 1958.

11. **Христов Хр.** Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876-1878, С.,1968.

12. **Цветкова Б.** Хайдутството в българските земи през XV-XVIII в. Т. 1, С., 1971.

13. **Дойнов Д.** Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век. С., 1976.

Глава пета

МАКЕДОНИЯ ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ /1878-1912/

1. Съпротивата против решенията на Берлинския конгрес

Освобождението на България от петвековното турско робство е едно от най-светлите събития в историята на българския народ. То е резултат на революционното движение вътре в страната и руската политическа, дипломатическа и военна подкрепа, намерила най-ярък израз в Руско-турската освободителна война 1877/1878 г.

Подписването на Санстефанския мирен договор било посрещнато от българския народ с огромен ентусиазъм, с дълбока и искрена благодарност. Израз на това били многобройните изложения и писма до представителите на руските военни и граждански власти в деня на подписването на договора. Ярка проява на радостта на българския народ бил приветствен адрес, в който от името на 240 000 души се казва: *„Извърши се велико събитие - България възкръсна. Камъкът, който няколко десетилетия препречвал излизането й от мрачния гроб, е вдигнат. По дъбравите и недостъпните балкански височини, по цветущите долини на Македония и Тракия, по градовете на Дунав, Вардар и Марица във векове ще се разнасят хвалебствени песни за извоюваното освобождение."* Адресът бил подписан от църковни и училищни настоятелства, от участници в революционното движение, обикновени жители от София, Дупница, Горна Джумая, Радомир и много други градове и села. Под него се подписали и представители на българското население от селища, незаети от руските войски като Трън, Пирот, Петрич, Струмица, Мелник, Тетово, Скопие и други.

Ала кратка била радостта на българския народ. Навред из българските земи се разнесли слухове за отказа на западните държави да признаят резултатите от войната. Поради опасност от международни усложнения Русия отложила изпращането на войски и други представители на гражданското управление в неосвободените земи. Това предизвикало смут, но и решимост за запазване на националното единство. Повече от две столетия българите били единни в борбата за народна просвета, за самостоятелна църква, за национално обединение и създаване на българска държава. Националните идеали, за които се борели и дали живота си хиляди патриоти, се намерили пред сериозна опасност. Българското население от Македония най-осезателно почувствало заплахата от намесата на западните държави и енергично настоявало в десетки писма, телеграми и изложения за изпълнение на Санстефанския договор. В обръщение на българите от Македония се казва: *„Всичкий български народ ся зарадва, като виде, че желанията му се изпълниха и нуждите му се удовлетвориха, и ний всите българе в Македония със силата на Св. Санстефанския договор чекахме с големо нетърпение освобождението си."* По-нататък в обръщението се иска

една международна комисия да се *„увери на местото, че нашите желания и нужди са общи и неразлучни с тия на нашите братя българе, които населяват Мизия и Тракия“*. Обръщението е подписано от представители на българските общини във Велес, Струмица, Битоля, Прилеп, Неготино, Гевгели, Кукуш, Солун, Тетово, Куманово и др.

Опасността от разпокъсване на новосъздадената българска държава и на нацията придобила своите реални очертания в Берлин. На 1 юни 1878 г. бил открит конгресът на Великите сили /Русия, Англия, Италия, Германия и Австро-Унгария/ за ревизиране на Санстефанския договор. България била разпокъсана на пет части. Северна Добруджа била дадена на Румъния в замяна на Южна Бесарабия, която конгресът приел да бъде върната на Русия. Част от западните български земи, влизащи в диоцеза на Българската екзархия - Нишко, Пиротско, Вранско, съгласно решенията на конгреса преминали към Сърбия. От земите на днешна Северна България до Балкана и Софийска област било образувано Княжество България. На юг от Стара планина до Странджа и Родопите била образувана Източна Румелия, автономна област под върховенството на турския султан. Македония, Родопската област и Одринска Тракия били оставени в границите на Турската империя.

Така Берлинският конгрес разпокъсал българската държава. Той оставил под игото на султанската власт голяма част от българското население. Неговите несправедливи клаузи причинили многобройни страдания на българите и задържали тяхната национална консолидация. Още тогава той бил порицан от много учени и обществеици. *„В Берлин* - пишат френски историци, *не държаха сметка нито за справедливостта, нито за волята на народите, нито даже за здравия смисъл и общите интереси. Заключителният акт на конгреса се явява паметник на егоизма, породен от взаимната завист, творение - безнравствено и жалко, тъй като ни най-малко не осигури мира, а само подготви многочислени поводи за войни и конфликти в бъдеще.“* По-късно и самите вдъхновители на Берлинския конгрес Дизраели и Бисмарк признали, че в Берлин била накърнена националната цялост на България. През 1907 г., при дискусия в Британския парламент, ясно било изразено становището, че *„Турция не би могла да остане и една година, ако не бяхме неин покровител и защитник“*. А депутатът Грийнуд посочил специалната отговорност на Англия *„по отношение на Македония, защото лорд Солсбъри я постави отново под пряката политическо и военно управление на султана“*. За Берлинския договор в Британската енциклопедия /1911 г./ е записано: *„Берлинският договор със своето изкуствено разделяне на българската народност създаде трудния и „заплетен“ македонски въпрос.“*

В редица чуждестранни исторически съчинения се твърди, че Берлинският диктат в сравнение със Санстефанския договор бил „по-справедлив“, защото нанасял удар на руската експанзия на Балканите и отстранил опасността *„от завладяването на Македония от българите.“* Тези закъснели опити имат за цел оклеветяване на българския народ. Самият факт, че най-дълбока била покрусата сред българите в Македония и там се зародила първата организирана съпротива, сам по себе си говори колко са били „справедливи“ решенията на

Карта на народната съпротива срещу решенията на Берлинския договор

Берлинския конгрес.

Кресненско-Разложкото въстание. Решенията на Берлинския конгрес били посрещнати с болка и възмущение от българския народ. Във всички български земи се разгърнало широко движение за съпротива срещу несправедливите решения. По цяла Македония се разнесъл гласът на възмущението. Велесчанин пише до в. „Марица", че е потресен откакто разбрал, че Македония остава под управлението на Турция. От Охрид пристигнала дописка: *„Берлинският договор направи да възпяваме по бреговете на Охридското езеро песента: „Проклета и триж проклета да бъдеш ти, Европа, блудница Вавилонска".* " Особено тежко била посрещната нерадостната вест в крайграничните райони - Горноджумайско, Разложко и др., които почувствали свободата за кратко време, но след това отново били поставени под ярема на робството.

Недоволството, брожението и четническите акции на македонските българи до лятото на 1878 г. носели стихиен характер. Възникнала необходимостта от ръководен център, който да съгласува протестното движение в Македония и Източна Румелия. Негови първи организатори били Методи Кусев, Васил Диамандиев, Д. Карамфилович, Коста Шулев, Димитър Македонски и др. Тяхната дейност била улеснена след пристигането в началото на август на Охридския владика Натанаил Охридски. Той се заел с организирането на четническите групи. За тази цел той заминал за Кюстендил, където се срещнал със старите войводи начело с Ильо Марков и насърчил намеренията им за борба. По това време възникнали и комитетите „Единство" на територията на Княжеството. Търновският комитет изпратил Михаил Сарафов в София и други свои представители в Горна Джумая и Кюстендил. Били основани комитети „Единство" в София, Радомир, Дупница, Кюстендил и Самоков.

През септември 1878 г. в Рилския манастир се състояло съвещание, на което присъствали Натанаил Охридски, Ильо Марков, Димитър Попгеоргиев и други войводи. След съвещанието Д. Попгеоргиев създал местно опълчение. Започнали да пристигат доброволци от Княжеството и от вътрешността на Македония, които образували нови чети. В началото на октомври в Кресненското дефиле се групирали четите на Стоян войвода, Тодор Паласкаря, Кочо Лютата, Стойко от Цапарево и др. Кюстендилският комитет също се подготвял за въстанически действия.

Въстанието било обявено на 5 октомври 1878 г. с нападение върху турска войскова част в Кресненското дефиле. След 18 часово сражение въстаниците постигнали убедителна победа: пленили 119 войници и 2 офицери. Последователно били освободени селата Влахи, Ощава и Ново село. Въстаническите части се насочили и по десния бряг на р. Струма, като превзели селата Мораска, Брезница, Будилци и Сливница. Било създадено и първото въстаническо ръководство - Адам Камиков, Д. Попгеоргиев и Стоян войвода, със седалище с. Влахи. Въстаническият щаб мобилизирал всички мъже годни да носят оръжие, затегнал дисциплината и се погрижил за въоръжаване на доброволците.

В хода на въстанието възникнали сериозни противоречия по тактиката на борбата между двамата чужденци - Л. Войтекович и А. Калмиков. Последният бил отстранен от щаба и изпратен в Горна Джумая. Начело на въстанически-

ят щаб бил поставен Стоян Карастоилов, а Д. Попгеоргиев запазил предишния си пост.

Въстаническото движение набирало ход. Били превзети повече от 40 села до с. Белица /дн. Илинденци/ и Градешница - на юг и на югоизток до Предела. Постепенно движението обхванало и селища в Неврокопско, Демирхисарско, Серско и Малешевско. През ноември въстанало и българското население в Разложката котловина. Сражения се водили в Банско; завзето било и с. Добринище. Четите се насочили към Момин проход, за да осуетят приближаването на турска войска от Неврокоп. По същото време въстанали селата Горно Драглище, Долно Драглище, Добърско и Баня. Обединените въстанически сили се подготвяли да атакуват Разлог.

Обрат във военните действия настъпил след пристигането на многобройната турска войска и башибозук от Неврокоп. След тежки сражения въстаниците били принудени да изоставят позициите си при Момин проход, а по-късно и с. Баня. В последното село башибозукът започнал масово клане на българското население. Близо седмица въстаниците отбранявали Банско срещу 4 000 войска и башибозук. Но неравностойна била борбата. И тук мирното население било подложено на поголовна сеч. Сериозно пострадали селата Годлево, Добринище, Горно Драглище, Добърско и др. Хиляди бежанци се насочили към свободните предели на България.

Подобна била съдбата на въстанието и в Горноджумайско. Изправени пред снабдени с артилерия превъзхождащи турски сили и многобройни башибозушки формирования, въстаниците били разбити и принудени да отстъпят. Опожарени били 12 села; много мирни жители били избити, а хиляди се насочили към българската граница.

Неуспехът на въстанието довел до раздор сред неговите ръководители и разпалване на стари вражди. Склонни към авантюризъм, част от чужденците били готови да отидат към открита разправа и убийства. На 25 ноември бил убит Стоян войвода, а Д. Попгеоргиев арестуван. Това накарало Натанаил Охридски да поеме ръководството на въстанието. Той незабавно организирал пръснатите чети в Кресна и Джумайско. В негова помощ пристигнали Стефан Стамболов от Търновския комитет „Единство" и Мирослав Хумбайер - словенец. На съвещание с четите било създадено Военно управление и били разработени Привременни правила.

В разгара на въстаническите боеве по инициатива на Натанаил Охридски и въстаническото ръководство била изпратена една делегация в Учредителното събрание във Велико Търново. В състава на делегацията влизали Димитър Попгеоргиев Беровски, Димитър Протич от Велес, Никола Диамандиев от Охрид, Коста Хаджиандонов от Щип, Атанас Радев от Кочани и Стоян Костов от Скопие. Тяхната задача била да изразят горещото желание на всички жители българи от Македония *„и да ся стремим за обединението ни, докле тече в жилите ни българска кръв. За това ся упълномощават горепосочените господа да обърнат вниманието на г-да представители от свободна България върху това нещо и заемат в сериозно внимание това наше неотемлемо желание да употребят всичките си сили да не останем под несносното вече за нас иго."*

Следват 25 подписа на уполномощители от Македония. На 13 март 1879 г. Натанаил Охридски отправил писма-апел до Учредителното събрание в Търново, в които се настоявало *„да се земът нужните мерки за достигането на нашето единство според Санстефанския договор"*.

Въпреки поражението на въстаническите сили в Разложко и Горноджумайско, боевете по десния бряг на р. Струма продължили и през декември. Бунтовните настроения обхванали повече от 70 села в Каршиака. На искането на петричкия каймакамин да се предадат, въстаниците от този район отговорили: *„Уверяваме Ви и трябва да знаете, че от никого не сме подбутнати, а като видяхме, че на Берлинския конгрес европейските сили са ни оставили пак под Вашето управление, взехме оръжието в ръка и няма да го оставим, догдето не се съединим с Българското княжество, на което е пристанал да ни остави и самий Султан Хамид, в Св. Стефанския договор."* Последните зимни боеве възбудили надежди за разпространяване на въстанието във вътрешността на Македония. Ст. Стамболов предложил да се сформират чети, които да бъдат разпратени по различни райони. Поради студа и многобройните потери обаче те нямали успех. Така завършил един епизод от борбата на българското население срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес.

Кресненско-Разложкото въстание било продължение на националноосвободителната борба на българския народ за освобождение и обединение. То избухнало в неблагоприятна общоевропейска и балканска обстановка. Въстанието не получило военна и дипломатическа подкрепа от официална Русия, въпреки благосклонното отношение на някои представители на руската военна и гражданска администрация в новоосвободена България. То било в разрез с користните интереси на Великобритания и Австро-Унгария на Балканите. Получила благословията на западните сили, Турция се нахвърлила с особено жестокост срещу въстаническите сили и особено срещу мирното население във въстаналите райони. Освен това не бил създаден единен въстанически център, който да възглави борбата и да създаде стройна организация. Възникнали и редица спорове между водачите на въстанието по тактиката на военните действия, които дори завършили с физическа разправа с един от тях. Всичко това обрекло на неуспех първото организирано движение срещу решенията на Берлинския конгрес. Въпреки неуспеха си обаче Кресненско-Разложкото въстание оставило трайни следи в националната ни история и създало традиции в революционната борба на българското население в Македония.

Охридското съзаклятие. Ехото от Кресненско-Разложкото въстание и боевете на чети в Битолско подхранили отново надеждите за освобождение на Македония. Революционното брожение обхванало повечето райони във вътрешността на Македония. В планината Бигла, между Битоля, Охрид и Преспа, действала четата на Васил войвода от Ресен с 500 души четници. Друга чета водела боеве около Велес. През пролетта на 1880 г. презимувалите чети и въстаници в Мориово и Бабуна слезли в равнините и насърчавали населението за борба. Действията на четите били отбелязани и в дипломатическите рапорти на чуждестранните консули. В почти всички документи се подчертава политичес-

ката цел на борбата - отхвърляне решенията на Берлинския конгрес и присъединяване към Княжество България. Навсякъде въстаниците излизали под българско знаме и изразявали българската си национална принадлежност.

Съобщенията за сражения на четите с турски войски активизирали протестното движение и в други райони. В Прилепско бродел Диме Чакре с брат си и група свои сподвижници. За кратко време те установили връзки с Прилеп, Битоля и Крушево с постоянна база Мориово. В Охридско се настанил Илия Делия, участник в Шипченските боеве. Друг шипченски герой, Ангел Атанасов от с. Цер, Кичевско, обикалял кичевските планини и села и Крушево. Пак в този район се движели с малки чети Насте Латовчето и М. Тодоров. Те поддържали връзки с Натанаиловия комитет. Постепенно Охрид се оформил като център на организирана съпротива срещу решенията на Берлинския конгрес. Там вече работела цяла група приятели и почитатели на Натанаил Охридски - д-р Константин Робев, Коста Лимончев, Петър и Ангел Спространови, Зафир Белев, Наум Филев, Христо Момиров, Коста Манулов и много други. Особено голяма била заслугата на Наум Хр. Спространов, драгоман на руското генерално консулство в Солун. Между нелегалния комитет в Охрид и войводите-шипченци били установени редовни контакти. В резултат на съгласувани действия били предприети мерки за защита на мирното население от турски насилия; станали и няколко сражения на чети с турски потери. Все повече дейци достигали до идеята, че трябва да се организира по-широко движение и да се обяви въстание.

На 18 януари 1881 г. в Слепченския манастир „Св. Йоан Предтеча" била свикана конференция на представители на градското и селското население от Охридско и Крушевско. Обсъдено било писмо на Натанаил Охридски, в което последният подкрепил идеята за въстание, но съветвал за предпазливост докато се разрасне организационната мрежа и се набави оръжие. Поради предателство през пролетта на същата година главните водачи на съзаклятието били арестувани и съдени в Битоля. Според обвиненията на турските съдебни органи, арестуваните дейци замисляли *„да вдигнат въстание на местните българи ... и Македония да бъде присъединена към България"*. Другото обвинение било за съставяне на една петиция до руския консул, скрепена с печата на Охридската българска община и с печатите на 24 български села от Охридската каза. Така завършила една от последните по-значителни и организирани прояви срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес, останала в историята като Охридско съзаклятие. То било продължение на Кресненско-Разложкото въстание в друг дял на Македония със същите цели: освобождение и обединение на българския народ.

С това обаче опитите на македонските българи да се освободят не спрели. И в следващите години и десетилетия дипломатически документи и съобщения в европейския печат разкривали недоволството и брожението в Македония, съпроводени обикновено с имена на войводи и селища, в които се водили сражения с турска войска и башибозук.

Израз на свободолюбивите настроения на българското население в Македония била подкрепата на Съединението и участието в Сръбско-българската война от 1885 г. Във военните действия срещу сръбските нашественици

участвали около 415 души македонски българи, организирани в три доброволчески дружини. Особено се проявил доброволческият отряд командван от майор Коста Паница. Патриотичният подем бил толкова силен, че увлякъл и ученици от гимназиите.

През 1885-1886 г. Гьорче Петров създал в Щип революционна организация, в която участвали 46 души. През 1885 г. се появили четите на Коне Палавеев и Георги Трайчев. Шест години по-късно Даме Груев образувал революционна група, известна като „учителски съюз". В нея участвали Лука Джеров, Неделко Дамянов, Никола Кочов и др. Тяхната главна цел била подготовката на въстание. Към първите стъпки на революционното движение в Македония след Берлинския конгрес спадат също групите и кръжоците в средните училища и най-вече в Солунската гимназия.

Революционните и въстанически прояви след Кресненско-Разложкото въстание били разпокъсани, действията в повечето случаи били изолирани, имало различия по тактиката и средствата на борбата. Но всички чети и въстаници имали подкрепата на своите братя в Княжество България и Източна Румелия. В свободна България движението на македонските българи се изявило не като местно, а като общобългарско движение за освобождение и национално обединение. Заедно с това в поробена Македония назрявала идеята за създаване на стройна организация, която да обедини отделните комитети, групи и кръжоци на основата на единна идеология и тактика.

2. Организирано националноосвободително движение в Македония

Икономическо и политическо положение в Македония /1878-1912/. Икономическото положение в Македония след Берлинския конгрес било в пряка зависимост от общото състояние на Турската империя. Вътрешната обстановка се характеризирала с изостаналост, неразвити икономически отношения, хаос, разстроени финанси и все по-голяма задлъжнялост към западните кредитори. През 1881 г. Високата Порта била принудена да подпише декрет, според който фактически се установил международен финансов контрол. В империята започнал да навлиза все по-широко чуждестранен капитал. Многобройни английски, френски, белгийски и германски акционерски дружества си осигурили изгодни концесии за построяване на железопътни линии, за производство на електроенергия и светилен газ, за изграждане на пристанища, за експлоатация на мини и др. Те реализирали големи печалби, които изнасяли в чужбина. Турската империя постепенно се превръщала в суровинен придатък на развитите западни държави, от които внасяла промишлени стоки.

Икономическото положение на християнското население в Македония, и преди всичко на българското като най-многобройно, непрекъснато се влошавало. Напълно се запазили и дори се разширили чифлишките владения, които обхващали една четвърт от обработваемата земя. В чифлишкото стопанство работели изполичари, ратаи и кесимджии. Изполичарите обработвали определено количество чифликчийска земя със свой добитък и инвентар и били длъжни

да делят с чифликчията произведената продукция. Ратаите работели като наемни работници срещу натурално заплащане и понякога отчасти в пари. Кесимджиите плащали на земевладелеца предварително определена сума.

Селяните, които притежавали земя, главно в неплодородните райони, трябвало да отбиват непрекъснатия натиск на чифликчиите. Върху тях се изсипвали данъчните тежести на турската държава. Селяните плащали различни тежки данъци: данък върху недвижимите имоти /вергия/, като облагането ставало без оглед на земята и доходността на имотите; десятък върху земеделската продукция /йошур/; данък върху добитъка /беглик/; военен данък /бедел/, плащан от немохамедани; пътна повинност - за всяко лице от мъжки пол над 15 години. Събирани били и други данъци, акцизи, мита и такси. Данъчната система в Турската империя била организирана на твърде порочна основа. Голяма част от данъците били предварително откупувани, а след това при тяхното събиране били извършвани големи злоупотреби, особено при десятъка. Така по същество бремето на тези данъци и такси се увеличавало още повече от произволните действия на местните власти, които се обогатявали за сметка на християнското население. По този начин стопанският живот в селата бил задушаван. Липсвали стимули за увеличаване на производството. *„Прилепското поле* - се отбелязва в един документ, *някога толкова богато и толкова населено, днес е обърнато на пустиня.“* Австрийският консул Пара в рапорт до своето правителство констатира, че селското население принадлежи към най-бедните класи и хората печелят много по-малко, отколкото биха печелили при нормални условия. В Мемоара на Вътрешната македоно-одринска революционна организация от 1904 г. се посочва, че плачевното икономическо положение на християнското селско население в Турция е най-трагичната страница на турското политическо устройство.

В градовете също настъпили дълбоки промени. Свободно проникващите от западните държави индустриални стоки били сериозна конкуренция и опасност за местното занаятчийско производство. Цветущи някога местни занаяти били в пълен упадък. Така например от 150 кожухарски работилници в Охрид останали само две. Подобна била тяхната съдба във Велес и Щип. Постепенно замирали и прочутите панаири в Сяр, Прилеп, Неврокоп, Велес, Лерин, Енидже Вардар и др. Пазарите се затваряли, хановете опустявали, а занаятите западали. Поради откриване на жп линията западало и кираджийството.

В политическо отношение положението в Македония, както и във всички европейски владения на Турция, се характеризирало с пълно политическо безправие. За турските административни, полицейски и съдебни власти верският признак бил най-важният критерий за отношение към подвластното население. Чиновници, жандарми и войници вършели произволи и насилия над християнското население. Валията, каймакаминът и кадията били безапелационни управници и съдии. Най-голямата беда за обикновените хора обаче било разбойничеството. Многобройни разбойнически банди обикаляли села и градове, завардвали пътища, убивали, грабели. Турските власти не желаели да се справят с тях, тъй като това било едно от средствата за тероризиране преди всичко на българското население. В Западна Македония, особено в районите

граничещи с Албания, разбойническите похождения взели такива размери, че се наложило чуждите посланици в Цариград да поставят официално въпроса пред Портата. Но това дало само временно успокоение.

От съществуващия режим на политическо, икономическо и национално безправие страдали най-много българите. По всички чуждестранни проучвания, както и по официални турски статистики, те били мнозинството в Македония. Претърпели поражение във войната 1877/78 г., турските власти по всевъзможни начини притесняващи българското население. Кресненско-Разложкото въстание, Охридското съзаклятие и всяка поява на чета или на най-малко недоволство или оплакване служели за мотиви на турските официални власти и башибозушките формирования за произволи и издевателства. Стотици по-будни българи по градове и села били арестувани, бити, убивани, съдени, изпращани на заточение. Българските владици от Македония били прогонени, българските църкви и училища били затваряни.

При съществуващото икономическо и политическо положение не малка част от българското население се ориентирала към гурбетчийство и емиграция. Отначало главната маса на емигрантите и гурбетчиите била от градовете, защото градското население било по-свободно от задължения и можело да напуска страната, докато чифлишкото земевладение приковавало селяните към системата. По-късно, по време на многобройните афери и разкритията по тях, от Западна и Югозападна Македония, и главно от нечифлишките села, много селяни били принудени неволно да поемат пътя на емиграцията. Те се насочвали към България, Гърция, Румъния. Така от Охридско годишно заминавали за чужбина около 4000 души, от Стружко - 2500, от Дебърско - 4500, от Преспанско - 1500, от Тетовско, Гостиварско и Кичевско - 25% от мъжкото работоспособно население. Селяните от Малешевско заминавали за България, където намирали работа като строителни работници. Общо годишно от Македония напускали над 100 000 души, една част от които се завръщали след 2-3 години. Значителна част от емигрантите и гурбетчиите се отправяли за далечна Америка. От Припелско за Новия свят заминавали ежегодно над 3000 души, от Битолско - 4800, от Крушевско - 3000 и т.н. Мнозина предпочели да останат завинаги в Америка. По този начин стопанският живот в цели райони почти замирал. Гурбетчийството и емиграцията обаче не можели да спрат разорението на селата и градовете, нито да внесат успокоение от деспотичната политическа и икономическа система.

Създаване на Вътрешната македоно-одринска революционна организация /ВМОРО/. Тежкото икономическо и политическо положение на населението в Македония, западането на занаятите и търговията, непоносимата система на грабеж, корупция, разбойничество и терор довели по-будните представители на българското население до идеята за създаване на организация, която да поведе борба срещу тираничната власт.

На 23 октомври 1893 г. в Солун било поставено началото на **Вътрешната македоно-одринска революционна организация.** След предварителни разговори и подготовка там се събрали Дамян Груев от с. Смилево, д-р Христо Татарчев от Ресен, Иван Хаджиниколов от Кукуш, Петър Попарсов от с.

Христо Татарчев

Дамян Груев

Андон Димитров

Петър Попарсов

Иван Хаджиниколов

Христо Батанджиев

УСТАВЪ

на

БЪЛГ. МАКЕДОН.-ОДР. РЕВОЛ. КОМИТЕТИ.

ГЛАВА I.

Цѣль.

Чл. 1. Цѣльта на Б. М. О. Р. К. е прилобиване пълна политическа автономия на Македония и Одринско.

Чл. 2. За постигание на тая цѣль, тѣ сж длъжни да събуждатъ съзнанието за самозащита у българското население въ казанитѣ въ 1 чл. области, да распространяватъ между него революционни идеи чрѣзъ печатътъ или устно и да подготвятъ и подигнатъ едно повсемѣстно възстание.

ГЛАВА II.

Съставъ и устройство.

Чл. 3. Членъ на Б. М. О. Р. К. може да бѫде всѣки българинъ, безъ разлика на полъ,

Устав на БМОРК

Богомила /Велешко/, Андон Димитров от с. Айватово /Солунско/ и Христо Батанджиев от Гумендже, за да обсъдят идеята за *„организирана обществена дейност"*. По-късно били подготвени Устав и Правилник на революционната организация, в които са залегнали нейните демократични принципи. За председател на Централния комитет бил избран д-р Хр. Татарчев, а за секретар - Д. Груев. Около това ядро се групирали революционните сили от Македония, а по-късно и от Одринско. В следващите години като видни ръководители и организатори на ВМОРО изпъкнали Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, Христо Матов, Михаил Герджиков, Борис Сарафов и много други дейци. Революционната мрежа обхванала цяла Македония и Одринско. Така се положили основите на знаменитата ВМОРО, която открила нова страница в освободителните борби на българския народ, предизвикала огромен интерес на Балканите и в Европа и станала една от най-авторитетните и популярни революционни организации.

ВМОРО има дълбоко демократична идеология, създадена под влияние на идейните принципи на БРЦК на Левски, Каравелов и Ботев. *„Имахме на ръка един том от Записките на Захари Стоянов* - разказва д-р Хр. Татарчев, *и от тях взехме за образец Устава на Българския революционен комитет. Натоварихме въз основа на тоя Устав Попарсов да направи проект за нашия устав."* Върху идейното развитие на организацията оказали влияние и схващанията на социалдемокрацията и радикално настроените среди в България.

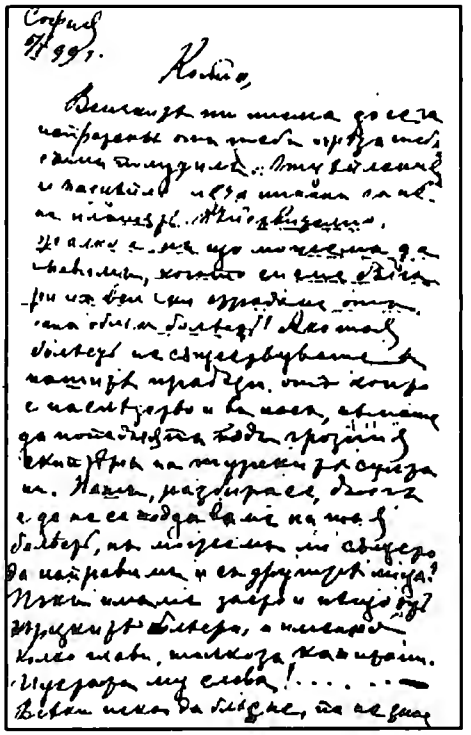
Главна цел и основно искане на организираното революционно движение в Македония било за автономия на Македония и Одринско чрез прилагане предвидените по чл. 23 на Берлинския договор реформи. *„Разисква се дълго върху целта на тая организация,* разказва в спомените си Хр. Татарчев. *И сетне се спряхме върху автономията на Македония с предимство на българския елемент. Не можехме да възприемем гледището за присъединяване на Македония към България, защото виждахме, че туй ще срещне големи мъчнотии поради противодействието на Великите сили и аспирациите на съседните малки държави и Турция. Минаваше ни през ума, че една автономна Македония сетне би могла по-лесно да се съедини с България, а в противен случай, ако това не се постигне, че ще може да послужи за обединително звено за една федерация на балканските страни."* Така схващали тогава проблема и много други дейци. Христо Силянов също посочва, че автономията се покрива със съдържанието на чл. 23 от Берлинския договор.

Целта на Вътрешната организация била *„придобиване на пълна политическа автономия на Македония и Одринско"*. В член 2 на Устава на Българските македоно-одрински революционни комитети, приет след Солунския конгрес, се посочва: *„За постигането на тая цел те са длъжни да събуждат съзнанието на самозащита у българското население в казаните в чл. 1 области, да разпространяват между него революционни идеи чрез печата или устно и да подпомагат и подигат едно повсеместно въстание."* ВМОРО повела борба срещу националната ограниченост, срещу чуждите пропаганди - гръцка и сръбска, както и срещу националните разпри. Нейната демократичност се вижда от главната задача, която си поставяла по-късно - *„сплотяване на всички недоволни елементи в Македония и Одринско без разлика на народност"*. Според Устава на орга-

низацията от 1902 г., нейн член може да бъде всеки македонец и одринец, а в Устава от 1905 г. - *„всеки живущ в Европейска Турция"*.

Програмните документи на ВМОРО показват, че македоно-одринските революционери се борели за свободата на всички потиснати. Тъй като обаче под натиска на чуждите националистически пропаганди другите народностни групи не се включили в редовете на революционната организация, то тя си останала българска по своя етнически състав. Това се вижда и от едно от първите й наименования - Български македоно-одрински революционен комитет, преименувана в 1902 г. в Тайна македоно-одринска революционна организация, в 1905 г. - ВМОРО, с което име остава в историята.

Ръководителите на македоно-одринското революционно движение били хора с ясно българско съзнание. Най-видният от тях - Гоце Делчев, сам смята себе си и своите другари за българи. В едно писмо до Никола Малешевски от 5 януари 1899 г. той пише по повод някои спорове: *„Що може да правим, когато сме си българи и всички страдаме от една и съща болест."* Г. Делчев и Д. Груев били учители в български училища в Македония. Основната част от революционните дейци и войводи също били учители и свещеници в български училища и църкви. Свободните предели на България служили като основна база на македоно-одринските революционери. Тук се издавали вестници, формирали се чети, събирали се парични средства. По специални канали от границата се разпределяли и изпращали във вътрешността на Македония оръжия, бойни материали и революционна литература. В България намирали подслон преследваните, ранените и болните революционери. Българските държавни власти оказвали значителна помощ при въоръжаването на ВМОРО. Понякога поради външен натиск, българските правителства били принуждавани да вземат привидни мерки срещу някои революционни дейци. В София се намирало и Задграничното представителство на Вътрешната организация.

Писмо на Г. Делчев до Никола Малешевски - 5 януари 1899 г.

Важно значение за развитието и укрепването на революционната организация имали решенията на Солунският конгрес от 1896 г. Той бил свикан с оглед нарасналите нужди на революционното дело и от необходимостта по-добре да се организира по-нататъшната работа. На него се срещнали и опознали взаимно по-видните дейци, които разменили мисли върху освободителното

дело и укрепването на революционната организация. Приетите на конгреса документи утвърдили ВМОРО като истинска революционна организация.

Към 1898 г. ВМОРО разширила влиянието си във всички райони на Македония. Бил създаден и Четническият институт. Неговото изграждане било свързано с промените в тактиката, устройството и управлението на вътрешната организация. Четническият институт включвал в себе си постоянните агитационно-организаторски чети, които имали за главна задача да организират и подготвят населението за предстоящата борба. Нуждата от чети се почувствала особено остро след Винишката афера. Гоце Делчев започнал да изпраща малки групи начело с бивши легални ръководители, със задача да възстановят организационната мрежа в засегнатите райони. Това били първите чети, на които се възлагали организационни задачи. Три от тях били изпратени в Малешевско, Струмишко и Радовишко. В края на 1899 г. ЦК на ВМОРО със специално окръжно предписал създаването на чети във всяка околия. Едновременно с това се почувствала нужда от поготвени хора, които да водят четите и да вършат агитационно-организаторска работа. Вътрешната организация трябвало сама да подготви хора за четите. Ролята на своеобразни школи за подготовка на четници и войводи изиграли четите на Михаил Попето, Христо Чернопеев /Черньо Пеев/ и Марко Лерински /Георги Иванов/ - и трите от освободените предели на България. През следващите две години /1900-1902 г./ били изградени чети във всички райони. Те изиграли важна роля за развитието на революционното движение и променили облика на ВМОРО, оформили се като освободителна армия, която, макар и нередовна и нелегална, с успех осъществявала политиката на ВМОРО. Общо от създаването на четническия институт в края на 1898 г. до март 1900 г. само с турски аскер четите на Вътрешната организация водили 570 битки, в които дали 2362 убити и ранени. Ако към това се добавят и битките с гръцки и сръбски чети ще се види, че четите на ВМОРО осъществили широкомащабни акции, в които дали и много повече жертви.

Създаването на четническия институт на свой ред ускорило изграждането на местни комитети - окръжни, околийски, селски, на които пък се подчинявали четите от даден район. По този начин ВМОРО подготвяла населението за масово въстание, за премахване тираничната турска власт. И тези събития не закъснели.

Македонски дружества и организации в свободна България. Едновременно с възникването на нелегалната революционна организация в Македония, сред многобройната емиграция в свободните предели на България възникнала идеята за създаване на легална организация. Пристигнали в Княжеството след Освободителната война /1878/ и Кресненско-Разложкото въстание, както и при масовите преследвания на турските власти, бежанските маси от Македония и Одринско не престанали да се вълнуват от съдбата на своите братя останали под робство. В края на XIX век, по пресмятания на чуждестранни учени и пътешественици, броят на бежанците на територията на Княжеството наброявал над 100 хиляди души - главно от Македония, съсредоточени в София, Пловдив, Варна, Кюстендил и много други градове и села. Бежанците организи-

рали различни комитети и дружества с благотворителни, просветни, политически и революционни цели. Така се положили основите на македоно-одринското движение в България.

Първите прояви на дружествата били с благотворителни цели, а по-късно били замисляни и революционни акции. По време на Съединението 1885 г. се кроели планове за въстание в Македония, за да се постигне освобождението и обединението на българския народ. В пределите на свободна България възникнали Младата македонска дружина и дружеството „Братски съюз". Разтурена по време на управлението на режима на Ст. Стамболов, Младата македонска дружина възобновила дейността си през 1894 г. Нейните задачи били доста широки. В приетия на 8 май 1894 г. устав тя си поставяла за цел да издава списание, да открие читалня в София и да се бори *„за подобряване положението в Македония... съобразно нуждите, времето и обстоятелствата"*. В изпълнението на тази задача започнало отново и издаването на списание „Лоза". Наред с редица други проблеми сп. „Лоза" изразило становище и по два изключително важни и дискутирани тогава, главно по внушение на външни сили, въпроси - за народността и езика на македонските славяни. В статията „Няколко думи по въпроса за народността", публикувана в кн. 2 от 1892 г., се казва: *„Само едно сравнение с ония етнографически черти, които характеризират македонците /разбираме македонските българи/, с ония що характеризират свободните българи, подреждането им до ония начала за народността, които изредихме по-горе, доста е да ни покаже и да убеди всекиго, че народността на македонците не може да бъде друга освен българска. А тъждеството на тия черти отдавна е констатирано и утвърдено от безкористната наука: само заслепените и неприятелите на българското бъдеще могат да не виждат всестранното единство, което напълно владее между населението от Дрима до Черно море и от Дунава до Бяло море."* В друга статия, „Едно кратко обяснение", публикувана пак в същата книжка, се посочва: *„Нашето убеждение е, че македонските наречия никога няма да представят почва за образуване на отделен, самостоятелен литературен език от владеещия днес „източнобългарски" и главно по тези две причини, че:*

1. За да могат да образуват македонските наречия особен литературен език от българския, трябва да притежават, от една страна, голяма близост помежду си, от друга - да имат някакви специални отличия от днешния литературен български език. Нито едното, нито другото имаме ... Тук ще забележим мимоходом, че често употребяваното название „македонско наречие".... е съвсем невярно, защото в действителност такова нещо не съществува. Езикът на Братя Миладинови, Жинзифов и някои други не е македонски в широкия смисъл на думата, но охридско-прилепски говор, па и то не може да се каже, защото Братя Миладинови и Жинзифов вземат за основа литературното източнобългарско наречие."

Към края на ноември 1894 г. ръководителите на дружината решили да свикат общо събрание, на което да представят проект за по-нататъшната дейност. Събранието се състояло на 23 декември с.г. и избрало Македонски комитет в състав: Георги Георгов, Коста Милчинов, Коста Сарафов, Трайко

Китанчев и Васил Диамандиев. Една от важните акции на комитета била изпращането на депутация до европейските столици, за да раздвижи европейското обществено мнение и по този начин да накара силите, подписали Берлинския договор, да дадат автономни права и на Македония съгласно чл. 23.

Дружеството „Братски съюз" било основано на 27 декември 1894 г. За членове на настоятелството били избрани Тр. Китанчев, Наум Тюфекчиев, Н. Иванов, Т. Карайовов и Е. Спространов. Неговата главна задача била *„да работи по легален начин за подобрение участта на неосвободените си братя в Турция"*. Така се оформили две основни организации, които претендирали за върховенство над македонските дружества в България. Очертали се и две схващания за характера на дейността, която трябва да се върши в Княжеството и в Македония за освобождението на *„брата роб"*. Ръководителите на Младата македонска дружина, а след това и на Македонския комитет застъпвали мнението, че трябвало да се действа чрез делегации и меморандуми до европейските сили, за да се искат автономните права, предвидени по чл. 23 от Берлинския договор. От своя страна ръководителите на „Братски съюз", независимо от формулировките в устава, наблягали повече на революционните действия, защото спасението било само в *„свещената революция"*.

Събитията в Армения и турските погроми над арменското население, както и раздвижването на европейската дипломация предизвикали масови митинги в Княжеството с искания за даване права на българското население в Македония и Одринско, съгласно клаузите на Берлинския договор. Възникнала необходимостта от център, който да координира протестните действия в България и да запознава европейската дипломация и общественото мнение със събитията в Македония и Одринско. Това наложило Младата македонска дружина и „Братски съюз" да обединят усилията. От двете организации бил създаден Върховен Македонски комитет (ВМК). Учредителният конгрес се състоял от 19 до 28 март 1895 г. в София. Избрано било и ръководство: Трайко Китанчев - председател, Наум Тюфекчиев - подпредседател, Георги Георгов - касиер, и за секретари - Димитър Матов и Андрей Ляпчев. В решенията на конгреса се посочвало, че целта на комитета била автономия, приложена и гарантирана от Великите сили. Едновременно с това комитетът трябвало да въздейства върху българското правителство и българското обществено мнение чрез печатното слово, агитацията, митингите, меморандумите и др. За тази цел бил поднесен адрес до княз Фердинанд, както и телеграма до Николай II, граф Игнатиев и Уйлям

Трайко Китанчев

Гладстон. По решение на комитета били изпратени няколко малки чети в Македония, а през лятото била предприета известната въстаническа акция в Мелник. Предвиждали се чети и за Одринско.

Организираното революционно движение в Македония и Одринско и движението в свободна България имали приблизително еднаква организационна структура с централни и местни ръководства, а идейното им оформяне се извършило по едно и също време. Еднаква била и тяхната главна цел - премахване на турската тирания и въвеждане политическа автономия в двете области. На тази основа възникнало сътрудничество между двете организации. Постепенно се установили контакти, които преминали през различни етапи и форми на съвместна дейност, претърпели с течение на времето значителна еволюция. Понякога се стигало до остри словесни нападки и дори до въоръжени сблъсквания на чети.

Обединяването на македонските дружества в България и образуването на Върховен македонски комитет в София били посрещнати с известно недоволство от вътрешните дейци. Според тях не би трябвало да съществуват два центъра, а само един - Солунският. Те виждали задачите на Върховния комитет в материалното и моралното подпомагане на движението, както и изпращане на подготвени работници и т.н. Най-важното им искане било Върховният комитет да не определя какво и как да се върши във вътрешността на Македония. В тази връзка през 1895 г. Д. Груев се срещнал с Н. Тюфекчиев, А. Ляпчев и Тр. Китанчев. От своя страна Г. Делчев също се срещнал с Н.Наумов и Тр. Китанчев. Уточнени били различни въпроси, свързани с бъдещата дейност по подготовката на въстанието. По-късно тези контакти станали редовна практика. От тези срещи, разменените писма и документите на ВМК и ВМОРО се вижда, че Върховният комитет се стреми да оглави не само македоно-одринското движение в България, но и революционното движение в Македония. Разбираем е неговият стремеж да се постигне разбирателство и единство между двете организации. И той имал основания, защото някои негови действия го правели известен сред европейското обществено мнение, докато дейността на ВМОРО продължавала да бъде забулена в тайна.

Вътрешните дейци обаче били предпазливи. У тях оставало впечатлението, че Върховният комитет можел да предизвика незрели и прибързани решения. Те не искали да допуснат пряка намеса в делата на Вътрешната организация. Въпреки това, те не прекъснали връзките. Чувствала се нужда от представителство в България. *„Без България не може да мине"*, заявява Г. Петров. Той продължил опитите си да слее усилията на дейците в София с тези на революционната организация, но поради *„късогледството и от двете страни"* задоволителни резултати не се постигнали.

В първоначалния етап на сътрудничеството между ВМК и ВМОРО се очертали различия и в методите на действие. Върховният комитет считал, че главното трябва да бъде натискът върху европейската дипломация, защото положението в Македония можело да се промени само с намесата на Великите сили. Според дейците на Вътрешната организация трябвало да се извърши подготовка за масово въстание и да не се избързва с неговото обявяване.

Споровете между двете организации с нови нюанси продължили до 1899 г., когато начело на Върховния комитет бил избран Борис Сарафов. По негово време се осъществило най-плодоносно сътрудничество. Със средства главно на Върховния комитет били въоръжавани и изпращани някои от първите агитационно-организаторски чети. Изпращали се средства и на Централния комитет в Солун за посрещане на текущи нужди и закупуване на оръжие. Върховният комитет оказал и значителна морална подкрепа на Вътрешната организация. Върховният комитет под председателството на Б. Сарафов направил следните разходи за нуждите на Вътрешната организация: през 1900 г. били изразходвани - 31 555 лв. зл. и 46 180 лв. ср., през 1899 г. - 9 600 лв. зл. и 23 327 лв. ср. и за времето от 25 март до 9 април 1901 г. - 6 578 лв. зл. и 19 769 ср. лв. Значителна била помощта, която Върховният комитет оказал на Вътрешната организация за набавяне на оръжие за вътрешността на Македония. До 14 март 1900 г. били изпратени в пограничните оръжейни складове и оттам за Македония общо 5 000 кримкови пушки и 310 сандъка патрони. Сътрудничеството се проявило също така и в организационната област.

Материалната и моралната помощ, която Вътрешната организация получила от Македоно-одринската организация в България, представлява положителната страна на сътрудничеството с Върховния комитет. Благодарение на сътрудничеството и помощта, Вътрешната организация успяла да излезе от стадия на проповедите и да премине към същинска революционна дейност.

Българската екзархия. Взаимоотношения с ВМОРО. Българската екзархия изиграла важна роля в освободителното движение на македонските българи. След Берлинския конгрес Екзархията, като символичен обединител на разпокъсания български народ, продължила възрожденските традиции за духовно единство на българската националност. В новите условия тя повела борба за национално опазване на българското население в Македония и Одринска Тракия от денационализаторската политика на гръцката и сръбската пропаганда. Екзархията поставила на първо място културно-просветната програма за поддържане духа на българите в Македония, докато се създадат благоприятни условия за постигане национално освобождение и обединение на българския народ чрез външна намеса.

Черковно-училищната дейност на Българската екзархия обхванала всички райони и всички селища в Македония. Не случайно българите в Македония се гордеели със своите училища, които заедно с църквите изградили тяхното национално самочувствие до степен предизвикваща завист у останалите народности. От училищата, поддържани от Екзархията, излизала най-напредничавата интелегенция в тогавашна Европейска Турция. Екзархията поддържала главно мирните средства в освободителните борби, стремяла се да развива просветна и реформаторска дейност, за да се подобрява положението на българското население. Едновременно с разширяване влиянието си, Екзархията се стремяла да *„избегне повода, от който властта може да се възползва, да очука по-събудените българи в селата“*. Екзархията се ръководела от разбирането, че масовата подкрепа и съзнателните жертви ще убедят всички, че тя не е пропагандно учреждение, а плът от плътта на народа, който я

сътворил.

Просветното дело, ръководено и направлявано от Екзархията, осигурявало с кадри революционната организация на македонските българи. *„Запаленият факел от църквите и училищата,* пише Христо Попкоцев, *бе подет и вдигнат още по-високо от революционната организация, народът бълнуваше за свобода и бе готов да даде жертви за нея.“* От българските училища излизали интелигентни сили, от които се формирало ядрото на ВМОРО. Основателите и най-известните ръководители на Вътрешната организация като Д. Груев, Г. Делчев, Г. Петров, П. Шатев, Б. Сарафов, Хр. Матов и десетки други са възпитаници на българските училища в Македония.

Наред с народополезната и културно-просветна дейност, която Екзархията осъществявала в Македония, нейната централистична политика събудила и недоволство в редица градове и села поради нарушаване самодейността на църковно-училищните общини. Екзархията назначавала представители на общините, директорите и една значителна част от учителския персонал. Освен това, новите условия след Берлинския конгрес поставяли на дневен ред нови задачи, които не могли да бъдат решени само с мирни средства.

По този начин Екзархията неизбежно влязла в конфликт със създадената от самата нея млада интелигенция. Именно тя поставяла като главно искане политическото освобождение, завършване борбата за ликвидиране на турското господство и елиминиране на гръцката и сръбската пропаганда. Младата интелигенция, или още известни като „революционери“, обвинявали Екзархията, че не е в състояние да организира борбата срещу чуждите пропаганди. Все пак обаче най-важният въпрос си останал за по-нататъшното развитие на Македония и запазване българщината там.

Първите водачи на революционното движение били анкиекзархисти. Те били привърженици на революционната тактика. ВМОРО се стремяла да насочи Екзархията да се занимава с църковно-училищните работи, да не създава пречки на учителите, които участват в революционното дело. Привържениците пък на екзархията виждали в революцията голяма опасност за националните интереси на българите в Македония и затова противопоставяли просветната дейност на революционната борба. На тази основа между ВМОРО и Екзархията възникнали противоречия и нападки, които понякога вземали доста остър характер. Но това били спорове за насоките на освободителното движение и методите на действие. Това всъщност била борба между две схващания, между две идеи, между две течения. От една страна линията на просветата и еволюцията, отстоявана от В. Кънчов, М. Сарафов, Н. Начев, А. Тошев, Ан. Наумов, Ив. Гарванов, Ан. Попстоилов и др., които напълно споделяли разбиранията на Екзархията за освободителното дело. От друга страна линията на въоръжената борба, на революционните действия, представлявана от Вътрешната организация и нейните комитети. Те обаче не отричали ролята на Екзархията като сериозна придобивка за българското население в борбата му за духовно освобождение от Патриаршията. Няма никакви основания противоречията между двете да се разглеждат на национална основа, защото и двете произхождат от представители на българското население в Македония.

Неубедителни и тенденциозни са твърденията, според които Екзархията била носител на великобългарска пропаганда в Македония. През целия период на нелегалната борба отношенията между ВМОРО и Екзархията преминали през различни етапи, в тях имало моменти на сътрудничество и противопоставяне. В крайна сметка обаче, те винаги завършвали с примиряване, с намиране на някакъв компромис в името на общата кауза - освобождението на Македония от турско робство.

Поява и същност на македонизма. Македонизмът като политическо явление възникнал през XIX в. Първите му идеолози са сръбски политици и учени. Още от зараждането си до днес македонизмът е израз на сръбската политика за влияние и разширяване в Македония.

Идеята за македонизма се появила през 60-те години на миналия век, когато в Сърбия се кроели планове за откриване на сръбски училища вън от границите на княжество Сърбия. Първата проява в тази насока било основаването на комитет в Белград от митрополит Михайло в 1868 г. В състава на комитета влизали архимандрит Дучич, проф. П. Сречкович, М. Милоевич, Ст. Новаковић. Опитите им обаче да създадат сръбски училища в Скопие и Велес завършили безуспешно. Населението не дало никаква подкрепа на сръбската акция и продължавало да открива български училища. Резултати не постигнала и новосъздадената школа към Белградската семинария, която си поставяла задача да подготвя сръбски учители и свещеници за Македония. Едновременно с тези несполучливи опити излязла и книгата на Йован Драгашевич, в която българското население в Македония било представено като отделен народ. С държавни сръбски средства бил издаден и един речник на Георги Пулевски от Галичник, където се говори, че „македонците" са отделен народ. Но всичко се разбивало във възрожденския български дух в Македония. Поради тия причини комитетът бил разформирован в 1876 г.

След Освобождението на България сръбското правителство отново започнало да възражда старата идея. Основан бил нов комитет, в който централно място заели М. Милоевич и сърбоманинът емигрант от Македония Деспот Баджов (Баджович). Главната задача на комитета била да се създаде „сърбо-македонски език", който все повече да се доближава до чисто сръбския език. Книгите издавани в Белград трябвало да се разпространяват във всички градове на Стара Сърбия и Македония до р. Струма. В пропагандният поход били използвани и други похвати на сръбските емисари: подкупи, купуване на съвести, насърчаване дрязги в някои български общини, подмолна дейност сред учащите се в българските гимназии и др.

Чуждестранните учени, пътешественици и журналисти били единодушни в оценките си за ролята, обхвата и целите на сръбската пропаганда. Един от най-добрите руски познавачи на македонския въпрос, проф. Павел Милюков, посетил Македония през 1897, 1898 и 1900 г., в своите прочути „Писма от Македония" пише, че сръбската пропаганда в Македония се налагала с пари. Навсякъде сърбите търсели „почтени" лица, които подкупвали. Когато руската академична експедиция под ръководството на проф. Успенски работела в Слимницкия манастир, при Мюлюков дошли селяни, които се оплакали от сръб-

ската пропаганда. *„Ние от бащи и деди знаем, че сме българи, ни заявиха селяните* - пише Милюков, *а сега идват пропагандисти и се мъчат да ни уверят, че сме сърби. Ние не искаме да сме сърби.“* Английският пътешественик Хенри Брайлсфорд е категоричен: *„Сръбската кауза в същинска Македония е едно изкуствено движение.“* То е работа на сръбското правителство в Белград. А ето какво казва един от основателите на ВМОРО - Иван Хадживанов: *„От 1888 г. сръбската пропаганда в Македония засили своята дейност и почна да атакува даже и Солунската гимназия. С пари и големи обещания сръбските агитатори успяха да заблудят около 40 души ученици от гимназията и да ги изпратят в Белград, които след едногодишно престояване тук избягаха в София. Същата пропаганда пилееше лудешки пари, за да открива сръбски училища навсякъде в Македония, подкупвайки по няколко продажни хора от всяко населено място.“*

До 1885 г. в сръбските националистически сили и пропаганда се изградили две линии на поведение спрямо Македония. Първата линия изразявала крайните шовинистични стремежи от типа на Милош Милоевич, които обявявали Македония за Южна Сърбия, за вековна сръбска земя. Втората линия изразявала становището на по-трезвомислещата сръбска интелигенция. Виждайки безперспективността на линията на крайните шовинисти от политическа и научна гледна точка, част от сръбската интелигенция се ориентирала към постигане на същите цели с помощта на македонизма.

След 1885 г. македонизмът се оформил в една добре обмислена стратегия, разработена от известния сръбски учен, общественик и дипломат проф. Стоян Новакович. Като министър на просветата (1880-1883) той направлявал дейността на всички просветни органи и организации за спечелване опорни точки в Македония чрез вербуване на агенти и проводници на сръбската пропаганда. Откриване на сръбски училища в Македония, издаване на учебници и литература и нелегалното им прехвърляне, откриване на сръбски книжарници в Турция за повдигане духа на сръбската пропаганда вътре в империята били част от неговата дейност и дейността на ръководените от него институции. От 1886 до 1892 г. Ст. Новакович заемал поста пълномощен министър на Сърбия в Цариград. През този период той разгърнал широкомащабна кампания за използване македонизма срещу българския елемент в Македония. По негово нареждане в София били изпратени четирима агенти - Наум Еврович от Струга, Коста Групчевич от Охрид, Т. Попович и Васил Карайовович. В София те образували „таен комитет“, който си поставил за задача да разпространява идеята за македонска народност. Израз на това било и искането за възстановяване на Охридската архиепископия, отделянето ѝ от Екзархията, подчертаване разликата между българите и „македонците“, организиране нападки срещу България и т.н. Това били и опитите за формиране на македонски сепаретизъм. Следващите крачки били свързани с решенията на конференцията в Белград, където участвали и четиримата от „тайния комитет“ в София. Там било взето решение сръбското правителство да подпомогне македонизма чрез отваряне на сръбски училища в Македония, в които да се преподава на „македонски език“, чрез издаване на вестник в Цариград и др. От своя страна „тайният комитет“ трябвало да толерира и насърчава сръбското влияние в Македония.

Начертаната програма на конференцията в Белград била доразвита с политическа и филологическа част от дружество „Св. Сава“ и сръбско-македонското дружество. Във филологическата се посочва, че трябвало да се пише на „македонски“ език, но тъй като той не бил книжовно усъвършенстван, следвало да се изхвърля всеки български израз и да се въвежда сръбски; да се вземе за основа сръбската азбука като най-удобна за „македонския“ език и при писането да се придържат към сръбската граматика.

Истинските цели на замисления от сръбските управляващи среди македонизъм се разкриват ясно от писмото на Ст. Новаковић до Министъра на просветата в Белград от 4 декември 1888 г. Там се казва: *„Тъй като българската идея, както е известно на всички, е пуснала дълбоки корени в Македония, аз смятам, че е почти невъзможно тя да се разколебае напълно като противопоставим само сръбската идея ... Затова сръбската идея би имала полза от някакъв съюзник ... Този съюзник аз виждам в македонизма.“* Така македонизмът на Ст. Новаковић със своята антибългарска насоченост бил спасително средство за сръбската кауза в Македония. Не липсвали и конкретни препоръки. Като начало можело да се започне пак с един буквар на македонски диалект, в който сръбският език да бъде една трета. Следващата цел била да се засили непрекъснатото сърбизиране на македонския диалект.

Въпреки всички замислени и добре осигурени финансово акции от сръбска страна, Македония се оказала неподатлива на сръбските уловки. Македонските българи отбелязвали все по-голям културен и просветен напредък. Решителна реакция в подкрепа на българщината дошла и от ВМОРО. Срещу сръбския македонизъм се обявила и „Младата македонска дружина“ в София. Това обаче не обезкуражило македонистите. Ст. Новаковић като посланик в Петербург (1900-1902) чрез Кр. Мисирков, Ст. Дедов, Д. Мишайков и Д. Чуповски продължил своята предишна дейност - привличане и обучение на младежи от Македония в антибългарски дух, отродяване от българската народност. Правели се опити за създаване на клубове, за привличане на страната на македонистите част от руското обществено мнение.

В това бурно време на безпътица, заблуди, объркване и покруса, малцина били българите из средите на интелигенцията, които се поддали на сръбските внушения и били готови да пожертвуват българското си народностно чувство. Младежите от Македония се оттеглят от сръбските училища, разочаровани и излъгани. Съдбата и противоречивите действия на Кр. Мисирков са твърде поучителни за опитите да се доказва съществуването на антибългарска „македонска“ нация. Роден в с. Постол, Ениджевардарско, Кръстьо Петков Мисирков учи 6 години в гръцко училище. След това продължава образованието си в белградското дружество „Св. Сава“, което подготвяло младежи за сръбската пропаганда в Македония. Само след няколко месеца заедно с 34 български младежи избягал в София, но се върнал обратно в Белград, за да завърши гимназия и учителската школа през 1895 г. После учил в Полтава и Петербургския университет. Там той се проявил като българин. *„В течение на пет години се намирах в средата на българското студенство като българин и член на българското студентско дружество“* - пише Мисирков във в. „Мир“ от 26 май 1925 г.

След завършването на университета, по негова молба, бил назначен от Българската екзархия за учител по гръцки език, история и българска литература в класическата гимназия в Битоля. Въпреки многогласните твърдения, че Мисирков не бил българин, а някакъв „македонец", по негови собствени признания той си оставал българин. Това се вижда и от редица документи, написани или подписани от самия него. Така в едно изложение до Върховния македоно-одрински комитет в София от 15 ноември 1900 г. се казва: *„Няма българин, който да не се интересува от положението и съдбата на онази страна на отечеството ни."* Между подписалите български студенти на първо място стои подписът на Кр. Мисирков.

Превъплъщенията на Мисирков започват през 1903 г. След поражението на въстанието от 1903 г. той се поддал на антибългарски настроения и започнал да отрича българската принадлежност на македонските славяни, проповядвайки „македонска" народност и „македонски" език. В този дух държал речи, а в София проповядвал новата идея за „македонски сепаратизъм" и отпечатал брошурата си „За македонските работи". Не намерил сериозни поддръжници, особено сред научните среди, Мисирков се завърнал в Русия и замислил да издава списание „Вардар". Но тук последвал главоломен обрат в мислите и схващанията му. Той отново заговорил за българите в Македония, очертал техните граници, спрял се и на събитията от XIV в., *„разиграли се още повече на българска земя в Македония"*, както сам Мисирков пише в една статия. През 1909 г. той разобличил сръбските управляващи среди, които заели нападателно поведение срещу българската народност, като отначало обявили българското население в Македония за чисто сръбско, после за толкова сръбско и българско, и накрая се *„хванаха за мисълта за особена македонска народност, която намести в Южна Македония; Северна Македония обявиха за чисто сръбска, а Средна Македония - за етнически преходна област от сръбския към македонския език"*, изтъква Мисиров в статия в сп. „Българска сбирка" от 1 октомври 1909 г. Понататък в предговор за труда на д-р А. Иширков Кр. Мисирков пише: *„Българският национален тип в Македония не е по-малко чист от този в България.... В Македония... е имало борба най-вече между гърците и българите, между Византия и българските царе."* В разгара на Балканските войни Мисирков написал писмо до българския дипломатически представител в Петербург Ст. Бобчев, в което заявил, че България е извършила голям грях към българското национално дело, като се съгласила да признае Куманово, Скопие, Тетово и Дебър за неутрална зона. Тази зона *„е чисто българска... Населението на Скопие и Скопско е чисто българско... Ний македонските българи искаме да вярваме, че Русия няма да бъде несправедлива към нас."* Но и в този период, както и по-рано, Мисирков проявил своята непоследователност и отново се връщал към старите македонистки увлечения.

В писмо до Николай Гучков, председател на Московския славянски комитет и кмет на Москва, Мисирков заявил, че всички младежи от Македония *„са отивали в Русия с българско национално съзнание; че българският народ е понесъл цялата тежест на борбата с гърците за славянско богослужение и с турците за политическа свобода, а сърбите са се явили в Македония само за борба с*

българите". Подобни са неговите прояви и в България след завръщането му през 1918 г. Така Кр. Мисирков се проявил като твърде объркан, застъпващ напълно изключващи се становища. В това лутане от една крайност в друга, тласкан от болезнени амбиции да бъде оригинален, Мисирков става жертва на лансираните идеи от сръбските шовинистични среди за отделна „македонска" нация. И по време на престоя̀ването си в България той се люшка между „македонското национално съзнание", „отделен македонски език" и български, дори великобългарски патриотични становища.

В самата Македония македонизмът нямал почти никаква подкрепа и влияние. Външната подкрепа също била незначителна. Революционният план, идващ от дейността на ВМОРО, която признавала българския характер на славянското население в Македония, бил толкова силен, че македонизмът не намерил никаква почва. За народностния характер на славянското население в Македония се произнесли и редица известни слависти и пътешественици. По повод твърденията, че славяните в Македония не са нито българи, нито сърби изтъкнатият славист Ватрослав Ягич пише: *„Не бива да смесваме политиката с науката, да доказваме нещо, което с почтени доказателства не може да се докаже."* Руският общественик Ал. Башмаков извършил шестмесечно проучване на историята и етнографията на Македония. За тази цел той прекосил Вардар и се насочил към Солун, оттам по ж. п. линията стигнал до Битоля. По-нататък неговия маршрут включил Прилеп, Плетварския превал и Дреновския прелом, Тиквеш. Последният етап от неговата обиколка започнал от р. Черна, Кавадарци, Криволак, Щип, долината на р. Брегалница, Осоговската планина, Крива паланка, Кюстендил. Башмаков посетил не само известни селища, но и най-затънтени краища, движейки се по „харамийски пътеки", за да получи точна и вярна представа за положението в Македония и да формулира изводите си. Лансирането на тезата за „македонска" народност е чиста фикция, според авторитетния руски публицист. Той пише: *„Народната личност е нещо особено, специфично, за образуването, на което минават хилядолетия, а в краен случай и столетия съвместен солидарен живот."* По-нататък той продължава: *„Народната личност не се създава с едно драсване на перото, нито с вестникарски статии."* Според него в Македония има българи, гърци, власи, евреи и др., но *„няма македонска народност - ... съществува само географско понятие."* Това мнение на Башмаков съвпада с проучванията на редица английски пътешественици и кореспонденти. Приблизително по същото време англичанинът У. Милър също констатира, че няма македонска народност.

Теорията за новата народност, за „македонците", се допълвала в началото на XX век от сръбски учени с нови нюанси. Така сръбският географ Йован Цвийч, както и редица други сръбски учени, се мъчел да докаже, че славянското население в Македония не е нито българско, нито сръбско, а някаква „аморфна маса", неизкристализирала в национално отношение. От нея можело да се направи еднакво и българи, сърби и разбира се „македонци".

Като рожба на великосръбската пропаганда и аспирации в Македония македонизмът бил насочен към разединяване на българския народ, към денационализация на една част от него на антибългарска основа.

Македонизмът имал за цел да унищожи чувството за еднакви исторически корени на българите от Македония с тези от Мизия и Тракия, чувството за принадлежност към българската нация. Това несъмнено засягало дълбоко историческата съдба на българите, тяхната духовна и материална култура, създавана през вековете. Затова и реакцията срещу македонизма била еднакво силна и сред интелигенцията, и след обикновените хора.

3. Илинденско-преображенското въстание

Неуспешни опити за реформи в Македония. През 1897 г. Русия и Австро-Унгария, като най-заинтересовани от положението на Балканския полуостров и най-вече от македонския въпрос, сключили първото споразумение. Целта на двете държави била да се поддържа статуквото на Балканите, да се запази непроменен статутът на Проливите, а в Македония да се поддържа спокойствие чрез въвеждане на реформи в турското управление. До избухване на Илинденско-Преображенското въстание, темата за реформите непрекъснато присъствувала в европейската дипломация, занимавала общественото мнение в Европа, а населението в Македония очаквало подобряване на своята участ.

Практиката обаче доказала, че когато Русия и Австро-Унгария започвали съвместни акции в Македония, резултатът бил нищожен. Вместо подобряване положението в Македония, всяка година то продължавало да се влошава. Чуждестранни дипломати и кореспонденти на вестници съобщавали за наличието на 60-хилядна армия, която живеела за сметка на местното население. Ежедневно явление били убийства, арести, побоища, закриване на училища и църкви. Във Воденско, Гевгелийско и Дойранско върлували необезпокоявани от властите банди. По разни обвинения учителите в Гевгелийско и Кукушко били арестувани. От Мемоара на ВМОРО се вижда, че значителен брой от революционните дейци и интелегенцията били арестувани и подлагани на терор и преследване. Арести били извършени във всички революционни окръзи - Скопие - 456, Солунски - 2115, Битолски - 812 души. Местните власти използвали различни средства, за да отстранят или да арестуват представителите на интелигенцията.

От началото на 1902 г. революционният подем в Македония започнал да нараства. Предвидените в чл. 23 на Берлинския договор реформи оставали все така мъртва буква. Чуждите дипломати обикновено гледали през пръсти на това, което се върши в Македония, и били склонни да приемат обясненията на Портата. Постъпките за реформи се наблюдавали с привидно безразличие и пасивност. Само Англия настоявала за по-широки реформи. Портата искала съвети от Германия, която в създалата се обстановка спечелила нови позиции в Турция. Австро-Унгария също се надявала да извлече някои изгоди. Докато Русия и Дунавската монархия шумели с декларации и настоявали за реформи, Германия в същото време поздравявала султана за протакане на реформите; германският посланик в Цариград разпространявал слухове, че движението в Македония било на народностите за власт. За Германия и Австро-Унгария

революционното движение в Македония представлявало известна опасност. Правителствата на двете държави се опасявали, че националосвободителното движение може да се пренесе и в Дунавската монархия. Затова германското правителство съветвало Портата да прилага сурови мерки срещу всякакви революционни акции.

Външнополитическият курс на Русия, която все повече се ангажирала в Далечния изток, изисквал запазване на статуквото, реформиране, успокояване и възстановяване на силно разклатения авторитет на руското правителство сред балканските народи. Затова руското правителство настоявало пред Портата за реформи в трите вилаета - Скопски, Солунски и Битолски. Посланикът Зиновиев в Цариград предложил скромен проект за някои административни и финансови реформи. Изобщо по това време столицата на Турската империя била засипана с най-различни проекти за реформи, без особена стойност и без приложението им на практика. Целта на Русия в този реформен хаос била да не се усложняват международните отношения в Близкия изток и да се отлага решаването на македонския въпрос. Затова Петербургският кабинет действал в два важни насоки. От една страна се обърнал с нота до Белград и София, в която се изисквало да се спре опасната агитация и да се възстанови спокойствието на Балканския полуостров. От друга страна руската дипломация дала да се разбере, че въвеждането на реформи в Македония зависело от политиката на Сърбия и особено на България. За тази цел външният министър граф Ламсдорф предприел обиколка през декември 1902 г.

Още в Белград станало ясно, че Русия не е готова да отиде на друго решение освен запазване статуквото и реформи. Тя не била склонна да удовлетвори нито исканията на Сърбия за разделяне на Македония, нито стремежа на България за автономия. На 23 декември 1902 г. Ламсдорф пристигнал в София и освен официалните срещи, приел представители на революционното движение в Македония и Тракия и многобройната емиграция от двете области. Исканията на Вътрешната организация били изложени от д-р Хр. Татарчев и Хр. Матов. Мнението на македонската емиграция било изразено от проф. Л. Милетич и проф. Ив. Георгов, а от Хр. Станишев и Т. Карайовов - на Станишевия комитет. Комитетът на Михайловски не бил представен.

В началото на 1903 г. ръководителят на руската дипломация В. Н. Ламсдорф и външният министър на Австро-Унгария граф Голуховски постигнали съгласие за реформи, известни като „пъдарски" реформи в Македония. На 21 февруари програмата била връчена на Великия везир. Виенската програма не нарушавала правата на султана в Македония. Портата била длъжна да даде обещание, че назначеният от нея генерален инспектор в Македония ще възглавява администрацията в продължение на три години, ползвайки се от правото да държи там войски. Турция била длъжна да поръча на чуждите офицери да реорганизират жандармерията и полицията. Според предвижданите финансови реформи, трябвало ежегодно да се съставя бюджет за всеки вилает в Македония; събиране на данъците от общественото самоуправление вместо практикуваната преди това система на откупуване. Пред Портата се предявявали също така искания да вземе мерки срещу башибозушки банди, да даде амнистия на аресту-

ваните по политически причини и да разреши завръщането на бежанците.

Но и този пореден опит за реформи в Македония не дал почти никакви резултати. И в Русия, и в западните държави никой не вярвал в тяхното практическо провеждане. Руският дипломатически представител в София Юри Бахметиев заявил: *„Няма съмнение, че в цяла България, от княза до последния поданик, никой в душата си не вярва в осъществяването на преобразованията."* От своя страна турското правителство привидно приело програмата, но не бързало да направи нещо съществено. Както писал един кореспондент на европейски вестник, реформите в Турската империя нито се знае кога ще започнат, нито как ще завършат. И това действително се потвърдило на практика. Единственият резултат бил, че селските пъдари били назначавани от християнското население, с което и реформите добили печалната слава „пъдарски". Положението си оставало напрегнато. Броженето продължавало. Назрявало масово недоволство, което намерило израз и в две поредни въстания през 1902 и 1903 г.

Горноджумайското въстание 1902 г. През 1902 г. по долините на Струма и Места избухнало Горноджумайското въстание. То било предизвикано от Върховния комитет начело със Стоян Михайловски и ген. Ив. Цончев. Избухването му било предшествано от важни събития, свързани с взаимоотношенията между Вътрешната организация и Върховния комитет, както и от промените в самия Върховен комитет.

На 28 юли 1902 г. в София се състоял X конгрес на македоноодринската организация в България. На конгреса окончателно се оформили две течения във Върховния комитет: едното начело с ген. Ив. Цончев било за по-скорошно въстание в Македония; другото се конституирало в отделен конгрес начело с Хр. Станишев, като поддържало възгледите на дейците от Вътрешната организация. Така фактически се създали два комитета, което несъмнено се отразило неблагоприятно не само в Македония, но и сред македоноодринските дружества в Княжеството.

Ген. Ив. Цончев и неговите съратници считали, че обстановката в Македония била благоприятна за въстание. Според тях въстанието трябвало да предизвика намесата на Великите сили за въвеждане на реформи, а следващата крачка била да се иска пълна политическа автономия. Върховният комитет изхождал от положението, че населението в Македония било добре организирано, за да се вдигне на масово въстание. Той смятал, че всяко забавяне ще се отрази неблагоприятно, защото с честите „афери" турските власти фактически обезглавявали Вътрешната организация. По същото време Македоно-одринската организация в България понесла тежък морален удар с убийството на Михайлияну, в резултат на което избухнал остър конфликт между Румъния и България. Последвали и арести на някои дейци на Върховния комитет. Всичко това било изтълкувано от ген. Цончев и дейците на Върховния комитет като опасност за движението и затова пристъпили към непосредствена подготовка на въстанието. Те се надявали, че щом навлязат четите на Върховния комитет в Македония, ВМОРО ще даде сигнал за въстание и ще настъпи съгласуване на действията. Както е известно обаче, Вътрешната

организация се противопоставила на подобни намерения, защото въстанието не било добре подготвено.

Освен това Цончевият комитет изхождал от някои международни събития. Според техните анализи, създавали се условия за решаване на Източния въпрос и това ги карало да бързат със своята въоръжена акция. Забавянето би довело до игнориране на българските интереси. Голяма била и увереността им, че България, подкрепена от Русия, ще се намеси активно във въстанието. Дейците на Върховния комитет се ръководели и от реалните противоречия между великите сили. Не само Върховният комитет, но и по-широки кръгове сред македонската емиграция в България били склонни да подкрепят едни решителни действия.

Въпреки че не получил подкрепа от страна на ВМОРО, ген. Цончев и неговите привърженици се насочили към овладяване на комитетската мрежа в Македония. През лятото на 1902 г. били прехвърлени чети, мнозинството от ръководителите на които били предимно офицери напуснали българската армия и преминали в запаса - Атанас Янков, Тодор Саев, Йордан Стоянов и др. Те успели да привлекат част от комитетите в Разложко, Мелнишко, Неврокопско, Демирхисарско и да създадат свои вътрешни бази.

Действията на ВМК предизвикали остра реакция от страна на ВМОРО. Започнала кампания и в печата срещу Върховния комитет. Били мобилизирани и местните чети на организацията. Стигнало се до открити сражения в района на Пирин и Каршияка. Но работата по подготовката и обявяването на въстанието не спряла. Членове на Върховния комитет трябвало да уведомят българското правителство. Освен това се предвиждало да се направи инспекционна обиколка вътре в Македония, а Ан. Янков да замине с чета за Битолския революционен окръг. Според плана на 7 септември 1902 г. полк. Янков трябвало да пристигне в предвидения район и там да обяви въстанието, след което другите чети на Върховния комитет да навлязат в Македония и въстанието да придобие масов характер, опирайки се на комитетската мрежа на ВМОРО. В изпълнение на този план полк. Янков потеглил с четата си по направлението Г. Джумая - Малешевските планини - Огражден - Петрич - Гевгели - Валандово - Лерин - Загоричани - Костур. Неговият опит за повдигане на въстание излязъл несполучлив. Той срещнал отпор от ръководителите на ВМОРО в Костурския район и бил принуден да се върне обратно. Въпреки това четата на полк. Янков извършила героичен подвиг, преминавайки през сърцето на Македония, пазена и продоволствана от населението и в същото време дебната и преследвана от турска войска. Пак по същия план ген. Цончев и Ст. Николов имали намерение да заминат за вътрешността на Македония, но в Дупница били арестувани от полицейските власти, което показало, че България нямало да се намеси при евентуално въстание и дори ще му противодейства.

Планът за въстанието бил разработен на съвещанието в с. Градево на 18 септември под ръководството на Ст. Николов, който успял да пристигне от Добрич, където бил въдворен от полицията. Разпратено било и възвание, в което се излагали целите и средствата за борба. Населението било призовано да образува чети и да изпраща молби до великите сили с искане да бъде предос-

тавена автономия на Македония. На съвещанието било решено въстанието да бъде обявено на 25 септември 1902 г. в Горноджумайско, Петричко и Малешевско.

Началото на въстанието започнало със сражение в с. Железница, Горноджумайско, на 23 септември 1902 г. Тук били убити трима турски спахии, в отговор на което турска военна част подпалила селото. В същия ден пристигнала четата на Тодор Саев, към която се присъединила селската милиция. На 24 септември станали сражения при с. Сърбиново /дн. Брежани/ и при с. Градево между четата на Павле Давков и редовна турска войска. На помощ на въстаниците пристигна и четата на Йордан Стоянов. От Горноджумайско пламъкът на въстанието се пренесъл в Мелнишко, Петричко, Малешевско, Струмишко и Разложко. В него взели участие като водачи на чети офицерите от българската армия и войводите: Ал. Протогеров, Л. Стоенчев, Ил. Балтов, Д. Атанасов, Н. Зографов, Хр. Саракинов, Хр.Танушев, Б. Стрезов, Б. Сугарев, К. Кандов, Т. Саев, Йор. Стоянов, Софр. Стоянов, К. Настев, К. Лефтеров, Ат. Мурджев, Н. Герасимов, Д. Занетов, П. Давков, Иван Пашалията, Ив. Ботушанов, Сер. Порталев, Л. Делев, Ал. Поройлията, Д. Златков, Ст. Българинов, В. Пехливански. След обявяване на въстанието ген. Цончев успял да се измъкне от полицейски надзор и пристигнал във въстаническия район.

По време на Горноджумайското въстание станали шест сериозни сражения и десетки други с по-ограничен характер. Най-продължителни били сраженията при Кресна, Езерец и Железница, които траели по 10-12 часа, а най-кръвопролитните - при Сърбиново, Градево и Бистрица. Във въстаническото движение взели участие 2850 въстаници, срещу които турското правителство изпратило над 15 000 редовна войска и башибозук. Загинали 95 въстаници и стотици били ранени. В сражението на 19 и 20 октомври ген. Цончев също бил тежко ранен и пренесен в България.

Горноджумайското въстание, организирано и ръководено от Върховния комитет на ген. Цончев и Ст. Михайловски, било подкрепено от местните комитети на ВМОРО, които с изключение на няколко села преминали на страната на Върховния комитет. Но поради сдържаните действия на ВМОРО въстанието било ограничено. Четите на Хр. Чернопеев,Кр. Асенов и Вл. Ковачев съдействали въстаническите действия да не се разпространят масово на запад от р. Струма. Същата активност проявил и Яне Сандански в района на изток от реката. Естествено при такъв разнобой въстанието не можело да постигне някакви съществени резултати.

Въстанието през есента на 1902 г., останало в историята като Горноджумайско, било потушено с големи жестокости от страна на турските власти. В Мемоара на Вътрешната организация от 1904 г. се съобщава за 50 убити мъже и жени; изтезавани и репресирани били 549 мъже, жени и девойки; ограбени били 807 къщи и опожарени 15 села. Над 2 000 души потърсили спасение в свободните предели на България. В европейската преса от онова време се съобщава за опожаряване и разграбване на селата Железница, Сушица, Бачево, Сърбиново, Бистрица, Пирин, Лешко и др. Чуждите кореспонденти описват невероятни жестокости: в някои села малки деца били хвърляни и набождани на щикове пред очите на родителите или пък били поставяни с главата надолу до

огъня, докато изтекат очите им. Родители били принудени да татуират кръстове по челата на дъщерите си, за да не бъдат взети в турските харем. Значителна част от населението във въстаналите райони напуснало родните си домове, отправяйки се първо към планините, а след преминаване на границата се насочило към Рилския манастир. Там изстрадалите хора получили помощ от български благотворителни организации, а също парични средства, облекло и храни от руските славянски благотворителни дружества в Петербург и Москва.

След въстанието организационната мрежа на ВМОРО понесла значителни поражения. Комитетската мрежа във въстаналите околии се оказала силно разстроена. Унищожени били много от каналите и връзките. Дейците на ВМОРО, както и цялото население били подложени на репресии. Това сериозно затруднило дейността на Вътрешната организация, тъй като крайграничните райони били не само добре организирани и въоръжени, но служели за база на четите, които преминавали от Княжеството към вътрешността на Македония и при тяхното завръщане.

Поради причини от вътрешен и външен характер, Горноджумайското въстание завършило без успех за постигане на поставените цели. Най-важната причина за неуспеха му била преди всичко липсата на единство между дейците на ВМК и ВМОРО, а това единство било трудно да се изгради през този период. Самото въстание обаче било сериозен подтик да се търси формула за обединяване силите най-вече на двете течения в революционното движение. И тя била намерена следващата година, по време на Илинденско-Преображенското въстание.

Решенията на Солунския конгрес и обявяване на въстанието. След потушаването на Горноджумайското въстание Високата Порта направила нови опити за реформи. Но и те не донесли подобряване положението в Македония и не премахнали масовото недоволство. Това се вижда и от рапортите на дипломатическите представители в Солун и Цариград. Така френският посланик в Цариград в доклад до министъра на външните работи съобщава: *„Националното чувство наистина е свръхвъзбудено всред населението от българска народност, за да може враждебността му към турската власт да отстъпи пред едничкия страх от въоръжени репресии. Трябва следователно да очакваме продължаването на тази четническа война в селските райони, трябва да очакваме също в градовете атентати."* И действително в навечерието на въстанието нито репресиите спрели, нито съпротивата срещу тях престанала.

При тези обстоятелства българското население в Македония и неговата революционна организация продължили подготовката за въстание. В навечерието на Илинденско-Преображенското въстание последвала нова вълна от жестоки репресии. Под предлог, че търсят въстанически чети и скрито оръжие, войскови и башибозушки части се нахвърляли върху селското население и го подлагали на преследване и ограбване. Чуждестранните посланици в Цариград и консулите в Македония в рапорти до своите правителства съобщават за насилствено изтръгване на пари, за хиляди оплаквания от турските власти, които вършели злоупотреби по села и градове. По данни на Вътрешната

организация, публикувани в Мемоара, през пролетта на 1903 г. в Македония и Одринско били арестувани и подведени под отговорност над 20 000 души, други 10 000, предимно търговци, занаятчии и работници, били интернирани и въдворени на местожителство в други райони. Мнозина напускали родните си краища и се присъединявали към четите на ВМОРО. Сред дейците на Вътрешната организация започнало да надделява схващането, че съществува възможност да се премине към открита въоръжена борба. Според тях едно въстание, макар и не добре подготвено, подкрепено от македоно-одринската емиграция в България и българската общественост може да даде резултати. У тях съществувала увереност, че въстанието може да бъде подкрепено от България или от Великите сили. Това би довело до автономия съгласно чл. 23 от Берлинския договор. Но тази увереност нямала своите реални основания. Назрявали нови противоречия между европейските държави и никоя от тях не била готова и не искала да застане открито на страната на освободителното движение в Македония, да се заеме с цялостното решаване на македонския въпрос. Русия, на която мнозина разчитали, особено след Шипченските тържества през 1902 г., била заангажирана в Далечния изток. На Балканите тя се стремяла към запазване на статуквото. Освен това царското правителство не би могло да подкрепи една революционна организация като ВМОРО, тъй като страхът от революция, която била на прага и в самата Русия, бил сериозна преграда за по-сериозни действия на Балканите. Затова предупреждението на официална Русия е твърде сурово. *„Русия не ще жертва нито капка кръв на своите синове ..., ако славянските държави въпреки съветите за благоразумие се решат да се домогват до революционни и насилствени средства за изменение на съществуващия строй на Балканския полуостров.“* Въпреки симпатиите на българската общественост към революционното движение в Македония и солидната подкрепа на македоно-одринската емиграция, българското правителство, без съюзници и без достатъчно силна армия, не било готово да подкрепи въстание в Македония.

През 1901 г. турските власти успели да арестуват членовете на ЦК на ВМОРО и да разстроят неговата дейност. Арестувани били д-р Хр. Татарчев и Хр. Матов, а Ив. Хаджиниколов, поради опасност от арест, предал на Ив. Гарванов и Спас Мартинов всичко необходимо за влизане във връзка с местните комитети и организации. В Солун бил образуван нов състав на ЦК начело с Ив. Гарванов. Той насрочил конгрес на 1 септември 1902 г. с дневен ред, в който не стоял въпрос за обявяване на въстание. Под влияние на събитията от есента на 1902 г. през декември същата година ЦК на ВМОРО разпратил окръжно, с което се искало мнението на окръжните ръководители относно приемане на нов курс на Организацията. Имало различни мнения и сред ръководните дейци на ВМОРО. Вместо сближаване на становищата и постигане на единство, ЦК на ВМОРО свикал конгрес на 2 януари 1903 г. в Солун. На него присъствали 17 делегати: Иван Гарванов, Спас Мартинов и Димитър Мирчев от ЦК, Велко Думев - Одринско, Лазар Димитров - Серско, Иван Ингилизов - Струмишко, Атанас Лозанчев - Битолско, Георги Варналиев - Радовишко, Христо Влахов - Кукушко, Иван Сапунаров - Солунско, Никола Хърлев - Гевгелийско, Димитър

Занешев - Воденско, Тодор Пейков - Велешко, Димитър Ганчев - Скопско, Никола Петров, Христо Попкоцев и Тодор Лазаров. На конгреса не присъствали Д. Груев, който бил още на заточение, Хр. Матов и Хр. Татарчев, които били амнистирани, но екстрадирани в България. Гоце Делчев се намирал на път за Солун с малка чета.

Едно от най-важните решения на конгреса било обявяване на въстание във всички революционни окръзи и с всички въоръжени сили на Вътрешната организация. Непосредствено след конгреса обаче започнали отново спорове между привържениците и противниците на въстанието. Г. Делчев считал, че е нужна още сериозна подготовка, въоръжаване и т.н. Той не разчитал и на особена външна помощ. Що се отнасяло до България, Г. Делчев заявил: *„Лошо бихме се отплатили за многобройните жертви подир нас, ако искаме да я вкараме боса в огъня.“* Други дейци предлагали известна децентрализация, при която всеки революционен окръг и местна организация да имат по-широки пълномощия. След завръщането на Д. Груев от заточение и срещата му с Г. Делчев, двамата апостоли се съгласили да въстанат само онези райони, които били добре подготвени, а в останалите да се засили активността на четите. Така вместо всеобщо въстание се приела предварителна ориентация то да бъде четническо и партизанско.

Гоце Делчев

Междувременно обстановката в Македония все повече се изостряла. През пролетта на 1903 г., за да привлекат вниманието на Европа и да изкажат недоволството от нейната политика, група младежи, останали в историята като „гемиджии“, организирали бомбени атентати в Солун. Взривена била Отоманската банка, френският кораб „Гвадалкивир“ и други обекти. В западната преса се вдигнал голям шум около тези събития. Австро-Унгария и Италия изпратили военноморски екскадри в Солун уж за охрана на своите поданици. За Солун се отправили също кораби на Франция. Имало слухове за придвижване и на английска флота. След атентатите положението в Македония станало още по-тежко. Властите преследвали и арестували всички по-видни българи - учители, свещеници, търговци. Английският вицеконсул пише от Скопие, че в града царяло значително безпокойство. *„По-голяма част от българските къщи бяха претърсени, но не бяха намерени експлозиви, макар и да се откриха револвери и стари модели огнестрелно оръжие... Около четиредесет души българи, мнозина от тях знатни търговци, бяха затворени.... Мохамеданите имаха събрания в четири джамии, за да вземат решение за ликвидирането на българите в случай*

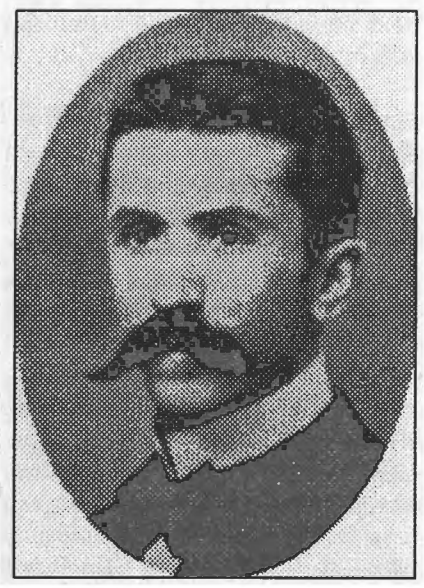
на въстание." Общо около атентата били арестувани над 3 000 души. Някои от чуждестранните кореспонденти били склонни да оправдаят действията на гемиджиите. Руският изследовател на македонския въпрос по това време В. Теплов пише: *„Народ доведен до отчаяние има също така право да използва отчаяни средства на борба."*

Успоредно с нарастване на напрежението вървяла и подготовката за въстание. Вътрешната организация и комитетите по места продължили да въоръжават населението. От България били организирани чети под ръководството на Г. Делчев, Сава Михайлов и Хр. Чернопеев, които пренасяли снаряжение, динамит и други военни материали. Наред с четническия институт Вътрешната организация създавала и своя милиция.

Димян Груев

Дейците на Върховния комитет, въпреки своята организационна обособеност, проявили желание за разбирателство и единство на действията. Но в хода на подготовката на въстанието Вътрешната организация понесла тежки загуби. Вследствие на солунските атентати били арестувани много революционни дейци. Особено тежка загуба било убийството на Г. Делчев в с.

Анастас Лозанчев

Борис Сарафов

Баница, Серско на 4 май 1903 г. в сражение с турската войска. Въпреки това ВМОРО следвала своя политически курс - подготовка за всеобщо въстание. В изключително сложни условия организацията извършила моралната и военно-техническата подготовка на въстанието.

На 2 август /Илинден/ 1903 г. в ранни зори пукотът на пушките и тържественият звън на камбаните призовали населението на Битолския революционен окръг на въоръжена борба. Под ръководството на Главния щаб начело с Д. Груев, Б. Сарафов и Ан. Лозанчев въстаниците атакувала редица обекти и освободили планинските райони на Битолска, Леринска, Костурска, Охридска и Кичевска каза. Навсякъде в сраженията бил проявен масов героизъм. Главният инспектор на румелийските вилаети Хилми паша в доклад до Високата порта от 4 август 1903 г. съобщил: *„Българските селяни оставяли храни и добитък, напускали жените си и на тълпи се присъединявали към разбойниците. Всяка чета възлизала на 200 до 300 души."* Селата Смилево, Гявото и Цапари били основната част от въстаническия пункт Гяваткол, с база Стругова планина и Бигла. Те били едни от най-добре организираните и въоръжени в цяла Македония. Само за три дни те излъчили над 600 бойци, които участвали в многобройни сражения и дали скъпи жертви. Въстаниците задържали положението в свои ръце в продължение на 20 дни, отблъсквайки неприятелските нападения.

Най-славната страница от историята на въстанието било превземането на Крушево на 3 август и създаването на Крушовската република. В републиканското управление участвали представители на трите народности - българи, власи и гъркомани. Горското началство /така се наричало републиканското ръководство/ под ръководството на социалдемократа Никола Карев отправило прокламация до околните турски села, в която се обяснявало защо и против какво се е вдигнал народът на въстание. След десетдневно съществуване, многобройна турска войска обградила Крушево, разорила града и унищожила това най-голямо завоевание на революционното движение. Героизмът на малобройните защитници не достигнал да се удържат атаките на редовна турска войска и башибозушки банди. Подвигът на Питу Гули на Мечкин камен е достоен за уважение и възхищение.

След научаване новината за избухване на въстанието в Битолския революционен окръг, ръководителите на ВМОРО в Одринска Тракия последвали примера на битолчани. На 18 август, на празника Преображение български въстанически отряд под ръководството на войводите Михаил Герджиков, Стамат Иванов и др. атакували турските военни гарнизони и освободили Василико и Ахтопол. Навсякъде, както и в Македония, българското население се включило в борбата и след това понесло жестоките репресии на турските власти.

В Солунски, Скопски и Струмишки революционни окръзи по ред причини въстаническите акции не придобили масов характер. Тези окръзи пострадали твърде много от многобройните афери, комитетската мрежа била твърде разстроена. Значителна част от революционните дейци били арестувани или принудени да се спасяват в България. Затова проявите тук били отделни четнически акции и откъслечни сражения с турската войска. Извършени били също прекъсване на телеграфни и железопътни съобщения. Липсвало и оръжие, за да

се организират по-широки въстанически действия.

В тревожните дни, когато въстанието в Битолско започнало да утихва и на мястото на ентусиазма се прокрадвало отчаянието от разгрома, въстанало населението в Пиринския край, който организационно влизал в Серския революционен окръг. Съгласно решенията на конгреса, състоял се на 20 август 1903 г. край с. Пирин, въстанието трябвало да започне на 14 септември - Кръстовден. Предвиждало се въстанието да обхване южните райони - Демирхисарско и Серско, като се взриви мостът на р. Струма и се прекъснат телеграфните линии. По-късно четите трябвало да се оттеглят на север в Разложко, където в крайграничните райони да се опитат да се задържат по-дълго. В хода на подготовката било постигнато временно примирие между Върховния комитет в София и ВМОРО в Серския окръг, който след гибелта на Г. Делев се намирал под ръководството на Яне Сандански. Четите на ВМОРО и на Върховния комитет се разделили по райони. Ген. Ив. Цончев и Димитър Стефанов образували ръководен щаб, който координирал действията на въстаническите отряди. Революционен кипеж се наблюдавал и в Серския революционен окръг. За това съобщавали и чуждите консули до своите правителства. Така английският генерален консул в Солун Грейвс пише в доклад до посланика в Цариград: *„Имам информация, че в източните области, граничещи с княжество България, духът на българските селяни е много по-войнствен и бодър и подготовката за избухването е почти завършена, а четите само чакат заповедите на централната организация, за да вдигнат знамето на бунта."*

Въоръжената борба в Серския революционен окръг започнала преди обявената дата. Сражения водили отрядите на Яне Сандански и кап. Йордан Стоянов, на ген. Цончев и полк. Ан. Янков, възлизащи на около 400 четници, четите на Спиро Петров, Л. Стоенчев, подполк. К. Настев, Михаил Чаков и др. По време на многобройните и продължителни преходи и сражения четите били съпровождани от чуждестранни кореспонденти. Сред тях били Ромуалд Пржевалски, Петър Орловец и Борис Тагаев от Русия, Макдоналд и Ал. Хейлс от Великобритания и др. Благодарение на техните справедливи и обективни репортажи и статии каузата, за която се борели въстаниците, станала популярна сред европейската общественост. Писмата на Хейлс в „Дейли нюз" произвели силно впечатление на английската общественост и били четени в църквите и училищата при събиране на помощи за пострадалото население в Македония.

По-сериозни сражения в Серския революционен окръг се състояли край с. Пирин, Мелнишко, Разлог и др. селища. На много места схватките имали партизански характер, като четите се стремели да не увеличат населението, за да не го излагат по-късно на турските изстъпления.

Районът на Разлог станал сцена на ожесточени сражения. Четите не успели да проникнат в града. Въпреки това местните въстаници не се поколебали да влязат в неравен бой. С особена упоритост се сражавали жителите на махалата Капрата. Турска войска и башибозук се нахвърлили върху беззащитното население. Убити били 45 жени, деца и старци; стотици други заедно с част от въстаниците се насочили към България. Люти сражения са водили в селата Бачево, Белица и Банско, Кремен и Обидим. Принудени да отстъпят пред пре-

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

До Княжеското Правителство на Княжество България.

Поради влошеното и критическо положение въ което изпадна българското население отъ безчинствата башибозушкитѣ орди и жестокостьта турскитѣ войски и заптиедружъ; поради това щото бѣгли опустошения и жестокости по систематически начинъ продължаватъ и неможе да се предвиди до кждѣ ще отидатъ; поради настоящето още и тукъ въ България положение, искуваща да изпълни и съ строгость всѣки споменъ насѣлението, глади и настѣпващата мизерия. Главният щабъ счита за свой дългъ да обърне вниманието на Княжеското Българско Правителство върху гибелните последствия за българската нация, ако то не изпълни дълга си строго свещенъ предъ своитѣ братя тукъ по всѣкъ възможенъ начинъ, какъвто се намира отъ силата на обстоятелствата и опасността, които грозятъ цѣлото българско общество днесь - увѣрявайки, че Княжеското Правителство ще достатъчно освѣтлено за окончателното опустошение на България, ние считаме за излишно тукъ да повтаряме с фактитѣ подробностите имъ, а ще се ограничимъ само да рисуваме въ общи черти сегашното положение и грозящитѣ народни близки последствия отъ него.

Писмо на Втори македоно-одрински революционен окръг до българското правителство

възхождащия противник, четите се реорганизирали отвъд границата и под ръководството на Хр. Чернопеев отново преминали в района на Разлог, като нападнали Курудере. Четата на Радон Тодев, която останала да охранява бягащото към България население, била обградена в местността „Св. Богородица" в Годлевския балкан. В сражението загинали 25 четници и войводата. Това били едни от последните боеве по време на Илинденско-Преображенското въстание.

Потушаване на въстанието. Към края на октомври въстанието било потушено във всички райони на Битолския и Одринския вилаети. Заглъхнала четническата дейност в Солунския вилает и Скопския санджак. Станалите след това сражения били случайни сблъсквания на оттеглящи се в чужбина нелегални дейци.

По време на Илинденско-Преображенското въстание станали 239 сражения на 26 408 въстаници срещу 350 000 турска армия и башибозук. В тях загинали 994 въстаници. Извършени били 15 атентата по железопътни мостове, влакове, казарми и други обекти.

По време на сраженията и при преследване на четите турски войскови части и башибозук опожарили 201 села с 12 000 къщи. Останали без дом и напуснали родните си места около 70 000 души. От мирното население били убити 4 690 старци, жени и деца. Към територията на свободна България се насочили 30 000 бежанци главно от Разложко, Горноджумайско, Неврокопско и други крайгранични селища. Те получили помощи от Славянските благотворителни дружества в Русия, от Австро-Унгария и от Италия. От Великобритания пристигнала специална мисия от Балканския комитет, която разпределила помощи главно в Битолски революционен окръг. Но тази помощ била само кратковременна. Главната тежест по устройване на бежанците, снабдяването им с всичко необходимо за живот в новите условия паднала върху българското правителство.

Причините за поражението на Илинденско-Преображенското въстание са от различен характер. Вътрешната организация не съумяла да избере най-подходящия момент, при който да разчита на успех. Турската империя, макар и в криза, имала достатъчни сили да потуши въстанието. Международната обстановка също така била неблагоприятна. При тогавашните условия не можело да се очаква намеса на някоя от Великите сили, нито пък на България или на съюз между балканските държави. Самостоятелната намеса на България била свързана с огромен риск и с незначителни изгледи за успех. В ръководството на Вътрешната организация липсвало единомислие по въпроса за времето на обявяване на въстанието и неговия характер. Освен това липсвали достатъчно оръжие и муниции за продължителна съпротива и за завоюване на свободни територии.

Въпреки неуспеха си Илинденско-Преображенското въстание оставило дълбока диря в националноосвободителното движение на македонските и тракийски българи в борбата им за освобождение и национално обединение. То продължило националната революция, започнала от Възраждането, преминала през Априлското и Кресненско-Разложкото въстания. По своята същ-

ност и размах, изпълнено с безброй примери на героизъм, то остава величава епопея в най-новата история на българския народ.

4. Македония по време на реформената акция.

Реформите на Русия и Австро-Унгария и техния провал. Още по време на Илинденско-Преображенското въстание идеята за реформи в Македония била доминиращ елемент в политиката на европейските правителства. Всяка от Великите сили, изхождайки от собствените си интереси, провеждала политика на укрепване и разширяване влиянието си в Турската империя. Поради географската близост и ред исторически обстоятелства, сред най-заинтересованите се оказали отново Русия и Австро-Унгария. Двете държави сключили ново споразумение за запазване статуквото на Балканите и подобряване положението на християнското население в Македония.

Новият реформен акт, разработен от руската и австрийската дипломация при подкрепата на другите Велики сили, бил приет при срещата на двамата императори в замъка Мюрццег на 2 октомври 1903 г. В него били включени проекти за административни, юридически и финансови реформи в Македония.

Обстановката, в която започнала новата реформена акция, била далеч поразлична отпреди въстанието. След заглъхване на последните въстанически битки последвала политика на терор и насилие, грабежи и убийства, съчетани с демагогски действия на властите за разбиване единството на Вътрешната организация и нейните поддръжници сред населението.

Въпреки понесените огромни материални и човешки жертви, населението вярвало в своята революционна организация. При сравнително новите условия ВМОРО запазила своята организационна мрежа, не загубила и престижа си. Не само в невъстаналите райони, където нейният апарат се запазил, но и в районите на въстанието местните ръководства в непълен състав продължили да бъдат във връзка с нелегалните ръководители на чети, с оцелелите състави на окръжните комитети. В Македония останали и видните ръководители на ВМОРО и на въстанието Д. Груев, Ат. Лозанчев и П. Тошев. Те обиколили редица райони, съживили организации, уреждали спорове, изучавали положението в околиите, излагали своите разбирания за устройството на организацията. Друга част от ръководителите на ВМОРО постепенно се отправили за София. Сред тях били Я. Сандански и четите, действащи в Пиринския край. Тук се провели разгорещени дискусии, кроели се бъдещи планове, премислял се изминатият път и се чертаела тактиката при новите условия.

В такава обстановка започнал да се прилага руско-австрийският проект за реформи. Както и в предишните проекти, турското правителство не гледало сериозно за въвеждане реални промени, особено когато проектите за реформи се предлагали от две или повече държави. Дълго време отнело обмислянето как да се изпълни едно от основните искания в реформения проект - назначаване на двама цивилни агенти от Русия и Австро-Унгария при генералния инспектор Хилми паша, които трябвало да го съпровождат и да обръщат внимание

върху нуждите на християнското население. Не по-малко време отнело обсъждането на формата, в която двамата цивилни агенти могли да изразяват мнението си по злоупотребите над местното население. По-нататък безкрайни спорове се водили относно реорганизацията на жандармерията, на административните и на финансовите учреждения.

Първите отзиви за реформите в Македония били крайно отрицателни. Преди всичко изпълнителната власт оставала в ръцете на главния инспектор Хилми паша, подчинен пряко на султана. Самата реформена програма страдала от недостатъчна яснота и определеност. Тези обстоятелства по-късно породили сериозни подозрения и недоразумения и оставяли широко поле за тълкуване и действие на турските власти. След продължителни спорове за всяка точка и размяна на остри ноти, на 8 януари 1904 г. в Солун пристигнали двамата цивилни агенти Демерик от Русия и Мюлер от Австро-Унгария. Пак по същия начин, с протакане и лавиране, бил назначен началник на чуждестранните жандармерийски офицери - италианският генерал Деджорджиус, и за негови помощници генерал Шостак от Русия, граф Салис - Австро-Унгария, полк. Веран - Франция, полк. Фелхам - Англия, майор Алтен - Германия, полк. Синьориле - Италия.

Турция нямала намерение да прави каквито и да било промени в Македония. Турската администрация започнала безкрайни протакания и създавала затруднения на цивилните агенти и военните мисии. Демерик и Мюлер бързо се убедили в своето безсилие. Навсякъде те срещали съпротива от местните власти. По този повод в Мемоара на Вътрешната организация се отбелязва, че *„двамата цивилни агенти са се помирили с фигуративната роля на своето положение, която трябваше да играят в македонската реформена комедия"*. Само при руския представител Демерик били изпратени над 4000 молби, написани от отделни лица или групи от различни градове и села, по които той не можел да направи почти нищо. За провала на реформите още в началото говорят и рапортите на военните наблюдатели при военните мисии. В тях се съобщава за убийства, грабежи и стремеж на турските власти да разпалват национал-исторически страсти между различните националности, покровителство на сръбските и гръцки чети и т.н. Селяните от с. Мачуково, Гевгелийско, били бити за това, че вместо фесове носели шапки по време на работа на полето. Населението от Битолско се оплакало от бездействието на властите при преследване на разбойнически банди. Европейските вестници били изпълнени със съобщения за убити, ранени и малтретирани българи в Охридско и Костурско. Те се чувствали под двоен гнет: турски - заради заплахата за живота, имота и честта на семействата си и гръцки - заради насилията върху езика, църквата, училищата и народността. Официалните власти използвали слуховете за ново въстание и предприемали още по-сурови мерки спрямо мирното население. Основният мотив за масови репресии бил търсене на оръжия. В селата Падеж, Лешко и др., Горноджумайско, тези акции придобили драстични размери и то в момент, когато в района обикаляла следствена комисия от европейските държави.

Едно от най-категоричните доказателства за провала на реформите са

дадените човешки жертви. По данни на руския пътешественик А. Сиротинин, събирани в продължение на 6 - месечния му престой в Македония, за 11 месеца на 1905 г. били убити 1010 българи, 338 турци и албанци, 451 гърци, 34 сърби. В руската Дума проф. П. Милюков, един от най-добрите познавачи на македонския въпрос в Русия, заявил, че по събраните сведения за Битолския и Солунския вилаети през 1907 г. жертвите били 1748 човека. Те се разпределяли така: убити и ранени - българи 1123, гърци - 255, турци - 260, сърби - 24. Точният брой на убитите и раненитe трудно може да се установи. Съпоставени обаче с цифрите, публикувани в Англия, Франция, Италия и други страни, те в общи линии разкриват една и съща картина. При обсъждане политиката на правителството в английския парламент били изнесени подробности за броя на убитите и тяхната националност. През 1905 г. за един месец били убивани по 98 души, през 1906 - по 138 души, като през лятото този брой достигал до 200 души. По националност убитите през 1907 г. били: 236 българи, 89 гърци, 88 сърби и т.н. От въвеждането на реформите броят на убитите в сражения и при други обстоятелства бил около 10 000 души, като преобладаваща част от тях били от българското население.

Стопанското положение на населението също се влошило. Близо 30 % от селяните нямали собствена земя и били във феодална зависимост. Арендата на земята била при много неизгодни условия: селяните получавали временно жилище и семена за посев, но ползвали свой инвентар и давали половината от реколтата, като я пренасяли на значително разстояние. Заплащането на ратайския труд продължавало да бъде твърде ниско - 80-100 кг жито, 3-8 л. газ, 10 оки фасул. С тези продукти те трябвало да изхранват цялото си семейство. Беят имал право да изгони ратаите по всяко време, без дори да се разплаща с тях. При несигурното политическо и икономическо положение, както и при непрекъснатия терор от страна на турските власти, допълнен с действията на сръбските и гръцките чети, част от българското население било принудено да търси спасение в емиграцията. Основната маса преселници се отправила за Америка. Техният брой се увеличавал всяка година. През 1904 г. се изселили 8 000 души, в 1905 г. - 15 000, а в 1906 г. - 25 000. През следващите години изселническият процес продължил. Отначало напускали родните си краища жителите на районите, пострадали от репресиите по време на въстанието 1903 г. Покъсно броят на емигрантите се увеличил и от други села и градове. Броят на българските емигранти за САЩ в периода 1901 -1910 г. бил 32 800 души. Най-голяма част от емиграцията от Македония се насочила към свободните предели на българските земи - Княжество България. През целия период на Реформената акция все нови и нови бежански маси прииждали в столицата и другите градове и села. Напускали своите родни места селяни, занаятчии, търговци, учители, свещеници и др. Извършило се поредното отслабване на българския елемент. Напускала най-будната част от българското население и то се лишавало от своите естествени духовни водачи.

Към 1907 г. станало напълно ясно, че провеждането на реформената акция в Македония отива към провал. Не могли да се почувстват осезателни резултати и във финансовата област. И тук съветниците от Европа

можели да разглеждат бюджета, да го привеждат в ред, но нямали права да правят разпределение, т.е. те могли само да наблюдават и да критикуват. Подобна била съдбата и на съдебните реформи. Така Мюрццегската реформена програма, вместо успокояване на положението в Македония, донесла нов хаос и напрежение, които се отразили неблагоприятно най-вече върху българското население.

Настъпление на гръцката и сръбската пропаганда в Македония. Положението в Македония се усложнило не само от действията на турските власти, но и от нахлуването на въоръжени чети от Гърция и Сърбия. Българското население в Македония се оказало в изключително трудна ситуация. По израза на един чуждестранен кореспондент, българите сякаш били поставени извън законите. Кореният на голяма част от бедите за тях се криели в целите и съдържанието на самата реформена програма и особено в чл. 3. Въпросният член буквално гласи: *„След като в страната настъпи спокойствие, да се поиска от турското правителство изменение в териториалното разделение на административните единици с оглед по-правилно групиране на отделните народности."* Турското правителство, както и управляващите среди в Гърция и Сърбия, използували чл. 3 за настъпление срещу българския елемент и неговото отслабване. От тази формулировка се възползвали особено гръцката и сръбската пропаганда, поддържани от своите правителства и консулите си в Македония. Те много добре разбрали изгодите за себе си от мъглявите формулировки и започнали на практика да ги изпълняват така, както ги виждали техните правителства. Мнозина тогава считали, че този параграф е поле за съперничество между българи, гърци и сърби. Вместо това на практика започнала изтребителна война срещу българите. В Македония започнала, по думите на кореспондента на лондонския „Таймс", истинска гражданска война.

Гръцката пропаганда използвала неуспеха на въстанието от 1903 г. за свои цели. Непосредствено след неговия погром преустроеният Македонски комитет на Калапотакис изпратил в Македония една разузнавателна мисия под ръководството на капитан Павлос Мелас. След приемането на техния доклад от правителство, бил образуван Върховен комитет, който заедно с други дружества бил задължен да подкрепя редица акции в Македония. Подбран бил и щаб от офицери, които непосредствено да ръководят антибългарската борба. През 1904 г. П. Мелас направил втора обиколка, като осъществил и някои наказателни акции срещу учители, свещеници и дейци на ВМОРО - до смъртта си в с. Статице.

От края на 1904 г. андартски чети се настанили и в Ениджевардарско. На 20 октомври в Македония навлязъл и капитан Рувас с чета от 25 души, която нападнала с. Заленичe и убила 13 души. След него в Костурско пристигнала и четата на Вардас. Гръцките чети в Леринско и Костурско били пряко поддържани от гръцкото консулство в Битоля. В Солунско, Ениджевардарско, Воденско и Гевгелийско сътрудничеството между гръцките чети и турските власти придобило открит характер. Андартските чети предприемали и по-големи акции като нападали села, устройвали засади на дейци на Вътрешната организация и др. Тяхната цел била първо да ликвидират въоръжената защита на бъл-

гарското население в лицето на Вътрешната организация и преди всичко войводите Апостол, Митре Влаха и др. Европейската общественост била потресена от нападението на с. Загоричани през 1905 г. Истината станала известна, когато част от оцелелите жители подали молба до чуждестранните консули. В нея се казва: *„Гърците убиват безразборно мъже, жени, деца, дори и животните..., нито молбите..., нито риданията на майките, нито виковете на отчаяние на малките деца..., нищо не бе в състояние да омилостиви развилнелите се зверове."* Чуждестранните консули с ужас затваряли очи пред изложените 60 трупа, някои осакатени. Участта на Загоричани споделили още 14 села в Костурско, които били опожарени, а жителите им избити, прогонени или насила заставени да преминат към Патриаршията. Това била втората голяма цел на гръцките чети - да откъснат българските села от Екзархията и да ги присъединят насилствено към Патриаршията. Тези процеси забелязали и чуждестранните наблюдатели по време на реформената акция. Така руският офицер капитан Сурин дава пример със с. Киречкьой, Солунско. През 1904 г. селото се признавало за българско и селяните го поздравявали на български. През 1905 г. всички навъсено му отговаряли на гръцки. Селяните се страхували да говорят български език. С онези, които били непокорни, гръцките чети се разправяли най-безмилостно с подкрепата или безразличието на турските власти.

Броят на гръцките чети непрекъснато нараствал и достигнал до 100, като всяка чета наброявала до 150 добре въоръжени лица. Макар и преувеличени от европейските наблюдатели, тези цифри не са далеч от истината. Според сведения на Вътрешната революционна организация, броят на гръцките четници в Костурско, Кожанско и Битолско наброявал до 4 000 души. Тяхната агресивна дейност се проявила в Солунско, Серско и други райони. Навсякъде основните цели били едни и същи - борба с четите на ВМОРО, заплахи към българското население да се върне отново в лоното на Патриаршията и да смени своята национална принадлежност.

Едновременно с гръцката се активизирала и сръбската пропаганда. Независимо от политиката на сближаване между България и Сърбия, последната продължавала да провежда политика на дележ и сфери на влияние в Македония. През лятото и есента на 1904 г. се засилили действията на сръбските въоръжени чети. Те започнали да нападат български села и да заставят техните жители да променят народността си.

Първият пробив на въоръжената сръбска пропаганда след потушаване на въстанието била появата на четата на сърбоманския войвода Мицко. Тя била организирана от сръбския комитет в Битоля. Последвала го чета на Глигор Соколов във Велешко. Нейните първоначални успешни действия били улеснени от споровете между централисти и сарафисти във ВМОРО. Пак през лятото на 1904 г. преминала в Македония чета от Сръбско в състав от 24 души. Изпращането на чети в Кумановско, Скопско, Кратовско и Паланечко продължило през цялото лято на същата година.

Сръбските въоръжени чети обикаляли селата в Поречието /покрай Вардар/, за да търсят и събуждат стари сърбомански гнезда, да събират сърбомански привърженици. В указанията, които получавали от Сърбия, се посочвало,

че четите трябва да избягнат сражения с турски войски, да се бият срещу български чети, да покровителствуват онези славяни, които по независещи от тях причини още се наричали българи, да се спечелват селата, като във всяко село трябвало да се образуват комитети от по 5 души въоръжени и т.н. Освен това заплашвали българското население,особено по селата, че ако не станат сърби, т.е. сърбомани, къщите им ще бъдат изгорени. Жертви на сърбомански доносничества най-често ставали видни български дейци, а понякога и цели чети, както се случило с четата на Славейко Арсов. Техните действия били улеснени от близостта до сръбската граница и от тайното или явно сътрудничество с военните и граждански турски власти, от изобилието на военни материали, оръжие, парични средства, които били изпращани от разни комитети в Белград. В тяхна подкрепа обективно се оказала и взаимната вражда и преследване на чети във Вътрешната организация. Нападенията на сръбски чети върху български села в Македония продължили и през следващите години - до младотурския преврат 1908 г.

Под натиска на европейското обществено мнение турското правителство било принудено да вземе някои мерки срещу сръбското нашествие на чети в Македония. Така при извършване на обиск в сръбското консулство в Битоля били открити списъци на лицата, предвидени за сръбските чети. За да оправдаят тези действия, сръбските дипломатически представители най-напред се опитали да убеждават дипломатите, че Македония се състояла от Солунския и Битолския вилаети, а Скопският санджак от Косовския вилает принадлежал към „Стара Сърбия".

Резултатите от въоръжените действия на сръбските чети през периода на Реформената акция се изразили в преминаването на 2 села от Скопска каза към Патриаршията, т.е. превръщането на жителите им в сърбомани-патриаршисти, на 22 села от Кумановска каза, частично в около 20 села във Велешка каза и др. Отделни случаи имало и в други селища. Така успехите на сръбската пропаганда били локализирани главно в Северозападна Македония. Естествено това било тежък удар върху българското население от тези райони. То се отразило неблагоприятно върху неговото църковно-училищно и културно дело. От своя страна сръбските официални власти не били доволни от направеното. На конференция в Белград през 1905 г. било посочено, че в Македония имало *„сръбски училища, с много малко деца и в места, където няма сръбски къщи"*. Това било и самопризнание за провала на сръбското „културно-просветно дело" в Македония, защото то нямало народната опора.

По време на Реформената акция един от най-остро дискутираните въпроси се оказал въпросът за етническата принадлежност на славянското население в Македония. Политици, държавници, учени и пропагандисти от всякакъв калибър се напъвали да доказват, че тяхната теза е най-правилна и най-справедлива. Първенството държали сръбските и гръцките управляващи среди и техните въоръжени пропаганди. Последните изсипвали своя гняв от неуспехите си върху мирното българско население. Какви позиции са отстоявали и какво са защищавали сръбски и гръцки пропагандисти, подкрепяни с „научни" аргументи, както и проучванията на редица европейски учени и общественици

за народностния състав на населението в Македония, показва следната сравнителна таблица:

Автори	Българи	Сърби	Гърци	Турци
Сп. Гопчевич	57 600	2 048 320	201 140	231 400
Г. Николаидис	427 644	9 831	693 935	475 235
В. Кънчов	1 184 036	700	228 702	499 204
А. Башмаков	1 246 540	72 399	-	-
В. Голцев	1 172 333	-	228 702	-
Г. Вайганд	1 200 000	-	220 000	-
Т. Флорински	1 142 000	-	-	-
Официална турска статистика за 1904 г.	575 534	199 568	627 965	1 498 507

Както се вижда, всички автори признават славянското население в Македония за българско и никой не говори за „македонци". Данните, които представят Гопчевич и Николаидис, от една страна разкриват мотивите на сръбската и гръцката пропаганди, а от друга - че освен българите, макар и техният брой силно занижен, друг славянски народ в Македония не съществува. Според Гопчевич броят на българите е незначителен - 57 600, и то само в Неврокопска каза. Неговите тези били толкова абсурдни, че принудили мнозина дори в Сърбия да се разграничат, докато пък други го аплодирали и развили по-нататък неговите виждания относно разпределението на народностите в Македония. Така сръбският географ Йован Цвийч развива схематичната и фалшива теза, че *„името българин, с което се означават [македонските славяни]... не е етническо и не означава етнически българин"*. От тази ненаучна теза той прави и следващата крачка, като обявява славянското населени в Македония за аморфна маса, неизкристализирала в национално отношение. То не е нито българска, нито сръбска, а някаква нова народност „македонци".

За разлика от Сп. Гопчевич, гръцкият автор Николаидис признава наличието на значителен брой българско население /427 644/, макар че тази цифра е доста занижена в полза на гърците. Изобщо гръцките и сръбските автори са в услуга на завоевателната политика на двете държави. Техните публикации не съответстват с нито един от европейските изследователи от края на XIX и началото на XX век.

Статистиката, която публикува В. Кънчов, минавала за най-авторитетната в Европа по онова време. Не случайно мнозина учени-слависти признават, че с това си проучване В. Кънчов издигнал на по-високо равнище полемиката с гръцки и сръбски учени.

Тримата руски автори дават приблизително еднакви цифри за броя на населението в Македония. Ал. Башмаков сам е събирал своите сведения, ползвал е също така проучванията и на много именити слависти от Европа. В. Голцев, външнополитически наблюдател и коментатор на редица либерални вестници и спи[illegible] следял отблизо събитията в Македония и е публикувал в

тях статистически сведения. Най-силно впечатление от този период оставя-ло изследването на руския учен-славист Тимофей Д. Флоридски. Той поддържал връзки с много дейци от Македония, с учени от Софийския университет и с обществеици. Данните, приведени в таблицата, са от неговата книга „Славянското племе", излязла от печат през 1907 г. Там той прави верни и точни анализи въз основа на лингвистичните данни, като един от важните критерии за определяне народността на населението. Именно лингвистичните данни, *„доколкото ни са известни в сегашно време, установяват факта, че болшинството от македонските говори представляват основна характерна черта на българския език и че само в Северна Македония - в Скопска, Кратовска и Тетовска каза, навлизат особеностите на сръбски език /при запазване на някои характерни черти на българския език/"*. Тази констатация на проф. Флоридски се покрива със становищата на известните слависти езиковеди проф. Ватрослав Ягич и проф. Петър Лавров. Така руският учен се опитва да сложи край на изкуствено заплетения въпрос за етническата принадлежност на славяните в Македония.

Немският учен Густав Вайганд публикува също различни сведения за народностния състав на населението в Македония. Той сам е проучвал и събирал сведения за публикациите си в продължение на 13 месеца, владеел е почти всички балкански езици. Неговите проучвания също се ползвали с голям авторитет сред учения свят.

Що се отнася до официалната турска статистика от 1904 г., не може да не се отбележи, че турските власти прибягват до един своеобразен начин на формиране на вилаетите, с включване в тях на територии от Гърция, Албания и други райони, за да се покаже преобладаването на турския елемент. Освен това по внушение на самия Хилми паша българите на много места в нуфузите са посочени като власи и гърци. Това било и признание, че една част от гърците в Македония са българи, но са записани като гърци само затова, че се числят към Патриаршията. За това съобщават и някои неангажирани наблюдатели. Английският пътешественик Р. Уайън, посетил Македония през 1904 г., писал че много българи ще изявят своята националност ако се даде автономия на Македония и се осигури свободно културно състезание. Не е без значение и фактът, че жените в много български семейства в Скопско и Дебърско са изключени от тая статистика, тъй като не са записани в нуфузите /регистрите за населението/.

При създалата се трудна обстановка за българите в Македония наложило се Вътрешната организация да води борба на три фронта - срещу турската тирания, срещу гръцката и срещу сръбската пропаганда. По отношение на сръбската въоръжена пропаганда тя възприела позиция на активна отбрана. Нейната цел била да защити организационната си територия, да пази застрашените български села. Но силите ѝ не достигнали да запази напълно българското население, както и да прогони нахлуващите отвън сръбски въоръжени чети. Освен това най-добрите сили на ВМОРО през този период били отклонени по посока на идейни и организационни спорове и тя не могла да даде ефикасен отпор.

Възникване на две течения във ВМОРО. Рилският конгрес. След потушаване на Илинденско-Преображенското въстание Вътрешната организация била принудена да работи в изключително трудна обстановка. ВМОРО дала много жертви по време на въстанието; друга част от дейците били принудени да емигрират главно в България. Нарушени били каналите и връзките между Централния и отделните местни комитети; разстроена била и самата комитетска мрежа. Въпреки всички тези трудности ВМОРО и останалите живи нейни ръководители продължили да работят. Непосредствено след въстанието техните усилия били насочени към вдъхване увереност и кураж на революционните сили и на населението, постепенно възстановяване на организационната мрежа и едновременно с това обмисляне бъдещите действия.

Още на 10 декември 1903 г. от името на Главния щаб II Македоно-одрински революционен окръг излязъл с Окръжно до всички районни и селски революционни началници. В Окръжното се правел кратък преглед на събитията през лятото и есента на 1903 г.: героизма на въстаниците, жестокото потушаване, съпроводено с палежи и грабежи, прогонване на населението и т.н. Окръжното завършва с твърдата увереност, че революционерите няма да изневерят на девиза: „Смърт или Свобода".

След въстанието българското население в Македония не загубило вярата си във ВМОРО. Постепенно организацията започнала да се чувствува отново навсякъде във вилаетите и в живота на населението. Българският търговски агент в Скопие Н. Недков писал до правителството в София: *„Днес в Македония има една сила, непризната от никого, но която се наложила сама и упражнява такова влияние, което е мъчно да повярва човек, ако не го изучи и види на местото. Това е силата на организацията, силата на четите. Във всяка каза има по една чета, която обикаля, ходи, наказва, раздава правосъдие и отмъщение и чертае пътя, по който трябва да се върви. Тая сила става още по-застрашителна, защото никой не я вижда, а всякой я чувства. Турците треперят от четите, от комитите, а българите виждат в тях своето спасение."* Така точно и вярно търговският агент в Скопие е пресъздал атмосферата около организацията след въстанието, нейното влияние и авторитет.

По време на Реформената акция и особено в първите години ВМОРО се отказала от активни революционни действия, за да отхвърли от себе си обвиненията, че пречела на реформите. По-късно се отчело за грешка, че Вътрешната организация прави фактически пълен бойкот на реформите. Чувствала се необходимостта от изработване на стратегическа линия в променените условия; необходимо било също и уточняване на тактическите действия. Това карало мнозина от ръководните дейци на ВМОРО да отправят поглед към един общ конгрес. На него се възлагали надежди да преодолее сепаратизма на отделните окръзи, да изработи общи правила за действия и т.н. Свикването на този конгрес обаче било съпроводено с големи трудности.

Голяма част от трудностите идвали от появилите се противоречия между Върховния комитет и Вътрешната организация. Постигнатото примирение по време на Илинденско-Преображенското въстание било забравено и прекъснато, а взаимните нападки - подновени. Използвани били взаимни обиди

в печата, устройвани били засади, пленявания и т.н. И от двете страни нямало и помен за помирение. Особено неблагоприятно на българската общественост и на революционното движение в Македония се отразило известието, че две български чети - на Яне Сандански и Йор. Стоянов, през 1905 г. взаимно се избиват в Пирин планина и то в момент, когато пристигнала тревожната вест за опожаряването и масовото убийство в с. Загоричани, извършено от гръцки андартски чети. Така, вместо да защитят българското население от турски банди, сръбски и гръцки чети, и ВМОРО, и ВМК хабели силите си в кървави междуособици.

Другата трудност била свързана с обстоятелството, че в самата ВМОРО се оформили няколко схващания за дейността на Вътрешната организация. Две от тях били по-съществените - за централизацията и децентрализацията, т.е. за възможността всеки революционен окръг или местен комитет да действа съобразно условията, като си подготви наредби, правила и т.н. По всички тези въпроси трябвало да се произнесат революционните окръзи преди конгреса.

На 2 януари 1905 г. в Осоговската планина се провел конгресът на Скопския революционен окръг. Конгресът приел основни начала: принципа за автономията, за революционната борба и за самостоятелност на организацията. През юли с.г. се провел и Солунският конгрес. Набелязана била програма, в която се препоръчвало да се обърне по-голямо внимание на убеждаването и другите средства, като се изоставят безсмислените убийства, да се привлекат повече дейци извън учителските среди, да се вземат строги мерки срещу гръцките и сръбските пропаганди и т.н. Конгресът на Струмишкия революционен окръг покрай другите левичарски настроения въвел специални съдебни институти и 5 % годишен данък. На 29 юни в Пирин в местността „Белемето", се провел конгресът на Серския революционен окръг. Присъствалите на конгреса 25-30 делегати обсъдили състоянието на ВМОРО след въстанието, избрали районни войводи и направили разпределение на учителите и свещениците по села, за които следвало да се настоява да бъдат назначени. Избрани били също така делегати за Общия конгрес и 7-членен Окръжен революционен комитет.

След провеждането на конгресите на революционните окръзи и избора на делегати, сред мнозина от дейците на ВМОРО все повече назрявала идеята да се свика по-скоро общ конгрес, който да възстанови единството на организацията и да премахне идейния хаос. Осъществяването на идеята не закъсняло. През септември на 1905 г. голяма част от делегатите, избрани на редовните конгреси, се събрали в София на предварително съвещание, на което между серчани и останалите делегати се повел остър спор за мястото на конгреса. Серчани настоявали конгресът да се проведе вътре в Македония. Решено било конгресът да се проведе в Рилския манастир.

Двадесет и двамата делегати били избрани от революционните окръзи, както следва: Скопски - Д. Груев, М. Развигоров и П. Кушев; Битолски - П. Тошев, Г. Петров, Б. Сарафов, Г. Попхристов, П. Христов; Солунски - Борис Мончев, Аргир Манасиев и Добри Даскалов; Струмишки - Хр. Чернопеев /не пристигнал/, Стою Ханджиев, Иван Илиев и Мануш; Серски - Я. Сандански, Лазар Томов, Илия Балтов; Одрински - Лазар Маджаров, Стамо Икономов,

Климент Шапкарев и П. Васков /не пристигнал/.

Конгресът обсъдил 7 точки: дейността на Вътрешната организация по окръзи и околии, бъдещата дейност на Организацията, нейното устройство и управление, литература и преса, теченията във Вътрешната организация, тактиката на ВМОРО и дейността на ЦК и Задграничното представителство. По представителност и проблеми, които трябвало да решава, конгресът приличал на малък парламент с всичките атрибути.

На Рилския конгрес преобладавало мнението да се притъпят различията и да се избере единно ръководство. Наред с това се проявили и становища за надмощие на всяка цена, както и настроения и домогвания за възвръщане загубени позиции в организационната йерархия или възстановяване на загубено доверие. В разискванията се очертали двете течения във ВМОРО. Радикалното течение отстоявало широка децентрализация. То било поддържано и аргументирано защитавано от Г. Петров и П. Тошев и особено силно подкрепяно от Яне Сандански и други ляво настроени делегати. Още далеч преди конгреса всъщност Вътрешната организация била децентрализирана по окръзи, а водачите - обхванати от спорове за бъдещото устройство. На конгреса тези настроения възникнали с нова сила.

Умереното крило било водено от Хр. Матов и д-р Хр. Татарчев, получило много нападки и критика до конгреса. Двамата водачи не били в числото на делегатите на конгреса. Умереното течение на конгреса било застъпено от най-авторитетния водач във вътрешността - Д. Груев. Умерените били срещу крайните реформаторски тежнения, отстоявали умерен реформизъм и централистична система в организацията. Те придавали голямо значение на европейската дипломация, стараели се да предпазят населението от крайни и прибързани действия, поддържали създалите се вече традиции във Вътрешната организация.

След продължителни разисквания конгресът приел Устава и Правилника благодарение на компромисите, в които се отстоявала автономията, изборност на всички длъжности, съществуването на четническия институт и т.н. Отстъпките обаче били направени главно от умереното течение. Надмощието на радикалното течение, известно още и като левица, се дължало на ред причини от психологически, тактически и технически характер. Те били и по-добре организирани, и действали единно на конгреса. Умерените пък, в желанието си да избегнат разкола, били по-склонни на примирителност и отстъпки по редица принципни въпроси. На Рилския конгрес бил избран Централен комитет - Д. Груев, П. Тошев и Т. Попантов; за задгранични представители били избрани Г. Петров, Димитър Стефанов и Петър Попарсов; за редактор на „Революционен лист" - Димо Хаджидимов.

Рилският конгрес на ВМОРО разгледал прилагането и отражението на Мюрцщегската програма за реформи в Македония. Отчетена била грешката, че Вътрешната организация е дала указания българи да не участвуват в реформиращата се жандармерия.

Значително място на конгреса заел и въпросът за отношенията между Върховния комитет и Вътрешната организация. Междувременно ген. Цончев

изпратил до председателя на конгреса Д. Груев писмо, в което обявил закриването на Върховния македоно-одрински комитет в София. Постъпката на Върховния комитет се приела като израз на патриотизъм, здрав политически разум и желание да се постигне единство на Вътрешната организация. Според мнозина делегати обаче това не било най-доброто решение. През изминалия период Вътрешната организация изгубила голяма част от интелигентните си сили, а Върховният комитет разполагал с офицерски кадри, набрали достатъчно опит от неколкогодишната си революционна дейност и които могли да бъдат използвани срещу тройната опасност - турска, гръцка и сръбска. С този акт било възстановено формалното единство на ВМОРО. Но това било само външната страна. Отношенията вътре в организацията не се развили в духа на прогласеното компромисно помирение. Започнала открита политика в „Революционен лист", „Македоно-одрински преглед", „Революция" и други издания в един момент, когато Централният комитет фактически престанал да съществува. Брожението се пренесло и в революционните окръзи, тъкмо когато трябвало да се дава въоръжен отпор на гръцката и сръбската въоръжена пропаганда. Окръжните ръководства на Скопски и Солунски революционни окръзи, както и редица други дейци, предлагали да се свика на 15 декември 1906 г. нов конгрес в София. На път от Солун за София Д. Груев бил убит в сражения с турска потеря в Малешевския балкан. Вестта за неговото убийство също се отразила неблагоприятно върху подготовката на новия конгрес.

Поради идейните и организационни различия и спорове Вторият конгрес на Вътрешната организация през декември 1906 г. не завършил успешно. Серската група от 12 делегати напуснала конгреса, а представителите на другите революционни окръзи се конституирали в съвещателно събрание, чийто решения нямали задължителна сила за организацията. Съвещателното събрание приело и едно изложение до околийските и окръжни комитети, подписано от 22 делегати от Солунски, Битолски и Скопски революционен окръг. Съвещателното събрание избрало за всеки революционен окръг по едно лице, което да го представлява в чужбина - Ив. Гарванов, Б. Сарафов и Хр. Матов.

След неуспешния конгрес противоречията и взаимните обвинения между двете течения продължили да се задълбочават. Последвали най-напред убийството на Михаил Даев и неубедителните обяснения на серчани, а след това по решение на ръководството на Серската група и лично на Яне Сандански през 1907 г. Тодор Паница убил в София Б. Сарафов и Ив. Гарванов. Убийството на двамата намерило силен отклик в Европа. Запознати с проблемите на Македония и организираното революционно движение европейски кореспонденти и общественици считали, че убийството на Б. Сарафов е сериозна загуба за освободителното движение, тъй като в негово лице това движение се лишило от един пламенен последовател и водач, известен в много европейски столици. Последните две убийства открили друга страница в революционното движение в Македония - физическите убийства, които продължили повече от три десетилетия. Те окончателно разделили двете течения, противопоставяйки ги остро едно на друго. Това се отразило и върху съдбата на македонските българи, защото обезсмисляло в значителна степен техните усилия за културно-исторически подем.

5. Македония в навечерието на балканските войни

Младотурският преврат и революционното движение в Македония. Към края на 1907 г. сътрудничеството между Русия и Австро-Унгария на Балканите изживявало последните си дни. Външна проява на кризата между двете държави бил отказът на Австро-Унгария и Германия да поддържат по-рано съгласувани проекти за съдебни реформи. Германските дипломатически представители в Цариград подложили на остра критика проекта, а австро-унгарският се отказал изобщо да го разглежда. Политиката на Дунавската монархия претърпяла значителна еволюция и се отказала от съвместни действия с Русия за запазване на статуквото. С подкрепата на Германия тя преминала към по-активна политика, заради която пожертвала и реформите в Европейска Турция.

Революцията от 1905-1907 г. и поражението на царска Русия в Далечния изток от Япония значително подкопали международното положение и авторитет на страната. Отслабването на Русия повишило делът на Германия в европейските дела. По същото време Англия тръгнала по пътя на сближение с Русия, за да си осигури поддръжката срещу главния си конкурент - Германия.

Пасивната и губеща политика на Русия на Балканите предизвикала критика от редица влиятелни кръгове в страната, които искали промени във външнополитическия ѝ курс. Новият руски министър на външните работи А. П. Изволски продължавал политиката на лавиране, породена от специфичната международна обстановка и слабостта на Русия. Той укрепил руско-френския съюз и поел курс към сближаване с Англия, в резултат на което било подписано англо-руското съглашение от 31 август 1907 г.

Англо-руското сближение намерило израз и в намеренията на двете държави да въвеждат реформи в Македония. На 3 март 1908 г. британското правителство се обърнало към руското с програма по македонския въпрос. Нейната същност се свеждала до следното: учредяване длъжността генерал-губернатор, отговорен пред великите държави, по подобие на Крит; намаляване турските войски в Македония; назначаване на турска служба цивилните агенти и членовете на финансовата комисия и т.н. На практика английският проект предвиждал намеса на великите държави в района, т.е. замяна на австро-руската опека с тази на Англия, Германия, Русия и Австро-Унгария.

Въпреки че английското предложение по македонския въпрос се приело доста съчувствено в Русия, официалният руски отговор са забавил. В Русия продължавала борбата между двете основни течения относно външнополитическия курс на страната. Изволски трябвало да преодолява съпротивата на защитниците на Мюрцщегската програма. Към средата на март бил обявен и руският проект, който предвиждал назначаване на генерал-губернатор, създаване на специална финансова комисия, проект за съдебни реформи, организиране на селска стража, увеличаване числото на жандармерията и т.н. Независимо от различията в детайлите, двата проекта били единодушни в главното - признаване необходимостта от замяна на австро-руския контрол с този на всички велики държави.

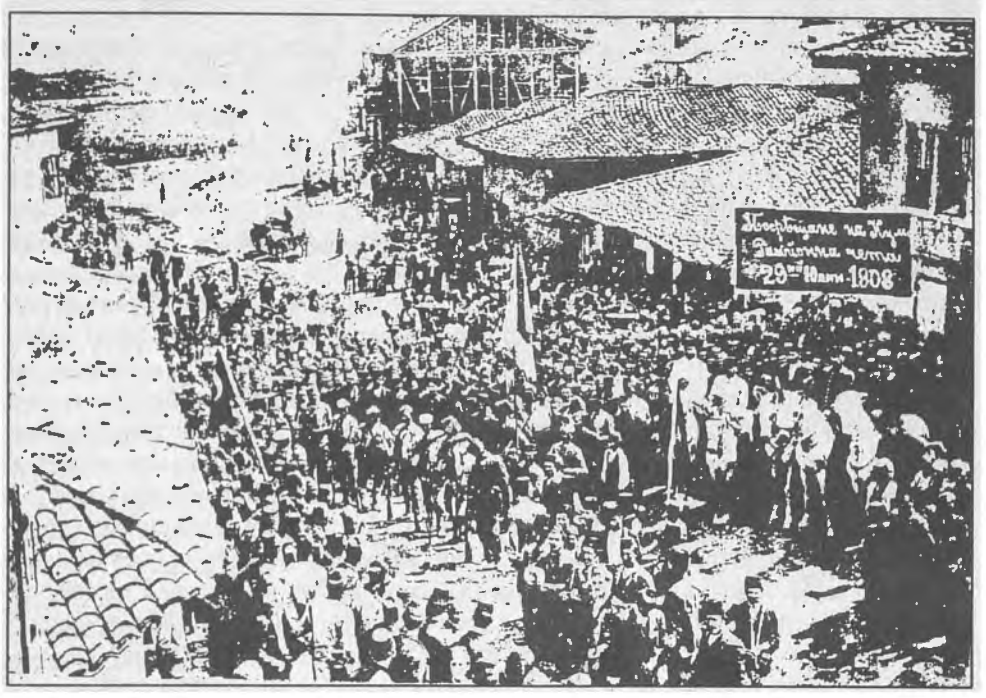
Едновременно с тези стъпки на великите държави положението в Македония

продължавало да се изостря, кризата придобивала все по-ясни очертания. Четническото движение се разраснало в такива размери, че войската и жандармерията не били в състояние да се справят с него. Продължила и борбата между отделните народности, като последствията се понесли главно от българското население, върху което се изсипвал гневът на въоръжените сръбски и гръцки чети и турските власти. През 1908 г. Австро-Унгария обявила намерението си за съединяване на жп мрежа с пристанището Солун, което фактически било предрешаване на въпроса за Македония и поставянето ѝ под австрийска опека. То било отказ и от Мюрцщегската програма. В отговор на тази стъпка на Дунавската монархия била срещата в Ревел между руския цар Николай II и английския крал Едуард VII. Между двамата владетели било постигнато споразумение за засилване на чуждия контрол в Македония чрез въвеждане на специални чуждестранни войскови контингенти. Така Македония и македонския въпрос вече често били предмет на обсъждане от европейските държави. В процеса на разглеждането на проблема възниквали различни проекти за бъдещото политическо устройство на Македония.

Срещата в Ревел ускорила събитията в Турция. Ръководителите на младотурското движение решили да действат решително, за да не допуснат чужда намеса. Ако пропуснели момента, имало опасност според тях революционното движение в Македония да постигне целите си, т.е. пълна политическа автономия или великите държави да окупират Македония. Младотурците решили да не допуснат нито едното, нито другото. На 6 юли офицерите от гарнизона в Ресен, Македония, извели поверените им части в околните села с призив за борба срещу султанското правителство, за ограничаване абсолютната власт на султана и за превръщането на Турция в конституционна държава. Офицерите от Битоля, Скопие, Солун и други градове също били спечелени от младотурците. Те открито изказали своята подкрепа за ресенския гарнизон. На 10 юли в Солун бил устроен огромен митинг. Както съобщават чуждестранните дипломати, на митинга като оратори говорили *„младотурци, военни и цивилни, един след друг на разни езици се обръщат към народа с пламенни позиви да съдейства за въдворяване на конституционен строй и идеите за свобода и равенство, а тълпата отговаря с шумни аплодисменти“*. Същият ден султан Абдул Хамид се опитал да спре разрастването на бунтовническото движение. Той изпратил войски от Мала Азия, но те отказали да се борят срещу въстаналите части.

На 11 юли комитетите на младотурското движение в Битоля и Солун, опрени на гарнизоните, обявили възстановяване на Конституцията от 1876 г. Уплашеният Абдул Хамид, след нощно заседание със своите сановници, се съгласил да възстанови фактически отменената от самия него Конституция от 1878 г. За намеренията на младотурците може да се съди от техния Меморандум. В него се посочвало, че Македония, както и всички провинции на Османската империя, всички жители без разлика на народност и религия са братя по отношение на общото отечество. В Македония нямало нито християни, нито мохамедани; там били само „османлии“, имащи едни и същи интереси, едни и същи приятели и врагове. Това бил и основният принцип на комитета „Единение и напредък“, който предизвикал още от самото начало известно съм-

нение и недоверие от страна на българското население и значителна част от революционните дейци. Във втория пункт още по-определено се говори, че Македония не съществува, а това, което било известно като македонски въпрос, станало вече отомански въпрос. Затова и всички народности щели да носят името отомани. В този смисъл се изказали и повечето ръководители на комитета „Единение и напредък".

Посрещане на българска районна чета в гр. Куманово - 1908 г.

Образуване на партии и клубове. Младотурският преврат обективно създал някои предпоставки в полза на българското население в Македония. Найнапред самите революционни дейци, макар и плахо, получили възможност да се легализират или да се завърнат от чужбина. Освен това младотурският преврат не бил в интерес на балканските държавици, които искали разделянето на Македония. Сърбия и Гърция, които няколко години поддържали изкуствена пропаганда, изпращане на въоръжени чети, които да тероризират преди всичко българското население и да променят народността му, сега трябвало да се оттеглят. Те претърпели фактически поражение, защото поне в началото според основните документи на младотурците не съществували ранишните условия за въоръжени сблъсквания и повсеместна борба.

И двете течения на ВМОРО проявили значителен интерес към промените, които възнамерявали да извършат младотурците. Все пак Я. Сандански бил първият, който установил контакти с ръководителите на реформаторското движение. Главният мотив на серчани бил, че македонският въпрос може да бъде решен в рамките на една демократизирана многонационална Османска

империя. От тази позиция в Солун Я. Сандански водил преговори с Назим бей и Ниази бей, който пръв вдигнал знамето на бунта в Ресен. Отначало обаче преговорите не тръгнали в желаната от серчани насока. Младотурските представители искали от Сандански да ликвидира своята организация, да се откаже от събирането на данък, налаган на жителите на Серския революционен окръг, да се откаже от терора и терористичната тактика, защото не били съвместими с принципите на равенство, братство и свобода.

Серчани обаче не се съгласили да разтурят организацията си. Отказът се обуславял преди всичко от това, че тогава много от програмните декларации на младотурците не съответствали на техните разбирания и принципи. Непосредствено след превратa серчани провъзгласили подробна програма, в която се предвиждало: парламентарно управление, всеобщо пряко и равно избирателно право при тайно гласуване; широко самоуправление на общините, окръзите и областите; свобода на печата и събранията; премахване на националните привилегии; равенство на всички националности и религии; всеобщо задължително и безплатно начално образование на майчиния език; въвеждане на всеобща военна повинност и др. В проекто-програмата били формулирани и икономически искания - отчуждаване от държавата на чифлишките земи и раздаването им на общините и безимотните селяни; законодателна защита на земеделския и промишлен труд; премахване на всички видове преки и косвени данъци и въвеждане на общ прогресивен данък върху дохода. За тази програма се споменавало още в първия брой на вестника на серчани „Конституционна заря". В уводна статия на вестника се посочвало, че младотурското движение е социално и политическо, въпреки че неговата социална насоченост била доста неясна и неопределена. Задачите, както ги виждали серчани, били следните: да се подкрепят младотурците в борбата срещу абсолютната монархия и в същото време да се борят за изтръгване на всички искания и реформи. В този дух след продължителни преговори било подписано споразумение между групата на Сандански и младотурците от Серския и Струмишкия окръг и част от дейците на Солунския окръг. Сандански станал главен изразител на „помирението" с младотурците. По този начин той самият и неговите привърженици задълбочили още повече разногласията с ЦК на ВМОРО и то в един момент, когато се изисквало единство на организациите на българското население в Македония.

През есента на 1908 г. серчани и подкрепящите ги дейци започнали подготовка за създаване на партия. Този процес се забавил, но през август 1909 г. била създадена Народната федеративна партия. Чрез своите организации по места тя успяла да въвлече по-широки слоеве от населението в политическия живот. Но в програмата имало доста слабости по аграрния въпрос. Особено ненавременна и дори в много отношения въвеждаща в заблуждение се оказала идеята за източна федерация. Освен това те не успели да схванат още отначало някои от истинските намерения на младотурците, които тогава били в зародишно състояние, но по-късно се оформили в политическа платформа. Но на този етап младотурците нямали основания да бъдат недоволни от Сандански. След като се убедили, че са гарантирани от българофилски чувства, те считали, че неговите убеждения могат да го направят верен съюзник в бор-

бата срещу България.

Въпреки постигнатото споразумение със Сандански и неговите привърженици, младотурците не били спокойни, тъй като според тях главната сила в Македония си оставала ВМОРО. Ето защо младотурците и техният комитет „Единение и прогрес" се опитвали да привлекат като цяло ВМОРО. Представителите на ЦК на ВМОРО обаче заявили, че се присъединяват към младотурското движение условно, като си запазват правото отново да започнат борбата, ако младотурците не успеят да постигнат конституционно управление и ако не се дадат широки права на българското население. Споровете били главно около въпроса за автономията на Македония. Младотурците настоявали да се изчака по този въпрос, да не се поставя той в програмата, тъй като това можело да предизвика раздразнение в техния лагер. Преговорите навлезли в задънена улица и по едно време ЦК бил готов да ги прекъсне. Причината била предложението на младотурците християните да се откажат от своята национална физиономия и да се превърнат в „отомани", т.е. българите да се откажат от своята история и култура.

Преговорите все пак продължили, като исканията на младотурците се насочили в друга посока. Те искали Вътрешната организация да прекрати дейността си и да се влее в комитетите „Единение и напредък". Този упорит стремеж се обяснявал със силата и популярността на организацията и нейната легална дейност, която взела широки размери след преврата. На 23 юли 1908 г. ЦК на ВМОРО представил своите искания в пет пункта: конституционни свободи, пълно равноправие на религиите, местно самоуправление, ново разграничаване в Македония на основата на етническите граници и сериозни реформи в администрацията. В изпълнение на горните искания и по решение на ЦК на ВМОРО се организирали конституционни клубове. За тази цел в Солун пристигнали Хр. Матов и Т. Карайовов. На учредителния конгрес на Българските конституционни клубове присъствали 81 делегати. Основните искания в програмата на съюза били тези, изложени и в преговорите с младотурците - национални, културни, религиозни и аграрни искания. Едновременно с това конституционните клубове не се задоволявали с приказките на младотурците за равенство и свобода. Те предупреждавали населението, че е възможно да се отиде отново на нелегална борба, да се възстанови четническият институт и т.н.

Към конституционните клубове младотурците се отнасяли почти враждебно и подозрително, защото в тях участвали много македонски българи, завърнали се от Княжеството след преврата. Това недоверие към клубовете се подклаждало и от сданистите. Македонските българи чавсякъде отхвърляли клеветите по адрес на България. *„Младотурците още нищо не са показали* - се казва в един документ, *а бързат да искат от нас да покажем омраза към България.*" По всеобщо мнение и на чуждестранните наблюдатели клубовете представлявали силна национална патриотична организация на българите в Македония. Те съумели да обединят около себе си значителна част от македонските българи и тяхното влияние продължавало да расте даже и за сметка на „федералистите". Сред по-широките слоеве от населението тежнението към клубовете като чисто българска организация отразявало истинските

настроения, традиционната симпатия и чувството за национална принадлежност. Ето защо неубедителни са обясненията, че клубовете били българска пропаганда. Това е не само неправдоподобно, но и невъзможно. Не може да се подкупи цял народ. Националистът на водачите отговарял на чувствата и симпатиите на масите.

Вторият конгрес на конституционните клубове, състоял се през 1909 г., бил многочислен и доста представителен. Проблемите, които поставял конгресът за училищното дело, църквата, военната повинност и аграрния въпрос винаги са били традиционни искания на българското население в Македония. Наистина, опити за клубове правели сърби и гърци, но те нямали особен успех. Докато българските конституционни клубове действали под знамето на ВМОРО.

След младотурския преврат били създадени и първите социалдемократически дружества и организации. Революционните социалдемократи сред българите, които се намирали под влиянието на БРСДП /т.с./, създали социалдемократически дружества и групи. Те си поставяли за задача да разпространяват социалистическите идеи и да организират работниците, въпреки че работниците били доста малобройни и с разнороден национален състав. Първите дружества били „Класово съзнание" в Битоля, „Класово единство" във Велес и др. Дружеството в Битоля издавало вестник „Работническа искра", редактиран от В. Главинов. Във вестника била изказана идеята за организиране на работниците в самостоятелни професионални дружества и социалдемократически организации. Те издигали искания за свободно самоопределение на националностите в Турската империя, за промени в конституцията в демократичен дух, за самоуправление в окръзите и общините, образование на родния език, въвеждане на работническо законодателство, на прогресивен данък за доходите и имуществата и т.н.

Свои организации създали и широките социалисти. В Солун била основана Социалистическа федерация, която трябвало да обединява в отделни секции организираните работници от всички народности. Предвиждало се четири секции, но били образувани само българска и еврейска. Органът на федерацията в. „Работнически вестник" започнал да излиза на четири езика, но след това бил издаван само на български и еврейски.

Българските учители в Европейска Турция също създали своя организация. Създадените учителски дружества през 1909 г. се обединили в Български учителски съюз в Отоманското царство. Той си поставял за задача да защитава професионалните интереси на учителството и да съдейства за развитие на учебното дело. Съюзът издавал в. „Учителски глас", провеждал годишни конгреси и педагогически конференции, основал библиотеки и читалища, уреждал представления и др. В Цариград била създадена и културно-просветната организация „Българска матица". Тя издавала годишник-календар „Летоструй", от който до Балканската война излезли 4 книжки.

Възстановяване дейността на ВМОРО. Към края на 1909 г. и началото на 1910 г. младотурците окончателно изменили на прокламираните в началото принципи за равенство на всички народности в държавата. В стремежа да въз-

становят някогашната сила и величие на империята, те започнали открита политика на отоманизиране на нетурските народности, която в Македония най-силно засегнала преобладаващото българско население. Забранени били политическите партии. Започнало преследване на бившите революционни дейци, мнозина от които били прогонени от страната или избити от засада. През тези години загинали дългогодишният скопски войвода Васил Аджаларски, един от основателите на ВМОРО - Пере Тошев, енинджевардарският войвода Апостол Петков и редица други войводи и четници.

Младотурците посегнали и върху църковно-училищните права на общините. Те се опитали да направят българските училища държавни и да въведат в тях изучаването на турски език. За да се разреди българското население и да се засили турския елемент, те настанявали върху земите на селяните мюсюлмани от съседните страни. През 1910 г. властите предприели многомащабна акция за обезоръжаване на населението. Тя се извършвала с големи насилия върху българското население, които надминали по жестокост мерките на стария режим. В продължение на няколко месеца били бити и изтезавани 4973 души, от които 73 починали вследствие на жестокия побой или останали сакати. Около 2050 души от пограничните области потърсили убежище в България, а други 2010 станали нелегални и постъпили в четите.

Имперската политика на младотурците, незачитането правата на българското население, закриването на неговите политически легални организации, преследванията и убийствата станали причина за възобновяване на революционната дейност на ВМОРО.

Преди още окончателно да се демаскират истинските намерения на младотурците, Хр. Матов и Т. Александров организирали нелегална конференция в Щип. Последвали тайни сбирки и в други градове и села. Започнала да се възстановяват местните комитети, комитетската мрежа, както и старите нелегални канали.

През 1910 г. група дейци от Солунски, Струмишки и Серски революционен окръг /без сподвижниците на Сандански/ се опитали да създават нова организация на национална почва, чиято задача била да извоюва автономията на Македония и Одринско като етап за духовното и политическо освобождение. Организацията била наречена Българска народна македоно-одринска революционна организация /БНМОРО/. Приети били устав и правилник. Задачата била не само да се повдигне народът, но и да се застави България да се намеси. Сред дейците на тази група били Хр. Чернопеев, Михаил Чаков и др.

След продължителни преговори с ръководни дейци от Скопски и Битолски революционен окръг, както и с избраните от Кюстендилския конгрес, чийто мандат бил изтекъл отдавна, Вътрешната организация била възстановена през 1911 г. със старото име ВМОРО и със стария устав и правилници. При това положение основната цел останала същата - пълна политическа автономия на Македония и Одринско. В Централния комитет влезли Т. Александров, П. Чаулев и Хр. Чернопеев. За участие били поканени и дейците на бившия Македоно-одрински комитет, но те поставили условия, които не били приети. Обединението с тях станало в навечерието на Първата световна война.

През октомври 1911 г. ВМОРО връчила Мемоар на генералните консули на великите държави в Солун, Скопие, Битоля и Одрин. В него били изразени ясно целта на борбата и фактическото подновяване на нелегалната революционна борба. В Мемоара младотурският преврат бил характеризиран като *„една искусно скроена игра"* с цел да се осуети разширяването на реформената акция на европейските сили и преди всичко на Англия и Русия. Освен това било посочено и обстоятелството, че вместо подобряване на положението след преврата, то започнало да се влошава и станало по-тежко отколкото в последните години преди хуриета, когато в Македония съществувал някакъв контрол от европейските сили. В заключението на Мемора се посочвало, че опитът на целия XIX век и събитията от последните години показали, че *„в никоя турска провинция не е възможно да се въдвори ред и сигурност и да се гарантира свободата и равенството между гражданите, без разлика на вяра и народност, докато тя - провинцията - не се откъсне от пряката цариградска власт и управлението ѝ не се повери в ръцете на местното население, т.е. докато не се въведе в нея автономно управление под покровителството и гаранцията на великите сили"*. Вътрешната организация подновила борбата в името на тази цел.

След възстановяването си ВМОРО възприела тактиката на динамитните атентати по железопътни линии, правителствени учреждения и обществени места с цел да обърне вниманието на света върху тежкото положение на потиснатите и да подготви общественото мнение в България за война срещу Турция. Особено силни антитурски настроения били предизвикани от масовите кланета над мирното население след атентатите в Щип на 22 ноември 1911 г. и Кочани на 19 юли 1912 г. В България по инициатива на македоно-одринските благотворителни братства, обединени в организация начело с Изпълнителен комитет, се провели масови митинги, на които се настоявало за освобождение на поробените братя. Така се създала и атмосферата, при която възникнал съюзът на балканските държави и обявяването на война срещу Турция през есента на 1912 г.

6. Просветното и културно развитие

Просветната и културна дейност на българското население в Македония до Балканските войни било сериозно достижение и изразявало стремежа на българите за свобода и национална независимост. Този стремеж намерил израз в патриотичните начинания за откриване на училища, построяване на църкви, народни читалища и т.н. Духовната дейност в Македония била резултат и се дължала на традицията на единния възрожденски процес, обхванал всички български земи в Мизия, Тракия и Македония. Тя била дело на най-будните синове и дъщери на македонските българи, чийто творчески дух се изявил в истинска народополезна дейност.

Просветните и културни процеси в Македония след Берлинския конгрес се развивали в твърде неблагоприятна обстановка. Турските власти отказали да възстановят правата на българските владици Натанаил и Кирил и изобщо

спечелените по фермана от 1870 г. църковни и училищни права. Официалната власт преследвала всичко по-будно от българите, забранявали всякаква легална културна и обществена дейност. Редица трудности създавали гръцките чети и духовници в Македония. Гръцката патриаршия непрекъснато настоявала Екзархията да се измести от Цариград. Църковната разпра била умело използвана за закриване на много български училища, а учителите им били изпращани на заточение или арестувани.

Българското население в Македония разчитало главно на предвидените по Берлинския договор реформи и търсело опора в единствено признатия институт - Българската екзархия. През 1879 и пролетта на 1880 г. последвала силна вълна от искания за назначаване на учители и свещеници. Такива искания постъпили от българските общини в Охрид, Битоля, Велес, Мехомия /Разлог/, Лерин, Скопие, Тетово, Струмица и др. Едновременно с това били изпращани прошения до Европейската комисия, заседаваща в Пловдив, в които се настоявало българският език да бъде признат за официален в Македония вместо Турция, както и да се възстанови екзархийското ведомство в много епархии. Голяма част от тези искания били изпълнени едва след завръщането на екзарх Йосиф в Цариград. Той продължил със завидна последователност да възстановява влиянието на Екзархията и в това отношение били постигнати много съществени резултати. През 1894 г. била извоювана сериозна придобивка за българските училища в Македония. Председателите на общините били признати за официални екзархийски представители по училищните и черковните дела. Към 1897 г. Екзархията имала 7 владици в поглавните градове в Македония и екзархийски наместници в останалите градове с преобладаващо българско население. Към 1900 г. българите-екзархисти били 817 000 души.

Екзарх Йосиф

В своята дейност Екзархията поставяла на първо място културно-просветната програма. За кратко време тя успяла да се съвземе от нанесените й удари по време на Освободителната война и поела ръководството на културно-просветното дело в Македония. Започнало отваряне на училища, набирането и подготовката на учители по села и градове. През есента на 1880 г. се поставило началото на Солунската мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий".

Тя се превърнала в мощна противодействаща сила на елинизма сред българското население. Две години след това пак в Солун се открила и българска девическа гимназия „Св. Благовещение". Под ръководството на Царевна Миладинова, дъщеря на видния български възрожденец Димитър Миладинов, гимназията се превърнала в сериозен просветен институт, който подпомагал и дейността на много благотворителни женски и ученически дружества. Двете гимназии станали пример за откриване на нови класни и средни училища. В Битоля била открита реална гимназия с три класа, едно централно училище, едно девическо училище и три училища в махалите. Там бил преместен и класическият отдел на мъжката гимназия от Солун и така се създала българска класическа гимназия. Гимназиите и училищата в Солун и Битоля изиграли изключително важна роля за издигането на българите в Македония и дали тласък за развитие на учебното дело и в най-отдалечените краища на областта. Подемът на народния дух се проявил особено във връзка с отпразнуването на 1000-годишнината от смъртта на българския и славянски просветител Методий /1885/. В градовете Солун, Кукуш, Тиквеш, Скопие, Щип, Велес, Прилеп, Битоля, Охрид, Струга, Дойран, както и в много села, били организирани тържества като на истински народен празник.

Българската гимназия в Солун

Подобряването на образователния ценз на учителите било постоянна грижа на Българската екзархия и българските църковни общини в Македония. Трябвало да се преодоляват множество трудности - липса на достатъчно образовани млади хора, политически преследвания на по-будните и образованите от страна на турските власти, клевети от страна на гръцкото духовенство и т.н. Наред с това обаче налице било и едно благоприятно обстоятелство. Получилите образование нямали голям избор за реализация. Пейо К. Яворов в статия за учебното дело в Македония пише, че процентно населението там

имало толкова училища, колкото и в свободна България, а процентът на учителите бил по-голям. Причината за това била, че интелигенцията в Македония *„не се поглъща от никаква държавна машина“*, че там нямало *„ни литература, ни изкуство, ни журналистика, която да поглъща таланти“*. Поради това учителското поприще събирало елита на местната българска интелигенция.

През 1884/1885 г. Солунската българска девическа гимназия станала IV-то класна. В нея завършили и първите випускнички. През следващата учебна година завършил и първият випуск от мъжката гимназия. Така се сложило началото на един постоянен приток на образовани млади хора, които се посветили главно на учителската професия. След 1886 г. били открити четирикласни училища в Битоля, Скопие и Одрин, и трикласни в Енидже Вардар, Битоля, Прилеп, Охрид, Скопие, Щип, Велес, Одрин и Цариград. Завършилите IV клас ставали учители в класните и някои първоначални градски училища, а завършилите III клас - в първоначалните селски училища.

Учители в българската мъжка гимназия в Солун

До 1903 г. българското училищно дело в Македония се развивало във възходяща линия. Значително се подобрило неговото административно и педагогическо ръководство, централно и във вилаетите, снабдяването на училищата с учебници и материалната им издръжка. От отчетите на Екзархията се вижда, че непосредствено след Съединението на Княжество България и Източна Румелия /1885 г./ тя изплащала заплати на 108 учители и настоятели в Македония, което съставлявало приблизително 1/4 от броя на всички учители в областта. Освен това Екзархията издържала следните училища: Солун - училища с пансиони: мъжка и девическа гимназии и едно основно училище; Воден - мъжко и девическо училище; Скопие - мъжко и девическо училище; Серски санджак - серско мъжко училище; Битоля - мъжко училище /IV класно/; училища в Костур, Лерин и др. Всички други учители, както и разходите по издръжката на останалите много повече на брой училища, се поемали от българските църковни общини. Те носели главните разходи по народното образование. Ако към това се прибавят разходите по изграждането на нови училищни сгради, както и порочната система на подкупи от най-ниските чиновници до великия везир, може да се добие реална представа каква жертвоготовност е била необходима от македонските българи за да осигурят образованието на децата си и огramотяването на възрастните.

Издигането на равнището на образователното дело в Македония се дължало още и на приетите правилници, системата на контрол и ревизии, училищните комисии в по-главните градове при българските общини, полугодишните и годишните отчети и т.н. С това наистина се поставяли здрави основи на народното образование в Македония и Одринска Тракия. Сред първостроителите и организаторите на просветното дело били Кузман Шапкарев, Божил Райнов, Наум Спространов, Георги Кандиларов, Григор Пърличев, Трайко Китанчев, Димитър Матов и десетки други. Българският учител бил зает с обучението и възпитанието на голям брой деца. Средно на един учител се падали по 35 ученика, което надвишавало средната норма на обучение. Следната таблица дава представа за месторождението на учителите в Македония и Одринско по вилаети:

Царевна Миладинова, учителки и ученички от Солунската девическа гимназия

Вилаети	учители	учителки	Всичко
Битолски	270	73	343
Солунски	287	41	328
Косовски /Скопски/	136	18	154
Цариград	2	-	2
Одрински	107	12	119
От странство /Кн. България и др./	28	5	33
Всичко:	830	149	979

Таблицата показва, че всички български учители са местни, родени и израсли в Македония и Одринско. От тях само 33 били дошли отвън, главно от България. Това били висококвалифицирани специалисти с висше образование, приети със специално разрешение на турските власти. Всички останали учители по произход са от Македония - главно от Битолския вилает, най-будния в просветно отношение, Солунския и Скопския. Английският учен-археолог Артър Ивънс в писмо до в. „Таймс" от 30 септември 1903 г., дава кратка, но изразителна характеристика на положението в Македония и ролята и мястото на

народния учител. "*Въпреки всичката мизерия и потисничество опит бе направен дори в най-малките села да се даде образование на децата. В Македония наистина е нужно да имаш дух на мъченик, за да упражняваш професията на учител. Българските учите ли бяха почти белязани хора. Това е съвсем естествено за турското управление, такова, каквото е, да гледа на тези, които се заемат да просвещават поробеното население, като на свои нѐприятели.*" Затова и обучението в училищата, учебниците по история, география, карти и други учебни пособия били подложени на жестока цензура.

За мащабите на просветното дело в Македония към 1900 г. може да се съди от таблицата, подготвена от проф. В. Божинов, въз основа на отчетите на Екзархията и българските общини в Македония.

Статистика на българските училища в Македония през учебната 1899/1900 г.

Вилаети	Училища			Учители			Ученици		
	класни	начални	всичко	класни	начални	всичко	в кл. у-ща	в нач. у-ща	всичко
I. Косовски /Скопски/ вилает									
1 *Скопска епархия* с казите: Скопска, Кумановска, Кратовска,Кр Паланска, Кочанска, Щипска, Тетовска, Гостиварска, Пиянечна, Прешовска	11	135	146	54	199	253	695	6814	7509
2. *Велешка епархия* Велес и Велешка каза	2	19	21	-	-	43	-	-	1514
II. Битолски вилает	15	258	273	38	383	421	894	8671	9565
1. *Охридска епархия* с: Охридска каза, Стружка нахия, Битолска каза част/, Леринска каза част/, Воденска каза част	7	81	88	-	-	113	-	-	5501
2. *Битолска епархия* с: Битолска каза, Прилепска каза	4	52	56	-	-	115	-	-	4227
3. *Дебърска епархия* със следните кази и нахии: Дебърска, Кичевска, Прилепска част/, Гостиварска част/	2	54	56	-	-	72	-	-	2279
4. *Леринска епархия* със следните кази: Леринска част/, Кайларска, Воденска част/, Гевгелийска част/, Ениджe-Вардарска част/, Костурска /част/	3	37	40	-	-	60	-	-	2279
5. *Костурска епархия* със следните кази: Костурска, Леринска /16 села/, Населничка /4 села/	1	46	47	-	-	61	-	-	2301

6. *Воденска епархия* със следните кази: Воденска, Гн. Вардарска /част, Гевгелийска част/, Солунска част	4	26	30	-	-	61	-	-	2157
III. Солунски вилает	32	286	318	94	437	531	1073	8763	9836
1. *Неврокопска епархия* с Неврокопска, Разложка и Горноджумаиска кази	9	64	73	-	-	108	-	-	3266
2 *Струмишка епархия* със следните кази: Струмишка, Тиквешка, Радовишка, Нехчевска нахия, Дойранска, Гевгелиискa	8	48	56	-	-	78	-	-	2762
3. *Мелнишка епархия* с Мелнишка каза, Петричка каза, Демирхисарска каза, Баракли Джумая от Серска каза	10	56	66	-	-	78	-	-	2159
4. *Полянска епархия* със следните кази: Кукушка, Дойранска, Гевгелиискa част, Солунска част	4	42	46	-	-	71	-		2131
5. *Солунска епархия* със Солунска, Лагадинска и Кукушка кази	2	10	12	-	-	49	-	-	1013
6. *Серска епархия* със Серска каза и Солунска част	3	11	13	-	-	27	-	-	519
7. *Драмска епархия* с Драмска и Зъхненска кази	1	7	8	-	-	14	-	-	549

В сравнение с 1893 г., към 1900 г. броят на училищата се увеличил от 546 на 737 и съответно учителският персонал за седемгодишния период - от 786 на 1205, а броят на учениците нараснал на 39 454. Това било сериозен показател за стремежа на българското население към грамотност и усвояване знанията на времето.

Голям успех бил осъществен и в областта на предучилищното възпитание. Чрез Училищният отдел при Екзархията до българските училища било изпратено конкретно ръководство за задачите, методите и програмата за обучение в тях. Към Солунската девическа гимназия бил открит специален курс за подготовка на учителки за забавачниците. От този курс всяка година излизали кадри, които задоволявали най-необходимите нужди по градове и села. В Солунският вилает броят на учениците-забавачи в 1900 г. достигнал до 5000, в Битолския вилает - 5596, където забавачниците били по-добре организирани, и в Скопския вилает - 2 862. Това се постигнало благодарение на обединените усилия на Екзархията, българските църковни общини и училищните настоятелства.

Наред с това в градовете и по-големите села били открити неделни и ве-

черни училища. Те възникнали по инициатива на народните общини, на училищните настоятелства и на по-енергичните учители и се издържали изключително от общините. Тяхната цел, както споменава в една статия във в. „Новини", била *„да дадат както необходимите първоначални по знания, така и още и вобщо върху практическия живот на тия лица, които по една или друга причина не са могли да ги получат."* В неделните и вечерните училища освен огрaмотяване се давали най-общи познания по земеделие, стопанство, хигиена и др. Даме Груев в своите спомени говори, че открил в Смилево вечерно училище за възрастни. По-късно заедно с Гоце Делчев двамата революционери - учители учили не само децата, но и възрастните, като наред с училището развивали обществено-възпитателна и революционна дейност. Г. Петров също посочвал положителната роля, която имали неделните училища. *„В първите времена* - пише той, *неделните училища послужиха за агитационно средство, за групиране и въвъждане на по-интелигентната младеж."* Такива училища били открити в Охрид, Крушево, Дойран, Прилеп, Битоля и други градове и села.

След поражението на Илинденско-Преображенското въстание учебното дело в Македония и Одринска Тракия претърпяло значителни загуби. Френският учен Луи Леже пише: *„Десетки български училища са затворени, опустошени и осквернени.. Председателите на общините и свещените са бити и арестувани. Няма град или село, което да не е понесло подобни насилия."* Българското население в Македония и Одринска Тракия изживяло тежко изпитание. Неговите културно-просветни учреждения и организации, изграждани с големи усилия и материални жертви, били подложени на невероятен натиск от страна на турските власти. Голяма част от българската интелигенция била принудена да напусне местата си като учители, други да търсят спасение в свободна България, а трети били арестувани или изпратени на заточение. Гръцката патриаршия използвала притесненото положение на българското население и се опитала да нанесе тежък удар на българското църковно и училищно дело.

През годините на Реформената акция /1903-1908 г./ в Македония не се създали условия за нормална училищна дейност. Българите и техните институции били подлагани на преследване. Мнозина от свещениците и учителите, както и служители на Екзархията загинали в неравната борба. Дори и след амнистията от 1904 г. на тях не се разрешавало да упражняват професиите си.

Материалната издръжка на училищата в Македония била главно от три основни източника: Българската екзархия, чийто бюджет например за учебната 1907-1908 г. бил 87 374 турски лири /1 лира = 23 лв./; българските църковни общини, които поемали издръжката на своите училища, вкл. и заплатите на учителите, и Софийското благотворително дружество „Кирил и Методий". Нямало достатъчно средства за строителство на нови училищни сгради, нито за поддръжката на съществуващите. Но това не се отразило на ентусиазираната работа на учителите. Г. Трайчев съобщава, че учителите в Прилепската община, които се издържали от черковната каса, никога не издигнали глас на *„протест пред началство и общество... Идеал свят движеше тогавашното учителство, огън свещен гореше в неговите гърди"*. Така работели учителите в общинските училища във Велес, Щип, Ново село и много

други градове и села. Те трябвало да преодоляват многобройни трудности от финансов и административен характер, от произвола на турските власти, от сръбската и гръцката въоръжени пропаганди.

По време на младотурския режим българите си поставили за задача да укрепят културно-националните си придобивки, като се основават на гарантираните от новата Конституция *„правдини за немюсюлманските народности"*. Важно място заемал въпросът за защита статута на българските екзархийски училища и съпротива срещу всякакви опити за отоманизиране на народните училища. За кратко време истинските намерения на младотурците започнали да се разкриват. Въпреки прокламираните права, местните управници не се съобразявали с конституцията и отказвали да назначават учители и инспектори, преустановявали учебни занятия. Така в Дойран в началото на 1910 г. било затворено българското училище. Турското правителство поискало за учебната 1909 1910 г. да бъдат уволнени от училищата всички чужди поданици, т.е. главно учителите български поданици. На училищните инспектори се забранявало да изпълняват служебните си задължения. Но и в тези условия училищният инспекторат на Екзархията действал резултатно. Предприети били мерки за повишаване педагогическата и методическа подготовка на селските учители. Изработен бил и правилник за уредбата на българските училища в Турция. Така българската просвета продължавала да се изгражда при по-добра организация и при нов народностен подем на българите по време на конституционния режим. Въвела се единна система и регламентация в учебното дело. Дълбоко народна по своя дух, българската просвета в Македония била подкрепяна от всички български фактори и организации.

Образователното дело в Македония било свързано с развитието на българската книжнина и печат. Строгата цензура на турските власти по отношение внасянето на литература от България наложила да се открие българска книжарница с печатница в Солун през 1888 г. Заслугата била на родолюбивия прилепчанин Константин /Коне/ Самарджиев. Той успял да създаде и развие своята печатница с помощта на търговеца Насте Стоянов, публициста Димитър Ризов и др. Особено важно значение имало периодичното списание „Книжици за прочит", започнало да излиза от 1889 г. В него се печатали научни и други трудове на Д.Матов, В. Кънчов, Н. Начев, М. Дринов, А. Тошев и други учени и публицисти.

Едновременно с това К.Самарджиев отпечатал всяка година „Македонский календар - Св. Кирил и Методий", чийто главен научен редактор бил Д. Ризов. Той бил във връзка с много учени, културни дейци и общественици в свободна България, събирал от тях материали - статии, научни изследвания, стихотворения и др., и ги пращал за отпечатване в Солун. Сред тях са имената на Ив. Вазов, П. Р. Славейков, М. Дринов, Тр. Китанчев, д-р К. Мишайков, Ан. Ляпчев, К. Величков и много други.

За онова време „Книжиците за прочит" и „Македонский календар" били единствените български периодични издания. От тях читателите черпели сведения за историята, географията, стопанския живот, просветното дело, езика и литературата на българския народ. Тази дейност също била преследвана от

турските власти. През 1892 г. К. Самарджиев и Н. Стоянов били арестувани и изпратени на заточение за печатаната и разпространявана от тях литература.

Културният живот в Македония бил затруднен и от обстоятелството, че голяма част от интелигенцията, търговци и всички по-будни представители на българското население се преселили в свободните части на отечеството - Княжество България. Там те дали своя принос в научния, културния и стопанския живот на новоизграждаща се България. Но заедно с това те не прекъсвали връзките си с Македония и я подпомагали според силите и възможностите си.

Опитите на Тр. Китанчев и Б. Райнов през 1882 и 1883 г. да издават вестник в Солун не сполучили. Едва в началото на 1890 г. Високата порта разрешила на Екзархията да издава в. „Новини". Той се списвал в просветителски и религиозен дух. Вестникът станал важна трибуна на българските общини и на просветните дейци от цяла Македония. В публикуваните статии и други материали намирали място редица въпроси, свързани с положението на българското население, с църквите и училищата и борбите около тях, с гръцката и сръбската пропаганди. На страниците на вестника намерили място редица статии с научен характер на местни дейци. Публикациите на дякон Йосиф Николов от Крушево били посветени на говора и фолклора на населението от Кичевско. С много факти и документи авторът доказвал древните български поселения в този край. Други статии били посветени на историята, езика и етнографията на българите в Тетовско, записки на българския учител Андрей Стоянов. Неговите филологически и културно-исторически сведения били високо оценени от руския езиковед А. Селищев. По време на младотурския преврат /1908 г./ в Македония възниквали политически, професионални, културно-просветни, фискултурни, музикални и други дружества, които издавали листовки, брошури, вестници и други печатни материали. Важна роля за издигане просветното и културно равнище на българите в Македония изиграли основните вестници на Българските конституционни клубове „Отечество" и „Конституционна заря" на Народната федеративна партия, а от началото на 1909 г. - „Народна воля". Редактори и водещи автори били изтъкнати публицисти и революционни дейци като Е. Спространов, А. Томов и други. В тях били публикувани многобройни материали за отношението към младотурците, политическото устройство на Македония, учебното дело, аграрния въпрос, данъчната система и др. В годините на Хуриета били печатани главно в Солун вестниците „Социалистическа зора" и „Работническа искра" - със социалдемократическа ориентация, органът на Екзархията „Вести", както и „Учителски глас", „Светлина", „Истина" и други.

Вечерните училища също били използвани като своеобразна театрална сцена. На Щипската сцена били давани театрални представления: „Иванко" и други революционни пиеси. В народните читалища и с участието на учителите от неделните читалища също били организирани представления на революционна тематика. Г. Делчев като учител се стремял да намери подходяща литература за задоволяване исканията на читалищата. По негова молба били доставени от София драмите „Иванко" от В. Друмев и „Руска" от Ив. Вазов.

Голямо събитие в Солун било посещението на Софийската драматична

трупа „Сълза и смях". По покана на Солунската българска община тя дала две представления - „Двете сирачета" и „Студентска фантазия". И двете пиеси, и играта на артистите били аплодирани горещо от българите в Солун.

В поробена Македония продължила традицията за проучване на българското поетическо народно творчество. Негови продължители и събирачи били Кузман Шапкарев, Марко Цепенков и др. К. Шапкарев се отдал със страст на неговото събиране и през целия си живот носил в сърцето си една мечта - да издаде събраните богати материали. Той издава цяла редица обемисти книги, пише етнографски статии и изследвания: „Русалии" 1884 г. , „Сборник от народни старини", публикува историко-етнографски описания на местности и градове, подготвя речник, обнародва статии по езикови въпроси, води полемика срещу схващанията на чужди етнографи за националната принадлежност на славянското население в Македония. Преодолявайки ред трудности от финансов характер, К. Шапкарев успял през 1891-1892 г. да отпечата 6 обемисти тома /разпределени в 9 книги/ от неговия „Сборник от български народни умотворения". Той не успял да издаде само *„обичаите, суеверията, костюмите"*. По същото време друг събирач на народни умотворения - Марко Цепенков от Прилеп, обнародва редица материали за народните песни и обичаи, както и пословици от Прилеп и района. Друг възрожденец - Григор Пърличев - оставил две бележити творби - „Мечта на един старец" 1883 г. и „Автобиография" 1885 г./, написани на жив говорим народен български език.

Фолклорни материали събирали и публикували Тр. Китанчев, Е. Спространов, К. Самарджиев, Д. Ризов и др. Те намерили място в „Книжици за прочит", „Македонский календар", както и в научни списания и вестници в свободна България.

Г. Петров като учител в Солун /1888-1891 г./ правил проучвания за географията и фолклора на Скопския окръг, обнародвани в книгата „Материали за проучване на Македония".

В областта на музикалното народно творчество и композиция прояви имали Т. Гавазов, Ал. Конев, Ат. Бадев, който бил и първият диригент на градския хор в Прилеп. Революционните борби за освобождението на Македония влезли в историческото песенно творчество. На основата на конкретни исторически събития, сражения и подвизи на войводи и чети, народът сътворил разнообразни мелодии, отговарящи на революционния ентусиазъм и вярата в победата. В репертоара на народната революционна песен били възпети подвизите на Г. Делчев, Д. Груев, М. Развигоров, Питу Гулев и много други.

Духовният подем на българите в Македония намерил израз в изграждането на църкви, въпреки трудностите създавани от турските власти и гръцката Патриаршия. Народният гений се проявил не само в изграждането на църквите, но и в тяхната вътрешна уредба. От прочутата Дебърска художествена школа излезли много майстори - строители, резбари, иконописци, които с творбите си станали извесни не само в Македония, но и по други краища на българските земи. Особено се проявил със своя талант Яков Зографски, Ан. Китанов, Хр. Макриев, братя Атанасови от Крушево, братята Марко и Теофил от Галичник, Георги Зографски от Велес и десетки други зографи и иконописци.

От балканската художествена школа иконописци и резбари работели и оставили трайни следи в Банско, Рилския манастир и много църкви в Пиринска Македония. След Освобождението Симеон Молеров рисувал икони за църквата в с. Елешница, Бачево, Разлог, Зографския манастир и др. М. Голев от Банско рисувал стенописи в църквата в с. Лешко, Горноджумайско, както и в Петричко и Св. Врачко, а Д. Сирлещов, пак от Банско - икони и стенописи в Банско, Бачево и други църкви.

От Освободителната война до 1912 г. българската просвета и култура в Македония се изграждали върху здрава народна почва и могли да устояват на всякакви противодействия от страна на турските официални власти, гръцката и сръбската пропаганди. Българските просветни и културни институции се издържали от събираните средства от българските общини, от Екзархията и финансовата помощ на българските правителства. Материалните средства не били достатъчни за издръжка на училищата и читалищата, но масовият подем на народния дух бил неудържим. Хората били готови да дадат мило и драго за просвета и култура, за духовен прогрес. Независимо от материалните несгоди и тежките условия на работа, в Македония израсла будна и патриотична интелигенция, която поела върху себе си ръководството на просветните и културни процеси, заела се с огramотяването на възрастните, с обучението и възпитанието на младите поколения. От нейните редици израснали истински народни будители, духовни водачи и революционни дейци, които служели със себеотрицание на своя български народ, за неговото освобождение и национално обединение.

Литература

1. Борбите в Македония и Одринско 1878-1912. С., 1982
2. **Божилов, В.** Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. С., 1982
3. **Кирил Български патриарх.** Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание. С., 1955
4. **Делчев, Г.** Писма и други материали. С., 1967
5. **Делчев, Г.** Спомени, документи, писма. С., 1978
6. **Дойнов, Д.** Кресненско-Разложкото въстание 1878/1879. С., 1979
7. Документи и материали за историята на българския народ. С.,1969
8. Изследвания по македонския въпрос. Кн.I, С., 1993
9. История на България, Т.7, С., 1991
10. Македония и Одринско 1893-1903. Мемоар на Вътрешната организация. С., 1904
11. Освободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали. Т.I, фототипно издание. С., 1983
12. **Пандев, К.** Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903. С., 1979
13. **Петров, Т.** Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско 1899-1908. С., 1994
14. **Сиряпов, Хр.** Освободителните борби на Македония. Фототипно издание. Т.I,II. С., 1983
15. **Църнушанов, К.** Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. С., 1992

ГЕОГРАФСКИ УКАЗАТЕЛ

Съкращения: ант. - античен; в. - връх; гр. - град; кв. - квартал; кр. - крепост; обл. - област; о-в - остров; р. - река; с. - село; сел. - селище; средн. - средновековен

Аварски хаганат - 35, 37
Аврешхисар /дн. Женско/, гр. в Гърция - 137, 219
Австрия - 128, 154, 160, 167, 168
Австро-Унгария (Дунавска монархия) - 228, 232, 236, 256, 257, 263, 268-270, 281, 282
Адрианопол, вж. Одрин.
Адриатическо крайбрежие - 27, 70, 86
Адриатическо море, Адриатика - 9, 10, 13, 16, 33, 39, 46, 65, 94, 96
Азия - 26; **Средна** - 25
Айватово, с. в Солунско, Гърция - 243
Аконтисма, проход - 30
Аксий, вж. Вардар.
Албанон, Арбанаска земя, тема - 93
Албания /Арнаутлук/ - 5, 8, 10, 13, 15, 46, 48, 79, 80, 86, 87, 92, 94, 117, 119, 130, 240, 276; Северна - 104; Южна - 13, 38, 46, 47, 79, 84, 101
Албански планини - 63, 72
Алмония, обл. - 7
Америка - 240, 271
Амфипол /дн. Орфано/, гр. в Гърция - 9, 22, 28, 29
Анапъл, при Цариград, с. в Турция - 82
Анатолия, вж. Мала Азия.
Англия /Великобритания/ - 160, 228, 232, 236, 256, 266, 268, 270, 271, 281
Анкара /Ангора/, гр. в Турция - 117
Антемунт, обл. - 8, 19
Апостол /ант. Пела/, с. в Гърция - 9, 19, 20, 28
Аполония, вж. Созопол.
Аполония, вж. Полина.
Априльово, с. в Прилепско, Македония - 133
Арбанаска земя, Арбанаска област /хора/ - 13
Аргос, ант. гр. в Гърция - 19
Арда, р. - 12, 43
Армения - 69
Арнаутлук, вж. Албания.
Астика, обл. - 34
Атика, обл. - 66
Атина, гр. в Гърция - 20, 22, 23, 26, 27, 30
Атон, Атонска планина, вж. Света гора.
Ахея, обл. - 10, 28, 29
Ахил (Аил), о-в в Преспанското езеро - 73-75
Ахтопол, гр. в България - 265
Ахъчелеби, каза - 222

Бабово, с. във Велешко, Македония - 198
Бабуна, пл. - 135, 236
Бабяк, с. в Разложко, България - 210
Балкан, вж. Стара планина.
Балкански полуостров - 7, 9-12, 14, 17, 21, 26, 27, 29-39, 42-45, 49, 65, 66, 85-87, 95-98, 100, 112, 117, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 135, 156, 163, 172, 194, 199, 206, 207, 232, 236, 243, 256, 257, 262, 269, 281

Балтийско море - 32
Балш /Главиница/, с. в Албания - 46, 52, 76, 77
Баница, с. в Серско, Гърция - 265
Банско, гр. в България - 149, 154, 165-167, 170, 171, 173, 209, 235, 266, 289
Банско-Разложка долина /котловина/ - 154, 207, 209, 210, 213, 220
Банско-Разложки край - 159, 166, 207-210, 220, 227
Баня, с. в Разложко, България - 209, 235
Баняни, с. в Скопско, Македония - 139
Баракли Джумая, нахия - 294
Барешани, с. в Битолско, Македония - 17
Батак, гр. в България - 208, 210
Бачево, с. в Разложко, България - 210, 260, 266, 299
Башино село, с. във Велешко, Македония - 165
Бдин, вж. Видин.
Беласица, пл. - 7, 69, 73, 78, 97, 119
Белград, вж. Берат.
Белград /Сингидунум/, гр. в Сърбия - 13, 35, 37, 39, 45, 51, 61, 79, 80, 83, 195-197, 199, 201, 204, 212, 251-253, 257, 274
Белградска област - 87, 91
Белемето, мест. в Пирин - 278
Белица, гр. в България - 209, 266
Белица, вж. Илинденци.
Беломорие 9, 13, 22, 42, 43, 45, 46, 49, 61, 63, 68, 71, 79, 87, 92, 96, 106, 109, 119, 120, 166
Беломорска Тракия, вж. Тракия.
Белушино, с. в Прилепско, Македония - 133
Беотия, обл. - 23, 66
Бер Верея/, гр. в Гърция - 12, 38, 65, 68, 71, 72, 76, 79, 80, 86, 100, 103, 105, 108, 110, 122, 126, 131
Беранци, с. в Леринско, Гърция - 134
Берат /Белград/, гр. в Албания - 8, 100, 101, 104
Берзиция /Верзития/, обл. - 12, 38, 44
Берлин, гр. в Германия - 232
Бермий, вж. Докса.
Берово, с. в Малешевско, Македония - 201, 210-212
Беровско - 217
Берое, вж. Стара Загора.
Бигла, пл. - 236, 265
Биглище, гр. в Корчанско, Албания - 126
Бисалтия, обл. - 8
Бистрица, с. в Благоевградско, България - 260
Бистрица /Халиакмон/, р. - 7, 15, 17, 18, 119
Битолска /Пелагонийска/ епархия - 184, 185, 189, 293
Битолски край - 184
Битолски окръг - 185
Битолско /Керамисийско/ поле - 38, 39, 41
Битолско - 18, 38, 86, 120, 133-135, 151, 165, 198, 236, 240, 262, 266, 270, 273
Битоля /Пелагония, Хераклея Линкестийска/, гр. в Македония - 8, 9, 15, 27-29, 69, 70, 72, 76, 85, 86, 90, 92, 96, 108, 110, 112, 114, 122, 125-127, 130, 134-136, 140, 143, 151, 152, 156, 160, 161, 174, 177, 179, 184-186, 195, 197, 198, 205, 219, 223-225, 232, 236, 237, 254, 255, 272-274, 282, 286, 289-291, 295
Битоля, вилает - 268, 271, 274, 292-294
Битоля, каза - 265, 293
Битоля, санджак - 164, 222
Близък изток - 160, 257
Богдан, вилает - 119, 220, 257

Богомила, с. във Велешко, Македония - 243
Бощце, с. в Битолско, Македония - 130
Бордея, обл. - 8
Босна - 59, 67, 181
Ботшея, обл. - 7
Бошун, с. в Охридско, Македония - 140
Бошава, с. в Тиквешко, Македония - 130, 145
Бояна, кр. край София - 70, 85
Браничево /дн. Костолац/, гр. в Сърбия - 80
Браничевска област - 87, 91
Бранища, с. в Стружко, Македония - 141
Брацигово, гр. в България - 210
Брегалница, р. - 73, 102, 216, 255
Брегалнишка епархия - 50
Брежани /Сърбиново/, с. в Благоевградско, България - 260
Брезище, с. в Охридско, Македония - 131
Брезник, гр. в България - 224
Брезница, с. в Гоцеделчевско, България - 234
Брод, с. в Битолско, Македония - 134
Буг, р. - 32
Будапеща, гр. в Унгария - 168
Будилци, с. в Благоевградско, България - 234
Будур чифлик, с. в Кавадарско, Македония - 130
Бузлуджа, в Стара планина - 199
Букурещ, гр. в Румъния - 168, 200, 201, 203, 221
Бургаски залив - 26
Бурса, гр. в Турция - 124
Бушели, епископия - 80
Бушковско езеро - 20
Буф, с. в Солунско, Гърция - 198
България - 5, 12, 13, 15, 17, 41-48, 50-56, 59-64, 66 69, 72, 76, 87, 90, 91, 94 98, 100, 101, 108, 109, 112, 113, 146, 149, 150, 154, 158, 160, 169, 181, 190, 191, 195 197, 201-203, 205, 207, 208, 214, 215, 221-225, 227-229, 231, 232, 235-238, 240, 243-249, 251, 252, 254, 255, 257-266, 268, 271, 273, 277, 285, 287, 291, 292, 296, 297, 298; **Западна** - 60, 190; **Северна** - 13, 14, 85, 87, 88, 90, 133, 152, 158, 159, 164, 173, 199, 232; **Северозападна** - 17; **Североизточна** - 62, 68; **Югозападна** - 60, 151-154, 160, 161, 200-202, 204, 207, 224; **Южна** - 152
България, тема - 13, 14, 79, 82, 85, 86
Бяла Слатина, гр. в България - 206
Бяло /Егейско/ море - 10, 16, 26, 31, 33, 46, 94, 99, 190, 246

Вавилон, гр. в Месопотамия - 24
Вавилония - 24
Валандово, с. в Струмишко, Македония - 259
Валона, гр. в Албания - 101
Варвара, с. в Прилепско, Македония - 140
Вардар /Аксий/, р. - 7-9, 16, 18, 20, 62, 88, 89, 100, 102, 105, 107, 109, 110, 119, 137, 138, 164, 231, 255
Вардарска Македония, вж. Македония.
Варна, гр. в България - 90, 117, 191, 245
Варош, с. в Прилепско, Македония - 110, 140, 142
Василиада, кр. в Ресенско, Македония - 83
Василико, гр. в България - 265
Васпуракан, обл. - 79
Велбъжд, вж. Кюстендил.

Велес, гр. в Македония - 96, 97, 105, 110, 126, 127, 135, 137, 157-159, 168, 170, 174, 178, 179, 181, 185, 195, 197, 198, 200, 204-206, 210, 211, 214, 225, 232, 235, 236, 239, 251, 289-291, 293, 295, 298
Велес, каза - 222, 274, 293
Велестово, с. в Охридско, Македония - 139
Велешка епархия - 184, 185, 293
Велешко - 120, 134, 165, 198, 263, 273
Велешница, р. - 227
Велика, обл. - 13, 53
Великобритания, вж. Англия.
Великоморавия - 50, 51
Велико Търново /Търново/, гр. в България - 87, 88, 93, 96, 97, 114, 144, 191, 197, 206, 222, 235, 236
Велище, с. в Прилепско, Македония - 136
Велушина Никея/, с. в Битолско, Македония - 29
Велюса, с. в Струмишко, Македония - 110
Венеция, гр. в Италия - 51, 101
Верги /Ege/, с. в Гърция - 8, 19
Верея, вж. Бер.
Верея, тема - 79
Верзития, вж. Берзития.
Ветрен Еникьой , с. в Пазарджишко, България - 137
Видин Бдин , гр. в България - 61, 63, 68, 76, 159, 160, 182, 190, 191
Видин, санджак 222
Видинска епархия 119, 127, 172
Видинско - 117, 212
Видинско царство - 119
Виена, гр. в Австрия - 135, 146, 159, 160, 166, 167, 190
Византион, вж. Цариград.
Византия, Византийска империя - 5, 11-13, 31, 33-36, 39-47, 49, 59, 60-66, 68, 69, 78, 81, 84, 86 88, 90, 91, 98 101, 104, 106, 108, 109, 112-114, 164, 172, 254
Виргино бърдо, при Скопие - 64
Висла, р. - 32
Витоша, пл. - 210
Владимирово, с. в Пиянечко, Македония - 217
Влахи, с. в Благоевградско, България - 234
Влашко - 59, 108, 127, 199, 200, 202, 204, 207
Воден /Едеса/, гр. в Гърция - 8, 19, 29, 68, 69, 72, 86, 96, 100, 103, 105, 110, 126, 136, 156, 157, 159, 175, 185, 195, 200, 205, 225
Воден, каза - 293, 294
Воденска епархия - 294
Воденско - 151, 165, 256, 263, 272
Водно, пл. - 100
Водоча, с. в Струмишко, Македония - 75, 76
Возавци, панаир - 159
Волга, р. - 32
Вюса, р. - 46
Вранско - 232
Враня, гр. в Сърбия - 103, 138, 181, 182, 185, 227
Враня, вилает - 108
Враца, гр. в България - 183, 184
Враца, санджак - 222
Врачански балкан - 210
Връшник, с. в Битолско, Македония - 16
Втора Македония /Македония Салутарис/, вж. Македония.
Вълкашин, вилает - 119

Вълчитрън, гр. в Сърбия - 103, 133

Габрово, гр. в България - 197
Габрово, с. в Пиянечко, Македония - 229
Гавгамела, сел. във Вавилония - 24
Газа, гр. в Палестина - 24
Гайтанниново, с. в Гоцеделчевско, България - 165, 166, 202
Галац, гр. в Румъния - 34
Галик, р. - 7
Галиполски полуостров /Тракийски Херсонес - 9, 23, 35
Галичник, с. в Дебърско, Македония - 143, 204, 251, 298
Гевгели, каза - 293, 294
Гевгелийско - 120, 256, 262, 272
Герман, с. в Ресенско, Македония - 74, 77
Германия - 160, 232, 256, 270, 281
Главиница, вж. Балши.
Главиница, епископия - 80
Годивие, с. в Охридско, Македония - 140
Годлево, с. в Разложко, България - 209, 235
Годлевски балкан - 268
Голак планина - 215, 216
Голямо Белово, кв. на гр. Белово, България - 208
Горна Бошава, вж. Бошава.
Горна Джумая дн. Благоевград, гр. в България 127, 156, 170, 224, 231, 234, 259
Горна Джумая, каза - 294
Горна земя = Северна България - 13
Горна Македония, вж. Македония.
Горна Струма, вж. Струма.
Горни Косел, с. в Охридско, Македония - 139
Горно Броди, с. в Демирхисарско, Гърция - 165, 210
Горноджумайско - 152, 159, 204, 218, 228, 229, 234-236, 260, 268
Горно Драглище, с. в Разложко, България - 208, 209, 235
Горно Кранище, вилает - 108
Гостивар, каза - 239
Гостиварско - 240
Град, с. в Пиянечко, Македония - 210, 229
Град, о-в в Преспанското езеро - 73
Градево, с. в Прилепско, Македония - 259, 260
Градешница, с. в Прилепско, Македония - 136, 140
Градешница, вж. Долна Градешница.
Градско /Стоби/, гр. в Македония - 10
Грамос, пл. - 8, 119, 227
Граник, сел. в Мала Азия - 24
Гумендже, гр. в Гърция - 243
Гърция - 5, 15, 18, 20-26, 30, 31, 35, 169, 240, 272, 276, 283; **антична** - 18, 19, 22, 23, 26; **Северна** - 19, 104; **Средна** - 84; **Южна** - 31, 98
Гюргево, гр. в Румъния - 207
Гяваткол, местн. в Благоевградско - 265
Гявато, с. в Битолско, Македония - 134, 265

Дакия, обл. - 10, 32
Далечен изток - 257, 262, 281
Далматинско крайбрежие - 48, 67, 83
Далмация, обл. - 94

Дардания, обл. - 10, 11, 14, 15
Дасеретида, обл. - 94
Дебрица, вж. Дрембица.
Дебър, гр. в Македония - 15, 110, 122, 146, 159, 254
Дебър, каза - 293
Дебър, санджак - 164
Дебърска епархия - 293
Дебърско - 120, 143, 145, 240, 276
Девелтска епархия - 50, 189
Девол /дн. с. Звезда, Корчанско/, гр. в Албания - 52, 76, 85, 110
Девол, р. - 86
Деволска област /хора/ - 13, 93
Девриоп, обл. - 8
Делфи, ант. гр., Гърция - 26
Демиркапия, вж. Просек.
Демирхисар, каза - 294
Демирхисарско - 139, 141, 151, 235, 259, 266
Десаретида, обл. - 8
Дивле, с. в Скопско, Македония - 139, 141
Дивяци, с. в Прилепско, Македония - 133
Димитриада /дн. Воло/, кр., Гърция - 38, 84
Димотика, гр. в Гърция - 92, 93, 97
Днепър, р. - 32, 39
Днестър, р. - 32
Добринище, с. в Разложко, България - 210, 235
Добрич, гр. в България - 259
Добруджа, обл. - 37; **Северна** - 232
Добърско /Недобърско/, с. в Разложко, България - 154, 209, 210, 235
Дойран, гр. в Гърция - 108, 126, 137, 146, 290, 295, 296
Дойран, каза - 294
Дойранско - 256
Докса /Бермий/, пл. - 7
Долна Градешница /Градешница/, с. в Благоевградско, България - 235
Долна Македония, вж. Македония.
Долна Мизия = Македония - 14
Долни Тодорак, с. в Кукушко, Гърция - 198
Долно Драглище, с. в Разложко, България - 208, 209, 235
Доляни, панаир - 159
Доспат, пл. - 14, 137, 193
Драва, р. - 35
Драглище, вж. Горно и Долно Драглище.
Драма, гр. в Гърция - 11, 15, 29, 46, 105
Драма, каза - 294
Драмска епархия - 166, 294
Драмско - 154, 159, 179
Драч, гр. в Албания - 29, 34, 39, 47, 48, 67, 68, 70, 71, 86, 87, 92, 93, 110
Драч, тема - 13
Драчка област - 65, 69, 83, 84
Древна Македония, вж. Македония.
Дрембица /Дебрица/, обл. - 13
Дреница, р. - 103, 106
Дреница, обл. - 100
Дреново, с. в Кавадарско, Македония - 110
Дреновски предол - 255
Дрим, р. - 10, 227, 246
Другувития, епископия - 12, 53

Дръстър, вж. Силистра.
Дубровник, гр. в Хърватско - 67, 101
Дунав, р. - 9, 10, 12, 16, 23, 24, 26, 30-36, 39, 51, 63, 98, 108, 133, 190, 204, 231, 246
Дунавска монархия, вж. Австро-Унгария.
Дупница, гр. в България - 63, 218, 231, 234, 259
Дупница, вилает - 108
Дупнишко - 135, 151

Европа - 59, 149, 157, 160, 167, 169, 198, 207, 234, 243, 256, 263, 271, 275, 280; **Западна** - 14, 160, 166, 167; **Северна** - 32; **Средна** - 160; **Централна** - 32
Европейска Турция, вж. Турция.
Еге, вж. Верги.
Егейско крайбрежие - 20, 33, 37, 46, 84
Егейско море, вж. Бяло море.
Египет - 9, 24, 26, 160
Едеса, вж. Воден.
Езерец, с. в Благоевградско, България - 260
Елада, древна - 5, 35, 44, 45, 64, 90
Елба /Лаба/, р. - 32
Елешница, с. в Разложко, България - 210, 299
Елимея, обл. - 8
Елховско - 119
Елшани, с. в Охридско, Македония - 139
Ематия, обл. - 7
Енидже Вардар /Енидже/, гр. в Гърция - 126, 189, 239, 291
Енидже Вардар, каза - 293, 294
Енинжевардарско - 272
Еолия, о-в - 7
Епир /Стари и Нови/, обл. - 10, 33, 38, 39, 42, 65, 84, 86, 92, 100, 104
Ерусалим, гр. в Израел - 146
Етрополско - 203

Жван, с. в Битолско, Македония - 139
Жеглигово, средн. гр. до Куманово, Македония - 106, 108
Железница, с. в Благоевградско, България - 260
Железничка река, обл. - 185
Журче, с. в Битолско, Македония - 139, 141

Загора = България - 13, 14
Загоричане, с. в Костурско, Гърция - 259, 273, 278
Задар, гр. в Хърватско - 67
Закинт, о-в - 87
Заленичe, с. в Костурско, Гърция - 272
Западна Европа, вж. Европа.
Западна Македония, вж. Македония.
Западна Римска империя - 31
Западни Родопи, вж. Родопи.
Захълмие, обл. - 67
Звегор, с. в Пиянечко, Македония - 210-229
Зета /Черна гора/ - 67, 106; **Южна** - 104
Златишко - 17
Злетово, с. в Кочанско, Македония - 139
Зневоле, обл. - 135, 137

Зързе, с. в Прилепско, Македония - 140-142, 145
Зъхна, гр. в Гърция - 109
Зъхна, каза - 294
Зъхненско - 179

Измир /Смирна/, гр. в Мала Азия - 214
Източна Македония, вж. Македония.
Източна Римска империя - 31
Източна Румелия - 229, 232, 234, 238, 291
Източна Тракия, вж. Тракия.
Илинденци /Белица/, с. в Благоевградско, България - 235
Илирик, Илирия, обл., префектура - 10, 11, 27, 29, 30, 35, 172
Инд, р. - 26
Индия - 25, 77
Ириполъ, вж. Стара Загора.
Ипс, гр. в Мала Азия - 26
Ис, сел. в Мала Азия - 24
Искър, р. - 61, 62
Испания - 121, 122
Истевник, с. в Пиянечко, Македония - 216
Италия - 29, 31, 34, 59, 86, 160, 204, 229, 232, 263, 268, 270, 271; **Южна** - 86
Ихтиман /Щипоне/, гр. в България - 70
Ихтимански проход /Българска клисура/ - 64, 117

Йерихо, средн. кр. в Албания - 53
Йоанополъ, вж. Преславъ.
Йонийски залив - 35

Кавадарци, гр. в Македония - 101, 110, 255
Кавала /Неаполъ, Христополъ/, гр. в Гърция - 11, 29, 30, 46, 104, 105, 109, 110
Къзълагач, каза - 222
Кайляри, гр. в Гърция - 135
Кайляри, каза - 293
Кайлярско - 134
Калища, с. в Охридско, Македония - 140
Камена река, с. в Кюстендилско, България - 146
Кандия, гр. на о-в Крит - 121
Канина, средн. кр. в Албания - 53, 101
Караманджа, с. в Разложко, заличено - 210
Карапово, с. в Новозагорско, България - 16
Карлово, гр. в България - 159
Карпати, пл. - 32, 33
Каршино/во/, с. в Овче поле, Македония - 111, 116
Картаген, ант. гр. в Африка - 27
Каршиака, местн. в Благоевградско - 236, 259
Качанишки проход - 133
Керамисийско поле, вж. Битолско поле.
Керкира, гр. на о-в Керкира - 82
Кефалония, о-в - 87
Киноскефале, местн. в Тесалия - 28
Киречкьой, с. в Солунско, Гърция - 165, 273
Киропедион, сел. в Мала Азия - 26
Китрос, средн. кр. в Гърция - 126
Кичево, гр. в Македония - 97, 110, 126

Кичево, каза - 265, 293
Кичево, нахия - 120
Кичевско - 107, 143, 240, 297
Клокотница, с. в Хасковско, България - 92-94
Ключ, с. в Петричко, България - 69, 73
Ковачевица, с. в Гоцеделчевско, България - 165, 166
Кожанско - 273
Кожух планина - 133
Колидрон, средн. кр. в Гърция - 68
Константиновол, вж. Цариград.
Констанция /дн. Симеоновград/, гр. в България - 90
Конче, с. в Радовишко, Македония - 111
Конче, вилает - 108
Конюх /Елбасан/, гр. в Албания - 122
Кораб, пл. - 227
Коринт, гр. в Гърция - 10, 23
Коринтски провлак - 66, 84
Корфу, о-в - 86, 87
Корча, каза - 227
Косово поле - 46, 85, 108
Косовски вилает, вж. Скопски вилает.
Костур /Кастория/, гр. в Гърция - 13, 61, 63, 71, 75, 76, 79, 85, 86, 99, 102, 104, 107, 108, 110, 122, 126, 135, 138, 139, 157, 159, 161, 259, 291
Костур, каза - 222, 265, 293
Костурска епархия - 293
Костурска епископия - 80, 104
Костурско - 102, 104, 134, 188, 270, 272, 273
Костурско езеро - 74, 227
Котокий, обл. - 13, 52
Котор, гр. в Черна гора - 67
Кочани, гр. в Македония - 103, 111, 185
Кочани, вилает - 108
Кочани, каза - 293
Кочанско - 135, 151, 215, 217, 220, 229
Кравари, с. в Битолско, Македония - 17
Кратово, гр. в Македония - 110, 122, 126, 128, 130, 142, 144, 145, 168, 185
Кратово, вилает - 108
Кратово, каза - 276, 293
Кратовско - 135, 140, 143, 273
Кремен, с. в Разложко, България - 266
Кремиди, вж. Филипи.
Кресна, гр. в България - 235, 260
Кресненско дефиле - 234
Кресненско - 193
Крестония, обл. - 8
Крива, р. - 103
Крива паланка, гр. в Македония - 105, 106, 133, 134, 138, 168, 170, 185, 197, 202, 203, 210, 255
Крива паланка, каза - 293
Криволак, с. в Кавадарско, Македония - 253
Кривопаланско - 203, 273
Крит, о-в - 10, 121, 122, 134, 281
Круша планина - 8
Крушево, гр. В Македония - 133, 185, 197, 206, 237, 265, 295, 297, 298
Крушевско - 199, 237, 240
Ксанти, гр. в Гърция - 109, 110

Кукуш, гр. в Гърция - 15, 125, 126, 156, 173, 176, 184, 209, 219, 232, 240, 290
Кукуш, каза - 294
Кукушко - 120, 256
Куманово, гр. в Македония - 15, 103, 110, 138, 181, 197, 198, 227, 232, 254
Куманово, вилает - 108
Куманово, каза - 274, 293
Кумановско - 139, 140, 143, 210, 273
Кунино, с. във Врачанско, България - 62
Курбиново, с. в Ресенско, Македония - 110
Кутмичевица, обл. - 13, 52
Кучевище, с. в Скопско, Македония - 100, 101, 103, 111, 139, 141, 143
Кушница /Пангей/, пл. - 22, 104, 106
Кърккилисе, каза - 222
Кюстендил /Велбъжд/, гр. в България - 72, 80, 96, 97, 99, 110, 133, 135, 138, 182, 202-205, 215, 216, 220, 224, 234, 245, 255
Кюстендил, вилает - 108
Кюстендил /Константинова земя, Костандили/, санджак - 108, 119, 120
Кюстендилски край - 119
Кюстендилско - 98, 120, 133, 135, 151-153, 193, 201, 203, 204, 215, 229

Лаба, вж. Глба.
Лагадина, каза - 294
Лаипциг, гр. в Германия - 91
Лариса, гр. в Гърция - 20, 64, 73
Латинска /Цариградска империя - 91
Лерин, гр. в Гърция - 126, 135, 157, 159, 239, 259, 289, 291
Лерин, каза - 265, 293
Леринска епархия - 293
Леринско - 134, 135, 151, 152, 272
Лесковац, гр. в Сърбия - 138, 182
Лескоец, с. в Охридско, Македония - 139-141
Лесново, с. в Кочанско, Македония - 112, 140, 142
Леуново, с. в Мавровско, Македония - 141, 142
Лешани, с. в Дебърско, Македония - 140
Лешко, с. в Благоевградско, България - 260, 270, 299
Лешок, с. в Тетовско, Македония - 170
Либия - 26
Либяхово дн. Илинден, с в Гоцеделчевско, България - 166
Липлян, епископия - 80
Лихнидос, вж. Охрид.
Ловеч, гр. в България - 87
Лъки, с. в Кочанско, Македония - 215
Лъки, с. в Пиянечко, Македония - 217
Любощен, с. в Кочанско, Македония - 111

Маврово, с. в Костурско, Гърция - 159
Магарево, с. в Битолско, Македония - 134
Мадара, с. в Шуменско, България - 42
Македония древна - 5, 7, 8, 12, 14, 18-28
Македония, римска провинция - 9, 10, 29, 30; **Втора /Салутарис/** - 10, 11, 33; **Горна** - 7, 9; **Долна** - 7, 9; **Източна** - 7; **Първа** - 11, 13
Македония, обл. - 5-9, 11-30, 32, 37, 39, 40, 42, 44-46, 49, 50, 54-56, 59, 72, 73, 76, 78, 82, 86, 87, 92, 94, 96-100, 102-104, 106, 108-117, 119, 120, 125, 127-131, 133, 134, 137, 140, 143, 146, 148, 149, 151-161, 163-186, 188-190, 193-204, 206, 207, 210, 218-.

225, 228, 229, 231, 232, 234-240, 243-263, 265, 266, 269-283, 285-287, 289-293, 295-299; **Горна** - 7, 8, 210; **Западна** - 15, 46, 107, 110, 134, 239, 240; **Източна** - 8, 16, 17, 96, 103, 107, 108, 211-215, 219; **Пиринска** - 289; **Северна** - 98, 103, 105, 128, 182, 254, 276; **Северозападна** - 274; **Североизточна** - 103, 108, 119, 167; **Средна/Централна/** - 12, 46, 96, 101, 105, 254; **Югозападна** - 79, 84, 106, 240; **Югоизточна** - 100; **Южна /Долна/** - 18, 49, 54, 55, 68, 79, 98, 99, 101, 104-106, 108, 110, 121, 154, 227, 254; **Южна /Стара/ Сърбия** - 15, 181, 251, 252, 274
Македония, тема - 12, 14, 43, 56
Македония Салутарис /Втора Македония/, вж. Македония
Мала Азия /Анатолия/ - 9, 11, 17, 26, 37, 38, 43-46, 50, 61, 62, 65, 85, 117, 122, 131; **Северна** - 26
Малешевска планина - 103, 259, 280
Малешево, Малеш, Малешевско, Малешевия, обл. - 193, 201, 207, 210-215, 216, 218-220, 229, 235, 240, 245, 260
Малешево, вилает - 108
Малешевско-Пиянечки край - 206, 218
Мали град, о-в в Преспанското езеро - 73
Манастир, с. в Мориово, Македония - 110
Манцикерт, средн. кр. в Мала Азия - 85
Марица, р. - 9, 12, 22, 23, 34, 43, 68, 96, 106, 231
Маричина низина - 224
Малко Преспанско /Мала Преспа/ езеро - 73, 75
Матейче, с. в Кумановско, Македония - 143
Мачуково, с. в Гевгелийско, Македония - 270
Мелисургион, с. в Кукушко, Гърция - 29
Мелник, гр. в България - 72, 91, 96, 99, 101, 102, 106, 109, 111, 122, 126, 137, 143, 158, 202, 231, 248
Мелник, каза - 294
Мелнишка епархия - 135, 294
Мелнишко - 108, 151, 179, 188, 214, 215, 220, 259, 260, 266
Метоне, ант. кр. в Гърция - 22
Метохия, обл. - 181
Мехомия, вж. Разлог.
Мигдония, обл. - 8
Мизия /Дунавска България/, обл. - 14, 53, 59, 149, 163, 186, 189, 191, 194, 200, 221, 232, 256
Мизия, диоцез, римска провинция - 10, 29
Митрошинци, с. в Малешевско, Македония - 216, 217, 220
Младо Нагоричино, с. в Кумановско, Македония - 139, 143
Молдова - 127
Молдовлахия - 199
Момин проход - 235
Морава, р. - 16, 128
Моравска епархия - 50
Мораска, с. в Благоевградско, България - 234
Мориово, обл. - 103, 105, 110, 120, 135, 136, 236, 237
Моровизд, средн. кр. в Кочанско, Македония - 80, 110
Мосинопол /Гюмюрджина/, гр. в Гърция - 109
Москва, гр. в Русия - 146, 254, 261
Мосхополе /дн. Воскопия/, с. в Албания - 143
Мраморно море - 22
Мустафапаша, каза - 222
Мъглен, средн. гр. в Гърция - 69, 72, 79, 86, 110
Мъглен, епископия - 80
Мъглен, тема - 69
Мъгленица, р. - 18, 227

Навпактска област - 82, 84, 85
Навпактска тема - 79
Нагоричино, вилает - 108
Наръш, с. в Солунско, Гърция - 48
Населица, каза - 293
Населица, обл. - 135
Неапол, вж. Кавала.
Неврокоп /дн. **Гоце Делчев**/, гр. в България - 137, 156, 159, 166, 170, 173, 174, 179, 202, 204, 210, 220, 235, 239
Неврокоп, каза - 294
Неврокопска епархия - 189
Неврокопско - 159, 165, 188, 202, 204, 207, 210, 235, 259, 268
Негуш /дн. Науса/, гр. в Гърция - 131
Негушки край - 134
Неготино, гр. в Македония - 15, 232
Недобърско, вж. Добърско.
Немска империя - 49
Нерези, с. в Скопско, Македония - 110, 112, 140, 143, 146
Нидже планина - 7
Никея, вж. Велушина.
Никополски санджак - 119
Ниш, гр. в Сърбия 34, 37, 45, 61, 83, 85, 87, 91, 135, 137, 138, 181, 190, 224
Ниш, санджак -222
Нишка епархия - 172
Нишко - 232
Нови Епир, вж. Епир.
Нови Сад, гр. в Сърбия - 218
Ново бърдо, средн. гр. в Сърбия - 106, 121, 143
Ново село, с. в Благоевградско, България - 234
Ново село, с. в Щипско, Македония - 165, 295

Обидим, с. в Разложко, България - 266
Оборище, местност в Панагюрско - 209
Овче поле, обл. - 73, 98, 108, 111, 116, 122
Ограден, пл. - 73, 103, 259
Одер, р. - 32
Одеса, гр. в Украйна - 224
Одрин /Адрианопол/, гр. в Турция - 12, 40, 30, 34, 35, 37, 38, 43, 61, 86, 87, 92, 93, 106, 117, 124, 224, 225, 291
Одрин, вилает - 268
Одринска тема = Македония - 79
Одринска Тракия, вж. Тракия.
Одринско -119, 243, 245, 247, 248, 262, 287, 292
Ока, р. - 32
Оливера, вилает - 119
Олимп, пл. - 7, 119
Олинт, ант. гр. в Гърция - 22
Опсикион, тема - 43
Ореовец, с. в Кумановско, Македония - 142
Орестида, обл. - 8
Орец, с. в Свищовско, България - 128
Оризари, с. в Кочанско, Македония - 145
Орханийско /дн. Ботевградско/ - 203

Османска империя, вж. Турция.
Осогово, пл. -7, 84, 97, 102, 255, 278
Острово, средн. гр., в Гърция - 70, 84, 96, 110, 126
Островско езеро - 8
Охрид, гр. в Македония - 8, 29, 46, 47, 52, 66, 68, 70-76, 78-80, 110-112, 114, 115, 125-128, 139-141, 143-145, 152, 156, 161, 170, 173, 174, 179, 185, 186, 189, 191, 199, 200, 202, 204, 210, 223, 225, 234, 236, 237, 239, 252, 289-291, 295
Охрид, каза - 227, 237, 265, 293
Охрид, санджак - 119, 120
Охрид, тема - 79
Охридска българска архиепископия - 13, 78-80, 94, 98, 104, 113, 127-129, 185, 252
Охридска епархия - 50, 128, 184, 185, 189, 293
Охридски край - 119, 151, 170
Охридско езеро - 13, 18, 22, 27, 54, 83, 106, 127, 140, 234
Ощава, с. в Благоевградско, България - 234

Падеж, с. в Благоевградско, България - 270
Пазарджик, гр. в България - 208, 224
Пазарджишко - 159, 213
Паланка, вж. Крива паланка.
Палестина - 26
Панагюрище, гр. в България - 208, 210
Пангей, вж. Кушница.
Панония, обл. - 10, 32, 39, 41, 50
Паристрион /Подунавие/, тема - 17, 79, 117
Пафлагония, обл. - 80
Паша, санджак - 119, 120
Певка, ант. о-в в р. Дунав - 24
Пела, вж. Апостол.
Пелагония, вж. Битоля.
Пелопонес, полуостров - 19, 26, 38, 44, 45, 64, 66, 90
Пеней, р. - 7, 9
Пеония, обл. - 27
Пергам, ант. гр., в Турция - 27, 29
Перинт, ант. гр., в Турция - 22, 23
Перник, гр. в България - 68, 71, 110
Персепол, ант. гр., в Иран - 24
Персия - 9, 19, 23
Петербург, гр. в Русия - 253, 254, 261
Петрич, гр. в България - 69, 109, 126, 137, 154, 175, 231, 259
Петрич, вилает - 108, 130, 131, 135, 151, 215, 220, 260, 299
Петрич, каза - 294
Петричко - 108
Пехчево, гр. в Македония - 210, 220
Пехчево, каза - 294
Пещера, гр. в България - 208
Пидна, ант. гр., в Гърция - 20, 22, 28
Пиерия, обл. - 7
Пирдопско - 17
Пирин, пл. - 91, 193, 194, 204, 259, 278
Пирин, с. в Сандансko, България - 260, 266
Пирински край - 266, 269
Пирот, гр. в Сърбия - 224, 231
Пиротско - 232
Пишкопия, с. в Албания - 145

Пиянец, обл. - 98, 207, 210-213, 215, 229
Пиянец, вилает - 108
Пиянец, каза - 293
Пиянечко - 217, 220
Плачковица, пл. - 103
Плевен, гр. в България - 224
Пластварски превал - 255
Плиска, гр. в България - 44-46, 49, 51-54
Пловдив, **/Пулпудева, Филипопол/**, гр. в България - 14, 23, 37, 45, 50, 55, 60, 61, 137, 197, 202, 218, 220, 224, 225, 245, 289
Пловдив, санджак - 222
Пловдивска област - 56, 88, 91
Подунавие, вж. Паристрион.
Полина /Аполония/, с. в Солунско, Гърция - 29
Полог, обл. - 106
Полтава, гр. в Украйна - 253
Полша - 50
Полянинска епархия - 184, 294
Поморавие - 133
Поречие, обл. - 107, 108, 273
Породин, с. в Битолско, Македония - 17
Порто Лагос /Боругьол/, залив на Бяло море - 106
Португалия - 122
Постол, с. в Енидженвардарско, Гърция - 29, 253
Потидея, ант. гр., в Гърция - 22
Потука, ант. кр. в Качанълшко, България - 115
Превалитана, римска провинция - 10
Предела, седловина - 235
Преслав /Йоанопол/, гр. в България - 52, 53, 59-61
Преспа, средн. кр., в Гърция - 61, 63, 64, 66, 67, 72-76, 83, 135, 143, 236
Преспанско - 151, 185, 240
Преспанско езеро - 73, 74, 83, 106
Прешово, гр. в Моравско, Сърбия - 111
Прешово, каза - 293
Призрен, гр. в Сърбия - 85, 97, 103, 106, 107, 110, 111, 128, 133, 135
Призрен, епархия - 80
Прилеп, гр. в Македония - 15, 69, 72, 77, 79, 85, 90, 92, 94, 96, 97, 99, 102, 105, 107, 110-112, 122, 126, 135, 136, 141, 159-161, 166, 170, 173, 178, 181, 195, 198, 202, 223, 225, 232, 239, 255, 290, 291, 295, 298
Прилеп, тема - 79
Прилеп, каза - 293
Прилеп, нахия - 120
Прилепска област /хора/ - 13, 93, 106, 107
Прилепско - 102, 116, 133-136, 140, 151, 238, 240
Прилепско поле - 136, 239
Прищина, гр. в Сърбия - 97
Прищинско - 103, 133, 140, 143
Проватска епархия - 50
Проливи - 256
Проница, средн. кр., в Албания - 71
Просек /Демиркапия/, кр., в Македония - 18, 71, 88-91, 96, 110, 164
Прунеа, обл. - 106
Псача, с. в Кривопаланско, Македония - 103, 110, 112
Пулпудева, вж. Пловдив.
Пуста река, с. в Прилепско, Македония - 133
Пчиня, р. - 102, 103

Първа Македония, вж. Македония.

Равне, с. в Охридско, Македония - 114
Радилово, с. в Пещерско, България - 208
Радовичи, с. в Струмишко, Македония - 130
Радовиш, гр. в Македония - 103, 110, 122, 137, 220
Радовиш, каза - 294
Радовишко - 108, 245, 262
Радожда, с. в Охридско, Македония - 140
Радомир, гр. в България - 203, 215, 218, 231, 234
Радомир, вилает - 108
Радомирско - 203, 215
Разловци, с. в Пиянечко, Македония - 210, 212, 214, 216-218, 229
Разлог /Мехомия/, гр. в България - 137, 168, 170, 202, 209, 210, 220, 266, 268, 289, 299
Разлог, каза - 294
Разлог, обл. - 149, 173
Разложка котловина - 204, 208, 235
Разложко - 165, 166, 170, 201, 208, 227, 234, 236, 259, 260, 266, 268
Разметаница, местност при гр. Дупница - 63
Раса /Нови пазар/, гр. в Сърбия - 80
Ратово, с. в Малешевско, Македония - 210
Рашка, вж. Сърбия.
Ревел, /дн. Талин/, гр. в Естония - 282
Регина /дн. Еркене/, р. - 97
Рентина, гр. в Гърция - 110
Ресен, гр. в Македония - 127, 161, 175, 185, 223, 236, 240, 282, 284
Рила, гр. в България - 209
Рила, пл. - 193, 194, 204, 210
Рило-Джумайски район - 225
Рим, гр. в Италия - 9, 27-31, 45, 51, 66
Римска империя - 27, 29, 30
Ринхион /Ринхин/, р. - 38
Ровине, местност в Румъния - 108
Родопи /Доспат/, пл. - 38, 46, 91, 96, 228, 232; **Западни** - 15, 38, 46, 91, 137; **Средни** - 11
Родопска област - 59, 87, 96, 97, 119, 232
Родопски масив - 45
Родос, о-в - 27
Румили = Балкански полуостров, еялет - 14, 117, 119, 120, 122, 135, 137
Румъния - 204, 223, 224, 232, 240, 258
Рупелски проход - 96
Русе, гр. в България - 160
Русе, санджак - 222
Русия - 30, 59, 91, 129, 176, 200, 205, 209, 212, 219, 223, 224, 228, 231, 232, 236, 254, 256-259, 262, 268-270, 275, 281

Сава, р. - 15, 39
Саксония, обл. - 166
Самоков, гр. в България - 135, 152, 182, 234
Самоковско - 135
Саръгьол/ско/, в Гърция - 134
Сатока, с. в Прилепско, Македония - 136
Света гора /Атон, Атонска планина, Света планина/ - 94, 106, 114, 115, 125,

143
Светиврачко /дн. Санданско/ - 299
Свищов, гр. в България - 160
Северна Африка - 24
Северна България, вж. България.
Северна Добруджа, вж. Добруджа.
Северна Гърция, вж. Гърция.
Северна Европа, вж. Европа.
Северна Мала Азия, вж. Мала Азия.
Северозападна България, вж. България.
Североизточна България, вж. България.
Североизточна Македония, вж. Македония.
Семалто, с. в Серско, Гърция - 94
Семени, р. - 46
Сервия /Серфидже/, гр. в Гърция - 65, 68, 72, 126, 159
Сервия, епископия - 80
Серес /Сяр/, гр. в Гърция - 15, 38, 46, 63, 71, 87, 88, 92, 94, 96, 99, 100, 104, 105, 108, 109, 115, 122, 137, 151, 152, 156, 157, 159, 175, 193, 195, 197, 202, 239
Серес, каза - 294
Серес, окр. - 284
Серес, санджак - 222
Серска епархия - 294
Серска равнина - 154
Серско - 111, 151, 154, 159, 179, 184, 188, 202, 204, 207, 235, 262, 266
Серфидже, вж. Сервия.
Силистра /Дръстър/, гр. в България - 50, 61
Сингидунум, вж. Белград.
Сирищник, вилает - 108
Сирия - 26; **Южна** - 26
Сирмиум, Срем /Сремска Митровица/, гр. в Сърбия - 10, 39, 41, 72, 79
Сицилия, о-в - 86
Скадър, р. - 83, 104
Скопие /Скупи/, гр. в Македония - 10, 11, 13, 15, 64, 71, 72, 76, 83, 85, 86, 96, 97, 105-108, 110-112, 122, 125-128, 133, 135, 136, 138, 141-143, 146, 156-158, 164, 170, 173, 174, 178, 179, 181, 184, 195, 219, 225, 231, 235, 251, 254, 256, 263, 277, 282, 289-291
Скопие, вилает - 257, 274, 292-294
Скопие, епископия - 80, 184, 185
Скопие, каза - 274, 276, 293
Скопие, санджак - 119, 120, 164, 222, 268, 274
Скопска епархия - 184, 189, 293
Скопска област /хора/ - 13, 93, 94
Скопска Черна гора, пл. - 103, 140, 141, 143, 227
Скопско - 18, 98, 111, 116, 121, 133, 145, 151, 263, 273, 276
Скребатно, с. в Гоцеделчевско, България - 166
Скупи, вж. Скопие.
Славиния, обл. - 12, 43
Славище = Крива паланка, вилает, жупа - 105, 108
Сланик, гр. в Гърция - 110
Слатина, с. в Мъгленско, Гърция - 130
Слепче, с. в Дебърско, Македония - 111
Слепче, с. в Демирхисарско, Гърция - 141, 143
Слепче, с. в Прилепско, Македония - 142, 143, 145
Сливенски санджак - 222
Сливница, с. в Благоевградско, България - 234
Сливница, с. в Ресенско, Македония - 140

Слокощица, с. в Кюстендилско, България - 215
Смилево, с. в Битолско, Македония - 240, 265, 295
Смиленци, с. в Пиянечко, Македония - 217
Смок планина - 210
Смолен /дн. Смилян/, с. в Смолянско, България - 11
Соволяно, с. в Кюстендилско, България - 215
Созопол /Аполония/, гр. в България - 26
Солун /Тесалоника/, гр. в Гърция - 9-12, 15, 28-44, 46-48, 50, 53, 61, 64-66, 68, 76, 83, 84, 86, 87, 92-94, 98, 99, 101, 108, 110, 122, 125-127, 130, 143, 150-152, 156, 157, 160, 173, 175, 176, 179, 186, 191, 195, 199, 205, 206, 211, 213-215, 218-220, 224, 227, 232, 237, 240, 249, 255, 261-263, 280, 282, 284, 286-290, 296-298
Солун /Селяник/, санджак - 119, 120
Солунска епархия - 294
Солунска област - 35, 284
Солунска тема - 11, 47, 79
Солунски /Косовски/ вилает - 257, 268, 271, 274, 292, 294
Солунски залив - 7, 19
Солунско - 42, 120, 122, 135, 151, 211, 262, 272
Сопот, гр. в България - 205
Сок, средн. кр., в Гърция - 70
Софан, с. в Разложко, заличено -
София /Сердика, Средец/, гр. в България - 10, 13, 37, 45, 50, 61, 64, 70, 76, 79, 80, 83, 85, 87, 110, 117, 130, 132, 133, 137, 159, 191, 201, 202, 205, 207, 215, 218, 222, 224, 229, 231, 237, 244-248, 252-254, 257, 258, 266, 269, 277, 278, 280, 297
София, санджак - 222
Софийска губерния - 227
Софийска епархия - 127
Софийска /Средецка/ област - 60, 71, 232
Софийско - 17, 23, 84, 133, 152, 201, 213-215
Спарта, гр. в Гърция - 20, 26
Сперхей, р. - 66, 68
Сплит, гр. в Хърватско - 67
Средец, вж. София.
Средецка област, вж. Софийска област.
Средиземно море - 24
Средиземноморие - 21, 121
Средна Азия, вж. Азия.
Средна Гърция, вж. Гърция.
Средна Европа, вж. Европа.
Средна Струма, вж. Струма.
Средни Родопи, вж. Родопи.
Средногорие - 215
Срем, вж. Сирмиум.
Сремска Митровица, вж. Сирмиум.
Старавина, с. в Прилепско, Македония - 136
Стара Загора /Берое, Ираклея/, гр. в България - 44, 223
Стара планина /Балкан/, пл. - 11, 12, 23, 26, 42, 43, 61-63, 79, 87, 90, 199, 204, 205, 224, 225, 232
Стара Сърбия, вж. Македония.
Стари Епир, вж. Епир.
Старово, каза - 127, 227
Старо Нагоричене, с. в Кумановско, Македония - 110
Старчища, с. в Гоцеделчевско, България - 166
Статище, с. в Костурско, Гърция - 272
Стоб, с. в Дупнишко, България - 96
Стоби, вж. Градско.

Странджа, пл. - 232
Стримон, област, тема - 11, 42-47
Струга, гр. в Македония - 126, 141, 145, 159, 186, 190, 225, 290
Струга, нахия - 293
Стругова планина - 265
Стружко - 240
Струма, р. - 7-9, 11, 14, 17, 18, 20, 23, 29, 37, 42, 43, 45, 46, 54, 101, 104, 105, 108-110, 119, 193, 227, 234, 236, 251, 258, 260, 266; **Горна** - 106, 119; **Долна** - 105; **Средна** - 119
Струмешница, р. - 73
Струмица, гр. в Македония - 53, 61, 71, 72, 79, 88, 90, 99, 101, 102, 106, 109, 122, 126, 127, 135, 175, 193, 202, 213, 215, 218, 225, 231, 232, 289
Струмица, каза - 222
Струмица, р. - 38, 103, 108, 294
Струмица, епископия - 80
Струмица, вилает - 108
Струмишка епархия - 189, 294
Струмишко - 101, 108, 111, 133, 135, 151, 213, 215, 245, 260, 262
Струмска област - 284
Султанери, каза - 222
Суса, с. в Иран - 24
Сушица, с. в Скопско, Македония - 103
Сушица, с. в Благоевградско, България - 260
Сърбиново, вж. Брежани.
Сърбица, панаир - 159
Сърбия /Рашка/ - 5, 15, 59, 67, 91, 98, 99, 109, 112, 114, 154, 169, 181, 196, 197, 209, 214, 219, 223, 224, 232, 251, 252, 257, 272, 273, 275, 283
Сяр, вж. Серес.
Сярска област - 104, 106, 107, 115

Таранци, с. в Щипско, Македония - 16
Тасиният, средн. сел., неуточнено - 53
Термопили, проход - 22, 31, 33, 66
Тесалия, обл. - 7, 10, 11, 17, 20-22, 28, 33, 39, 44, 61, 64, 66, 68, 84, 86, 90, 92, 98, 100, 104, 105, 190
Тесалоника, вж. Солун.
Тетово, гр. в Македония - 15, 110, 111, 126, 127, 185, 210, 227, 231, 232, 254, 289
Тетово, каза - 276, 293
Тетовско - 98, 133, 153, 240, 297
Тива, гр. в Гърция - 22, 23, 38, 84
Тиквеш, вилает - 108
Тиквеш, каза - 136, 222, 290, 294
Тиквеш, обл. - 108, 193, 198, 202, 255
Тиквешко - 108, 120, 133, 135, 143
Тиле, вж. Тулово.
Тир, гр. в Ливан - 24
Тморане, с. в Скопско, Македония - 94
Тодорак, с. в Кукушко, Гърция - 158
Томор, пл. - 71
Топир, ант. гр., в Гърция - 30, 34
Тракийски Херсонес, вж. Галиполски полуостров.
Тракия, обл. - 14, 16-19, 22, 23, 25, 26, 30, 35, 44-46, 59, 60, 63, 87, 90, 97-99, 108, 120, 137, 146, 149, 158, 159, 163, 172, 181, 186, 191, 194, 200, 202, 203, 211, 214, 221, 222, 225, 227, 231, 232, 256, 257; **Беломорска** - 64, 152; **Източна** - 64, 152; **Одринска** - 232, 249, 265, 292, 295; **Централна** - 26; **Югоизточна** - 12, 14, 92, 97, 106

Тракия, римска провинция - 10, 29, 33
Тракия, тема - 11, 12, 42, 43
Трамос, епископия - 80
Требеница, с. в Стружко, Македония - 18
Требине, обл. - 67
Тревненски проход - 87
Треска, р. - 107, 111, 141
Тривалия = Сърбия - 94
Триест, гр. в Италия - 160
Трогир, гр. в Хърватско - 67
Трън, гр. в България - 224, 231
Тулово /Тиле/, с. в Старозагорско, България - 26
Тулчански санджак - 222
Тунджа, р. - 23, 26
Турско Габрово, с. в Пиянечко, Македония - 210
Турция /Турско/ - 150, 154, 156, 194, 205, 207, 209, 219, 223, 224, 232, 234, 236, 239, 243, 252, 256, 257, 282, 289, 296; **Европейска** - 150, 221, 244, 249, 281, 286; **Османска империя** - 5, 14, 15, 117, 118, 120, 122, 123, 128, 129, 136, 150, 158, 160, 163, 167, 206, 207, 282; **Турска империя** - 219, 232, 238, 239, 257, 258, 268, 269
Търново, с. в Кривопаланско, Македония - 139
Търново, вж. Велико Търново.
Търново, санджак - 222
Търновска епархия - 172
Търновско царство - 119

Улцин, гр. в Черна гора - 66, 67
Унгария - 68

Филипи /Крениди/, ант. гр., в Гърция - 11, 22, 29, 46, 100
Филипопол, вж. Пловдив.
Флорина, с. в Битолско, Македония - 130
Франкска империя - 49
Франция - 59, 86, 160, 263, 270, 271; **Южна** - 86

Хайронея, ант. гр., в Гърция - 23
Халиакмон, вж. Бистрица.
Халки, о-в - 215
Халкидика, Халкидически полуостров - 7, 20, 22, 23
Хераклея Линкестийска, вж. Битоля.
Херцеговина - 181, 194, 197, 207, 211, 221
Хризопол, ант. гр., в Гърция - 104
Христопол, вж. Кавала.
Хрупища, гр. в Гърция - 126, 135
Цапарево, с. в Благоевградско, България - 234
Цапари, с. в Битолско, Македония - 265
Царев двор, с. в Ресенско, Македония - 74
Царево село, с. в Пиянечко, Македония - 193, 210, 216, 229
Царевоселски район - 229
Цариград, вилает - 292
Целе, с. в Македония, неуточнено - 29
Централна Европа, вж. Европа.
Централна Македония, вж. Македония.
Цепина, средн. кр. във Велинградско, България - 91, 96, 97

Цер, с. в Битолско, Македония - 134, 237
Църквеник, с. в Пиянечко, Македония - 210, 229
Църнобуки, с. в Битолско, Македония - 17

Чарли, с. в Битолско, Македония - 134
Чепинско - 159
Черна, с. със Велешко, Македония - 198
Черна, р. - 8, 101, 107, 108, 255
Черна гора - 224
Черни Дрин, р. - 227
Черномен, сел. в Одринско, Турция - 14, 106, 108, 115, 121
Черно море - 16, 24, 94, 246
Черноморие, Черноморско крайбрежие - 26, 37, 39, 45, 59
Чехия - 50
Чипровци /Чипровец/, гр. в България - 128

Шар планина - 15, 39, 85, 97, 193
Шейново, с. в Казанлъшко, България - 223
Шипка, в. - 223, 224
Шкодра, гр. в Албания - 10
Шкодренско езеро - 10
Шлегово, с. в Лесновско, Македония - 142

Щип, гр. в Македония - 15, 69, 71, 101, 110, 122, 126, 127, 136-138, 168, 174, 178, 179, 185, 193, 202, 205, 225, 235, 238, 239, 255, 287, 290, 291, 295
Щип, вилает - 108
Щип, каза - 293
Щипоне, вж. Ихтиман.
Щипско - 108, 140

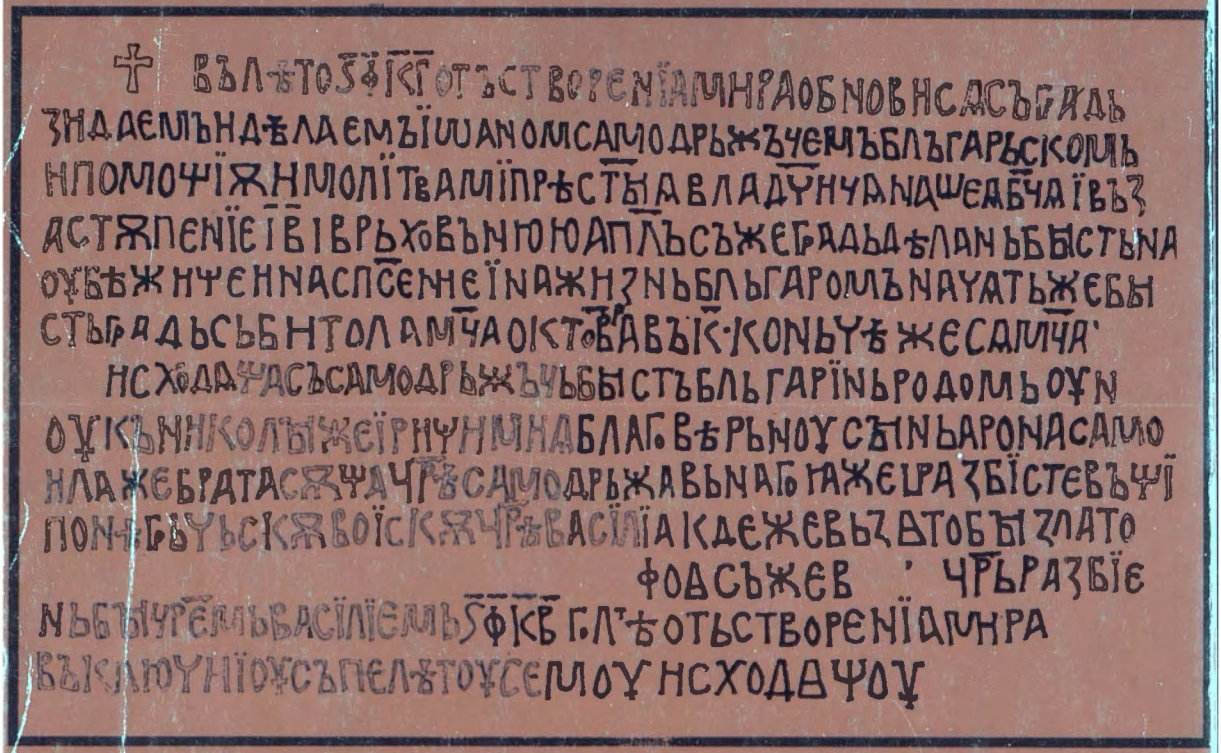
Югозападна България, вж. България.
Югозападна Македония, вж. Македония.
Югоизточна Тракия, вж. Тракия.
Южна Албания, вж. Албания.
Южна Белорусия, обл. - 32
Южна Бесарабия, обл. - 232
Южна България, вж. България.
Южна Гърция, вж. Гърция.
Южна Зета, вж. Зета.
Южна Италия, вж. Италия.
Южна Македония, вж. Македония.
Южна Сирия, вж. Сирия.
Южна Сърбия, вж. Македония.
Южна Франция, вж. Франция.
Юстиниана Прима, ант. гр. в Илирик - 10

Якоруда, гр. в България - 165, 170, 208-210
Янина, гр. в Гърция - 130
Япония - 281

МАКЕДОНИЯ

История
и
политическа съдба
Том I
Първо издание

©Петър Петров, Дойно Дойнов, Йордан Ванчев, Стоян Германов,
Димитър Гоцев, Добрин Мичев, Трендафил Митев, Иван Кочев
Техн. редактор: М. Златева
Художник: Петър Дочев
Коректор: Донка Митева
Предпечатна подготовка: Издателство "Знание" ООД
Печат: ЕООД "Литерапринт" Стара Загора
Издателство "Знание" ООД - Стара Загора
ISBN 954-621-022-6

През 6523 година от сътворението на света обнови се тая крепост, зи/д/ана и правена от Йоан самодържец български/й и с/ помощта и с молитвите на пресветата владичица наша Богородица и за /заст/ъпничеството на дванадесетте и на върховните апостоли. Тази крепост бе направена /за уб/ежище и за спасение и за живота на българите. Започната /беше/ крепостта /Б/и/т/ола през /мес/ец октомври в 20 /ден/, а се завърши през месец... в кр/ая. Тоя самодържец/ беше българин по род, у/ну/к /на Никола и на Рипсимия/ благоверните, син на Арон /който е брат на Самуил царя самод/ържавен, и който двамата разбиха /в Щипон гръцката войска на цар Васил/ий, където бе взето зл/ато/... А този в... цар раз/бит биде от цар Василий в/ 6522 година от сътворението на света /в Ключ и почина в кр/ая на лятото.